

ст. 84.44КР
п 29

ВІТАЛІЙ ПЕТЛЮВАНІЙ

І

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

ВІТАЛІЙ
ПЕТІЦЬОВАНІЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ВІТАЛІЙ
ПЕТЬОВАНІЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

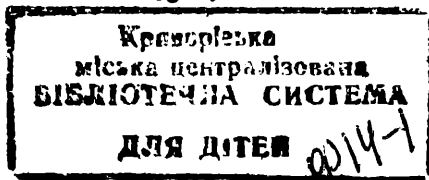
СУРМИ ГРАЮТЬ ЗОРЮ

•
АМІГО

РОМАНИ

*Первый том
избранных произведений
украинского
советского писателя
составили романы
«Горны играют зарю» —
о послевоенных буднях
воинов Советской Армии
и «Амиго»,
посвященный
героической борьбе
испанских патриотов
в 1937—1939 годах.*

20466

ПОЛЕ ТВОРЧОСТІ ВІТАЛІЯ ПЕТЛЬОВАНОВО

На долю письменницького покоління, до якого належить Віталій Петльований — автор ряду цікавих романів, повістей, оповідань, нарисів,— випало жити і творити в часи становлення і зміцнення нового, соціалістичного ладу, в роки перших п'ятирічок, коли молода Радянська держава здійснювала грандіозні плани індустріалізації та колективізації країни. Цьому поколінню судилося пройти випробування вогнем у Великій Вітчизняній війні.

Віталій Іванович Петльований народився 16 грудня 1914 року у Вінниці. Своє трудове життя, як і багато його ровесників, починав на заводі. Водночас вчився на заочному відділенні Харківського педінституту. Ще в юні роки спробував свої сили в поезії, хотілося передати у віршах мелодії героїчної праці, що сповнювали серце юнака. У 1935 році надрукував перші вірші у харківській молодіжній газеті. Перша книжка поезій Віталія Петльованого «Сурма кличе» з'явилася в 1940 році. В ній виразно відчутний рух епохи, коли звучали сурми п'ятирічок, закликаючи молодь до звитяжної праці й зміцнення оборони країни.

На початок Великої Вітчизняної Віталій Петльований був політбійцем, згодом став комісаром Червоної Армії. Він, учасник бойових дій на Халхин-Голі, добре знав бойовий дух радянських воїнів, про яких писав вірші, нариси. Під час війни з гітлерівськими загарбниками як кореспондент фронтової газети «Суворовский натиск», а потім «Комсомольской правды» він вів репортажі безпосередньо з поля бою. Журналістські шляхи його пролягли через Румунію, Угорщину, Чехословаччину, Югославію. Перемогу зустрів у Празі. І тоді ж надрукував в «Комсомольской правде» останній нарис з війни «Прага ликует».

По війні Віталій Петльований видає збірки оповідань і нарисів «Двоє», «Бориславка» (1950), в яких розповідає про ратну і трудову звитягу радянських людей — воїнів і хліборобів, трудівників різних професій. В основу цих творів лягли враження і спомини письменника, пронесені ним у серці з далеких доріг воєнного лихоліття.

У повісті «Хотинці» (1949) перед читачами постають образи молодих патріотів-підпільників на Буковині, що безстрашно боролись проти окупантів.

«В історії комсомолу треба шукати приклади,— говорить один з героїв твору.— Згадайте хоча б Павку Корчагіна. І взагалі мені здається, що справа не в квитку. Треба мати серце таке, як у Павки!»

Ці слова свідчать про те, кого обирали молоді патріоти за взірець самовідданого служіння Батьківщині.

У «Хотинцях» змальовано яскраві образи секретаря підпільного райкому партії Івана Королюка, комуніста Трохима Задорожного, секретаря комсомольської організації Кузьми Галкіна, комсомольців Володимира Манченка, Миколи Скрипки та інших.

Працюючи над повістю, письменник приїздив на Буковину, вивчав історичні документи, зустрічався з матір'ю Кузьми Галкіна, учасниками партизанського руху й підпільниками, які розповіли йому про мало відомі факти, незвичайні події, вчинки героїв у тилу ворога. Тому цей твір значною мірою документальний. В ті роки наша література виявляла особливий інтерес до художнього відображення справжніх подій і конкретних героїв. Яскравим прикладом цього стали, наприклад, романи «Молода гвардія» О. Фадєєва, повісті «Земля гуде» О. Гончара, «Атестат зрілості» В. Козаченка та інші.

Темою роману «Сурми грають зорю» (1952) є зображення мирних буднів Радянської Армії. Цілком природно, що автор, який добре знав армійський фронтовий побут, узявся розповісти про повоєнне життя захисників Батьківщини.

Сюжет роману динамічний, сповнений гострих епізодів. Тут і боротьба солдатів підрозділу лейтенанта Сергія Габая із сніговою хурделицею, і подолання наслідків повені в Карпатах, й інші події, в яких виявляються мужність, стійкість радянських воїнів.

Тепло й проникливо змальовано взаємини лейтенанта Габая і Варі. Письменник художньо вмотивовує вчинки героїв, людей душевних і совісливих.

У романі В. Петльований виразно виявив тяжіння до поглиблення психологічних характеристик героїв як неповторних особистостей.

Конфлікт у творі побудований на стосунках солдата Архипа Рязанова, чемпіона полку з стрільби, і лейтенанта Аслана Гаджієва, колишнього мисливця, який навчав Рязанова, передаючи йому своє вміння і досвід. Сталося так, що Рязанов заспокоївся на досягнутому, спочив на чемпіонських лаврах. Одного разу він самовільно відлучився з частини. Його вчинок обговорювався на комсомольських зборах, після чого солдату не дозволили виступати в армійських змаганнях.

В. Петльований уміє зазирнути в душу людини, яка багато пережила, зрозуміла свої хиби. Рязанов не просто «виправився» під кінець оповіді, він став іншим, серйознішим, зрілішим, і читач вірить, що такі солдати, як Рязанов, здатні примножувати бойову славу полку.

Концепція твору чи не найкраще визначена у монолозі старшини Морозова: «У багатьох з нас та сама зброя, якою здобуто перемогу. Ось у Семенова є навіть знак кулі на автоматі, а в відділенні сержанта Воякова кулемет прикрашений зірочками — дванадцять зірочок, дванадцять десятків знищених гітлерівців. Що це означає? А те, що священний обов'язок кожного сьогодні на полях учбових «боїв» показати, що ми спадкоємці, продовжувачі слави наших товаришів».

Роман «Сурми грають зорю» — творча перемога письменника, який одним з перших на початку 50-х років звернувся до теми мирних армійських буднів.

Під час війни Віталій Петльований був у складі військ Радянської Армії, що визволяли Угорщину. Тут він ближче познайомився з діяльністю угорського письменника Мате Залки — легендарного генерала Лукача, який загинув смертю хоробрих у боротьбі за свободу Іспанії. Спочатку В. Петльований написав нарис «Підземний Будапешт» про життя людей угорської столиці в умовах гітлерівської окупації. Після війни він повернувся до цієї теми. Ім'я генерала Лукача надихнуло письменника на створення інтернаціоналістського, антивоєнного твору. Ним став роман «Аміго» (1959). Головний герой його — українець Петро Котко, борець республіканської армії в Іспанії, розвідник славетної бригади Мате Залки, який брав участь у громадянській війні на Україні.

У романі змальовано образи генерала Лукача, Долорес Ібарурі, які організовують іспанський народ на боротьбу проти фашистського режиму Франко. Як слушно відзначив один з критиків, Віталій Петльований «створює антураж Іспанії, із зримою чіткістю змальовуючи звичаї і традиції народу, характеризує стратегічну боротьбу республіканців».

Цій же темі присвячено ряд творів, що ввійшли до книги «Кремлівський патруль» (1969). В центрі оповідання «За Піренеями» образ інтербригадівця Семена Побережника — бойового друга героя іспанської війни Пабло Фріца (генерала Павла Івановича Батова). Читач знаходить у творі цікаві факти з біографій ушлюблених борців за республіку.

Упродовж 70-х років В. Петльований досліджує і художньо розробляє тему інтернаціоналізму в романі «Сирена з мечем» — широкому епічному полотні про спільну боротьбу з фашизмом

радянського і польського народів. У цьому творі автор виявив себе добрим знавцем подій, що відбувалися на території Польщі влітку й восени 1944 року.

У романі відображено важливі соціальні процеси на щойно визволеній від фашистів частині території Польщі. В рідне село Станіславчик, що поблизу Любліна, після поранення повертається хорунжий Війська Польського Тиміш Яворівський. Разом з вчителем-комуністом Янушем Томасевичем він, переборюючи шалений опір ворожих елементів, організовує найбідніших селян на боротьбу за нове життя.

Колишні правителі Польщі, що втекли за Ла-Манш під час другої світової війни, вдаються до шпигунських акцій і злочинного вбивства польських революціонерів. Їм протидіють патріоти волелюбного народу, які разом з Радянською Армією виборюють свободу і незалежність для своєї країни. В образах Тимоша Яворівського, генералів Яна Межицана, Кароля Свєрчевського, чекіста Броніслава Войнаровича втілюються найкращі риси чесних людей Польщі. Письменник показує, як набирає сил, здобуває дедалі більший авторитет Гвардія Людова.

Багатоплановий роман «Сирена з мечем» відзначається масштабністю зображення подій. Гострі, часом по-пригодницькому захоплюючі епізоди переплітаються з батальними сценами, дія відбувається то в Любліні, де засідає Польський Комітет національного визволення, то у Москві, в Ставці верховного головнокомандуючого, де визначаються основні напрями ударів по фашистських ордах.

У художню тканину роману органічно вплітаються публіцистичні відступи. В них розповідається про зустрічі радянських вєсначальників Г. К. Жукова, В. І. Чуйкова, К. К. Рокоссовського з польськими генералами й офіцерами.

І все ж найбільше письменник тримає в полі зору головного героя Тимоша Яворівського, який полишає рідний Станіславчик і, незважаючи на тяжке поранення, ледь ставши на ноги, працює ротмістром народної міліції, віддаючи багато сил і енергії ліквідації згубних наслідків фашистської окупації. Духовному й ідейному зростанню Тимоша сприяла його участь в антифашистському підпіллі, а тепер — служба поруч з генералом Мар'яном Спихальським.

Вдався прозаїкові образ одного із головних героїв роману — генерала Кароля Свєрчевського. Розповідаючи про життя і подвиг цього комуніста, В. Петльований підкреслює, що дружба польського і радянського народів гартувалася в суворих випробуваннях війни.

У четвертій, завершальній, частині роману, яка називається «Вінчання з морем», автор дає розгорнуті картини розгрому ворога, оточення його угруповань, невтримного просування радянських і польських військ до омріяної мети — до отого символічного «вінчання з морем». Чимало героїв, змальованих у попередніх частинах, проходять тут крізь найжорстокіші випробування.

В. Петльованому як художнику-документалісту притаманний неабиякий ентузіазм шукача-слідопита у відкритті нових героїв, їх подвигів у Великій Вітчизняній війні. Ще під час роботи над романом «Сирена з мечем» він, виїжджаючи до Польщі, збирав матеріал і для нового твору про уславлених радянських воїнів, які визволяли Європу від коричневої чуми.

Одним із творчих здобутків Віталія Петльованого стала його художньо-документальна повість «Спомини ратного поля» (1981), присвячена Геросві Радянського Союзу полковникові Василю Федоровичу Скопенку, який загинув, визволяючи від фашистських загарбників польську землю. Крок за кроком розкриває письменник духовний світ героя, його сильний характер, волю до перемоги.

Епіграфом до книги В. Петльованій взяв висловлювання Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва: «Що таке подвиг? Щастя? Душевний злет? Удача? Ні! Подвиг — це безмежна відданість Батьківщині, вміння виконати свій обов'язок. Звершуючи подвиг, людина вся підкоряється владі ідеї, в котру вірить безмежно, справі, якій служить... Мені згадується 350-а гвардійська стрілецька дивізія, якою командував Г. І. Вехін. Вона у стрімкому пориві, визволивши десятки сіл і міст Волині, Львівщини, першою вийшла до Вісли... і з важкими боями, у відриві від головних сил завоювала плацдарм. Дев'ятнадцять воїнів дивізії, які особливо відзначилися у цих боях, удостоєні звання Героя Радянського Союзу».

Роздуми маршала дали творчий заряд письменникові для написання книги, що звучить сповіддю фронтового покоління про те, як народжувалися герої на полях битв у суворі роки війни.

У книзі є розділ «При світлі вічного вогню», в якому представлені рідкісні і цінні документи-фотознімки, відгуки учасників штурму Сандомира про В. Ф. Скопенку, уривки з листів.

Світло вічного вогню випромінює повість В. Петльованого, вона спонукає до роздумів про прекрасну, величну людину, виховану радянською дійсністю.

У листопаді 1981 року в київському Будинку військової книги армійські політпрацівники, шанувальники таланту В. Петльованого, зустрілися з автором і героями його повісті — гене-

рал-майором у відставці М. Веремієм, полковником Д. Зубавленком, братом В. Ф. Скопенка — Степаном Федоровичем. Учасники цієї зустрічі відзначили глибину і точність відтворення у книзі бойового шляху В. Ф. Скопенка.

У зв'язку з 60-річчям Радянської Армії і Військово-Морського Флоту заслуги Віталія Петльованого у створенні яскравих художніх творів на героїко-патріотичну тему відзначено дипломом Міністерства оборони СРСР.

Важлива соціально-моральна проблема розв'язується в романі В. Петльованого «Дівчина з передмістя» (1955), що одразу привернув увагу широких читацьких кіл. У творі вимальовується складна доля сімнадцятирічної комсомолки Калерії Сніжко. Рано зазнала вона гіркоти зради. Її кинув молодий артист Борис Франчук. Зрештою колектив, комсомол допомагають Калі знайти своє місце в житті.

В основі твору — ідея виховання молоді. Письменник рішуче виступає проти міщанської психології, яка часом проникає в душі молодих, ще не загартованих життям людей. Адже Калерія зростала в атмосфері поблажливості, надмірного піклування люблячих батьків, по суті своїй чесних людей, які, проте, безвідмовно виконували всі примхи дочки, усі її бажання.

Роман приваблює авторським проникненням у душу молоді людини, розкриттям драматизму почуттів і переживань «дівчини з передмістя», осмисленням нею обставин, в які вона потрапила. В. Петльований майстерно розвиває конфлікт як рушійну силу в розвитку сюжету, досягає лаконізму у змалюванні подій.

Тим-то «Дівчина з передмістя» і сьогодні актуальна і злободенна, бо змушує читача замислитись над серйозними проблемами виховання сучасної молоді. Автор одержує чимало листів, в яких юнаки й дівчата діляться своїми враженнями від твору. Відповідаючи читачам школи-інтернату міста Жданова, він писав: «Мені також хочеться, щоб Калерія, яка спіткнулася в житті, випросталась, як вирівнюється під рукою садівника надламане молоде дерево. Садівник у нас чуйний і майстерний — це колектив радянських людей». В цьому ж листі він згадав і повість «Антонів вогонь». «Це твір про дорослого хлопця Андрія Куліша, який пішов ще далі, ніж Борис Франчук, — він злодій, злочинець. Своєю книгою я хотів розповісти, як важко перевиховувати таких, але як це необхідно — перевиховувати».

У цих словах, можна сказати, — ключ до розуміння задуму митця та його втілення. Письменник ішов шляхом глибокого ідейно-художнього аналізу вчинків, поведінки своїх персона-

жив, дослідження внутрішніх суперечностей в їх характерах. Тому обидва твори швидко завоювали популярність у читачів.

Тематичний діапазон, жанрова розмаїтість творчості В. Петльованого досить широкі. Помітна його давня прихильність до людей села, до хліборобського поля, праця на якому формує характери героїв.

Надзвичайно актуальні і відповідальні завдання постають перед героями роману у двох книгах «Та це ж весна» (1962—1965). Долаючи повосенні труднощі, вони активно включаються в перебудову всього господарства, зруйнованого війною, добиваються позитивних змін у розвитку колгоспу. В романі діють сільські трудівники, партійні працівники. Та чи не найбільш вдався авторові образ секретаря райкому Навроцького, який глибоко знає село, володіє неабияким мистецтвом працювати з людьми, аналізувати, розв'язувати назрілі питання сільського життя.

Картини дійсності в творі — правдиві, колоритні. Автор вдається до роздумів, внутрішніх монологів героїв, які доречно включає в розповідь про трудові будні, перспективи розвитку колгоспного господарства.

Люди живуть у творі багатограними інтересами. Їх цікавлять і доля врожаю, і політичні події, і суспільні та моральні проблеми. З симпатією змальовує автор стосунки молодого подружжя Гордія Капусти і Ярини, які утверджують кращі риси моралі трудівників. Критика слушно відзначала, що образи персонажів у переважній більшості вплетені в тканину нашого часу, співзвучні духові епохи.

Літературний доробок Віталія Петльованого, звичайно, не можна розглядати без його книжок нарисів та документально-художніх повістей, які ніби «вихоплюють» з потоку життя образи людей — прославлених хліборобів, учених-селекціонерів, робітників, воїнів. Про оперативність, дієвість зв'язків письменника з життям свідчать уже самі назви книг: «Бориславка» (1950), «Київський репортаж», «Сторінки життя» (1953), «Золотий фініш» (1957), «З блокнотом по Вінниччині» (1960), «Людина і хліб» (1971), «Новий день починався вчора» (1978) та ряд інших. Проблематичність, полемічність — характерні риси цих нарисових творів, що писалися по гарячих слідах подій.

Важливе місце в художній документалістиці В. Петльованого посідає книга «Безмежнеє поле» (1974). Нариси, що ввійшли до неї, об'єднані публіцистично наснаженою авторською передмовою «Хліб і сіль України». Читаючи книгу, знайомишся з творцями миронівських пшениць, майстрами урожаїв, з людьми

різних професій. Нарисам і повістям В. Петльованого при-
таманна емоційність у зображенні героїв праці, гострота поста-
новки суспільних, моральних проблем. Його художня публіци-
стика відзначається партійною пристрасністю, оперативністю, мо-
більністю втручання в життя. Автор вміє відтворити психологію
сучасника, який зримо постає з сторінок творів цього жанру.

З відчутним дослідницьким пафосом написана, зокрема, до-
кументальна повість «Конструктори колоса», що увійшла до
книги «Безмежне поле». З любов'ю створює автор соціальний
портрет всевітньовідомого вченого-селекціонера академіка Ва-
силя Миколайовича Ремесла. Тут письменник виступає як май-
стер художнього життєпису реальних людей.

Нариси В. Петльованого знаходили жвавий відгук громад-
ськості, обговорювались на молодіжних диспутах і читацьких
конференціях. Це свідчить про те, що автор уміє зацікавити
живою, художньо-публіцистичною розповіддю. В свою чергу,
активне сприйняття творів тими, кому вони адресувалися, окри-
лювало письменника на нові пошуки. Кращі його художньо-
документальні твори мають неабияку пізнавальну цінність, до-
помагають читачеві глибше осягнути характер радянської лю-
дини.

Свого часу прозаїк об'їздив усю Буковину, пізнав по-справ-
жньому її чудових людей, присвятивши їм ряд своїх творів.
Зміряв він сотні кілометрів Подніпров'я, степових районів Пів-
дня... Останніми роками письменник подовгу живе в Менському
районі на Чернігівщині, серед трудівників Придесення. Такі
творчі зв'язки з самою дійсністю, природно, дають багато для
розуму і серця.

«Письменник,— зауважив якимось Віталій Іванович,— схожий
на акумулятор. Чим більше він заряджається енергією пізнання,
струмами життя, тим сильніша його творча напруга і яскраві-
ше світло образного наповнення творів. Та, зрештою, «заряд-роз-
ряд» потрібний не тільки літераторові. Такий зміст людського
життя взагалі».

Безперечно, головне для митця слова — постійне спілкування
з людьми, особиста участь у сповнених праці кипучих буднях.
Так розуміє Віталій Петльований своє письменницьке покли-
кання.

Михайло ЛОГВИНЕНКО

СУРМИ ГРАЮТЬ ЗОРЮ

Роман

1

Дівчина в хутрянному капелюшку, з-під якого виби-валось каштанове волосся, зайшла у вагон.

Літній чоловік неквапно походжав по перону, чекаю-чи, поки вона вийде з вагона.

Скоро вона з'явилася в дверях.

— Ну от, я вже і влаштувалася, татуню.

— У вагоні тепло?

— Тепло... І радіо грає.

— Гляди, Варюшо, не стрибай, як коза, на зупинках, чого доброго, відстанеш...

— Не бійся. Про себе більше турбуйся. Головне — не засиджуйся щоночі в обсерваторії... Ходи в кіно. Два тижні пробіжать швидко. Не встигнеш огледітися, а вже й назад...

Деякий час батько йде поруч вагона, та поїзд при-скорює хід. Крикнувши «щасливої дороги», старий зу-пинився. Позаздрив літньому військовому: той і досі біг, розмовляючи з молодим лейтенантом, що стояв по-руч з Варєю в тамбурі.

Простукотів останній вагон, над колією зацвів чер-воний вогник. Згодом і він зник удалині. Кружляли і легко падали сніжинки.

Поїзд гуркотів далеко за містом. Обабіч пропливали густі, засніжені гаї. Пропливали, спалахували і гасли в темному небі іскри з паровоза.

Двоє Вариних сусідів — військові. Навпроти сидить лейтенант. Низько підстрижене русяве волосся з чуби-ком — «як у півника!» — пухната верхня губа, що тро-хи покриває нижню, повні щоки роблять його схожим на десятикласника. Лейтенант дивиться крізь вікно на мерехтіння вогнів. Все на ньому новеньке, вперше одяг-нене...

Ще один пасажир — не старий, але лисий, почав кло-потатися, чи вистачить на всіх постелей. Наче він для того й потрапив у вагон, щоб виспатися.

Провідниця нарешті принесла йому постіль і хотіла стелити, але пасажир замахав заперечливо руками і, заплативши, сам взявся порядкувати на полиці.

Майор з верхньої полиці, замовивши для себе постіль, відразу пішов у інше купе, певно, до знайомих... А лейтенант залишився на місці. Добре, що він з тихеньких, не заважає думати.

Як доїде вона, як гостюватиме у брата Романа, в його «екзотичному» Закарпатті? Це ж побачить нарешті і Романову дружину (Ольга на фотографії виглядає занадто лукавою), і їхніх дітей — Таню й Олега...

На зупинці лейтенант вийшов з купе.

Пасажир на верхній полиці прокинувся, здивовано позирнув на Варю.

— Стоїмо? — спитав, як стару знайому. — І довго?

— Тільки-но зупинилися...

— А ви чого не спите? — невдоволено глянув він на електричну лампочку, потім знову обернувся до Варі: — Постіль є? Ви не соромтесь. Мерщій під ковдру... І — добраніч...

Повернувся лейтенант, принісши з собою запах вітряної ночі. Лисий пасажир, відчувши свіжість, укритися з головою.

— Котра година? — спитала Варя у лейтенанта.

— Скоро чотири... Вам сходити?

— Ні...

— Чому ж ви не спочиваєте?

— А ви?

— Я? — лейтенант не відразу знайшов, що відповісти. Він стояв біля дверей, і на такій відстані очі його здавались не сірими, а голубими. — Наш обов'язок — охороняти інших, — усміхнувся і почервонів, певно, відчуваючи штучність останньої фрази.

Пасажир на полиці заворушився.

— Ви, молодий чоловіче, — псчувся його невдоволений голос, — погуляли б трохи по коридору, а сусідка наша тим часом і лягла б...

— О, який я недогадливий... Будь ласка... — Лейтенант в ту ж мить подався з купе, причинивши за собою двері.

«Тепер-таки доведеться лягти, — подумала Варя. — А то він, чого доброго, всю ніч стоятиме в коридорі».

Швидко роздяглася, підпушила кулачками подушку, як це завжди робила вдома.

— Можна... сплю! — крикнула вона в двері.

...Два дні, дві ночі... Скільки розмов, суперечок, схожих на університетські, скільки розповідей про цікаві життєві історії!

І от вже метушиться Андрій Федорович — «пасажир з верхньої палуби», як охрестили його в купе. Обличчя в Андрія Федоровича щасливе: за кілька хвилин він побачить свою дружину, і, Варя знає, перше слово, яке він їй скаже, буде: «порядок». Він — підполковник запасу, захистив дисертацію і тепер вже не просто викладач політекономії, а кандидат економічних наук.

Тут, де сходять Варині сусіди, їй лише пересадка.

Лейтенант одягнувся, взяв свій чемодан. А дівчина, як навмисне, не поспішає. Спокійно укладає свої речі. Рушник Варин пахне суницями, такий самий запах, здається, чути і від її рук... Сергієві приємно бути з нею, і він затримується. Виходять вони разом. На пероні Сергій зупиняється в нерішучості.

— Вам чекати на станції більше двох годин, — каже він тихо, — я у провідниці питаю.

— Треба дати телеграму... татові... — додає Варя, поглянувши на лейтенанта. — Ви не знаєте, де телеграф?

— Пошукаємо.

У великому залі на риштованні працюють малярі. Вони оздоблюють візерунками високу стелю у тому місці, де має висіти люстра. Навіть знизу дивитися, то голова крутиться. Варя ненароком стискає руку свого супутника.

— Там страшно, правда?

Відправлено телеграму, і в неї багато вільного часу: Варя погоджується подивитися разом з лейтенантом місто, де йому, напевно, доведеться служити.

На привокзальній площі сніг почорнів, і його до того ж не так багато. Майже порожній трамвай робить коло і несамовито дзвонить.

На одну лише мить з'являється в Сергієвій уяві інша картина: сліпуча, іскриста, неповторно красива Москва.

Трамвай набирає ходу. Досить широка вулиця з численними магазинами. Висока церква, увінчана гострими шпилями...

Колія круто завертає ліворуч, униз. За вікнами — пагорб із старовинною фортецею.

В центрі просторіше, будинки пофарбовані у світлі кольори. За сквером, у глибині бульвару, — театр, перед ним — пишна клумба...

— Красиве місто... Вам пощастило, лейтенанте. Дивіться, які монументальні будинки... А он пам'ятник... Пригадую, щось подібне я бачила в журналі. Ах, та це ж Адам Міцкевич! — У Вариному голосі жива, не-підробна цікавість, карі довгасті очі її трохи прищулені і в них промінці захоплення.

На дахах лежить незайманий сніг... Сонце поволі встає десь за високими будинками, заливаючи небо над містом ніжним золотом.

— А може б, ви зійшли в центрі? — питає Варя. — Мандрівку, як я розумію, скінчено.

— Ні, я з вами до вокзалу. Є час.

Вулицею з піснями крокують бійці. Молодий офіцер гордовито виступає попереду: «Отак і я скоро!» — думає Сергій.

— Вам подобається військова професія?

— Дуже! — відчувши, як лейтенант раптом притис до себе її лікоть, Варя з лукавою посмішкою пояснила: — На нашому курсі є Ася Златіна, вона служила у батальйоні зв'язку. Щоразу, коли Ася починає розповідати про фронтові походи, я заздрю їй...

Про Асю Варя розповідала довго й захоплено.

Нарешті вони знову біля вокзалу. Сергій востаннє тисне маленьку гарячу руку...

Стоїть на пероні, дивиться услід дівчині в хутрянному капелюшку, доки вона не зникає в юрбі пасажирів. Перечитує написану Варєю московську адресу. Листок з Вариного блокнота зберігає ніжний і свіжий запах суніць.

2

І от у нього в руках призначення. Виявляється — треба їхати далі, на Закарпаття.

Поїзд знову везе Сергія Габая на захід, і після ночі, проведеної у напівсні, він бачить за вікном гори. Повиті туманом, вони підступають так близько, що можна розгледіти гострі кам'яні брили, де навіть сніг не тримається. Деревя — високі, пишні — легко збігають на найвищі вершини. Здається, сосни ростуть на голому камені.

Карпати...

Акуратно вивершені дахи з черепиці червоніють серед лісових заметів, темніють шибки вікон. Промайнула свіжостругана арка: від неї стежка веде в п'ятьмю лісу. Встиг прочитати на арці: «Будинок відпочинку». Поїзд завертає ліворуч, і знову з'являються гори, обвиті чорним кільцем дерев.

Зупинка. Хлопчаки пропонують лісові горіхи, яблука, цигарки «Верховина». Дівчатка, з глиняними глечиками в руках, навперейми біжать до пасажирів: «Мінеральна! Кому мінеральної!»

— Дядечку, «Правды» свіжої нема? — запитує білявий хлопчик у Габая.

Крім двох старших лейтенантів і Сергія, в купе тепер їхав і новий пасажир, капітан. Він увійшов на невеличкій гірській станції, запошений снігом, синій від холоду. Вмостившись на вільне місце, капітан довго хукав на руки, тер вуха. Незадоволено морщився, поглядаючи на свій незграбний козушок, який трохи відтав і зробився слизьким.

Чорні очі капітана сковзнули по лицях і, не зупинившись ні на кому, байдуже згасли. Похмура зосередженість капітана вплинула і на обох старших лейтенантів: хоч з репродуктора, як і раніше, чулися веселі приспівки дівчат з воронезького хору, але молоді офіцери вже не сміялися так голосно, як досі; Сергій не чув більше протягом усієї дороги їхніх жартівливих розмов.

Незабаром обидва старші лейтенанти попрощалися з капітаном, вийшли.

Маленький будиночок, оточений деревами, пакгауз із білого заліза, високі штабелі свіжих дощок — десь поблизу, очевидно, лісозавод, — біленькі стовпці роз'їзду — все це тікало кудись назад, щезало, а натомість під саму колію підступили густі сосни. І їм не було кінця-краю...

— Ви в Джерельне? — раптом запитує капітан.

Сергій здивовано озирнувся.

— Розумію... Розумію... Військова таємниця... — нарочито серйозно промовив він. — Але, крім Джерельного, попереду нічого нема. Джерельне — кінцева станція. Далі — гори...

Вони помалу розговорилися. Капітан, виявилось, третій рік служить в Закарпатті.

— Скучнувато буде після Москви... Місто далеко. Великого театру нема. — Капітан ніби жартував, але посмішка його була справді невесела.

— А я з Москви прихопив книжок... — показав Сергій на чемодан.

Капітан похитав головою.

— О, та ви догадливий... Догадалися, виходить, що воно за гарнізон такий — Джерельне. Ну, ну... Побачимо, як вам книжки допоможуть!

«Чого це капітанові захотілося мене залякувати? — Сергій Габай пригадав свої розмови з батьком, його напутні слова... Він усміхнувся про себе: — Нічого, не занудьгуємо! Хіба в Джерельному не можна готуватися в академію? Батько скінчив її, маючи сорок шість років. Трохи пізно... А син може піти в академію в двадцять п'ять чи двадцять шість. «І це великий твій виграш, Сергію», — говорив батько, вкладаючи в чемодан десяток найпотрібніших, на його погляд, книжок. Серед них — твори Маркса і Леніна, Михайла Васильовича Фрунзе, «Чапаєв»...

Батько... Чим далі від рідного дому, тим більше хвилює Сергія спогад про ту мить, коли поїзд рушив і батько, забувши свої роки, біг пероном. На стомленому його лиці були радість і біль... Батько, певно, не міг звикнути до думки, що на цей раз розлука буде довгою. Вони завжди, все життя, були вкупі; не тільки як батько і син, але і як друзі. У старого Габая вирвалося несподівано на вокзалі: «Мій хлопчику!..» Батько. Дитинство, юність, роки, проведені в училищі, — все міцно зв'язано з ним, з його турботами. Залишившись рано без матері, Сергій, проте, ніколи не відчував себе сиротою. Батькове серце, батькові очі і руки ніби увібрали в себе всю материнську любов, і Серьожа ріс, зігрітий нею. Його не пестили; батько був тільки старшим, досвідченим другом, і без нього Сергій не міг обійтися... Не міг!.. Сергій намагається зазирнути вперед, уявити себе в новій незнайомій ролі, де не завжди знайдеш час поспитати в когось поради, де треба самому переборювати всі труднощі і перешкоди... Чи вистачить у нього сил і досвіду, чи не розгубиться при першому ж випробуванні?..

Лейтенант Габай не хоче вірити, що капітан серйозно говорив про нудьгу. Ні, в офіцерів немає зайвого часу. Увесь день з солдатами, тільки вечір і ніч твої:

А треба ж і самому вчитися! Нудьги він, Сергій, не боїться! Думає, чи вистачить йому доби, щоб встигнути зробити все потрібне, чи зуміє так розподілити свій час, щоб не відкладати незакінченими сьогоднішні справи до завтра...

...Станція Джерельне.

Котеджі ховаються у глибині засніжених двориків, обнесених палісадниками. Над балконами звисає сухе плетиво винограду. Літом, мабуть, стіни будинків суцільно зелені...

Капітан показує Сергієві будинки під горою, обгороджені фігурним парканом з красивою брамою. То — військовий городок.

Непомітно для себе Сергій крокує все ширше, ширше. Поспішає. Капітан, певно, розуміє його настрої і мовчить. Та ось капітан зупинився, показав низеньку хату, обкладену з півночі околотом.

— Тут я живу, — промовив. І, подумавши трохи, додав: — Може, ви завітаєте до мене?

— Спасибі, товаришу капітан... Спасибі! — Сергій був зворушений пропозицією капітана, але ще не міг зараз вирішити, що робити. Нічого, власне, невідомо; може, його, Габая, і не залишать у Джерельному...

А капітан тим часом дружньо підштовхнув Сергія, і вони увійшли в напівтемні сіни, потім опинились на кухні. Тут пахло гарячим житнім хлібом і чимось солодким. Двері в кімнату, де жив капітан, були зачинені, він відімкнув їх ключем.

— Оце моя обитель. Кладіть чемодан і давайте познайомимось. Прізвище моє Мединський... Для цивільних і близьких я — Борис Аркадійович. А вас? Габай? Дивно, прізвище українське, а кажете: москвич...

Сергій оглядівся. Кімната здалася йому зовсім маленькою, тісною. Ні, він не стане завдавати клопоту капітану... Тільки чемодан на часинку залишить, бо так важко носитися з ним. А ввечері забере... Влаштується вже якось. Він, Сергій, звик до всього.

Коли сказав про це, капітан запротестував.

— Чудак чоловік! Хіба вам у казармі краще буде? — помітивши, що лейтенант і далі вагається, капітан Мединський признався йому: — Я скоро збираюся в іншу перебиратися. То, може, цю вам залишу. Кімната скромна, але тепла.

— Як так, нехай буде по-вашому,— згодився нарешті Сергій.— Спасибі...

Через кілька хвилин Габай крокував у полк.

Від чергового Сергій потрапив до начальника штабу. Невисокий суворий підполковник розірвав пакет. Читав, поглядаючи на лейтенанта.

— Московське, значить, скінчили, — обличчя підполковника подобришало. — Я там викладачем був, ще до війни... Прошу сідати...

Поки підполковник знайомиться з документами, лейтенант оглядає кімнату. Кабінет у начальника штабу скромний: широкий стіл, кілька стільців, шафа з книжками, на стіні завішена марлевою шторкою карта.

Підполковник чисто виголений, в акуратному кітелі. Над правим вухом у нього рубець: здається, куля сковзнула, залишивши після себе борозну, на якій волосся так і не виросло.

— Командир полку хворіє. Доведеться вам, лейтенанте, іти до нього додому. — Помітивши, що офіцер вагається, начштабу пояснює: — Порядок такий. З кожним прибулим полковник розмовляє особисто.

— Але ж він хворий?..

— Бачите, лейтенанте... Можна б, звичайно, день-два почекаати, не турбувати командира полку. Та, боюсь, потім і вам перепаде, і мені, що відразу не з'явилися до нього.

Коли начштабу говорив про полковника, в голосі його вже не відчувалося металево-офіційних ноток.

— Зараз ми подзвонимо...

Начштабу відсунув шухляду стола — там у нього лежав польовий телефон. Крутнув, зняв трубку.

— Доповідає підполковник Кольцов...

...В красивому котеджі з відкритою верандою, густо обвитою виноградом, на них війнуло гіркувато-теплим запахом.

Молода жінка в білій блузці, на якій навхрест лежали широкі сині бретелі (так у Москві одягаються учениці старших класів), на ходу витираючи рушником руки, поспішила назустріч.

— Заходьте, Романе Андрійовичу, в їдальню.

Полковник напівлежав на дивані, тримаючи в руках велику книжку з кольоровими малюнками.

Маленький хлопчик з кучерявою білявою голівкою й трохи старша за нього дівчинка, у якої серед кучерів

велетенським метеликом примостився синій бант, не дуже привітно дивилися на несподіваних гостей. «Ну, чого ви прийшли? — наче питали оченята. — Бачите, тато нам читає».

Лейтенант Габай відрапортував за статутом.

— Прошу сідати... З Москви, значить?

— Так точно.

— У генерал-майора Петрова вчилися?.. Знаю його... ще з фронту. Сердитий, правда?

Полковник розпитував про викладачів, про те, як в училищі обладнано класи, цікавився, де курсанти перебували влітку, що найбільше сподобалося Сергієві у таборах. І жодного запитання, яке стосувалося б особисто Габая. Може, тому лейтенант і відчував себе вільніше, розповідав без напруження.

Підполковник Кольцов присів на краєчок дивана і похитував головою, не втручаючись у розмову. Коли Сергій нарешті замовк, полковник простягнув руку до купки журналів, витяг один, перегорнув кілька сторінок.

— Я подумав, чи не ви в журналі військовому друкуєтесь? Але тут автор трохи старший — «Полковник О. Я. Габай». Може, родич?

— Мій батько, — тихо сказав Сергій, чомусь червоніючи.

Підполковник Кольцов узяв журнал, проглянув двітри сторінки, зробив позначку олівцем.

— А знаєте, в статті є спірні моменти. — Було схоже, що Кольцов готовий розпочати полеміку з автором, та полковник Макаров, розгадавши його намір, поглядом спинив. «Не тепер, потім поговоримо», — зрозумів Кольцов і замовк, так і не сказавши, що то за спірні моменти.

— Діти, — покликав Макаров хлопчика й дівчинку, що відійшли, доки розмовляли дорослі, — ідіть познайомтеся з дядею.

— Дядя Селгій? — перепитав хлопчик, несміливо підступаючи до лейтенанта.

— Коли вже наш Олег навчиться говорити? — сплеснула руками дівчинка. — Мені було два роки, а я всі слова вимовляла. А Олежці... хоч язичок підрізай, — пояснювала Таня, зовсім як доросла.

— У тебе, дочко, є звичка вихвалитися. А дядя Сергій не любить хвальків, правда?

Дівчинка тріпнула голівкою так, що густі кучері враз відлетіли назад, відкривши смугляве чоло, і з докором подивилася на батька своїми довгастими оченятами.

— А тебе як звати? — спитав Габай.

— Тетяна Романівна, — відповіла дівчинка. — А братик у мене Олег Романович... А мені тато купив нову книжку, — додала вона й поморщила лобик, мабуть, думаючи, що ще б сказати.

— І в мене є книжки з вілшами... — додав тоненьким голосочком Олег. Він підходив до чужого дяді помалу, боком, прикриваючись книжкою.

Лейтенант взяв хлопчика на руки. Олег незадоволено мотав головою. Але з висоти було так добре дивитися на сестричку, тепер зовсім маленьку, нижчу за нього!

— Чи не пора нам, Ольго, обідати? — звернувся полковник до дружини. — Де Варя?

Досить було Сергієві почути це ім'я, як відразу в уяві постало обличчя супутниці.

«Він питає про Варю, — подумав лейтенант. — Варя! І тут є якась Варя...»

3

На обличчі у Варі маленькі цяточки ластовиння. Його Сергій раніше не помічав... Чи не тому зробилися вони такими виразними, що Варя хвилюється?

А сам він, Сергій, хіба спокійний? Така несподіванка! Ось вона стоїть перед ним, і він бачить в її очах неприховану радість.

І Макаров задоволений: сьогодні в нього стільки гостей! А то й Варя, потрапивши під вплив Ольги Василівни, відразу ж почала розмовляти з братом, як з хворим, і в кімнатах стало навіть тихіше, ніж до її приїзду.

Ні Сергія, ні Кольцова не відпустили. Макаров сам порядкував біля стола.

— Ну, за... зустріч, за лейтенанта Габая, щоб йому служилося в нас добре...

...Москва передавала концерт за заявками колгоспників. Державний симфонічний оркестр виконував вальс з «Пікової дами». Макаров, спочиваючи на канапі, ледь помітно похитував рукою в такт музиці й дивився крізь вікно у просторінь вечора. Лейтенант Габай тихо роз-

мовляв з Варєю. Ольга Василівна кружляла у вальсі, притискаючи до себе Олега. Хлопчик обома ручками тримався за теплу мамину шию, аж очі закривав від задоволення. Тільки Таня, здавалося, не цікавилася музикою — вона перегортала сторінки нової книжки... Але коли б хто спостерігав за Танею, то неодмінно побачив би: дівчинка час від часу ревниво поглядала на маму, на братика Олега, що заливався дзвінким сміхом. Вона немов докоряла мамі: «А про мене забула?»

Скрипнули двері. Сергій обернувся і побачив незнайомого майора. Макаров хотів виключити радіо, та майор, наче відгадавши його намір, заперечливо замахав руками.

— Мій заступник по політичній частині, Антон Захарович Мавродій... Знайомтеся, — сказав полковник Сергієві, коли музика змовкла.

— Спізнівся, виходить, — усміхаючись, майор показав на відсунутий до стіни стіл. Потім сів поруч з Макаровим.

Знову грав оркестр, і Ольга Василівна танцювала з Олегом на руках. Майор дивився на них молодими, веселими очима і враз помітив самотню Таню. Дівчинка й незчулася, як він підхопив її під руку і, низько нахилившись, повів услід за першою парою.

Хоч Таня і кричала: «ще, ще!», але вона швидко втомилася; волосся прилипло до лобика, щоки налилися, наче яблучко, червоним. Майор Мавродій підняв Таню над собою і так поніс її батькові.

Варі здавалося, що Роман повеселішав. «Він щасливий!» — подумала Варя про брата.

Мавродій підійшов до Габая, який саме розглядав альбом з фронтowymi фотографіями.

— Ну, не знаходите знайомих?

Кров ударила лейтенантові в лице: йому знову нагадують, що він, Сергій Габай, не був на фронті, що він, власне, і порошу не нюхав, тоді як ці люди, що на фотографії, серед яких є і Макаров, і Мавродій, не один раз дивилися смерті у вічі. Сергієві пригадалися чийсь слова, почуті ще в училищі: «Офіцер-фронтвик завжди дивитиметься на тебе зверху вниз...» Майора Мавродія здивувало хвилювання лейтенанта. «Що з ним?» На високому чолі майора з'явилася глибока зморшка задуми.

— Ви ж знаєте... Фронт я, на жаль, бачив тільки уві сні, — відповів після паузи Габай.

Вони якийсь час допитливо дивилися один на одного.

«Самолюбивий», — подумав Мавродій про молодого офіцера, зрозумівши нарешті, в чому річ. Йому зробилося неприємно. Адже цілком очевидно, що лейтенант надав запитанню зовсім інше значення і тому реагує так хворобливо. Габаєве «на жаль», вимовлене з неприхованим болем, допомагало майорові почути значно більше, ніж було сказано. І згадалася власна юність... Він був начальником піонерського оздоровчого табору під Мінськом, коли розгорнулися події біля озера Хасан. Одним з перших комсомольців в районі Антон Мавродій написав заяву, що хоче їхати на фронт добровольцем. Жив передчуттям подвигу... З дня на день чекав — ось-ось пришлють листа: «Ваше прохання задоволене». Або ні, не лист, а телеграма-блискавка — і вже він літаком мчить на Далекий Схід. А прийшло інше: ворог одержав нищівний удар, і на кордоні знову запанувала тиша. Мати говорила тоді: «То велике щастя, сину, без війни обійшлося». І він був згоден з нею, звичайно, але... як Антон Мавродій, білоруський комсомолец, заздрив тим, хто своїми грудьми прикрив рідну землю на легендарному Хасані!.. І в цю мить, придивляючись до юнака, що стоїть перед ним, — із золотими погонями на плечах, з неслухняним чубиком, гарячий, поривчастий, — Мавродій пізнає в Габаєві молодого себе. Хочеться сказати лейтенантові щось приємне, заспокоїти його... Хочеться одним словом переконати лейтенанта: молодість — не докір, її не треба соромитись. Гордитися молодістю — бо в неї ж усе попереду!

Мавродій поклав руку лейтенантові на плече.

— Ви мене не так зрозуміли, повірте. Я мав інше на думці. Ось про цю людину ви, звичайно, чули, читали, — майор показав на фотографії незнайомого Сергієві полковника з вольовим, відкритим лицем. — Гладков його прізвище. А в книзі — Гладишев. Пригадуєте тепер? Гладишев!

— Один з героїв «Вогняної землі»? — щиро здивувався Сергій. — Букресв, Гладишев... Ясно пригадую.

— Букресв — моряк. А Гладишев — наш піхотинець. У свій час командир нашого з'єднання...

Варя робила вигляд, ніби грається з дітьми, та вона бачила все... Коли у Сергія Габая зіпсувався настрій, Варя почала підозріло стежити за виразом обличчя майора, готова в першу-ліпшу хвилину втрутитись і обірвати неприємну, очевидно, для Сергія розмову. Це з її ініціативи лейтенанта запросили обідати у Макарових. Вона, Варя, допомогла Сергієві побороти сором'язливість і залишитися. Отже, лейтенанта Габая по праву можна вважати Вариним підопічним, принаймні доти, поки він знаходиться тут...

Варя рішуче підвелася: зараз вона забере свого гостя від сердитого майора.

Але дівчина вчасно зрозуміла: потреба в її втручанні минула. Майор по-батьківському тримав руку на Сергієвому плечі, а той вже не хвилювався, не ховав очей, навпаки — дивився на свого співрозмовника довірливо і щось захоплено говорив... Варі полегшало на серці.

Увечері, коли в квартирі Макарових залишилися вже тільки свої, Варя сховалася в братовому кабінеті і сиділа там, забувши навіть засвітити електрику. Сиділа і думала...

Опівночі Ольга Василівна застала її на канапі: згорнувшись клубочком, дівчина спала. Кого вона бачила уві сні, невідомо. Але усміхалась Варя так щасливо!

Сергій теж довго не міг заснути. Лежав і розглядав капітанові речі: ось лампа з зеленим абажуром. Така стоїть і в батьківському кабінеті. І світляне коло на стелі нагадує рідний дім... Хлопчиком Сергій любив сидіти на канапі, позираючи, як батько пише або читає книжки. Час від часу батько вставав з-за столу і ходив по кімнаті взад-вперед, взад-вперед; тоді в канапі, на якій сидів Сергій, починали дзвеніти пружини...

...Якось зимою — добре пригадується той морозний день — батько прийшов з вулиці і, схопивши його, чотирнадцятилітнього хлопця, закружляв по кімнаті.

То було батькове сягто: його зарахували в академію, та ще й на другий курс...

А сьогодні він, Сергій Габай, уже сам офіцер. Офіцер! Як принадно звучить для нього це слово! Он у підполковника Кольцова знак гарячої кулі на скроні... Гордий знак. А в Макарова червоно-золота нашивка — свідчення важкого поранення. І майор Мавродій — вете-

ран, брав участь у десанті на Керченський півострів. З такими людьми Сергієві буде любо служити...

Розбудив його звук сурми — майстерно виводжувана мелодія підйому. За кілька хвилин почулася команда: «Раз-два... Раз-два... Раз, два, три». Ритмічно гримотіли кроки то ближче, то вже десь далі. Гула мерзла земля. Підвівшись на ліктях, Габай подививсь у вікно.

В казармах слабо блимали вогники. І враз у вікнах спалахнула електрика — дали струм.

«Отак завжди починатиметься мій день», — подумав Сергій. Взводний найпершим з офіцерів повинен прийти в підрозділ. Багато за чим слід доглянути самому. В училищі генерал-майор з'являвся часто в годину підйому. Перепадало від нього декому на горіхи. Старший лейтенант Кузнецов, командир взводу, в якому був Сергій, любив говорити: «Я снідаю тільки тоді спокійно, коли пересвідчуся: у взводі повний порядок».

Добре вискочити вдосвіта на повітря, за мить звільнитись від решток сну і того впертого небажання розставатись з постіллям, яке, чорт побери, завжди сидить у людей! Сергій знає, як з цим боротися, — справжній плавець увиходить у воду не помалу, а пірнає з головою...

Але сьогодні Сергієві поспішати нікуди. Та й новий його знайомий капітан Мединський ще спить. Перед ним він, Сергій, трохи завинив — капітан чекав на нього кілька годин: повернувшись серед ночі, Сергій застав на столі вечерю і пляшку вина. Треба вибачитись перед капітаном, і той зрозуміє. Не міг же він втекти від полковника Макарова.

Вмиваючись, Сергій згадав: учора в Макарова йому зливала з кувля Варя... Згадав, і на серці зробилося легко, радісно: він знову побачить її.

4

Солдати вишикувалися в довгому коридорі. Ближче до Сергія стоїть друге відділення, командує ним високий білявий сержант з орденом Слави. Капітан Полянко, повновидий, чисто поголений, в новенькому кожушку, викликає сержантів наперед. Габай знайомиться з кожним. У кавалера ордена Слави з войовничим при-

звищем Вояков тонкі, як у дівчини, золотисті брови, трохи косі, з лукавинкою, очі.

«Сержантові, мабуть, стільки ж років, як і мені, а в нього орден!» Сергієві здається: всі у взводі догадуються, що він, лейтенант Габай, не воював і не має ніяких нагород.

Потім помкомвзводу, старший сержант Буханцов, показував Габаєві кімнату політосвітньої роботи, казарму. Солдати саме готувалися в наряд: пришивали свіженькі комірці, чистили чоботи. Лейтенант присів на стілець біля присадкуватої тумбочки з акуратно складеними книжками, зошитами, журналами. Зацікавився малюнком на обкладинці «Советского воина». Освітлені холодним сонцем, іскряться гори. На передньому плані — кущ з фантастичними плодами — то сніг обліпив дикі ягоди.

— Це, товаришу лейтенант, нашого Воякова малюнок, — сказав Буханцов не без гордості. — І красвид, і кущ — все з природи...

— Он як! — здивувався Сергій і прочитав: «Зима в Карпатах. Малюнок сержанта В. Воякова».

— І гроші сержантові з Москви прислали. Якраз під сьоме листопада... — згадав маленький, круглий, мов колобок, зв'язковий Семенов.

У коридорі пролунав сигнал на перерву. Кімната спорожніла.

— Ви, старший сержанте, у казармі живете?

— Поки що... Для надстроковиків повинні кімнату виділити. Та я собі окрему шукаю...

— Одружитись збираєтесь?

Буханцов відповів не зразу. І якби не прочитав в очах нового командира співчуття, обернув би, звичайно, все на жарт. Не кожному серце розкриєш... Але в лейтенантові старший сержант побачив свого однолітка, щиро людину. Чого ж від нього ховатися?

— Дівчина моя далеко звідси, на Полтавщині, в Лазоренках, — признався Буханцов. — Там у неї дослідна станція при колгоспі... Не відпускають агронома, і слухати не хочуть, — і, щось пригадавши, зітхнув: — Влітку вже зовсім був загітував Галю переїжджати сюди. Довго про все говорили, радилися... А на ранок — дощ. Холодний, з градом. Кок-сагиз на дослідній ділянці побило. І що б ви думали? Не поїхала. «У мене, — каже, — повна невдача, зривається експеримент, від якого

залежить збільшення гумової речовини у кожному корені. Як же я можу тепер поїхати? Почекай, — каже, — Мироне, трохі...» І... залишилася. Ось я вам, товаришу лейтенант, покажу потім її листа.

5

На другий день Сергій Габай пішов ставати на партійний облік: кандидатом у члени партії він був прийнятий перед закінченням училища. Комсомольський квиток і картка кандидата лежали у нього в кишені поряд.

Сергій так і витяг їх разом, стоячи перед майором Мавродієм, якого застав у кабінеті партбюро. Мавродій у ці дні був один на двох посадах: командування призначило його недавно заступником командира полку по політчастині, а товариш, обраний замість Мавродія секретарем партійного бюро, поїхав на курси.

Майор вказав Сергієві на стілець. Уважно проглянув подані документи.

— З листопада ви двічі внески платили... В партії і в комсомолі, — усміхнувся він. — А статут говорить...

— Я знаю, товаришу майор, — підвівся Сергій.

— Сидіть, лейтенант...

— Єсть, товаришу майор... Трапилося це тому, що партійний документ я одержав у кінці місяця. А внески сплачуються між п'ятнадцятим і двадцятим. Не міг же я не заплатити в комсомол...

— Розумію... — майор Мавродій повернув Габаєві документи, а посвідчення про зняття з обліку сховав у сейф. Робив все це він неквапно і якимось урочисто. — Отже, в минулому році ви ще вважали себе наполовинну комсомольцем? — Майор скоса дивився на Сергія і чомусь усміхався.

— Так точно, товаришу майор...

— А тепер?

Сергій трохі подумав.

— За статутом, — почав він пригадувати, — тільки ті, що на комсомольській роботі, залишаються членами ВЛКСМ, хоч би й були вони кандидатами або навіть членами партії.

— Вірно, — згодився Мавродій, але видно було — він має своє на думці. — Вірно, товаришу лейтенант. Ста-

тут знаєте... Ну, а от ви, скажімо, не на керівній комсомольській роботі, як тут бути? Хіба душею ви, Габай, отак в один день перестали бути комсомольцем?— Майор підвівся, очі в нього весело заблищали. — І як офіцер, і як комуніст ви молоді...

Габай теж устав, уважно слухаючи майора. Він зрозумів: Мавродій знову повернувся до теми, яка не була вичерпана у Макарових. Вони говорили саме про те, яке місце повинен зайняти він, молодий офіцер, у полку. Було приємно: не тільки він, Габай, жив увесь цей час настроями, розбудженими в ньому майором... І сам замполіт, виходить, не забув нічого...

— Навряд чи я зможу точніше передати мої почуття, ніж це зробили ви, товаришу майор, — хвилюючись, заговорив Сергій. — Я і є комсомолец — абсолютно точно.

— Наш з вами обов'язок, лейтенанте, — виховання солдата, — посерйознішавши, продовжував майор. — На те ми й покликані... А солдат — людина молода, повна енергії. І все залежить від того, куди і на що ця енергія спрямована. Ось завтра відбудуться комсомольські збори у вашій роті, ви обов'язково приходьте, — на майоровому лиці з'явилася заклопотаність, він щось згадував. — Одна неприємна справа розглядатиметься... рядовий Архип Рязанов зі взводу лейтенанта Гаджієва зробив самовільну відлучку... Такі випадки, звичайно, трапляються дуже рідко, а все ж трапляються. Значить, є в нас промахи — і в офіцерів, і в політпрацівників, і в комсомольській організації.

Довго ще розмовляли: про майбутню службу Габая, партійне доручення, навчання. Майор порадив Габаю сьогодні ж зайти до секретаря комсомольського бюро — старшого лейтенанта Курача.

— А втім, я сам познайомлю вас, — і майор подзвонив Курачеві.

За хвилину той з'явився.

Старший лейтенант Курач був чимось заклопотаний. Скориставшись запрошенням майора, він важко сів на скрипучий стілець. Відразу витяг маленьку хусточку, обшиту, як у дівчат, тонким мереживом. Витирав спітніле чоло і слухав...

Обличчя у Курача юне, пухнасте, очі великі, круглі. Спорядження одягнене поверх кітеля і туго затягнуте. Однак від Габая не сховалося те, що секретар бюро

трохи завчасно почав товстіти. Коли вони, знайомлячись, потиснули один одному руки, Габай відчув — у Курача долоня зовсім мокра.

Випроводжаючи їх, майор промовив:

— Сподіваюся, що у вас буде багато спільних інтересів. Допмагайте, Курач, лейтенантові скоріше входити в життя полку. А він, в свою чергу, вам допомагатиме.

6

В кімнату, де зібралися комсомольці, увійшов високий солдат. На нього дивилися з якоюсь особливою цікавістю і, як здалося Габаю, з деяким співчуттям. Це і був Архип Рязанов. Він мовчки попрямував у куток, де стояло піаніно. Відразу ж туди переніс свій стілець солдат Івушкін, найближчий приятель Рязанова.

На збори, крім Габая, з'явилися і офіцери: лейтенант Гаджієв, капітан Полянко і старший лейтенант Курач.

— А він героєм тримається,— прошепотів Курач, нахилившись до Габая. — Ну, ми його... з пісочком.

Мова йшла про Рязанова, який тихо розмовляв з Івушкіним. Рязанов сидів так, що настільна лампа, поставлена на піаніно, освітлювала його обличчя. Чи то електрика заважала Рязанову, чи, може, що інше, тільки навіть сторонній, не знаючи порядку денного зборів, помітив би, як хвилюється білявий солдат. Він то мружить очі, то закриває їх рукою, приклавши її «козирком» до лоба, то відхиляється в тінь.

Відкрив збори секретар комсомольської організації роти сержант Стрельцов. Його і ще двох, в тому числі й Івушкіна, обрали в президію.

— На порядку денному питання про порушення військової дисципліни комсомольцем... — Івушкін головує на зборах, і тон його підкреслено офіційний. Рязанову, очевидно, не подобається; ось він одвертається, розглядає плакат на стіні...

Інформував про вчинок Рязанова сержант Стрельцов. Говорив він не дуже голосно, виразно вимовляючи кожне слово. Стрельцов рішуче засуджував Рязанова, але давав зрозуміти: багато залежить від того, як він, Рязанов, сприйме все це, наскільки глибоко зрозуміє свою провину.

— Рязанов, — вже трохи м'якше промовив головуючий, — збори хочуть заслухати вас.

— Мені нема про що говорити...

— Як ти сказав?— Івушкін аж вийшов з-за стола, ладен, здавалося, силою примусити Рязанова відмовитися від своїх слів.

— Захищатися не збираюсь, — знову глухо кинув Рязанов.

— Здорово! — обізвався хтось, здивований поведінкою Рязанова.

— Дайте мені...

Міцно ступаючи, наперед вийшов солдат Дмитро Грабчук. Підлога під ним скрипіла.

— Рязанов, як видно, не думає виступати. Що ж, доведеться сказати за нього. — Грабчук спітнів від хвилювання, на лобі в нього густі крапельки. — Товариш Стрельцов розписував заслуги Рязанова, буцімто ми самі не знаємо, як він стріляє. Я думаю, не з цього треба починати. Хто такий Рязанов сьогодні? Недисциплінований солдат, ось хто він. Я служу в іншому взводі, але певний: самовільна відлучка для Рязанова не випадкове явище. Він для мене тепер не рекордсмен по стрільбі, а «чемпіон» недисциплінованості...

Упершись руками в коліна, «чемпіон» похнюпив стрижену голову.

Рядовий Картавцев нахилився до Рязанова, щось сказав йому. Той немов прокинувся від сну, гостро подивився на свого сусіда, потім на Івушкіна.

Всі чекали, що скаже він, почувши слова Грабчука, того самого Грабчука, який тиждень тому писав у стінній газеті, присвяченій підготовці до стрілецьких змагань, що буде рівнятися на Архипа Рязанова.

— Ну, я ж визнав свою провину... — уперто озвався Рязанов.— І сержанту Стрельцову ще до зборів сказав... навіть повторювати...

— Он як! — старший лейтенант Курач підвівся і попросив слова. — З Рязановим кепська справа, товариші. Йдучи на збори, я був певний: за ці дні він встиг добре проаналізувати свою поведінку, свій вчинок. Що ж виходить? Рязанов немов робить нам послугу, визнаючи провину. А насправді у нього вигляд ображеного... Як же так? Посміли відправити на гауптвахту Рязанова — першокласного стрільця, відомого навіть командуючому! І ще на збори тепер викликали! Чи не

багато за один вчинок? Ні, не багато, — голос у Курача забринів. — Не багато! Посмів же Рязанов забути все: і присягу, і комсомольську честь, і те, що його в полку називали кращим воїном за високу стрілецьку майстерність... Все забув...

«А він таки запально говорить, Курач!» — дивувався Габай, прислухаючись до слів секретаря комсомольського бюро.

— Неправда... — глухо обізвався Рязанов.

— ...Я б дуже хотів, щоб це було неправдою. На жаль, ви, Рязанов, і досі не відчули своєї провини. Як же можна вам повірити, коли у вашій поведінці на зборах нема ані крихти щирості.

За столом президії нервується Івушкін. Він теж знає: секретар полкового комсомольського комітету говорить правду. Однак Івушкіну жаль Рязанова, і тому він, слухаючи Курача, з боєм думає про свого товариша. Один хибний крок зробив він і перекреслив усе хороше...

Перед Івушкіним промайнули спогади, зв'язані з їхньою дружбаю. «Як трапилося, що він не стримав своєчасно товариша? І чому, власне, Рязанов вважає себе ображеним? Як усе сталося?»

А було так. В суботу чимало бійців одержало дозвіл увільнитися до одинадцятої години. Рязанов мовчки теж готувався. Він підійшов до старшини тільки тоді, коли багатьох уже відпустили. Рязанову відмовили. Він не повірив: адже завжди його прохання задовольнялися. «А я все-таки піду», — сказав твердо, маючи на думці, як він признався потім Івушкіну, звернутися до лейтенанта Гаджієва. Але старшина Морозов тут же примусив його роз'яснити, що це означає. «Як хочете, так і розумійте!» — зухвало кинув Рязанов.

Старшина обурився, але стримав себе; наказав Рязанову припинити розмову і пішов, вирішивши поговорити з ним потім. А через півгодини Рязанов зник і з'явився лише після відбою.

Івушкін був якраз у наряді, днювальним по роті. Він пам'ятає, як командир взводу Гаджієв, дізнавшись, що Рязанов десь зник, до самісінької ночі сидів у казармі.

Офіцер робив вигляд, ніби готується до наступного заняття. Насправді ж лейтенант чекав Рязанова. Шукати його ходив і старшина. Він мав наказ Гаджієва

привести порушника, але без шуму. Лейтенант тоді нагадав Морозову: «Скоро змагання!»

До того, як Гаджієв прибув сюди, полкові стрільці не мали таких показників, які б дозволили їм увійти до збірної команди з'єднання. Аслан Гаджієв, мисливець з дитинства, в училищі був першим ентузіастом стрілецького спорту. Він брав участь у русі скорострільників, зачинателем якого в окрузі був відомий стрілець лейтенант Знаменський. Гаджієв робив п'ятдесят три прицільні постріли з гвинтівки за хвилину, що було для офіцерів полку, куди він прийшов служити, неймовірним. Але в «чудо» довелося повірити, коли лейтенант Гаджієв привселюдно повторив свій старий рекорд. Згодом, поруч із взводним, на старт вийшли сержанти і солдати, а серед них і Рязанов. Через півроку Архип Рязанов випередив свого вчителя, давши рекордних п'ятдесят дев'ять прицільних пострілів за хвилину. Про Рязанова писали в газетах.

І скільки ще разів гаджієвці тріумфально виступали на змаганнях вже не тільки як скорострільники! Стрілецький спорт для них став найулюбленішою справою, яку вивчали всебічно і досконало. Гаджієв з двома своїми вихованцями був на прийомі у командуючого військами округу — на спогад про цю зустріч у нього є годинник.

Весною, вже в таборі, у змаганнях шести команд, серед яких була команда і самого Знаменського, першість все-таки завоювали вихованці взводу Аслана Гаджієва.

Архипа Рязанова висунули на звання майстра; відстрілюючи важку вправу «бойового стандарту», він набрав п'ятсот двадцять очок, тоді як норма майстра — чотириста вісімдесят!

І все відразу летіло до біса: перший учень Гаджієва підвів свого командира не на стрільбищі, а там, де ніхто не сподівався.

Гаджієв внутрішньо відчував: він допустив у вихованні Рязанова промах, і досить серйозний. «Чи не занадто потурав його примхам!» — докоряв сам собі Гаджієв.

Адже бувало так: визначаючи наряд, старшина підходив до Гаджієва з запитанням, чи можна включити і Рязанова? А що робив він? «Рязанова? Ні, призначте когось іншого». Чому? Тепер він питав себе: «чому?!», а тоді все вирішувалося без особливих роздумувань. Він

давно не хотів помічати дрібних поступок, які робилися солдатув Рязанову.

Ось про це тепер і говорили комсомольці, а командир взводу сидів, немов на шпильках. Було соромно за припущення, зроблене спочатку, що вчинок Рязанова можна приховати...

А збори тим часом продовжувалися. Промови комсомольців звучали пристрасно і гостро. І ще одне відзначив Гаджієв: присутні так самісінько, як і він, відчували свою провину, бо, ніде правди діти, й вони не принципово оцінювали окремі порушення, зроблені молодим солдатом, захвалювали його.

Потім Грабчук вніс пропозицію виключити Рязанова з членів ВЛКСМ. І ніхто не виступив проти. Цю пропозицію підтримав і старший лейтенант Курач.

— Розумієте тепер, Архип Рязанов, що ви нароби-ли? — спитав капітан Полянко. Рязанов підвів голову, їх погляди зустрілися. І, може, тому, що Полянко в цю мить нічого так не хотів, як щирого рязановського «розумію», йому здалося — а може, це й справді було так, — в очах юнака з'явилося щось нове, вони наче зробилися одвертішими.

— Я прошу комсомольські збори... дати мені змогу... я виправдаю... — підвівся Рязанов, але не докінчив і сів.

По паузі Полянко сказав:

— Рязанов, без сумніву, заслуговує на виключення. Але... завдання комсомолу, товарищі, виховувати, допомагати позбутися рис, не властивих радянській людині. Може, ми обмежимося суворою доганою, тим більше, що Архип Рязанов не має ніяких інших стягнень?

— Ви вносите пропозицію? — запитав Курач. Він зробив це так, що всі зрозуміли: Курач проти будь-яких пом'якшень... Але і для Курача Полянко — авторитет: капітан — член полкового партбюро. Крім того, комсорові полку й так уже докоряли за надуживання крайніми заходами, отже, проти суворої догани він все ж не виступив.

Після голосування, в якому більшість підтримали капітана, Грабчук нагадав: на його думку, Рязанов все-таки не повинен брати участі в наступних стрілецьких змаганнях.

Всі дивилися на Гаджієва, і лейтенант не примусив довго чекати.

— Обійдемося, — твердо сказав він.

Слова Гаджієва прозвучали як присуд. Рязанов увесь зіщулювся.

— В характері Рязанова є серйозні вади, — говорив капітан Полянко офіцерам, коли йшли додому. — Одначе сьогоднішні збори Рязанову багато дали. Найбільша ганьба для людини в наш час, це коли їй не довіряють громадську справу. — Трохи подумавши, Полянко продовжував: — Виключити, товарищі, ніколи не пізно... Виховати — куди важливіше.

Андрій Курач хмурился. Наче захищаючись, промовив:

— Критика була справедлива, і я не мав бажання обмежувати права комсомольців...

Полянко щиро усміхнувся.

— Ну, звичайно, ніхто не повинен, товаришу старший лейтенант, обмежувати критику! Але допомогти комсомольцям прийняти розумне рішення — наш партійний обов'язок...

7

Старшина-надстроковик Морозов час від часу кидає погляд на лейтенанта Габая, що сидить біля вікна. Туди ж потай позирають і слухачі. Вся група розуміє — Морозов тримає своєрідний екзамен перед новим командиром взводу. Тому, мабуть, він і не відривається від конспекту. Хвилюється. А раніше, лишаючись за керівника політзанять, Морозов робив якраз навпаки — не читав свої записи, а більше розповідав потрібне своєму, як розумів. І так було краще... Габай, ловлячи співчутливі погляди, звернені на старшину, думає: «Значить, тут є відчуття ліктя», і схвально киває Морозову, підбадьорюючи його.

Морозов навів, як приклад бойової витривалості, цікавий епізод боїв у Карпатах у травні 1944 року; розповідь його зазвучала переконливіше. На одній з вершин, звідки контролювалися підступи до перевалу, загін бійців-розвідників, серед яких був і Морозов, шість днів тримав оборону, відбиваючи численні атаки.

— Нас була жменька, і кожному доводилось битися за десятьох... Капітан наш, Володимир Концевой, називав дільницю, яку ми відстоювали, «другим фронтом», але справжнім, радянським. Ми билися в тилу

фашистів, примушуючи їх кидати проти нас все більші сили. Було дуже важко, не вистачало патронів, бійців мучила спрага. Флягу води — флягу капітана Концевого (він виявився найтерпеливішим) — по краплі ділили між пораненими...

Габай помітив — тепер Морозова слухали куди уважніше. Мабуть, в уяві багатьох постала сувора і велична картина, так просто і правдиво змальована старшиною.

— Рядовий Грабчук, — звернувся Морозов до кремезного солдата, — чим би ви пояснили таку поведінку бійців?

Грабчук устав. Не такий і високий, як здавалося, коли він сидів, з широким обличчям, з великими руками.

— Свідомість, я думаю, допомагала розвідникам... — почав Грабчук.

В його вимові навіть тверді літери звучать м'яко, голос на диво ніжний, співучий.

— Коли ти радянський воїн... тобто солдат, значить, найперше: май свідомість — кому служиш, хто тобі зброю вручив. Так я вважаю. — Грабчук озирнувся невдоволений: йому хтось підказував. — Хіба ж я не ясно кажу? Товариш старшина питає, звідки в цих розвідників сила взялася? Ясно — з характеру їхнього радянського... із свідомості. От я присягнув своїй Батьківщині. І хоч ріж мене, хоч вогнем пали, а від свого обов'язку не відступлюся. Так я розумію свідомість.

— Вірно розумієте, товаришу Грабчук. — Морозов подав знак, що можна сісти. — На війні обов'язок радянського патріота — воювати вміло, бити ворога нещадно. І наші воїни, виконуючи свій обов'язок, не шкодували життя. — По паузі старшина спитав: — А нині, товариші, в мирних обставинах, які перед нами завдання?

Піднесли руки майже всі. Морозов задоволений...

— Семенов, ви моє питання зрозуміли? Тоді прошу...

Зв'язковий Семенов, трохи кирпатий, з сірими очима, подобався Габаєві своєю спритністю. «Ану, чи й тут ти такий бравий?»

— В дні миру воїн здобуває свою славу на учбових полях... — Семенов, відчувши на собі погляд Габая, мимоволі пробігає пальцями по гудзиках — чи застібнуті. — Хто має чотири, повинен боротися за відмінну

оцінку. Але я хочу сказати... От товариш старшина розповідав бойовий епізод. Там, на Карпатах, воїни підтримували один одного і тому вийшли переможцями. І тепер треба так само. Івушкін, скажімо, добрий фізик-культурник, а є в нас і такі, що досі дерев'яного «коня» бояться. Чи відповідає за них Івушкін? Ясно, відповідає. Буде йому тільки тоді шана, коли всі у відділенні за його допомогою вивчатися через «коня» відмінно стрибати. А хтось другий Івушкіну в стрільбі пораду дасть, досвідом з ним поділиться.

Потім на запитання Морозова ще раз відповідає Грабчук.

Густі вії час від часу лягають йому на очі, закриваючи їх зовсім. Так йому, напевно, краще думається. Але тільки він починає говорити, вії швидко злітають вгору. Дмитро Грабчук — українець, і деякі російські слова вимовляє по-своєму, перелицьовуючи їх. Сьогодні він хвилюється і не стежить за мовою. Сергій Габай записує в блокнот тільки-но почуте слово — «загал». Грабчук сказав: «Треба дбати про загал», і, як видно, його зрозуміли всі, крім Габая. «Що ж таке «загал»? Він не чув такого слова в училищі від курсантів-українців».

Після перерви старшина Морозов зачитує одержаний з Сибіру лист від сержанта запасу, комбайнера Андрія Орлова. Цікавиться Андрій Орлов, у чиїх руках тепер його зброя. «На лівому боці мого автомата є глибока борозна — то берлінська позначка, — пише Орлов, — то рана, одержана в бою. Чи добре б'є мій автомат, хто його господар? Дуже хочу з ним, невідомим моїм побратимом по зброї, листуватися. У мене нині в руках інша зброя — комбайн ростовського заводу. Як колись на фронті, відмічаю свої успіхи зірочками...»

— А номера не назвав Орлов? — зацікавився Семенов. — Бо мій теж у бою був і від кулі знак на ложі залишився.

— Є і номер. Запам'ятайте його — 105241. — Старшина робить паузу, дехто записує названий номер. — Я знаю, в кого цей славний автомат. На жаль, він не в нашому взводі, і ще гірше — автомат, товариші, у Архипа Рязанова. Як тепер відповісти Андрію Орлову?

— Написати правду-матінку, — озвався Дмитро Грабчук, — а в Рязанова забрати. Хіба мало в роті бійців, які з честю носитимуть зброю героїв Вітчизняної війни!

Старшина Морозов схвально киває головою, він згоден з Грабчуком.

— Питання про Рязанова розглядалося на комсомольських зборах. Однак, товариші, справа тут не тільки в одному Рязанові. В листі питання поставлено ширше... У багатьох з нас та сама зброя, якою здобуто перемогу. От у Семенова є навіть знак кулі на автоматі, а в відділенні сержанта Воякова кулемет прикрашений зірочками — дванадцять зірочок, дванадцять десятків знищених гітлерівців. Що це означає? А те, що священний обов'язок кожного сьогодні на полях учбових «боїв» показати, що ми — спадкоємці і продовжувачі слави наших товаришів. Такої відповіді, звичайно, чекає наш товариш Андрій Орлов.

Політнавчання скінчилося.

Коли бійці вийшли, старшина Морозов сказав Габаєві:

— Під кінець я відхилився від теми... Але випадок з Рязановим...

— І в цьому, товаришу старшина, ваша заслуга, — похвалив Габай Морозова. — Я слухав з охотою і, признатися, почув багато корисного для себе. Де ви взяли листа?

— Він адресований просто на взвод. Орлов служив у нашому першому...

— Як же сталося, що автомат не в нас?

8

Командир виводив взвод на засніжений плац за казармою, потім відділення розходилися. Сергій Габай уже навіть знав, де чие улюблене місце. Волков, як звичайно, займав позицію біля загорожі; Буханцов тримався ближче до центру; Вояков прямував у південний кут плацу, туди, де височить дерев'яна стіна для вправ з гранатою...

Якось командир роти сказав Габаєві:

— Вам не зайве подивитися, як провадить урок Гаджієв. У нього своя випробувана методика.

— Лейтенант Гаджієв, кажуть, не дуже любить, коли хтось підглядає за ним, — Сергій мав на увазі розмову зі своїм помкомвзводу Буханцовим.

Капітан Полянко витягає портсигар, витрушує на долоню пахучий тютюн. Товстими короткими пальцями довго крутить цигарку.

— Характер у Гаджієва справді своєрідний,— згоджується капітан.— Його не кожен розуміє... Але це не дає права приписувати людині бозна-що... Ось, наприклад, у свій час його обвинувачували, здається, у панібратстві. А знаєте, звідки те пішло? В минулому році Асланові стукнуло двадцять шість. Ну, офіцери вирішили сюрприз приготувати. Купили вина, квітів, приходять увечері, а в лейтенанта гості. Хто б ви думали? Кілька солдатів... І Аслана не впізнаєш. На ньому чорна довга черкеска з газирями, на срібному поясі кинджал. Ви, напевно, чули, що Гаджієв осетинський національний костюм за собою носить? Це стало відомо Курачеві. А він любить кожного протирати з пісочком. Пробрав Курач лейтенанта на офіцерських зборах... Дисципліну, мовляв, підриваєте, насаджуєте панібратство.

Полянко дуже точно імітує голос Курача і навіть рубає рукою повітря, як той, коли гарячиться. Але в очах капітана незлостива іронія і тільки.

— Як на мене, лейтенанте,— продовжує трохи згодом Полянко,— нема великого гріха в тому, що Гаджієв гостинно зустрів у такий день кращих солдатів свого підрозділу.

— А Рязанов теж ходив до Гаджієва?

— Ні, його не було,— усміхнувся Полянко.— Якраз Рязанова там не було. Думаєте, Гаджієв хотів приховати вчинок Рязанова з приятельських почуттів? Зовсім ні. Я пояснюю його помилку іншим, зовсім іншим... Гаджієв мав на думці зберегти полкові кращого стрільця. Похвально, коли офіцер дбає про честь полку, правда? Саме це і підносить у моїх очах Гаджієва, хоч я бачу і другий, зворотний, бік медалі... Лейтенант забув головне: славу треба здобувати чистими руками. Як тільки він про це подумав, щиросердість швидко взяла в ньому гору. Гаджієв сам потім усе розповів... А такому офіцерові я вірю. Він і в житті мужній, і в бою надійний

«Хто правий: командир роти чи Курач?— думав потім Сергій, залишившись один.— Кінець кінцем, і Курач не дарма критикує Гаджієва»

З життя училища знав чимало прикладів: одні сприймали критику образливо, дошукувались причин, чому той чи інший товариш раптом розгнівався. Інші щиро вислухували гостре слово про себе, виправлялися. Сергій не міг би сказати, як це інколи дехто робив, що любить, коли його критикують. Проте в нього завжди вистачало терпіння уважно вислухати товаришів до кінця; і він не тільки вислуховував, але й боляче переживав, шукав шляхів, як скоріше позбутися виявлених вад...

Однак випадок з Гаджієвим не зовсім звичайний: тут треба розібратися глибше. Ось і в офіцерів з великим досвідом думки такі різні. Один гостро каже: «винен», не хоче визнавати ніяких пом'якшуючих обставин, не цікавиться причинами; другий теж повторює: «винен», але в його устах обвинувачення звучить вже інакше, спокійніше. Кого з них підтримає Макаров? Або Мавродій? Якої вони думки про Гаджієва?

Несподівано біля хвіртки своєї хати Габай зіткнувся з Гаджієвим. Той ходив туди-сюди по снігу; цигарка, коли Гаджієв затягався, освітлювала його нахмурене лице.

— Ви не до мене?— спитав Габай, згадавши, що при першому знайомстві обіцяв показати Асланові свої книжки.

Гаджієв кинув цигарку, пригасив ногою і відразу ж витяг нову. Простяг коробку Габасві.

— Спасибі. Не курю.

— Ми тут з вашим капітаном в одне місце збираємося,— пояснив Гаджієв.

— З Мединським?

— А хіба що?— в голосі Гаджієва почувся виклик.

Габасві пригадалося. Кілька днів тому вони вдвох стояли на цьому ж місці. Гаджієв не хотів зайти, бо Габай не сам... А тепер... Чогось Габай не міг зрозуміти, і Аслан Гаджієв раптом допоміг йому:

— Гаджієва критикують, одвертаються від Гаджієва. А капітан Мединський перший руку простяг. Побачив мене і каже: «Не журись, Аслан, приходь».

Заскрипіли двері—вийшов Мединський. Гаджієв присвічував ліхтариком.

— Може, і ви з нами, га?— спитав Мединський у Габая.— Тиждень живемо в одній кімнаті, а ніяк вас не розворушу.

— А ви далеко зібралися?

— Триста метрів звідси. Тепленька хатка, патефон. Вино власного врожаю...— Капітан говорить піднесено.— Не подумайте, що веду вас до буфету. Одна інтелегентна родина. Мої знайомі.

Сергій відмовився. Складав дома конспект, читав. Ліг о першій.

Наступного дня, зустрівшись з Гаджієвим в їдальні, Габай помітив: очі в Гаджієва невеселі, на лиці втома. Габай сказав лейтенантові про своє бажання побувати у його взводі на стрілецькому тренажі. Послався на командира роти, той, мовляв, порадив.

Гаджієв пожвавішав.

— Він дуже на мене гнівається? Дуже лас Гаджієва?— схвильований, він нагадував підлітка, який нашкодив і не знає, як тепер до нього ставиться близька людина.

«Ось, мабуть, за цю одвертість в очах, за щиресердність, — думає Габай, — Полянко любить Аслана». Сказав:

— Капітан Полянко вас дуже поважає... Він вірить вам...

— Правда? — Очі в Аслана весело заблищали, наче хто бризнув у чорні зіниці водою. Але трохи згодом він знову засмутився.— Ну, так-так... Капітан добре знає Гаджієва. Мединський чув: справу про мене передадуть в офіцерський суд честі.

«Ось чому він такий невеселий, навіть ходив «душу заспокоювати». І звідки Мединський знає про суд? Ні, щось тут не те. Адже Гаджієв сам чесно зізнався у своїй помилці... Хіба командир роти не може піти до Макарова або Мавродія й поговорити з ними?»

Габай нахилився до Гаджієва, сказав тихо, переконливо:

— Ніякого суду не буде, Аслан. (Йому було приємно назвати Гаджієва на «ти»).— Маєш стягнення? Ні? Ну, так і не бійся нічого.

Аслан схопив Сергієву руку, потис.

— Приходь на тренаж,— промовив він з жаром, наче запрошував до себе в гості.

Солдати гаджієвського взводу групами по двоє-трьох розсіялися по плацу. Займалися тією ж вправою, що і вся рота,— підготовкою до стрільби лежачи. В одному з сержантів Габай впізнав секретаря ротної комсомоль-

ської організації Стрельцова. Підійшов до нього, спостерігав, як той навчав солдатів.

Вправу, як видно, раніше добре завчили по елементах і тепер, після команди «лягай», стрілець діяв легко, без напруження. Швидкість не заважала розрахованості і чіткості рухів. Габай услід за діями солдата повторював у думці лаконічні вимоги порадики стрілецької справи: точність була в усьому. Підвівшись, солдат зробив прикладку без допомоги лівої руки і так з хвилину потримав гвинтівку.

— Третьять все-таки руки, Тишкін,— зауважив Стрельцов.— На турнічок частіше заглядати треба.— Сержант взяв у солдата гвинтівку і завмер з нею по команді «струнко», потім враз, наче підкоряючись чийсь команді, відставив трохи набік ногу і однією правою рукою підкинув гвинтівку на рівень плеча. Ще мить — і вона наведена в ціль. Лейтенантові Габаю видно збоку одну непорушну лінію — від ока до мушки. Здавалося, під гвинтівкою не порожнеча, а монолітна опора. Так само спритно Стрельцов приклав зброю до ноги і вже потім передав її Тишкіну. Солдат з повагою і заздрістю подивився на сержанта. Віддалік почулася команда: «Взвод, струнко!»

Сергій обернувся. До Гаджієва наближався майор Мавродій.

Солдати хором привіталися з майором. Просурмили перерву. Задиміли цигарки. Мавродій заговорив з одним, з другим, і ось уже біля нього весь взвод. Майор поцікавився, чому Габай тут. Вислухавши відповідь, пильно подивився на Гаджієва. Той відразу зів'яв, прикусив губу. Засмагле на морозі лице вкривалося червоними плямами...

Раптом спокійний голос Мавродія:

— Добре робите, лейтенанте. Гаджієв визнаний майстер стрілецької справи... У нього багато дечому можна повчитися.

Аслан вагається — чи немає в словах майора прихованої іронії? Але ні, він говорить цілком серйозно.

— Я з радістю допомагатиму лейтенантові,— вихопилося у Гаджієва; в його очах, звернених до майора, щира подяка.

— А де Черних?— питає той, оглядаючись.— Черних, підійдіть ближче.

Рядовий Черних — міцний, широкоплечий, на півголови вищий за інших, спинився в трьох кроках від офіцерів. Гаджієв ревниво стежив за кожним рухом солдата — як той підходив, як прикладав руку до шапки-вушанки. Майор мимоволі замилувався піхотинцем.

— Командир полку підписав вам відпускний квиток. У вівторок поїдете. Маєте дванадцять діб. Досить?

— Дякую, товаришу майор,— Черних не міг стримати радості. Веселими очима дивився то на Гаджієва, то на Мавродія.— Це ж виходить, я під Новий рік дома буду?

Солдата поздоровляли, тисли руку, видно було, що багато хто заздрить йому. Коли нарешті збудження трохи вляглося, Мавродій багатозначно усміхаючись, спитав у Черних:

— А як же з вашою таємницею? Розкривається вона тепер, га? Чи, може, купите морську форму і таки заявитеся додому моряком?

Черних почервонів.

— Треба, товаришу майор, щоб йому знак «Відмінний кулеметник» видали. Все-таки солідніше,— озвався Стрельцов.

— Якщо заслужив — видамо. Ну, а скільки у Черних подяк? Буде чим перед батьком похвалитися?

— Сім, товаришу майор,— відповів солдат.

— Сім? Не мало. Виходить, ви, Черних, полюбили-таки свою професію. А пам'ятаєте давню розмову? Хто казав: «Народжені для моря суші не визнають!» Ну, визнали?

— Звик,— признався Черних.— Тепер поїду і скажу землякам: «Морочив я вам, дорогі, голову, коли писав, що на флоті служу. Не всім же і плавати... А піхота — це ж цариця полів».

— І не тільки полів...— додав зв'язковий Семенов.— Пиши точніше: «Цариця полів і гір».

Солдати весело засміялися. Не тільки взвод, весь полк знав: Черних ніяк не наслідювався написати додому, що він піхотинець. З дитинства йому, волгарю, прокували море, і раптом — піхота! Навіть не морська, а звичайна цариця полів. Коли родичі в листах запитували, на якому флоті він, Черних, служить, солдат відповідав: «На енському кораблі. Пробачте, справжню назву розкривати не можу, військова таємниця...»

...Повертаючись у свій взвод, Габай відчував задоволення. Він ніби заново відкрив для себе одну з таємниць успіхів у стрілецькій справі: чіткість виконання всіх прийомів — ось чим брали гаджієвці! Цю бездоганну чіткість можна було спостерігати в діях кожного солдата взводу і насамперед у діях самого лейтенанта Гаджієва. Габай ним сьогодні просто зачарувався! Оце так техніка! В училищі Габай протягом довгого часу набував стрілецьку премудрість і досяг нарешті мети — заробив відмінну оцінку. Однак, порівнюючи тепер себе з Гаджієвим, лейтенант Габай переконувався, що в того куди більше хисту, майстерності. Гвинтівка в руках Гаджієва виглядає зовсім легенькою і такою слухняною, що, здається, варто стрільцеві чогось від неї зажадати — і він досягне свого без особливих зусиль. Ясно: тільки повсякденне, наполегливе тренування, тільки воно може дати такі наслідки. У Гаджієва виконання будь-якої вправи доведено до автоматизму, і цього ж він вимагає від тих, кого навчає.

Він, Габай, з радістю вчитиметься у Гаджієва — це вирішено!

І інше, свідком чого став сьогодні Сергій, порадувало його. Заступник командира полку розмовляв з Гаджієвим дружньо, щиро і Габая похвалив за те, що він прийшов повчитися у другого взводу. Отже... Прогноз Мединського безпідставний. Не так би розмовляв з лейтенантом майор Мавродій, коли б Гаджієвим мав займатися суд честі. Пізнавши трохи краще Гаджієва, Габай впевнився, що той вже добре відчував свою провину, гостро переживає випадок з Рязановим. Ні, ніякого суду. Мединський помиляється... Та й звідки він може знати! Транспортна рота, якою Мединський командує, розташована на другому кінці селища, в полку Мединський з'являється рідко, метнеться сюди-туди, як перелітний птах, і зникає.

За тиждень, відколи вони живуть в одній кімнаті, Сергій жодного разу не бачив капітана в клубі чи в бібліотеці. Навіть на лекцію про міжнародне становище Мединський не захотів іти, хоч Сергій гаряче розхвалював перед ним лектора, якого сам слухав у Москві.

«Надто байдужий він, не по літах флегматичний», — підсумував Габай свої перші враження про капітана.

...За високим гратчастим парканом — засніжені, в білих шапках будинки. Коли спинитися в центрі містечка,

добре видно будинок Макарова. Сергій дивиться туди, на ганок. Там мелькнула жіноча постать. Варя?

Є на Габаєвому годиннику цифра «8», і до неї біжать, наближаються не тільки сталеві стрілочки, а й думки Сергія.

...Ніч огорнула Джерельне. Щойно видно було гратчастий паркан навколо макаровського будинку, та ось і він злився з темрявою, зник. У вікнах, які дивляться на вулицю, світла нема... Раптом у глибині кімнати відчинилися двері, і крізь нещільно прикриту фіранку Сергій побачив Варю. Спалахнула електрика в кабінеті Макарова, Варя розглядає себе у дзеркалі. Легко провела рукою по щоках, торкнула чоло, ніс... пудрилася.

Варя піднесла обидві руки: поправляє волосся. Спортивна кофточка облягла дівочий стан. Враз дівчина кинула погляд на вікно, наче відчула: хтось стежить за нею з темряви.

Вийшла через кілька хвилин. Сергій все ще стояв на тому ж місці, схвильований. Варя нічого не сказала йому про свою догадку, але він відчув, що спійманий на гарячому.

— В полковому клубі кіно. Підемо...— запропонувала Варя.

— Фільм старий. «Чапаєв»...

— От і чудово! Я бачила його ще в дитинстві.

— Я теж...— вирвалося у Габая. Та він тут же додав:— А може, погуляємо? Кіно встигнете подивитися і в Москві.

І пожалкував: «Москва... Там би він знайшов куди піти з Варєю!»

А Варя наполягала:

— У десять сеанс кінчиться. Так? Це ж зовсім рано, А тоді погуляємо. Ну, Сергію...

...Зал зустрів їх піснею Поля Робсона; вона лилася рокітливо й урочисто з маленького динаміка. На довгих лавах густо сиділи солдати. Вільних місць вже не було. Лейтенант хотів пройти трохи вперед, та збоку почувся: «Товаришу лейтенант! Сюди пробирайтеся... сюди». Це озвався Дмитро Грабчук. Поруч з ним — Івушкін, далі Ларіонов... «Всі тут». Гаряча кров ударила Габаєві в лице. «Он і Вояков!»

Грабчук тим часом радо пояснював:

— Я відразу казав: сідайте з запасом. Може, хто з нашого взводу прийде...

Лейтенант і його супутниця сіли, солдати знову зосереджено слухали пісню, яка закликала їх захищати мир, Слова пісні були прості, зрозумілі, збуджуючі... А Сергій відчував: солдати все ж встигають позирати скоса то на нього, то на Варю. І щиро каявся: «Не треба було йти...»

Погасла електрика, зеленувате дуже проміння вивалося з віконечка, розітнуло ніч над глядачами: екран ожив. Ось уже вимчала легендарна чапаєвська тачанка...

Сергій ще раз озирнувся: солдатам було не до них. Тоді він несміло взяв Варю за руку.

9

Одна за одною роти виходили на плац. Музиканти від холоду танцювали на снігу, хукали на пальці.

Сергій Габай уважно розглядав офіцерів, які оточили командира полку. Макаров уперше вийшов сьогодні після хвороби. От-от мали дати команду. Сергій пригадав, як вони, курсанти воєнного училища, марширували вулицями Москви... За парканом військового городка ніхто не знає, що Сергій Габай уперше командує взводом, що в іншого офіцера, лейтенанта Гаджієва, частина бійців першого року служби, а значить, від них не можна вимагати стільки, як від «старичків» — ті, слава богу, мали можливість навчитися марширувати: полк пройшов чималий шлях — з Ашхабада в Іран, потім — Кавказ, Крим, Україна, Карпати. Нічого цього в Джерельному не знають... Полк є полк. Бойова одиниця непереоможної Радянської Армії. «Які молодці, які герої!» — думають люди, дивлячись на солдатів полку. Кожен, хто носить на собі форму радянського воїна, — для народу вже герой, якого люблять і від якого чекають подвигів. Ти, може, тільки в юнацьких думках своїх штурмував Берлін, а люди, зустрівшись з тобою, солдатом, думають і про здобуту нами фашистську столицю, і про визволену Софію, і про весь славний шлях, пройдений в роки Вітчизняної війни...

Сержант Вояков щось тихо доводить Ларіонову, худенькому солдатові, харків'янину. «Сьогодні не можна гахуватися — де перша, де друга, — шепоче сержант. — Гикличуть заспівувачів — іди сміливо в другу, вони

просили... Підтримуватимеш честь усього полку». «Та і в нас же «Під зорями балканськими» добре виходить»,— зауважує Ларіонов, якому, очевидно, зовсім не хочеться примазуватися до чужої роти. «А там не тільки «Під зорями», а всі звучать здорово»,— доводить Вояков.

З центру плацу почулася команда, роти вишикувалися.

— Стру-у-у-нко!

Начштабу, підполковник Кольцов, обірвав круто слово, урочистим кроком подався туди, де стоїть Макаров. Доповідає він швидко, але вже не так голосно. Рука полковника розрубала повітря, і Кольцов відступив, даючи йому дорогу.

Макаров, на диво молодий (таким Габай його ще не бачив), якусь мить пильно дивився на застигли перед ним роти. Він серйозний, трохи суворий, на обличчі жодних слідів недавньої хвороби. От уже очі полковника стали лагіднішими. Він зробив кілька кроків уперед, ближче до своїх солдатів, немов хотів переконатися, чи не помилкове перше враження... Наказав шикуватися в лінію взводних колон. Команда повторювалась на різні голоси, аж поки її не наздогнала нова, подана знов Макаровим. І ще до того, як перша рота рушила, над полком зринув урочистий голос міді.

Сніг скрипить під ногами в такт маршу — іти легко.

Лейтенант Габай час від часу озирається на бійців.

На ганках, посеред дворів — чоловіки, жінки, дітвори... Стоять в легкій одежі, забувши про холод.

Випереджаючи полк, летить від хати до хати:

— Солдати йдуть! Солдати!

Простоволосий хлопчик у великих, напевно, батьківських чоботях виривається від старої жінки: «Солдати йдуть!.. Солдати йдуть!..» І махає рукою в такт музиці...

Давно залишився позаду хлопчик, а інші люди — дорослі й діти — так само, як той малий, супроводжують очима полк. Школярі крокують поруч з останньою ротою: «Раз-два, раз-два...»

Молодий інвалід в чистенькій шинелі, на протезі, намагається не відставати від колони — він вийшов одночасно з полком на Радянську вулицю.

— Заспівавачі, на середину колони! — подали команду.

Ларіонов вийшов із строю, випередив лейтенанта. І ще два бійці подалися услід за ним. «Раз-два, раз-два»,— лунає голос командира роти. Підполковник Кольцов стоїть на тротуарі, пропускаючи повз себе підрозділи.

Над полком задзвенів молодий, високий голос. Вояков торкнув лейтенанта:

— Наш Ларіонов заспіває!

Сотні голосів підхопили мелодію.

...Сове-е-тской нашей Ро-оди-ны-ы
Не за-бы-ли мы ни-где,—

стверджувала друга рота, а за нею інші, і не тільки співом, а й своєю ходою — упевненою, сильною, в якій чулися громи походів — бойових і славних.

Не за-бы-ли мы ни-где...—

котилося відлуння з протилежного боку, від гір.

Як хотілося лейтенантові Габаю, щоб хтось із його рідних або близьких стояв отам, на тротуарі!

«Варя, якби вона вийшла!»

Але Варі він так ніде і не побачив.

Незабаром Джерельне залишилося позаду; полкова колона за церквою звернула ліворуч й опинилася на широкому шляху, обсаженому з обох боків тендітними яблуньками. Тут солдати проходили не вперше. Щоразу, як випадало робити недалекий марш, командування вибирало цей маршрут. Пагорбки, букові гайки, вибалки, перерізані незамерзаючими ручаями, рештки польових укріплень, що залишилися свідками недавніх гарячих боїв,— все використовувалося офіцерами з учбовою метою. От і сьогодні в різних місцях роти залишили по кілька солдатів: коли підрозділи в бойових порядках повертатимуться назад, їм на шляху тут і там зустрічатимуться заслони, укріплені точки, розвідники «противника»; тоді вже солдати не просуватимуться отак спокійно шляхом, як тепер; у вибалках, біля пагорбів, на берегах, порослих очеретами, спалахуватимуть скороминучі «сутички», кожен метр землі братиметься з «бою» зі зброєю в руках.

Аж ось за поворотом видно пам'ятник доби Визволення: на граніті стоїть прославлений Т-34. В роки війни він першим пробився сюди крізь лінію ворожих укріплень і так і залишився, піднесений на п'єдестал, на па-

м'ять нащадкам. Жерло його гармати гордо простерлося в небо, могутнє тіло сяє свіжою зеленою фарбою, ніби Т-34 й досі в строю. Тільки біла снігова шапка на башті нагадує, що це — пам'ятник, що герої-танкісти, імена яких вогнем вирізьблені на уральській сталі, ніколи більше не займуть свої місця в цій машині: вони загинули смертю хоробрих...

Солдати знають: біля танка відпочинок. Ніхто ще не відчуває втоми, пройдено ж усього п'ять кілометрів. Та чим ближче до знайомого місця відпочинку, тим нестерпніше, здається, хочеться курити, ковтнути води, поправити речовий мішок, який чомусь в останню хвилину почав муляти...

Нарешті перша рота звертає вбік, друга ще продовжує йти, але через яких півсотні метрів і собі зупиняється — габаївцям випало спочивати саме біля танка.

І відразу старшина Морозов, порадившись з лейтенантом, бере з собою Симонова й Картавцева. Вони підходять до пам'ятника й, допомагаючи один одному, вилазять на танк. В руках у солдатів — саперні лопатки. Сніг зчищають обережно, щоб не подряпати фарбу. Колючий пил сіється на людей, які спочивають навколо пам'ятника, але вони сидять з піднятими головами, зацікавлені, ніби чекають, що ото тільки скинуть цей сніг, і люк сам відкриється...

— Командири рот і взводів, до полковника Макарова! — кричить молоденький помначштабу.

Переданий ним наказ повторюють ще кілька разів.

«Значить, командир полку сам ставитиме учбове завдання», — догадався лейтенант Габай і, залишивши Буханцова за себе, поспішив у голову колони.

10

Вечоріє. Сніг на схилах гір іскриться, грає самоцвітами — то його забарвили останні промені сонця.

Маршрут прогулянки вибрала Варя. За два тижні вона вивчила околиці Джерельного, побувала всюди, крім Замкової кручі, і тепер вела Сергія туди.

У військовому городку Варя бачила Сергія часто. Вона дивилася у вікно з кабінету Макарова на плац, де лейтенант Габай навчав солдатів. По його рухах вона безпомилково сказала б, коли він сердиться, а коли

задоволений... Якось Варя довго спостерігала за навчанням: Сергій знов і знов примушував взвод повторювати ту саму вправу, домагаючись чіткості. Це йому довго не вдавалося, і з кожною хвилиною рухи Сергія робилися все нервовішими.

Під час перерви до Сергія підійшов незнайомий Варі капітан. Варя не чула, про що саме вони говорили між собою, проте, почавши знову навчання, Сергій вже діяв інакше: він розділив взвод на дві групи. Першою командував сам, другу доручив старшому сержантові. У того справа відразу пішла краще, ніж у лейтенанта. Варі навіть зробилося прикро за Сергія. Вона згадала урок хімії в університетській лабораторії. Старий сивий професор ґрунтовно пояснював дослід, а потім хотів показати його практично. Він зробив суміш речовини, та потрібного ефекту не домогся. Професор покликав асистента: «Подивіться, будь ласка, не виходить...» Дуже скоро асистент знайшов помилку— професор переплутав дози. «Бачите, любий, я ж казав, ви зробите краще за мене»,— з гордістю сказав вчений. Професор тоді не вважав себе приниженим, він був спокійний за свій авторитет. Чому ж Габай нервується? Варя співчувала йому, як другові, і думала про себе. Скоро і вона, молодий інженер-геолог, робитиме свої перші самостійні кроки в роботі. І може, хтось з майстрів або з рядових робітників навчатиме її практичним ділам...

Відповідь на Варині роздуми прийшла несподівано, коли до них якось зайшов Антон Захарович Мавродій і заговорив про лекцію, яку збирався читати офіцерам.

Полковник Макаров знайшов маленьку брошуру у синій обгортці. Перегорнув кілька сторінок.

— Порадсья з Олександром Васильовичем,— сказав він.— Особливо ж зверни увагу на «Лист до племінника».— Макаров голосно з почуттям прочитав: «До служби Вітчизні своїй являй щиру ретельність! Люби істинну славу, одрізняй любочестя від пихи і гордості!»— в цих словах — весь Суворов.

Мавродій зачитав тези лекції.

— Основне взято вірно. Але... раджу більше уваги звернути на таке питання, як самолюбство. Тут треба буде розібратися з усіма тонкощами, де здорове, законне, а де хворобливе. Ось хоч би таке явище: людина не

хоче, скажімо, вчитися у своїх підлеглих — хоч і є чому — тільки тому, що боїться принизити себе...

Мавродій уважно слухав і записував, а Варя, яка теж зацікавилася розмовою, згадала Сергія.

— Будь твердий, виконуючи свій службовий обов'язок, та коли зрозумів, що в чомусь неправий, не стій на своєму для авторитету, не опирайся, — доводив Макаров, наче з ним хтось сперечався. — І все ж офіцерське самолюбство, на мій погляд, потрібне. Але яке? Офіцер не може навіть уявити собі відставання від інших, він зробить все, домагаючись першості. Коротше кажучи: «Одрізняй любочестя від пихи і гордості», — так, здається, вчить Суворов. Прагни бути кращим, першим, але домагайся цього чесним шляхом...

Зараз, ідучи за Габаєм, Варя думас: «Чи ж був Сергій на тій лекції?»

Гори доносять тихий шум зав'юженого лісу, темнішає захід, скрипить під ногами сніг... Тут стежка зовсім крута: Сергій підтримує Варю за лікоть. Він — сильний. Варя вже двічі оступалася, але він не дав упасти. Крізь рукавичку дівчина відчуває тепло його руки.

Вони нарешті перед кам'яною спорудою. Вищерблена в багатьох місцях стіна стоїть міцно, захищаючи від цікавих очей таємниці середньовічних руїн. Наче лебединий пух, всюди прослався сніговий килим, він прикриває округлі башти і дашки над ними.

— Як хороше! — вирвалось у Варі.

— Тут все схоже на легенду, — говорить Сергій.

— Ви любите старовинні історії? Любите? Тоді я вам розповім одну, почуту в Джерельному.

Сергієві приємно тримати маленьку руку в своїй. Слухаючи Варю, він не перестає думати про те, як добре, що вони разом. Йому подобались у Варі і довгасті, як у монголки, очі, і густі вії, і манера, розмовляючи, замислюватися над кожним словом, замінювати його іншим, більш точним; в таких випадках знахідка викликала радісний спалах карих очей, а в кутиках рота з'являлися промінці усмішки.

А Варя вже оповідала:

— Вороги, які прийшли з заходу, облягли слов'янський замок в Карпатах і штурмували його сорок днів і сорок ночей. Хоробрі оборонці вирішили: краще вмерти, ніж підкоритися чужинцям. Ніхто не мав права виходити за мури, всі брами були наглухо закриті, тільки

сам воєвода знав потайний хід в долину. Тут, в осаді, перебувала й дочка воєводи Магда, юна й прекрасна... ну, як весна...

Варя на хвилину замовкла, вона саме підійшла до західної брами. Стіна в цьому місті посунулася вниз разом з ґрунтом. Тримаючись за заповорошені снігом кущі, Сергій і Варя пробралися на рештки кам'яної галереї. Звідси чудово видно всі підступи до Замкової гори. Десь ліворуч, за дальнішим шляхом, бовваніють поміж горбами хати Джерельного.

Варя продовжувала:

— Час від часу батько дозволяв Магді потайки ходити до матері в село. День-два її не було, потім Магда з'являлася і бралась, як і всі інші жінки, за зброю... Та одного разу дочка воєводи затрималася в долині довше. На гірській стежці вона випадково познайомилася з юним воїном-чужинцем. Він був одягнений просто: ні зброя його, ні одежа не мали слідів розкоші. Він говорив Магді солодкі слова, таких вона ніколи не чула: «Найпрекрасніші жінки Відня й Будапешта — ніщо перед тобою... Ти — моя мрія. Ми народжені одне для одного...» Їй було приємно й страшно слухати таку мову. Але очі юнака, що палали коханням до неї, трепетні руки, що обіймали її стан, підкоряли її. «Я знаю, хто ти... Я служитиму тобі вірно до смерті... Своєю хоробрістю завоюю славу й тебе». На знак покори він віддає Магді свій кинджал: «Забий мене краще, як не хочеш взяти з собою...»

Подолавши збудження, приглушеним голосом кінчила Варя своє оповідання.

— Угорець був князем. Через показаний Магдою потайний хід він з воїнами проник у замок... Воєвода в останню мить дізнався, хто їх зрадив. Магду привели до нього.

«Візьміть її! — суворо наказав своїм воїнам воєвода. — Живою в стіні замуруйте! Нехай гріх спокутує, обернувшись на камінь безмовний...»

— Мужня легенда, — сказав Сергій, розглядаючи рештки кам'яної стіни, яка стала для зрадниці могилою.

Вони стоять, прислухаючись до таємного шуму гір. Високі смереки зійшлися проти ночі до купи і ведуть розмову; віддалік на горбі поскрипує одинокий бук-велетень, облитий сяйвом місяця. І ніби чийсь кроки наближаються з хаців. Снігові хмари пливуть собі пома-

лу, чіпляючись сонно за вершини, і то зовсім сховають місяць, то лише пригасять його, а самі посвітлішають...

Варя відчуває на щоці гаряче дихання Сергія... Вона й сама радісно схвильована його близькістю. Але від обіймів все ж ухиляється. Сміючись, набирає повні жмені снігу — і в лице йому! Габай ловить її руки, пальці...

...В темно-синьому оксамиті неба з'явився літак; шум моторів ледве чути. Зеленим птахом злетіла ракета.

— А я поїду поїздом... Довше, зате більше побачу... Не скоро, певно, вдруге потраплю сюди... — порушила хвилюючу мовчанку Варя.

— А хотіли б потрапити? — раптом спитав Сергій, вкладаючи в звичайні слова особливий зміст.

Варя підняла на нього очі; в їх теплій глибині спалахують відблиски ракети, яка вже погасла.

— Не знаю... — тихо відповіла вона.

11

За околицею солдати розтяглися ланцюжком по два. Позаду колони під в'юками весело брязкотять збрусо коні. Стежка біжить повз старезні верби, якими обсаджено шлях до Старого замку... Та сама стежка. Габай придивляється, немов шукає на ній відбиток маленької ноги...

Поруч з Сергієм, не відстаючи від нього ні на крок, іде круглолиций, червонощокий ефрейтор з рацією на спині. Над ним, мов живий, прутик антени. Радист, або, як він іменується в наказі командира полку, начальник радіостанції, вже не вперше бере участь у таких переходах і має що про них розповідати. Він розмовляє з лейтенантом, а час від часу хтось із бійців підкидає і своє слівце, заохочуючи ефрейтора.

— Кажеш, справжніх оленів бачив? — з недовір'ям перепитує Грабчук.— Так вони і підпускають до себе!

— Чи тебе не Хомою-невірою звати? — обернувся до Грабчука радист. — Кажу ж, ми над теплим ручаєм заночували. Ну, а там якраз виявився їхній водопій. Олені і примчали цілим табуном на світанку.

— Великі? І з рогами гіллястими? — чи то й справді не довіряв, чи то жартував Грабчук.

Радист передихнув трохи — ноша в нього нелегка, та й розповідав він гаряче, а на це теж сила потрібна.

Саме переходили річку. Довго, видно, боролася вода з морозом, не скоряючись йому. Так і застигла нерівно, з матово-зеленими гривками на поверхні, з напливами. Під правий берег намело кучугури, що застигли, наче витесані з світлого мармуру. Сніг тут міцний, як камінь.

Розмови змовкли — почався підйом. Треба знайти і пробити в снігу найближчий шлях до гірського пасовиська — полонини Руна, що лежить десь серед пралісу. Командир полку мав намір влаштувати там зимовий табір.

Грабчук, визвавшись іти попереду, вправно орудував сокирою. Під його ударами ожинник помалу розступався.

Старшина Морозов спинив солдата.

— Картавцев! Хіба так вчили вас взуватися? Набирається сніг, правда? Завжди пускайте обмотку поверх черевика. Ось так, — показав, як треба робити, і відразу ж звернувся до Габая:

— Ми на війні, коли в горах, обмотки інакше одягали... Замотували не всю ногу до коліна, а лише до литки. Тоді не так швидко стомлюєшся. Не знаю тільки, чи не буде це порушенням форми?.

Морозов запитує у лейтенанта. А до кого звернеться він, Сергій? Габаєві незвично робити якісь відступи від загальноприйнятого. А старшина чекає відповіді, і рядовий Картавцев теж чекає, — он він пригнувся в трьох кроках з обмоткою в руках.

— Фронтним досвідом не слід гребувати, — промовив нарешті Габай. — Накажіть перемотати обмотки погірському, — і відчув полегшення.

Морозов з цікавістю й повагою подивився на лейтенанта, його очі ніби говорили: «Добре, дуже добре!»

Наказ перевзутися погірському був виконаний взводом негайно.

Лейтенант Габай розгорнув карту. Його цікавило, чи не виведе їх на потрібне місце ота широка долина, яка тягнеться між двома кряжами. Солдати не скаржилися на крутизну, але коні оступалися, інколи тупцювали на місці. Простеживши за горизонталями, Сергій впевнився — долина дійсно в одному місці підходить близько до полонини Руна, але так шлях значно довший. До

того ж невідомо, може, в глибині гір долина захарашена гірше за оце передгір'я або перерізана глибокими ярами...

Прокотився зрубаний кущ, обліплений снігом, і коні сполохано рвонулися вбік. Тонконогий Гнідко ледве не зірвався з крутизни.

Старшина Морозов крикнув, щоб передні бійці затримували зрубані кущі, бо коні лякаються, і дав команду причепити брезентові наочники.

Дісталися нарешті лісу. Густі смереки так переплелися вітами, що сніг просівався тільки де-не-де.

Під ногами хрумкотить мерзла трава. Кущ папороті, вкритий пухнастими сніжинками, здавалося, квітне білим цвітом. Міцний дух живиці — терпкий і водночас ніжний, п'янке пахощі хвої, багате озоном повітря бадьорять людей, відновлюючи сили.

Смуга хвойних дерев, як виявилось, була не широкою: скоро між смереками заясніло. Починалася нова крутизна, вкрита засніженими кущами. Немов жалкуючи, що доведеться розлучатися з царством пишних смерек, Габай подав знак спинитися на відпочинок.

З коней зняли в'юки. Гнідко відразу весело заіржав і занурився мордою в холодну папороть. Вона не сподобалася йому, зате мерзла трава при самій землі прийшлася до смаку.

Радист влаштувався на колоді. Почав настроюватися: «Рі-ка»... «Рі-ка»... «Рі-ка»... Я — «Го-р-р-а»... Пр-рийом». Навколо нього стояли бійці, та радист зовсім не звертав на них уваги. «Ріка» довго не озивалася. Нарешті ефрейторове обличчя проясніло, він насторожився. «Я — «Гор-р-а»... Я — «Гор-р-а»... Як чути?.. Як чути?.. При-йом». А ще за мить ефрейтор озирнувся і урочисто доповів Габаєві:

— Зв'язок є. Прошу до апарата. Вас викликає хазяїн.

Лейтенант одягнув навушники. Голос його трохи тремтів.

— Досягли квадрата тридцять два — чотирнадцять. Люди почувають себе добре... Через п'ять хвилин рушаємо далі... — і, по паузі, вислухавши полковника Макарова, продовжував: — Вітру нема... Дякуємо за попередження... Передам... Так точно.

Ефрейтор перекинувся кількома словами із знайомим радистом, і радіостанція замовкла.

— Хазяїн попереджає: слід чекати сильних вітрів і снігопаду. Отже, треба поспішати, поки погода. А вам, ефрейторе Скакун, — обернувся лейтенант до радиста, — командир полку оголошує подяку за швидке встановлення радіозв'язку.

— Служу Радянському Союзу! — чітко відповів ефрейтор, і лице його зробилося серйозним.

— От уже й подяку заробили, — озвався Дмитро Грабчук.

— Заробили, та не всі, — кинув Івушкін.

— Зате прикмета для всіх добра, — серйозно відповів Грабчук. — Не стягненням почалося, а подякою.

— А ти й досі в прикмети віриш?

— В добрі вірю.

— Як накріє тебе, знахаря, на отій он вершині вітровій з сніжком колючим, тоді не такої заспіваєш.

— Лякані вже. Ти, Івушкін, свої страхи бережи для себе.

Птах просвистів крилами над смереками, струшуючи на солдатів сніг. Почулися голоси:

— Орел! От би пальнути!

— З автомата не вцілиш.

— Рязанова б сюди!

Це сказав Івушкін і відразу осікся, позирнув на лейтенанта.

Верхній шар снігу на крутому схилі промерз, утворивши блискучу і досить міцну кору. Скалки, вириваючись з-під ніг, швидко мчали донизу. Бійці півколом облягли гору, кожен вибирав собі зручний шлях. Побачивши далеко попереду Дмитра Грабчука, Габай подумав: «І тут є перші. Але для мене важливо, щоб увесь взвод у повному порядку дістався до потрібного місця, а не окремі солдати».

Ефрейтор Скакун посковзнувся. Кілька кроків, і знову сніг під ним поповз, оголюючи скелю. «Радіостанція зіпсується», — майнуло в голові Габая. І враз Дмитро Грабчук, немов на лижах, з'їхав до радиста. Допомогаючи один одному, вони обминули місце, де сніг погано тримався.

— Здаля наче й не високо, а візьми її, гору, — виправдувався перед лейтенантом Скакун, знявши шапку-вушанку. Голова в радиста мокра, він упрів.

— Стомилися?

— Ні. Піт в очі ллється, дивитися заважає. Далеко ще?

— Половину пройшли.

Від незвичної ходи, коли тулуб увесь час зігнутий, наче під важкою ношею, болять м'язи ніг і шиї. А попереду перед Габаєм виднілася ще більша крутизна, кінця якій не було навіть видно. «Ось він — іспит, — думав лейтенант. — І це ж ми ідемо без усяких перешкод. А якби за кожним кущем, за скелями на нас чатувала смерть, якби ми брали крутизну з боєм? Хтось же воював тут...»

Деякі бійці вже виробили свій стиль підйому — вони то просувалися швидко вперед, то, доставшись, очевидно, до задалегідь наміченого місця, спинялися, чекаючи на інших. Так робив і помкомвзводу Буханцов, який уже далеченько забрався з передовою групою.

«Як на полі бою!» Оглянувши місцевість, лейтенант уявив, що це він штурмує зараз укріплену ворогом висоту, і з кожною хвилиною бійці наближаються до мети. От-от зрине могутнє «ура», і багнети довершать справу. Однак може бути й інакше: з-за лісу, чи з-за тієї Замкової гори, де замуровано легендарну Магду, з'являться літаки, їх багато. Поливаючи свинцем наступаючих, авіація примусить їх залагти..

«Таке могло б бути, якби це на війні, — думав Габай і тут же вирішує: — Оголошу учбову тривогу».

— Повітря! — кричить лейтенант Габай і сам першим падає горілиць на сніг. — Літаки справа. Вогонь по літаках! — лунають нові команди.

Ревниво слідкує взводний за своїми бійцями: попереджав їх: в дорозі будуть учбові тривоги. Чи не розгубився хто? Не забув, навіщо солдатаві дана зброя?

Залагли всі. Хитнулись і завмерли карабіни й автомати. Клацають затвори. Помкомвзводу Буханцов веде вогонь і водночас нагадує солдатам, який брати приціл. Ближче до лейтенанта — купка бійців, очолювана старшиною Морозовим. Коней теж примусили лягти, ручний кулеметник з відділення Василя Воякова приладнав свою зброю на Гнідків в'юк. Так вигідніше стріляти вгору. Лейтенантові добре чути: Вояков віддав наказ солдатам свого відділення: «Стріляти залпами». «Р-рі-ка»... «Р-рі-ка»... «Р-рі-ка»... долинає звідкись голос радиста Скакуна. — Я — «Го-р-р-а»... Я — «Гор-ра»... Літаки противника над височиною квадрат

тридцять три — шістнадцять... Як зрозуміли?.. Прийом...»

Відбій...

Коноводи хваляться один перед одним, кожному здається: він першим поклав свого коня. Кулеметник Надолинний витяг кусень хліба, підніс його Гнідкові.

— Може, ви, товаришу ефрейтор, з духом божим зв'язувалися, га? — Івушкін робиться сміливішим, він помічає, що їхньою розмовою цікавляться. — Щось мені здається, ніби ви не включали рацію...

«Підгледів, чорт рудий!» — думає Скакун. Доводиться виправдуватись:

— Умовна ж тривога... Ну й розмова умовна...

— Тільки гора оця не умовна, — озивається Вояков. Він дивиться з заздрістю на тих, кого тривога застала далеко вище.

Взвод весь час бере ліворуч, де є хоч якась рослинність і можна триматися за кущі. Тут під снігом справжня земля, а не каміння, ноги не ковзають. Ще тільки одинадцята година ранку, але небо, наче надвечір, вже прихилилося до гір, нависло суцільною темною хмарою.

В сірому тумані сховалася, зникла вершина Замкової гори, яку досі було добре видно. І з першим подихом вітру з тієї сторони принесло колючий сніг. Лейтенант згадав попередження Макарова: «Не зупинятися аж до полонини, бо, чого доброго, метелиця розгуляється, тоді й шляху не знайдеш».

Налетів вітер, жбурнув в обличчя звихрений білий пил. І вже супроводжував бійців на протязі всього шляху до кам'яної гряди. Пружні потоки холодного повітря вривалися в міжгір'я, і, немов бавлячись, зривали то тут, то там вихорці. Здавалося, невидимий птах перелітає з пагорбка на пагорб, і всюди, де він лише торкне своїм дужим крилом, закипає хуртовина.

Позаду рокітливо озивається ліс. Переливчастий шум його подібний до прибою. Прислухавшись, можна уявити собі, як під дужим натиском схиляються верхівки смерек, як суцільний зеленохвильний вал перекочується, пливе, схожий на розбурхане море. В таку пору стурбовано і гнівно гудуть стовбури дерев; коли до них приклястися вухом, вони, здається, скаржаться на свою долю. Як же! Земля зв'язала їх міцно, тримає за коріння, не дає гайнути в принадливі мандри, услід за вітром.

Чи не тому після вітровію видніються поодинокі дерева, що відірвалися від землі; вони лежать, повержені ниць, а живі сплітаються над ними кронами, заповнюючи простір, наче нічого й не сталося.

— Триматися гурту, не відставати! — голосно наказує Сергій. Почуття відповідальності надає йому сил. «Чи й там, унизу, погода теж так різко змінилася? Може, зв'язатися з полком? Ні, не треба. Подумають — боюся... Більше самостійності, лейтенанте Габай!»

Далі відпочивали через кожні десять кроків. Коні відстали.

— Доведеться брати лівіше... Тут для коней круто, — сказав незадоволено старшина Морозов і додав уже м'якше: — Як ви думаете, товаришу лейтенант?

Розгорнули карту. Дійсно, лівіше місцевість підвищувалася не так круто, але шлях там був значно довший, доводилося обминати Муровану Стрілку — скелясту стіну, утворену самою природою. Вона позначена на карті таким знаком, як бездонні гірські провалля, значить перебратися через неї неможливо.

Ще раз вивіривши напрямок по компасу, лейтенант наніс пунктиром на карту пройдений взводом шлях. Далі лінія Сергієвих крапок роздвоїлася. Сині бігли, як і раніше, на південь, зелені повернули до Мурованої Стрілки.

— Викличте «Ріку», — звернувся Габай до радиста.

Вислухавши розмову лейтенанта з «Рікою», Івушкін тихо сказав Грабчуку:

— Вип'ють хлопці і закусять, — мав на думці коноводів, бо їм випадало далі йти самостійно вузькою стежкою понад Мурованою Стрілкою.

— Заздриш? — багатозначно подивився на нього Грабчук.

— Чому так думаєш? — Івушкін схопив Дмитра за руку. — Турбуюся про них... з нами і лейтенант, і радіо в нас...

— І турбуєшся, і заздриш. Я тебе наскрізь бачу, друже. — Грабчук навіть засміявся, помітивши, як Івушкін заперечливо крутить головою.

Івушкін вдавав із себе сердитого і сам дивувався, як це Грабчук зумів здогадатися. Адже справді: тількино почув він, Івушкін, про те, що коноводи рухатимуться далі самостійно, як відразу подумав: «От кому буде потім шаноба!»

Тим часом лейтенант Габай радився з Морозовим і Буханцовим. Коноводів виділив командир відділення сержант Волков. Старшина, якому доручалася вся група, вважав, що й решту людей треба взяти в нього. Буханцов не згоджувався, радив узяти з кожного відділення найсильнішого.

— Відділення — бойова одиниця, солдати в ньому близько знають один одного, і в цьому їх сила, — гаряче доводив Морозов. — А вам, Буханцов, здається: хто більший на зріст, той і герой.

Старшина Морозов на цілу голову нижчий від помкомвзводу, і вже давно між ними почалося негласне змагання на витривалість. Морозов краще працював на турніку та брусах і навіть гранату кидав на кілька метрів далі від Буханцова — все це дало йому щоденне тренування, тоді як здоровань Буханцов обходився й без цього

— І потім, — продовжував Морозов, — у сержанта Волкова всі солдати, як один, добрі фізкультурники. Вони тримають першість...

— На сцені... Ви забуваєте, що тут, у горах, партерна акробатика ні до чого.

— Якраз навпаки, дорогий помкомвзводу! Дуже до чого, — уїдливо зауважив Морозов. — Коротше кажучи, я прошу вас, товаришу лейтенант, дати мені людей з третього відділення. Нехай Волков визначить, кого саме.

— Беріть, старшина, людей у Волкова, — вирішив лейтенант. — А ви, товаришу Буханцов, очолите групу з трьох-чотирьох бійців. Вирушите, коли вже досягнемо полонини, назустріч першій.

Задоволений Морозов відкозиряв. Скоро він і п'ять бійців, ведучи нав'ючених коней, подалися в обхід крутизни. Взвод проводжав їх мовчки: надто безсилою здавалася купка людей, якій випало самостійно рухатися в розтривожених бурєю горах.

...Опівдні Габай побачив полонину Руна. Вона була досить простора і зовсім рівна, вкрита білою скатертиною снігу. Віковичний ліс облягав полонину з усіх боків, а за ним на віддалі вимальовувалася вершина схожої на сідло гори.

Лейтенант з Буханцовим, підібравши шинелі, подалися в той край, де серед повалених на землю дерев виднілися білі кучугури.

— Літак, — здогадався нарешті Буханцов. На гіллі він помітив шматки крил.

— «Рама», — підтвердив Габай, пролізаючи під потроцим крилом. — Навіки приземлилася...

«Рамою» на фронті називали двофюзеляжний ворожий розвідувальний літак.

Тут і спинили взвод.

Запалажкотіло багаття.

Хліб не піддавався ні зубам, ні ножеві, консервоване м'ясо змерзло.

Хтось підсунув ближче до вогню торожкотливий лист дюралю з «рами», на ньому, як на сковорідці, підігрівали їжу.

Івушкін наклав у казанок снігу.

— Чайку варто нагріти.

Зайнятий своєю радіостанцією, Скакун добре бачить усе, що робиться навколо нього.

— Раджу водичку пошукати, із снігу не те...

— Може, збігаєте до річки? — Грабчук показав у напрямку Джерельного, звідки вони прийшли. Він теж возився з казаном. — Ваша вода, наш цукор, згода?

Радист відповів на жарт серйозно:

— Піхота, а ледачі, як моржі. Он там, під горою, джерело.

Не повірили. Хіба на такій висоті може бути вода? Жартує радист!

А повз них, нанизавши казанки на палку, пройшло двоє з відділення сержанта Волкова. Івушкін і Грабчук Perezирнулися, подалися за бійцями.

В глибині лісу синя напівтемрява. Тут похмурі снігові хмари ходять зовсім низько, чіпляючись за дерева... А під дворогою сосною дзюрчить вода.

— Мінеральна, їй-богу! — похвалив Івушкін, напившись. — Я таку в місті купував, карбованець пляшка.

Ручай, вибившись із нагромаджених уламків скель, утворив під ними криничку. Боки її обросли крижаним салом.

Вітер міцнішає. З розгону налітає на верхи дерев, силкуючись нахилити їх до землі.

Коли Івушкін з Грабчуком повернулися до вогнища, звідти вже вирушила очолювана Буханцовим група.

Дехто встиг напнути поміж деревами плац-палатки, загороджуючись ними з вітряної сторони. Довелося

прикривати вогнище: його то засипало снігом, то видувало вітром. У хід пішли шматки з крила літака. Запахло горілою фарбою.

Захищаючи лице руками від колючих мерзлих гілок, Сергій підійшов до радиста. Той швидко настроївся і передав йому навушники.

— «Ріка»? Я — «Гора», я — «Гора». Коні не прибули... Буханцов вирушив назустріч... Вітер не меншає... десять балів...

«Чи вдалося Морозову пройти вже повз Муровану Стрілку?» Лейтенант спробував уявити, як пробиваються крізь замети вузькою стежкою над прірвою п'ять сміливців, ведучи на повіді засліплених снігом коней... «Хоч би скоріше з ними зустрівся Буханцов!» Сергій непокоївся.

Радист Скакун жукав на руки, задрісно поглядаючи в той бік, де грілися солдати. Він з радіостанцією не міг наблизитися до багаття.

— «Альпи»?— зрадів Ларіонов, побачивши в кулеметника Надолинного книжку.— Молодець, захопив-таки, не забув...

— Так, значить, минулого разу ми читали, як Хасцький і його друзі знайшли прикутого німцями до скелі кулеметника, пам'ятаєте? — нагадав Надолинний своїм присним неголосним баском.

— Точно!— підтвердив Івушкін.— Ото гори були! Сказано — Альпи!

— Чудак чоловік!— втрутився Грабчук.— В книзі якраз і розповідається про Карпати. Тільки в Трансільванії їх звать Альпами. Кажуть, дуже схожі на швейцарські Альпи.

Та ще довго Надолинний не міг почати. Грабчук згадавав свою рідну Буковину з її Черемошем бистрим і Чорногорою, що впирається в хмари; інші прикидали, хто у взводі зуміє видертися при допомозі мотузки, як це робили герої «Альп», на стрімку скелясту вершину, а кому довелося б покукувати під нею. Нарешті Надолинний заволодів увагою: читав, і всі уважно слухали його. Лейтенант стояв тут же і зацікавлено дивився на багаття — він вперше помітив: охоплений вогнем пеньок час від часу вистрілював із себе пучки іскор. Згадався синій вечір на Замковій горі, ракета з літака, запалені нею вогники в карих очах супутниці.

...А старший сержант Буханцов і його бійці в цей час були там, де обривалася кам'яними розсипами Мурована Стрілка.

Шквал вітру кинув Буханцова в сніг. Старший сержант гальмував руками і все ж не міг затриматись; повз нього, як на лижах, промчав сержант Волков, командир відділення, залишаючи глибоку борозну. Спинився Волков за півсотні метрів нижче, ледве встигнувши впертися ногами в обмерзлі кам'яні брили; лише в трьох-чотирьох кроках від нього дихало холодом урвище.

Ще двох прибило до Волкова; тепер вони, допомагаючи один одному, відповзали вбік, туди, де виднілися обмерзлі кущі.

— Нічого собі прогулянка,— промовив туляк Онуфрій Золото, побачивши, що командир відділення Волков сплюнув на сніг кров'ю.— Зуби хоч цілі?

— Ми даремно так рано звернули,— озвався Петро Зайченко

— Звичайно, біля вогнища грітися куди безпечніше,— зауважив Золото, і важко було зрозуміти, чи він тільки під'юджував Зайченка, чи серйозно пожалкував, що саме йому випало мандрувати в таку негоду.

Знову завило, захуркало вгорі і в кількох місцях закурило снігові вихори.

— Лягай! Триматися один за одного,— скомандував Буханцов і сам перший припав до землі. Вихор пронісся над ними. Тепер, не гаючи ні хвилини, Буханцов побіг навкіс, час від часу торкаючись руками землі. Скоро він опинився в безпечному місці. Туди ж дісталися і чотири його супутники. Повернувшись лицем до урвища і склавши руки трубкою, Буханцов щосили закричав:

— Ого-го-го-о!..

Ніхто не озвався.

Лейтенант, посилаючи Буханцова, не давав йому наказу спускатися нижче Мурованої Стрілки. Що ж тепер робити — чекати чи йти далі? А коли з кінною групою трапилося лихо?

Він вагався тільки одну мить.

— Наші товариші в біді. Інакше вони вже були б тут. Повертатися без них ми не маємо права... Отже,— і подивився на урвище, куди тільки що самих ледве не знесло.

— Все ясно, товаришу помкомвзводу,— сказав Золото.

— Ви здорово забилися, сержант Волков?— поцікавився Буханцов.

— Вже й забув.

— От і гаразд. Значить, за мною... Тільки ви, Вояков, насамперед потріть снігом носа, він у вас побілів.

Пробивалися крізь обвалища снігу, прорубували в ньому проходи; люди працювали завзято, на їхніх обличчях виступив піт.

Під Мурованою Стрілкою снігу менше. В місцях, де нависають скелі, його нема зовсім. Угорі безугавно свище завірюха, а тут, біля підніжжя, досить безпечно. Так принаймні здавалося спочатку. Та от здаля долинув грізний гуркіт. Він наближався, наростав, і враз над солдатами небо розверзлося і впало на урвище. І все ж, поки снігова лавина досягнула місця, де тільки-но вони працювали, всі встигли відскочити під захист скель. Тулячись до обмерзлого каміння, бійці ховалися, наче від бомбардування. Поруч, в кількох кроках, щось вибухало, трясучи землю. Колючий пил довго сіявся навкруги, забираючись в ніс, очі, вуха, мов уїдли-вий дим.

Минуло кілька хвилин. Тепер вже сніг несло горою, аж стогнали смереки, низько схиляючи свої розпатлані вітром крони. Біла мла сповила все довкола.

Буханцов зробив кілька кроків, зазираючи вгору: йому почувся рев звіра. І в ту мить, коли він розгледів вершину Мурованої Стрілки, щось чорне майнуло над ним.

— Ведмідь! Ведмідь упав!— закричали бійці.

— Кабан дикий, а не ведмідь,— упевнено сказав тукляк.— Пощастило йому, мов у подушку бухнувся!

— Чого доброго, ще й живий!

— Як пір'їну знесло... Жаль його, бідолаху.

Бійці з цікавістю поглядали на кучугуру, де зник кабан.

— Помер, певно, від розриву серця,— висловив свою думку Золото. — То не жарт — такий стрибок — і без парашута!

Шлях заступила снігова гора, утворена лавиною.

Бійці вгризалися заступами в білу масу, і хоч вона піддавалася легко, та наслідки були надто непоказні: за півгодини ледве пройшли півсотні метрів.

— А може, якось інакше?.. — озвався Картавцев. — Поверх снігу спробувати.

— Провалишся, й за вуха тоді не витягнемо,— відповів Онуфрій Золото.— Кабана бачив?..

— А як плащ-палатку стелити або, ще краще, накласти в неї патиччя... Тоді, я думаю, сніг витримає...

Всі дивилися на Картавцева, його винахідливість завжди викликала захоплення.

— Спробуємо?— Буханцов подумав трохи, покрутив головою. — Що ж, спробуємо. Ви, Картавцев, здається, найлегший серед нас?

Картавцев скинув шинелю й швидко опинився на дереві. Нарубав гілля.

Здійснити відразу свій намір йому не вдалося: сніг обвалювався. Однак, вибравшись нарешті наверх, Картавцев впевнився: тепер справа піде в нього краще. Онуфрій Золото теж встиг перетворити свою плащ-палатку на «самохід конструкції Картавцева». Картавцев просувався все далі.

Солдати полізли за ним. От уже й помкомвзводу на горі.

Перший завал вони подолали помалу, потім призвичаїлися і рухалися швидше.

— Молодець! Всіх нас виручив, — хвалив Картавцева Буханцов.

...Пройдено половину шляху, а ніде ніяких слідів групи Морозова. Невже вони повернули назад?

Картавцев саме виліз на нову снігову гору, що стояла перед ним, біла і крута, мов піраміда, і щосили закричав:

— Мо-ро-о-зов! Ого-го-го-о!

В тиші, що після цього наступила, чути було, як рипить сніг під Картавцевим.

Та враз звідкись невиразно долинув людський голос. Усі насторожились. Чи не вітер дурить їх?

Набравши повні легені повітря, Буханцов закричав:

— Мо-ро-о-зов!..

І їм знову відповіли. Але Буханцову все ще не вірилося. Може, то луна повертається від дальніх скель, і власний поклик вводить їх в оману? Він зняв з плечей автомат. Постріл потривожив гори. І по тім боці завалу, може, десь за півкілометра, вистрелили двічі.

Як на зло, сніг тут був не такий міцний, і тільки один Картавцев, найлегший у взводі, міг саяк-так на ньому триматися.

— Добирайся, Картавцев. З'ясуй!..

Онуфрій Золото, скинувши шапку-вушанку, підставив лице вітрові. Потім сплюнув у руку, взяв лопатку. До нього приєдналися інші: чекати, нічого не роблячи, бійці не могли.

А буря тим часом втихла, сніг уже не сівся. Відкрилися ребристі виступи Мурованої Стрілки. Зеленкувата скеля над урвищем нагадувала велетенського ведмедя: він звівся на задні лапи, готовий стрибнути.

З кожною хвилиною ніби розвиднялося. Гори робилися чорними, голими, зникла знайома стежка, замість неї постали високі фантастичні споруди заметів. Інших форм, іншої краси набули скелясті вершини, і навіть смереки з опущеним віттям не ті,— вони тепер зажурені, знесилені боротьбою, яку витримали...

От уже й Картавцев на сніговій горі. З ним поруч ще хтось. «Та це ж старшина»,— впізнав Буханцов.

Морозов, діставшись до краю, сміливо стрибнув; його підхопили на руки. Картавцев зверху спостерігав сцену цієї зворушливої зустрічі й посміхався.

Маленький Морозов потрапив у ведмежі обійми Буханцова.

— Всі у вас живі-здорові? Коней не погубили?

— Повний порядок, старший сержанте!— Морозов коротко оповів свої пригоди: вони затрималися в одному місці, лаштуючи переправу для коней через глибокий рів. Тут їх і застукала буря. Доки вимостили хмизом шлях, попереду намело кучугури. А потім — лавина... Коней ледве встигли відвести в укриття, під скелі.

Враз старшина посмутнів.

— Не зуміли ми своєчасно, чорт візьми, на місце прибути. У гір, як бачите, є свої закони...

— Нічого!— заспокоював його Буханцов.— Це ж тільки розвідка. Знаєте тепер, який тут шлях. Ровик замостимо, а бурі, мабуть, не часто бувають.— Буханцов витяг ракетницю і, піднявши над головою, пальнув. Синя блискуча птиця злетіла вгору.— Сигнал спостерігачам лейтенанта, що ми зустрілися і все в порядку,— пояснив Буханцов. Помітивши, що солдати знову взялися за лопати, помкомвзводу спинив їх:— Може, не поведемо коней далі? Однаково ж через якусь го-

дину взвод буде вертатися...— Буханцов дивився на Морозова, чекаючи відповіді... Та він зрозумів зміст її ще раніше, ніж старшина заговорив: брови у Морозова враз збіглися докупи, лице його зробилося ображеним.— Я виходжу з об'єктивних умов... поки ми розкопаємо усі кучугури...— почав виправдуватися Буханцов.

— Для радянських воїнів нема і не може бути об'єктивних умов, які б виправдали невиконання наказу,— твердо сказав старшина Морозов.— Спинитися на півдорозі?.. Та хто ж нас після цього вважатиме за справжніх солдатів?! Ну, Картавцев, вперед!

12

Напередодні від'їзду Варя спитала Сергія, чи зможе він провести її на станцію. Романа з ними не буде, в нього саме якась нарада. Ітиме тільки Ольга Василівна. Помітивши, як враз почервонів Сергій, Варя усміхнулася, очі її зробилися зовсім вузькими, хитрими.

— У вас же причина — передасте батькові посилку.

Справді, чудовий аргумент. Молодець, Варя! Сергій обов'язково приготує для батька не тільки листа, а й маленьку посилочку. Купить свіжих яблук, горіхів... і вручить все Варі. Вручить на станції. І Ольга Василівна скаже Макарову: «Лейтенант Габай, мовляв, просив Варю зайти до його батька в Москві».

Хоч і часто, майже щодня, бачився з Варєю, але робив це потайки. Сергій звільнявся пізно ввечері і відразу поспішав на умовлене місце — в засніжену алею на глухому боці військового городка. Варя, як звичайно, була вже там, зустрічала Сергія сніжками; наготує купу, так що й не підступиш. Чим більше сніжків, тим, значить, довше чекала вона. В перші дні дівчина тягла Сергія гуляти на центральну вулицю Джерельного — Радянську. Він не заперечував, ішов туди, куди його вели, але дівчина примітила: на людях Сергій робиться якимсь мовчазним, ніби соромиться дружби з нею.

Знайомство з Варєю відбулося в нових для Сергія обставинах — він уже не курсант, а офіцер, людина доросла, самостійна. І в поїзді, і потім у Львові, коли вони разом оглядали місто, Сергій почував себе старшим за неї і цим, власне, пояснював те, що от з Варєю йому спокійно і просто. Зустріч з нею в Джерельному внесла

нове у їхні стосунки. Сергій шукав можливості бачити Варю, говорити з нею, але йому хотілося, щоб ніхто із знайомих не був при цьому, щоб ніхто не знав про їхню близькість. Треба віддати Варі належне: жіночим чуттям вона відгадала справжню тому причину, а відтак подивилася на знайомство з Сергієм іншими очима... Якби хто спостерігав за ними, він би неодмінно помітив: з кожною новою зустріччю лейтенант все уважніше прислухався до Вариних слів, частіше згоджувався з її думками. Час від часу Варя, здається, навмисне нагадувала про близьку розлуку, а потім з радісним трепетом стежила, як хмуриться лейтенант. Значить, боляче йому чути таке. Серце в неї починало битися частіше. Хотілося почути від Сергія признання, переконатися, що вона не помиляється... Навіщо їй треба було переко-нуватися, теж не знала, бо не знала, як назвати свої почуття до Сергія: приязнь, дружба, любов? Кажуть: розлука для серця — найкращий іспит... «Нехай же буде розлука,— думала Варя,— нехай буде іспит».

Один лише раз зайшла розмова про Варине майбут-нє. Він сказав: тут, у Закарпатті, на неї чекатимуть друзі. Варя відповіла Сергієві потиском руки. Чи до-гадався Сергій, що це не лише подяка? В неї, правда, і тоді, на прогулянці, і протягом довгої безсонної ночі виникло багато суперечливих, зовсім протилежних одна одній думок. Та й зараз нема ніякої ясності в її планах. Тільки вдома, в Москві, вона зможе зосередитись, спо-кійно проаналізувати все...

Спакувавши свій чемодан, Варя сто разів дивилася на годинник — не пора? Надворі помалу смеркалося. Після пообіднього сну прокинулися діти. Олег не хотів одягатися, і Таня — мамина помічниця — умовляла його:

— Будеш розумненьким, тьотя Варя пришле тобі з Москви живого ведмедя.

— Не хочу...

— Не хочеш ведмедя?

— Одягатись не хочу...

— Ну, тоді тьотя Варя мені пришле ведмедя...

— Нехай...— з філософським спокоєм згодився Олег.— А ти все одно мені віддаси.

Таня пробувала силоміць натягти на братика штанці, та він танцював на місці, ніжку не давав. Нарешті їй набридло, вона махнула рукою, мовляв, не хочеш —

не треба, і взялася одягати ляльку. За мить вона вже, здається, забула про братика, зайнята своїм ділом. Він полежав трохи на ліжку, подивився скося на тьотю Варю, на Таню і раптом ні з того ні з сього, очевидно, ображений самотністю, заплакав.

— Ма-а-а... Ма-а-а-ма!..— схлипуючи, кричав Олег. З кухні почувся мамин голос:

— Такі нерозумні хлопчики мені не потрібні. Чого плачеш? Таня ж хотіла тебе одягнути. А мені часу нема...

Замовк Олечка так само несподівано, як і заплакав. А по паузі обізвався примирливо:

— А лозумні хлопчики тобі потлібні?

Варя взяла його на руки, покрутилася по кімнаті. Олег притисся мокрою щогою до її лица, і Варя відчула на губах солоні сльози. Вони самі собою котилися з дитячих очей.

Ольга Василівна ввійшла до кімнати з двома мисочками манної каші. Поклала дві цукерки на плетений з лози низенький столик.

Почулися кроки по рипучому снігу. Ольга Василівна сказала: «Роман». І справді, тільки вона встигла назвати його ім'я, як Роман Андрійович з'явився в широко розчинених дверях.

— Я подумав... Може, машиною під'їдете до станції,— звернувся він до Ольги.— Пробач, Варюшо, я таки не зможу випроводжати тебе. Через сім хвилин нарада.— Макаров винувато дивився на сестру, дружину, хмурич чоло.

— Ні, ми пройдемося пішки,— відповіла Ольга Василівна.— Чемодан нам Сергій Олександрович піднесе... А ми прогуляємося.

— А, Габай... Так, так. — Макаров прикрив рукою очі, ніби щось згадував, потім промовив: — Коли б він не в наряді. Я бачив його... з пов'язкою. Певно, чергус.— Полковник зранку знав, що лейтенант Габай заступас в наряд, і все ж відмовився порушувати графік. Служба — насамперед, все особисте — потім. Макаров не терпів ніяких відхилень від заведеного порядку, він ніколи не дозволяв в питаннях служби робити комусь поблажливість.

— Сергій Олександрович хотів дещо передати своєму батькові, — нагадала Варя, хоч брат і без неї знав від

Ольги Василівни про посилку, — совісно не виконати його просьбу...

— Посилка... Так, посилку треба захопити. Зараз ми спробуємо виправити становище... — Макаров подався в кабінет, було чути, як він енергійно крутить ручку телефону. Покликав Варю. — Ось, поговори з лейтенантом. Посилка в нього готова... тільки дома.

Варя не відразу пізнала Сергіїв голос. Він говорив басом, заїкаючись. «Хвилюється», — майнула думка. Сергій вибачався, просив її не турбуватися про посилку. Він одішле поштою... Бажав їй успіхів і щасливої дороги. По всьому видно — Сергій дуже поспішає закінчити розмову. А Варі так хотілося чути його голос, признатися, як їй боляче, що вони не зможуть ще раз побачитися. Та, не знайшовши потрібних слів (брат стояв за кілька кроків), вона тільки спитала:

— Де ви живете? Ми з Ольгою Василівною зйдемо за посилкою.

Поклала трубку і мовчки дивилася на чорний, блискучий апарат.

Роман заспішив.

— Бувай здорова, Варюшо. Телеграфуй відразу... Батькові скажи — чекаємо його в гості. І ти приїжджай. Літом у нас ще краще! — Він притис Варю до себе, потім вийшов. Варя крізь вікно стежила за його рухливою, трохи сутулою постаттю.

Ользі Василівні здалося, що Варя гнівається на Романа: «Сам не проводить і Габая — в наряд...» І вона, відповідаючи власним думкам, заговорила до дітей:

— Татко у нас строгий, правда?

13

За кілька годин до засідання комсомольського бюро Курача запросив до себе Мавродій.

— Основне питання — підготовка до стрілецького змагання? Так, здається! Ну, а кого ви заслухаєте? — почав розмову Мавродій і розгорнув перед собою блокнот, готуючись записувати.

— Інформуватиму я, — відповів Курач. — Хочу декого протерти з пісочком. — Він теж витяг записну книжку і, знайшовши потрібну сторінку, показав її майорові. — Ось, дивіться. Картина така. Всі покладають надії

на взвод Гаджієва. У нього ж чотири полкові рекордсмени. В тому числі і Рязанов. Ну, а ситуацію ви, товаришу майор, знаєте?..

— Рязанов не братиме участі в змаганнях?

— Точно. Рязанов, значить, відпадає. Хороші стрільці у Габая: Грабчук, Івушкін. Показники в них підходящі, але нема кому добре потренувати їх.

— Нема кому? А Габай? До речі, — згадав Мавродій, — не забудьте перевірити, чи сфотографували для Дошки пошани Картавцева, Золота і сержанта Волкова, які відзначилися під час гірської розвідки. — Прізвиська майор називав чітко, упевнено, кого-кого, а кращих людей полку він знав. І знову замислився. — Лейтенант Габай проінформований відносно змагань?..

— Як і всі офіцери, товаришу майор... Але змагання — не просто стрільба. Тут свої спортивні закони. Тільки Гаджієв мастак у таких справах...

— Ну й використайте Гаджієва. Хто вам забороняє? — Антон Захарович з докором глянув на Курача, їх погляди зустрілися. Секретар комсомольського бюро тер потилицю, права рука його малювала в блокноті цілу шеренгу знаків запитання.

— Д-да... Використайте! — протяг він невиразно. — Я, товаришу майор, тричі заводив з ним розмову і на решті остаточно посварився. Свій взвод, каже, готуватиму, а за когось робити не буду.

— А полк для нього не свій? Ну, і що ж ви, заспокоїлись, облишили його?

— Викликаю на бюро...

Мавродій бачив: старший лейтенант сказав не все. Очевидно, Курач чимсь серйозно стурбований. Майор вирішив допомогти йому. Промовив, ніби між іншим, дістаючи цигарку:

— Гаджієв — людина з характером. З ним не кожному вдається відразу порозумітися.

Курач згодився.

— Мені особливо важко... «Не любиш ти мене, Курач, — каже, — погана ти для мене людина». А за віщо таке?

Хтось постукав.

— Зайдіть! — озвався Мавродій.

Лейтенант Габай переступив поріг, взявши під козирок.

— Ви до мене? Прошу, заходьте. От і добре, що прийшли. Тут ми радимось, як краще сьогоднішнє поширене бюро комсомольської організації провести. Ви прийдете на бюро, звичайно?

— Я запросив усіх командирів взводів,— обізвався Курач. Йому не сподобалося, що при розмові з Мавродієм тут сидітиме Габай. Курач любив заручитися наперед підтримкою, а потім вже від свого імені розмовляти з комсомольцями. Ось чому старший лейтенант кидав тепер на Сергія докірливі погляди, наче той чимсь завинив перед ним.

Сергієві зробилося ніяково.

— Пробачте, я, здається, невчасно прийшов...

— Вчасно, дуже вчасно. Правда, товаришу секретар? — ніби не помічаючи настрою Курача, говорив майор.— Ось ви ходите до Гаджієва переймати досвід...

Сергій, слухаючи Мавродія, спостерігав за Курачем. Той зрідка вставляв якесь словечко, а більше мовчав.

Комсорг полку не знав, що Габай буває у взводі Гаджієва. Чуючи це тепер від Мавродія, він думав: «Ігнорують мене. Ну, добре, добре...»

— Чи не доручити саме Гаджієву зробити на бюро інформацію про стрілецькі змагання? — запитав майор.

— Часу обмаль... Не встигне підготуватись. — Курач нервово стукотить пальцями по столу: «Вигадує майор».

— А ви допоможіть. Дайте всі потрібні матеріали. У вас же вони є? Разом накресліть тези...

Курач встає ображений.

— Буду я з ним панькатись! У мене рядових комсомольців досить, а тут ще до офіцера підхід особливий вишукуй... Я його, як комсомольця, критикую за безініціативність. А він, відомо, критику не любить...

— Кажете, Гаджієв не любить критику? — в темносірих очах Мавродія спалахнула іронія. — А ви, Курач, любите?

Секретар комсомольської організації почервонів, а Мавродій уже дивиться не на Курача, а на Габая.

— Справа не в тому — любимо ми критику чи ні... Треба навчитися вірно сприймати критику, з користю для справи. Критикуємо ми тих комсомольців, кого вважаємо здатними працювати краще, тобто — своїх товаришів. Так? Ну, і, звичайно, гостра, сумлінна критика завжди бере за живе. З нас, для початку, досить, ко-

ли людина вислуховує вдумливо критику і робить для себе потрібні висновки. До речі, — майор усміхнувся очима до Сергія. — Один мій фронтовий друг говорив відносно людини, яка червоніє: «Самокритикується товариш. Будуть з нього люди». І, знаєте, я з ним згоден. Кожен по-своєму реагує на критику...

«Помітив, що я червонію», — зрозумів Курач.

Від Мавродія Курач вийшов першим. Він ходив по лункому коридорі смутний, незадоволений собою. Чекав Габая. Нарешті той з'явився.

— Я хотів спитати... навіщо він попросив тебе залишитися?

— Майор розпитував, як мені в Мединського живеться, чи ми не сваримося...

— А про мене нічого не казав? Ні? — відповідь Сергія, видно, заспокоїла Курача. Він відпустив пояс на одну дірочку і, потиснувши Габаєві руку, побіг.

14

Підполковник Кольцов на нараді командирів взводів знову зачепив Гаджієва. Кольцов, правда, не назвав його прізвища, та від цього Гаджієву було не легше. Гострий висновок про поверхове знання деякими офіцерами своїх підлеглих, як всі зрозуміли, базувався саме на випадку з Рязановим.

Потім виступив майор Мавродій. Він говорив переконливо, гаряче. Виховання — не тільки нагороди і стягнення підлеглим. Головне — в іншому. Якщо офіцер не знає глибоко свого солдата, не зміг прищепити йому повагу і довір'я до себе, не знайшов вірного шляху до солдатського серця — такий офіцер не зробив головного. Розчарування можуть бути несподівані і дуже гіркі...

«Так, — згоджувався з майором Гаджієв. — Рязанов, якого я вважав кращим солдатом, з яким носилися всі ми, виявився нестійким, зарозумілим... Ось воно — розчарування... Несподіване, як каже замполіт, і гірке...»

— Не можна заспокоювати себе тим, — продовжував майор Мавродій, — що всі наші воїни, мовляв, вже досить політично свідомі, що кожен з них виховується з дитячих літ в радянських умовах, а тому немає чого

особливо турбуватися... Вірно, звичайно, — ми одержуємо чудове поповнення, справжніх патріотів. Однак всі вони різні. Один більше відчуває свій обов'язок, другий — менше. Один виховувався колективістом, інший, на превеликий жаль, запозичив змалу такі риси, як егоїзм, хворобливе самолюбство... Той з дитячих літ полюбив працю, пройшов справжнє загартування, а той звик бути утриманцем забезпечених батьків, білоручкою... Ну, і характерів, кажуть, стільки, скільки людей... Отже, до кожного треба підходити з іншою міркою, з іншим ключиком. В цьому запорака успіхів... Врешті-решт треба зрозуміти: офіцер — той же педагог, так, педагог! Хто з вас, скажіть, радиться час від часу з підручником психології?

«Як він на мене позирає!» — хвилюється Гаджієв, йому здається, що майор Мавродій тому так влучно й добирає слова, бо слідкує за кожним порухом його душі. А в ній іде важка боротьба. Він, Гаджієв, став у ці хвилини суворим суддею для самого себе. «Хіба тобі не говорили усього цього раніше, в училищі? Хіба не записував ти, будучи курсантом, що для кожного офіцера настільною книгою повинна стати «Педагогічна поема» Макаренка? А отже — забув... Погруз у дрібницях: за ними сховалося вирішальне».

— Солдата треба любити... А це означає насамперед: бути вимогливим до нього, — упевнено вів майор далі. — Виховувати солдата так, щоб він був міцним, загартованим, справжнім громадянином-патріотом. І коли потрапляє до вас молода людина, яка хворобливо сприймає командирську вимогливість, діяти треба рішуче і строго. Прийде час, і така людина ще й подякує вам за справедливу строгість, за виховання. І Батьківщина подякує...

...Офіцери розходилися з наради неохоче. Велика група чекала, поки йтиме майор Мавродій, його оточили, як тільки він з'явився, і вже протягом усього шляху не вщухала жвава розмова. Тільки Аслан Гаджієв тримався трохи осторонь. Але він все чув... І навіть думками брав участь у дискусії. Йому згадувалися цікаві випадки з життя взводу, які ілюстрували ті або інші висновки, зроблені сьогодні майором. В голові виникали невідкладні, здавалося, запитання... Та Гаджієв стримувався, ніс їх у собі невіршеними далі, не наважуючись обізватися. «Кому-кому, тільки не мені, — думав

лейтенант,— висловлюватися на таку тему, як виховання воїна. Надто сумний у мене досвід...»

І мовчав.

Та вже на розі, коли майорові треба було звертати ліворуч, трапилося несподіване: Мавродій, прощаючись з офіцерами, затримав Гаджієва.

— Ви що ж це за рекомендацією не заходите?— запитав Мавродій навмисне голосно, так, щоб почули всі присутні.— І моя готова, і полковник Макаров уже написав... У вівторок партійні збори...

— Спасибі, товаришу майор,— голос Аслана Гаджієва затремтів.

Всі зрозуміли — дякує лейтенант не тільки за рекомендацію.

...Неділя, вихідний день. Аслан Гаджієв зранку весело наспівує про хлопця з Карабаха... Змінився настрій у Аслана, все нарешті з'ясувалося: майор Мавродій розсіяв усі його сумніви... Отже — за роботу! Виправдати довір'я, довести, на що він здатний!

У ватяній фуфайці, в теплих шароварах Гаджієв зробився товстим, незграбним. Та це не завадило лейтенантові за якихось десять хвилин побувати і в Габая, якого ще вчора обіцяв збудити, і в капітана Полянка, і вчасно з'явитися у свій взвод.

Троє стрільців-гаджієвців одягнені, як і їх командир. Настрій у всіх піднесений. Рядовий Черних поспідав раніше за інших, повиносив у двір мішені, чекає.

А Архип Рязанов стоїть, нервово покусуючи губи. Хто краще за нього знає, яка то насолода брати участь у спортивній стрільбі! У Рязанова є свій ватяний костюм, навіть спеціальні чоботи з дуже твердою підошвою й високим каблуком: у таких чоботях добре стріляти з коліна. Схопившись уранці, витяг був костюм. Однак не вдягся. Навіщо? Його на стрільбище не беруть... Тепер, коли команда вже вирушила, здаля дивився вслід товаришам. Мішені поніс Черних; мабуть, він вже облюбував якусь для себе і тримає її зверху. Отже, Черних змінив його... В Черних нема ще спеціального стрілецького одягу. На такого здорованя не легко підібрати — він у звичайній шинелі. Рязанов думає: «Якби ми однакового росту, можна б віддати свій!» Він добре знає: костюм не проста річ для стрільця...

Хтось кладе Архипові на плече руку. Івушкін! Звідки він взявся? Архип мимоволі червоніє — адже товариш

помітив, напевно, як він проводжав очима гаджієвську команду.

— Не взяли мене... Не потрібен став Рязанов.— Хотів посміхнутися, але посмішка вийшла гірка, сумовита.

— Така історія,— невиразно промовив Івушкін; він жалів товарища.— Хочеш з нами на Замкову гору? — запропонував Івушкін.

— Лижі вже розібрали...

— А я й для тебе пару приніс.

...Приморожений сніжок тонко поскрипує. Один по одному, ключем услід за старшиною Морозовим розтяглися лижники. В них підіткнуті шинелі, так зручніше. Ритмічно злітають у повітря палиці: р-р-р-а-з! р-р-р-а-з! Аж пил у повітрі — синій, холодний.

За рікою кожен вибирає собі вигідну стежку. Івушкін і Рязанов збираються на крутизну швидко, обидва вони добре вміють ходити на лижах. Ось уже добре видно протилежну околицю Джерельного, рівні ряди виноградників на південних схилах... Але не туди дивиться Рязанов. Його увагу привертає червоний прапорець, піднятий на високій щоглі стрільбища. Згодом до них долітає відлуння перших пострілів, і очі в Архипа Рязанова спалахують, нібито він сам стріляє, пробиваючи навиліт чорні мішені. «Пробні»,— думає він. І згадує слова одного майстра спорту, почуті на окружних змаганнях: «Проба перед заліковою стрільбою те саме, що для скрипаля перевірка інструменту перед виходом на сцену». Здорово сказано!

Там, внизу, на засніженому стрільбищі, розгортається боротьба між стрільцями: кожен шукає першу щасливу «десятку». Ні, ніколи ще не щеміло так серце у стрільця Архипа Рязанова. Аж ось коли він може признатися собі: «Дурень. Так тобі й треба».

І, не сказавши нічого товаришеві, Архип стрімголов помчав униз. Івушкін дивиться йому вслід. Він розумів настрої Архипа і боявся, щоб той згарячу не звернув собі шию. Але Рязанов вправно тримався на лижах, гнучке тіло його, здавалося, зовсім одірвалося від землі. Ось він пригнувся перед стрибком, злетів у повітря, потім ледь приторкнувся палицями до снігу, чудово зробив поворот...

— Молодець! — вирвалося у Івушкіна, і вже зовсім заспокоєний за друга, він і собі пустився з гори, назустріч колючому вітрові.

Тим часом на стрільбищі гриміли постріли. Лейтенант Габай був дуже вдячний Гаджієву, який запросив його сюди. Разом з Габаєм прийшли троє його кращих стрільців — це теж зроблено за порадою Гаджієва. З того дня, як Сергій Габай побував у Аслана на тренажі, між ними встановилася хороша дружба. Габай придивлявся, вчився...

Тут, на стрільбищі, все, як під час справжнього змагання. Ось вийшов на вогневий рубіж сержант Стрельцов. Він зосереджений, рішучий. Чорна пляма далекої мішені ввібрала всю його увагу. Сигналіст грає команду «вогонь».

За триста метрів від них, у траншеї, коректувальник. Він прапорцем подає умовний знак — дев'ятка. Вдалині початок! Ще постріл, ще...

Всі поспішають до мішені. Стрельцов попереду. Аслан Гаджієв спершу відстає, він намагається вдавати з себе спокійного, але коли залишається десяток метрів, також біжить. Рахунок — 135 з 200 можливих. Не дуже високий результат. Але... всі знають: Стрельцов тільки починає, прагне здобути почесне звання стрільця-стандартиста.

Полянко каже цілком щиро:

— Хватка у вас, Стрельцов, добра.

Гаджієв уважно розглядає мішень. Для Гаджієва пробитий двадцятьма кулями шматок паперу — дзеркало. В ньому лейтенант бачить і зростання стрільця, і хиби, яких треба позбутися.

— На перші постріли багато часу витратили, а потім заспішили, — резюмує по короткій паузі Гаджієв. — Півтори хвилини на постріл. Менше не треба, а більше — не можна. Півтори...

Нову мішень прикріплює Черних. Для себе. В кишені у Черних відпускний квиток. Скоро — в путь. А сьогодні так хочеться не відстати від сержантів! Йому виявили довір'я: він включений до команди, яка захищатиме честь полку на окружних стрілецьких змаганнях. Хіба має право Черних відстати?

Карабін в сильних руках Черних здається іграшкою, але все-таки на лобі піхотинця виступають крапельки поту.

Сигнал. Черних стріляє...

Габай чує: позад нього Дмитро Грабчук переконає в чомусь Картавцева. Лейтенант прислухається. «Не свя-

ті горшки ліплять, — говорить буковинець напівголосно. — Черних може, а ми з тобою і братися боїмося?» — «Ніхто не боїться. Але однією сміливістю не візьмеш. Талант потрібен, — веде своє Картавцев. — Я он майструвати люблю, раціоналізацію всяку вигадую... А інший — співає. Ось, наприклад, сержант Ларіонов». — «До стрільби у кожного бійця талант повинен бути. Чи в тебе око не таке, чи охляв, чи, може, підсліпуватий! — знов натискає Грабчук. — Співи співами, а стріляти ніхто за тебе на війні не буде...» І ще довго сперечаються солдати, схвильовані успіхами товаришів з сусіднього взводу, схвильовані і трохи принижені, бо досі ніхто з них ніколи не брав участі у подібних спортивних змаганнях.

На дорозі з'являються два вершники. Офіцери на стрільбищі догадалися: скаче командир полку. Не втерпів-таки!

Солдат посилає останню кулю в мішень, чекає сигналу. Позад нього цокіт підків, чийсь веселий голос.

— Скільки? — запитує полковник Макаров.

— Сто сорок одно очко!.. — з гордістю доповідає Гаджієв результат Черних.

— Кращий сьогодні показник? — вже трохи іншим, спокійнішим голосом звертається полковник до капітана Полянка. — А лейтенант Гаджієв стріляв?

— Ні, ми вирішили... Гаджієв стрілятиме останнім.

Полковник Макаров передав коноводові повід, пройшовся, розминаючи м'язи. Хотів щось сказати Гаджієву, але стримався, передумав. Одійшов трохи вбік і звідти спостерігав, як лейтенант вийшов на вогневий рубіж.

Коректувальник сповістив прапорцем про першу десятку... Задоволено усміхнувся капітан Полянка, позираючи на Макарова. Полковник теж застиг у напруженій увазі, так і забувши запалити цигарку, що тримав у руці. Сірник догорає, а Макаров все ще не може одвести очей від постаті стрільця; замовкли сержанти і солдати, які тільки-но гаряче обговорювали успіхи товаришів. Були в Гаджієва дев'ятки, були й вісімки, але число очок з хвилини на хвилину росло, і все частіше уста присутніх шепотіли захоплено «десять» раніше, ніж над окопчиком з'являвся прапорець коректувальника. Ніщо, здається, не існувало в цю мить для Гаджієва, крім маленької мішені, виставленої за триста метрів від ру-

бежа. Вся його увага зосереджена на мішені, весь запал гарячої душі відданий стрільбі...

Сергій Габай уважно стежив за присутніми. На обличчі в кожного після перших пострілів з'являлось напруження, ніхто не посміхався навіть при дуже хорошому влучанні. Тільки в Аслана Гаджієва світяться в очах лукаві, веселі вогники; він, ніби бавлячись, посилав кулю за кулею, супроводжуючи їх якимсь незрозумілим коротким словом.

Для Габая ще ніколи не летів час з такою швидкістю. Він рахував постріли, і коли їх набралось п'ятнадцять, подумав: «Аслан поспішає». Витяг годинник. Ні. Витрачено двадцять дві хвилини. Гаджієв чудово витримує потрібний темп, і — які наслідки! П'ятнадцять куль дали сто двадцять очок!.. А ось і шістнадцята — дев'ятка! І ще одна дев'ятка!..

Нарешті сигнал. Тиша. Тріпоче червоним крилом прапорець над стрільбищем...

Макаров теж вів рахунок, але він звіряє з Полянком — чи, бува, не помилився.

— Сто шістдесят два очка! — не приховуючи радості, сповіщає командир роти.

— І в мене так... Окружний рекорд — на одно очко менше?

Всі поспішають до мішені.

— Так точно, товаришу полковник, — на ходу відповідає Полянко. Він ледве встигає за Макаровим. — Окружний рекорд минулого року — 161.

— Дякую, товаришу лейтенант... від усього серця, — і полковник любовно дивиться на Гаджієва і на карабін в його руках. Потім звертається до присутніх: — Так і треба стріляти! Ну, зможете наздогнати лейтенанта? Ось ви, рядовий Грабчук? Хочете стріляти по-гаджієвському? Дивіться, яка кучність!

— Так точно, товаришу полковник, — виструнчився Грабчук. — Хочу! — Запитання командира полку не застукало його зненацька.

— Дуже хочете?

— Дуже!

— Значить, будете так стріляти! Пісню ж ви знаєте: «Хто хоче — той доб'ється...» Перекрив наш Гаджієв окружний рекорд! — захоплено повторює Макаров.

— Не офіційно... так! — капітан Полянко знімає пробитий кулями лист, акуратно складає його вчетверо.

Зустрівшись поглядом з лейтенантом Гаджієвим, переконано каже: — І офіційно поб'є!

Зі стрільбища Макаров іде вкупі з усіма. Він веселий, жартівливий. Щиро сміється, згадуючи, як одного разу в його власній мішені,— він тоді був іще рядовим,— після трьох пострілів з'явилось чотири пробоїни. Виявилось, сусід допоміг план перевиконати.

— Чому ви стріляли останнім? — враз звернувся Макаров до лейтенанта Гаджієва.— Виходьте на рубіж першим. Завжди — першим. Нехай на вас рівняються.

— А коли офіцер кепський стрілець? Тоді як бути?! — капітан Полянок підморгує Гаджієву.

— Тоді... пекти рака. А як же ви хочете?! Не можеш — учись! Не навчишся своєчасно — червоній! Сором теж стимулює...

«Мавродісві слова!» — згадав Габай.

15

Поширене засідання комсомольського бюро відбувалося в середу. Андрій Курач з самого початку попередив, що засиджуватися не слід — сьогодні ж кіно. Може, тому інформація Гаджієва була зовсім короткою. Він сповістив, як іде підготовка до стрілецьких змагань в його взводі, назвав прізвища надійних кандидатів у полкову команду. Що ж до всього полку, то Гаджієв признався — справжнього становища він не знає.

— Я ж дав вам усі матеріали. Зачитайте,— гостро кинув Курач і, схилившись до свого сусіда, сержанта Стрельцова, почав щось шепотіти йому на вухо, поглядаючи на Гаджієва.

— Вони дуже неточні, ваші матеріали,— відповів Гаджієв і хотів іти на своє місце, але його підстьобнув знову голос Курача.

— Які це матеріали неточні? Висловлюйтеся ясніше.— Курач нервово грав олівцем, затиснутим між двома пальцями.

Гаджієв круто повернувся.

— Візьміть і самі перевірте,— поклав він перед Курачем віддрукований на машинці аркуш.— Всі цифри застарілі. А по кількох підрозділах зовсім ніяких даних. Ну, а я не мав часу...

— Ви завжди не маєте часу, коли треба виконувати комсомольське доручення! — взявши папір, Курач щось підкреслював у ньому, потім випростався.— Неточні, кажете? Ну що ж, ми зараз перевіримо. Але глядіть мені, Гаджієв, я нікому не дозволю безпідставно обвинувачувати бюро... Стрельцов, почнемо з вас. Скільки у взводі класних стрільців — трое? Так! А в гуртку стрілецькому скільки — семеро? Так! Чи, може, і по вашому взводі цифри неточні, га? — Курач усе більше розпалювався.— Не дозволю! У мене кожна цифра сто разів перевірена.

— На рахівницях? — уїдливо обізвався Гаджієв, який, не дослухавши Курачевої гнівної тиради, сів.

— Нехай секретарі скажуть, з кожним говорив...

І знову Гаджієв:

— А з стрільцями? З стрільцями говорили?

— Ну, знаєте! — відсапувався Курач, ніби піднімався з важкою ношею на високу гору. — Я один, а комсомольців багато. І вимагати від мене таке... Навіщо тоді, скажіть на милість, у нас в підрозділах секретарі... Для меблі? — Курач витер хустинкою лоба, постукав олівцем по графіну, закликаючи всіх до тиші, і вже трохи спокійніше продовжував: — Із стрільцями повинні говорити ви, Гаджієв. Це ваш обов'язок як капітана команди. А я буду говорити з вами і вимагати від вас, як від комсомольця. Ясно? Так ось, товариші, я пропоную записати, що комсомолец Гаджієв несумлінно поставився до виконання доручення. Його поверхова інформація не може нас задовольнити.

Тут уже Гаджієв не стримався, схопився, аж стілець заскрипів під ним.

— Несумлінно? Гаджієв несумлінно! А ти, Курач, сумлінно? — Гаджієв вихопив у Курача папір, почав розмахувати ним у повітрі.— Тут записано, що в такій-то ротній організації три класних стрільці. Іду в роту. Є такі? Є. А які в них останні показники? Опускають очі, погані, кажуть. Одержали значки і з того часу не тренуються. Ось вам і цифри. Або в іншому підрозділі. У зв'язківців. У вас, питаюся, є класні стрільці? Ні, нема. А де ж вони поділися, у списку ж є? Так то, кажуть, старослужбовці. Вони давно демобілізувалися... А нові, виявляється, тільки на папері, гурток не працює...

Ніхто не перебивав Гаджієва, ніхто не заперечував йому. І Курач слухав, припертий фактами, слухав і

дивувався: ходив-таки Гаджієв у підрозділи! Жаль, що він, Курач, не мав часу побувати там перед засіданням, тепер йому важко було захищатися. А комсомольці, як бачив Курач, з цікавістю слухали пристрасний виступ Гаджієва і, здавалося, були з ним згодні.

І, як навмисне, в цю мить до кімнати, де засідало бюро, увійшов майор Мавродій. Він сів на задній лаві, щоб не заважати, і, нахилившись до Дмитра Грабчука, почав тихо розпитувати його, мабуть, про хід обговорення. Курачеві добре видно було, як Мавродій усміхнувся, схвально захитав головою.

Гаджієв теж побачив Мавродія, і йому здалося, що той з неприхованою цікавістю дивиться на нього, підбадьорює його. І захотілося до кінця бути одвертим, чесно признатися членам комсомольського бюро в тому, про що він думав, ідучи на це засідання, але так і не насмілювався досі сказати.

— Нас тут, на бюро, чимало. Увесь актив. Передовики, правда? — хвилюючись, говорив Гаджієв. — А скажіть-но, скільки з вас братиме участь у стрілецьких змаганнях? Один-два, та й годі. Ні, товариші, сумлінними треба бути всім, а не лише Гаджієву.

Настала гнітюча тиша. Курач радився пошепки із Стрельцовим. Умовляв, певно, щоб той виступив на захист його, Курача. Але несподівано почувся голос Мавродія:

— Дозвольте мені..

Майор Мавродій вийшов на те саме місце, де тільки-но стояв Гаджієв. Тут, серед комсомольців, він здавався молодшим, стрункішим.

— Я, на жаль, не зміг прийти своєчасно,— почав майор, перегортаючи сторінки знайомого всім блокнота у чорній шкіряній палітурці.— До нас, товариші, прибув генерал... Він і затримав мене. З цієї причини не може бути на засіданні полковник Макаров. Він доручив мені сказати вам дещо й від його імені...— Мавродій почекав трохи, перечитуючи свої записки у блокноті.— Інформація товариша Гаджієва, як я відчув, примусила всіх серйозно задуматися, правда? Він чесно й одверто поставив перед усім активом питання. З чого починати підготовку до стрілецьких змагань? Підтримуючи його дуже вірну думку про те, що починати треба з нас самих, тобто з активу, я візьму на себе сміливість запитати: скільки з присутніх тут товаришів мають стріле-

цьку класифікацію? Ну, підведіть, будь ласка, руки, класні стрільці...— помітивши збентеження за столом, де сиділи члени бюро, майор усміхнувся.— Це всіх сто-сується. Навіть мене. І для офіцера звання класного стрільця річ почесна. Ну, підрахуємо, товариш Курач... Один, два, три, чотири... Зі мною, виходить, п'ять. Малувато... А ви, Курач, хіба ні?.. Жаль, дуже жаль. Має рацію, виходить, Гаджієв, коли нагадує активістам їх обов'язок — агітувати не лише словом, а й ділом. Почнемо з секретаря полкового бюро... А потім й інших присутніх запитаємо: чому, дорогі, пасете задніх? Гвинтівки для вас не вистачає чи мішеней? А може, без таланту народилися? Давайте одверто про все поговоримо. Нам потрібно багато відмінних стрільців, ми за масовий стрілецький спорт. Тоді й на змагання буде кого посилати...

Курач напружено слухав, а коли майор Мавродій скінчив, зітхнув полегшено. Після «голосування» він, Курач, почував себе дуже неприємно і чекав, що наприкінці майор Мавродій скаже ще якесь гостре слово про нього.

Однак таке слово було сказане не Мавродієм, а самими комсомольцями.

Після Мавродія говорив Стрельцов. Він попередив, що не знімає з себе відповідальності як член бюро. Він, правда, дбав про те, щоб залучити до стрілецького спорту всіх своїх комсомольців, але хвалитися, на жаль, нічим. Ну, а в інших підрозділах, як йому, Стрельцову, відомо, ще гірше. В чому справа? Чи не в тому, що керівники ротних організацій перетворилися на збирачів різних зведень для секретаря полкового бюро ВЛКСМ, що їм ніколи ходити на стрільбище.

— З мене вимагають, а я з вас, — озвався Курач. Довго кріпився він, робився то блідий, то червоний, вислухуючи Стрельцова, але мовчав. І нарешті не витримав. Справді-бо, хіба Курач сам вигадує всі ті форми, анкети, довідки, малі й великі? Щодня пошта з політоргану приносить якийсь папірець, а в ньому категоричне «вимагаємо до такого-то числа...» Спробуй не виконай! Ні, чужих гріхів Курач на себе не братиме. Він добре пригадує: у свій час не хто інший, як він, Курач, вносив на комсомольській конференції пропозицію — дати полковим бюро штатну одиницю — техсекретаря. Тоді б і протоколи, і різні зведення були своєчасно. Так

ні, висміяли його. А тепер ведеш усю канцелярію один, як палець, а тебе ще й лають!

— Ви, Стрельцов, два тижні заступали мене, пам'ятаєте? Легко було, га? Хто скаржився...

— Я ж і кажу...— продовжував Стрельцов, поглядаючи то на Мавродія, то на ображеного Курача,— писанини у нас багато. Вам папірець пришлють, а ви відцокаєте його на машинці — і нам, в роти, хоч і в бюро можна було б заповнити. У вас же є повні дані на всіх комсомольців... Та й товаришам з політоргану слід нагадати — ми ж не статистичне управління...

— Тут ви, Стрельцов, герой. А на конференції мовчали. Не підтримали мене, пам'ятаєте, відносно штатного техсекретаря?

На цю репліку Стрельцов вже не відповів, він сів поруч з Курачем схвильований і тільки тепер згадав: про головне не сказав нічого — що ж треба негайно робити по підготовці до стрілецьких змагань.

А Курач, вдаривши кілька разів олівцем по графіну, втихомирив кількох комсомольців, які сперечалися між собою, і запитав голосно:

— Хто ще хоче виступити?

І з того самого кутка, де тільки-но розмовляли, почувся голос:

— Дозвольте мені...

Курач упізнав Черних. Досі той ще ні разу не виступав, та й в активі не значився. І все ж хтось ніби стиснув обценьками серце Курача, коли він пригадав один недавній епізод.

Це було в кімнаті політосвітньої роботи. Він підійшов до комсомольців, які розглядали свіжий номер «Радянського воїна». Перед солдатами лежав на столі, крім журналу, аркуш паперу, і на ньому Черних робив якісь розрахунки.

— Товаришу старший лейтенант,— звернувся Черних до Курача.— Ми ось приладом зацікавилися. І я кажу, що коли оцю щілину збільшити вдвоє, а лінзу трохи відсунути назад, то прилад діятиме і на більшу відстань, правда? А Ларіонов не згоден зі мною... Розсудить нас.

Хоч як напружував свій мозок Курач, а дати більш-менш змістовну відповідь не зміг. Так і не сказав їм тоді, хто помиляється, бо й сам не знав. Виручив його командир роти Полянко. Поцікавившись, над чим

то ламають голову Курач із комсомольцями, капітан Полянко тут же ознайомився з малюнком у журналі, потім з викладами Черних і похвалив свого солдата.

— Підхід у вас вірний. Прилад, зроблений з урахуванням ваших поправок, можна буде використати не лише в класі, а й в польових умовах. Що ж, спробуйте зробити такий для своєї роти. Залучіть у помічники Картавцева й спробуйте.

Курач, пригадуючи тепер все це, був певний: Черних хоче розповісти на бюро, як він звернувся до секретаря комсомольського бюро і що з того вийшло. «Не везе мені сьогодні. День такий!» — подумав Курач і приготувався прийняти ще один удар — від Черних.

Та, на його щастя, Черних обмежив свій виступ зобов'язанням: протягом ближчих двох-трьох місяців підготуватися до здачі норм на розрядного стрільця. Він сказав, що нехай товариш майор приходить так десь у травні й знову проголосує, тоді, Черних певен, більшість комсомольських активістів піднесуть руки, і мало кому доведеться пекти раки, як сьогодні.

— Молодець, Черних! — похвалив щиро, від усього серця Курач.

Надійшла пропозиція — закруглятися. Електрика погасла двічі, а це сигнал: кіно от-от почнеться.

Курач заспішив і був би вже не дав висловитися секретарям двох організацій — зв'язківців і транспортників, та Мавродій попросив слово.

— Ми працювали лише одну годину і, цілком ясно, не всі встигли взяти участь в обговоренні. Та й рішення треба прийняти таке, щоб воно мобілізувало організацію, забезпечило рішучий злам. Отже, я вношу пропозицію: засідання продовжувати. А кінофільм можна буде подивитися й завтра, його демонструватимуть для родин офіцерів.

Засідання продовжувалося. І Курач на ньому не один раз ще думав — день сьогодні таки нещасливий. Він почував себе на засіданні бюро так, ніби звітував перед комсомольцями, перед Мавродієм, а вони щось не дуже були задоволені його звітом.

І в його голові ворухнулася думка: «А може, й справді треба працювати інакше?..»

«Як же інакше? Ну, стану я класним стрільцем, військові знання поновлю, щоб не пасувати перед тим же

Черних. А далі що? Хіба від цього залежить успіх комсомольської роботи?..»

Незадоволений, ображений, Курач змушений був серйозно замислитися.

Идучи потім додому, Курач навмисне вибрав лівий, більш затемнений бік вулиці. Ще біля брами, прикурюючи в Габая, він догадався, що той хоче з ним говорити. Та навряд, чи поділятиме Габай його образу на комсомольців, які то мовчали, а то раптом усі, майже усі накинулися на нього, та ще й при Мавродієві! Ні, Габай не зрозумів, мабуть, як то боляче. А коли не зрозумів, не варто й душі перед ним виливати...

Цигарка погасла, Курач поширив у кишені й витяг разом з хустинкою коробку сірників. Щось дзенькнуло біля ніг, певно, ключ упав. Курач нахилився, довго шукав, обмацуючи руками холодний брук. Нарешті знайшов ключ. Помалу крокував далі і вже мимоволі думав не про засідання, а про те, що от йому, чорт забери, важко нахилитися. І років же не так багато. Цікаво, якби довелось з Морозовим та Гаджієвим вийти на фізо? Насміялися б з нього, факт... Давненько не був на турнічку, давненько!

І згадав, усміхнувшись навіть: минулої неділі він приміряв свій цивільний костюм. Піджак так-сяк, а в штани не міг влізти...

Вступивши на подвір'я, Курач, замість того, щоб іти до хати, звернув у садок. Там, вибравши найбільш зручне дерево, вхопився руками за товсту гілляку і спробував підтягтися. Дерево затріщало, але він не зважав на те, напружував м'язи, аж поки торкнувся гілляки підборіддям.

«Не так уже й зле для першого разу!» — подумав, застібаючи гудзики шинелі, що розпахнулася. І знову усміхнувся. Та якби хто побачив у цю мить Курачеве обличчя, він би, мабуть, догадався — Курач сміявся над самим собою, і сміх той був невеселий.

16

Після лекції майора Мавродія про офіцерську честь Курач запитав у Габая:

— Чув? Знову перепало нам по перше число... На обидві лопатки поклали...

— Кого? — не зрозумів Сергій.

— Комсомольське бюро... і мене, звичайно. Не займалися ми вами, молодими офіцерами. Навіть у плані про вас ні слова. Тепер будемо виправляти справу... І тобі, лейтенанте, доручення дамо. Ну, зайдіть до мене... поговоримо.

Чиста, недавно побілена кімната Курача — з шафкою, наповненою книжками, з портретами Леніна і Горького, з натертою до блиску підлогою, з радіоприймачем біля ліжка — сподобалася Габаю. Сергій заздрісно оглядав її, порівнюючи з іншою: там, де він жив, у Мединського, ніколи не було порядку. Сині бриджі на гачку посеред кімнати, склянка з недопитим чаєм, різнокольорові шкарпетки, розвішані на перекладинках стільців, таз з мильною водою під дверима і багато інших «прикрас» холостяцького житла знову і знову потрапляли на своє облюбоване місце, куди б Сергій їх не прибирав. Навіть іграшка на столі — блідолиций «сер Джон», англійський моряк з годинниковим механізмом у голові, добутий Мединським за кордоном, — чинив німий опір лейтенантові. Сергій кілька разів спиняв його, а потім бачив: Джон хитає головою, як і раніше...

Вони сіли на канапі. Курач сьогодні вперше поцікавився, як працювала комсомольська організація училища з випускниками. Сергій розповідав з охотою. День за днем, епізод за епізодом поставали перед ним за останній рік, прожитий у Москві... Потім старший лейтенант розказав дещо про себе. Він служив на Далекому Сході, там почав свій військовий шлях ще в сороковім році рядовим. В Європі Курач не воював, зате з військами маршала Малиновського брав участь у славетному переході через Хінган, визволяв від японців Маньчжурію, побував в Порт-Артурі, в Кореї.

Лейтенант Габай слухав і розглядав фотоальбом Курача. Збереглися навіть фотографії шкільних років. І підлітком, і вже лейтенантом на порт-артурських фотографіях Курач виглядав сухеньким, тонкошійм, не схожим на нинішнього. Тепер обличчя його зробилося округлим, поважнішим. Натяки комсомольців на зборах про те, що декому слід не тільки підраховувати, скільки в підрозділах стрільців або значкістів «ГПО», але й самим на турнічок частіше заглядати, стосувалися насамперед Курача. Після тих зборів Сергій уже

кілька разів бачив секретаря комсомольського бюро то на стрільбищі, то на спортмайданчику: він стрибав через «коня», бігав, тренувався — зганяв жирок.

«Як тонко, — згадує між іншим Габай, — підмітив майор Мавродій основну Курачеву хибу. «Комсомольський ватажок звик до того, що його слово — закон, бо він, мовляв, не може помилятися...» Мавродій... Він все більше подобається Габаєві. Такий знає, кого чим лікувати, хто до чого здібний...»

Андрій Курач частував Сергія гарячим чаєм, сам пив уже третю чашку, і його обличчя лисніло від поту. Несподівано розмова їхня перекинулася на теми інтимні, особисті. Курач, виявилось, має наречену. До неї далеченько звідси, лист тиждень іде. Ольгу Василівну Макарову Сергій знає? Ну, так Лена дуже схожа на неї. До весни Лена вчителюватиме в своєму селі за Читою, в Бурят-Монголії, а потім приїде. О, як вона грає на роялі! Андрій Курач готує Лені сюрприз. Ось тут, у правому кутку кімнати, стоятиме чорний блискучий рояль. Андрій уже зібрав потрібну суму... Кожного вихідного Сергій приходитиме до них, весела буде компанія...

«Лена... Лена», — часто повторює замріяний Курач дівоче ім'я і сам не помічає, як часто! А Сергієві вчувається своє... Він думав: якби приїхала Варя! Але ні, вона ніколи не приїде більше... Навіть на його лист не відповіла.

В той же день, коли вона поїхала, Габай написав їй. Листа повезли тим самим поїздом: днювальний встиг вкинути його в скриньку поштового вагона. А відповіді нема...

Курач тим часом продовжує говорити. В розповіді про Владивосток не останнє місце відведено Лені. Габай думає, що, мабуть, бухта Золотий Ріг тому й здалася Андрієві такою прекрасною, що він бував там разом з Леною... А хіба Сергієві, коли він проходить липовою алеєю або дивиться на Замкову гору, не згадуються зустрічі з Варєю! І відразу тоді спогад райдужно обарвлює речі, робить їх близькими, дорогими серцю.

Дивно перетворює людину любов. У Курача навіть голос змінився, і весь він зовсім інший, не такий, яким бачив його Сергій на зборах або в кабінеті майора Мавродія...

— В цьому році вона не зможе приїхати, з роботи не відпускають, — продовжує Курач про Лену. — Зате на

наступний — відразу два свята: в січні у мене кінчається строк вислуги, присвоять капітана, і Лена приїде!

Потім Сергій розповідає про себе. В Курачеві він має сьогодні уважного слухача, а це заохочує. Пригадує своє знайомство з Мединським у вагоні. Тоді Габая здивувало й насторожило, що перший же офіцер з Джерельного, з яким він зустрівся випадково, так невтішно говорить про службу в гірському гарнізоні. Але тепер він розуміє, в чому річ. Капітан Мединський відірвався — чи то завдяки умовам служби, чи ще з яких причин — від офіцерського колективу, живе одинаком. Та й робота, яку виконує, певно, не до душі Мединському, — він навіть не згадує дома про неї. А Габасві часто хочеться поділитися з кимсь своїми переживаннями, порадитися... Вірно вказував майор Мавродій на раді: скільки людей, стільки характерів. Приходиш увечері додому, сідаєш за підручник або просто приляжеш з книжкою в руках відпочити — і тут же помічаєш, що голова твоя і без книжки зайнята, що ніяк не можеш звільнитися від думок, які зарієлися в тобі протягом дня. Чому, наприклад, завжди веселий сержант Вояков раптом сьогодні на інструктажі виглядав таким сумним, розгубленим? Як бути із Буханцовим, який наказав рядовому Зайченку зашити наглухо кишені у своїй шинелі: той, бач, ніяк не міг позбутися звички ховати туди руки. Або інше — добре це чи погано: Дмитро Грабчук відпросився на годину в місто і, як потім виявилось, за цей час відвідав Архипа Рязанова на гауптвахті й умудрився передати йому через знайомого солдата з комендатури кілограм халви. Не завжди підеш з усім цим до командира роти: то ти зайнятий, то він. Та й передусім самому подумати добре хочеться, адже капітан Полянко, Габай вже знає його, обов'язково спитас: «А ваше рішення?» Ну, а дома, на дозвіллі, аналізуєш поведінку бійців і свою власну...

— Знаєш, що? — вислухавши Сергія, запропонував Андрій Курач, і сам аж засвітився увесь. — Переходь до мене! Перенесемо завтра твої манатки — баста! Ось тут поставимо ліжко, — Курач показав у куток, відведений за його планом під рояль, — ні, вже я тебе більше ні до кого не відпущу. Майор Мавродій усе мене лає... каже: багато формалістики в роботі комсомольського бюро, треба глибше втручатися в життя кожного

молодого солдата: І він має рацію. Ось не запросив би я тебе до себе — і не знав би нічого ні про зашиті кишень... ні про халву.

— Тепер матимеш кого протерти з пісочком,— по-жартував Габай. А сам подумав: «Не дам. Буханцов визнав переді мною свою провину. Хіба цього не досить? Ну, а щодо Грабчука... так по-різному можна його поведінку тлумачити. Тим більше що халву Грабчук купив, як виявилось, на прохання і за гроші Івушкіна, а вони ж, відомо, давні друзі з Рязановим. Тут, коли вже втручатися, то треба тонко, педагогічно...»

Напевне, в жарті Габая Курач відчув приховану іронію, бо відразу запротестував:

— Мій пісочок тут ні до чого. Пісочку вам, командирам, більше вживати слід. А я надумав лекцію хорошу про моральне обличчя радянського воїна, про службу і дружбу влаштувати... А може, бесіду. Нехай самі солдати поговорять начистоту. А ми підсумуємо... Як дивишся?

— Користь буде велика. У нас в училищі, пригадую, двічі подібні бесіди проводилися. Письменники московські навіть приходили послухати. Аркадій Первенцев, той, що написав «Честь змолоду», Костянтин Федін...

Курач дістав з планшета блокнот, записав щось.

— Так залишаєшся в мене?

Сергій не приготував ще відповіді, питання було не-легке.

— Одверто... Я б з охотою перебрався до тебе. Але Мединський... образиться. Знатиме ж, що не на самостійну квартиру. Погребував, скаже, моєю гостинністю. А він мені нічого поганого не зробив. Так тільки — різні ми, і за віком... хіба згодом... — помітивши незадоволення на обличчі Курача, Сергій відчув себе ніяково.— Ти, Андрію, не знаєш Мединського,— продовжував Сергій пояснювати, чому не може зараз же скористатися запрошенням.— Я вже казав тобі: Мединський живе окремо. В нього нема в Джерельному ні друзів, ні просто приятелів. Тебе цікавить, звичайно, причина? Вона і мене цікавить. Найвірніше те, що в капітана важкуватий характер... І ще мені здалося — він чомусь уникає офіцерського середовища...

— Зажди, зажди,— перебив Сергія Курач.— Мені пригадуються збори дружин офіцерів... Саме обговорю-

вали надруковану в «Красной звезде» статтю про погане ставлення одного офіцера до своєї родини і тоді, пам'ятаю, хтось заявив: «Є, мовляв, і в нашому гарнізоні подібний герой: Мединський. Має десь жінку, дитину, а до себе не забирає». І от вже не знаю: підтвердилося це чи ні?

— У Мединського жінка й дитина? Вперше чую!— здивувався Сергій.

— Диму без вогню не буває. Дарма люди не дорікатимуть. Є якась причина... Не дуже, певно, чиста совість у твого капітана, ось він і мучиться... Кажеш, гнітить щось Мединського? Може, то в ньому батьківське почуття прокинулося? Може, кається?

— Може, й кається...

Вони ще довго розмовляли і розсталися пізно вночі. Ідучи тихою засніженою вулицею, Габай думав про Курача. За останні дні він став ніби якимсь іншим, людянішим. Мабуть, діяв «пісочок», яким тепер протирали його частенько з легкої руки Аслана Гаджієва.

17

Біля ротної канцелярії Сергій Габай зіткнувся з двома своїми солдатами. Надолинний, як тільки побачив його, поспішив до піраміди, ніби він туди й прямував, а Онуфрій Золото застиг на місці по команді «струнко».

— Ви чого тут?— спитав лейтенант у Золота.— Бесіда в кімнаті політосвітньої роботи уже скінчилася?.. Ну, сподобалася розповідь про Олексія Мересьєва?

— Ще б пак!— захоплено підтвердив Онуфрій Золото.— Книжку то ми читали, а от, як Мересьєв тепер живе, що робить — не знали.

— Фільм про нього, кажуть, скоро до нас привезуть,— озвався від піраміди Надолинний.

— А я його в Москві бачив, Олексія Мересьєва!— в очах лейтенанта заіскрилися вогники; він в цю мить мало чим відрізнявся — хіба тільки офіцерськими погонами — від юнаків, з якими розмовляв. Згодом уже іншим, офіційним тоном повторив своє запитання:— За якою справою Онуфрій Золото прийшов у канцелярію?

— Старшину шукаємо,— відповів за двох Надолинний,— з дозволу командира відділення. Хочемо на пів-

годинки відлучитися. В сільпо привезли дуже хороше полотно, так на комірці треба купити.

— А встигнете за півгодини?— лейтенант глянув на кишеньковий годинник.

— Встигнемо,— упевнено сказав Надолинний.— Купимо — і назад.

— Візьміть у чергового особисті знаки... Скажіть: я дозволив.

— Єсть, товаришу лейтенант!— Надолинний хвацько віддав честь.— Дозвольте іти?

У вікнах вже світилися вогні. З гучномовця біля контори лісопункту лунала малярська мова. Хоча хлопці мало в ній розумілися, однак, почувши кілька знайомих слів, а потім прізвище «Пенчо Пенчев», Надолинний зауважив:

— Про мукачівський колгосп розповідають. Це ж там Пенчо Пенчев...

— Він хіба маляр?

— Ні, кажуть, болгарин. А на малярській мові тому, що на Закарпатті їх немало залишилося. На Березівщині цілі села,— розповідав Надолинний.

— А я думаю, радіо не тільки для них. Поруч кордон. Нехай послухають, як їхні кривні живуть на радянській землі. Може, в Пенчева десь брат чи сестра є. Приємно дізнатися: Героя Соціалістичної Праці заслужив чоловік! І колгосп же ще тільки організувався...— Онуфрій Золото штовхнув легко товариша: на протилежному боці вузької вулиці стояв незнайомий офіцер.

Обидва відкозиряли, офіцер відповів.

— Комендантський патруль?— тихо спитав Надолинний.— Я щось пов'язки не примітив.

— А вони, думаєш, без пов'язок не ходять,— впівголоса відповів Онуфрій Золото.— Пам'ятаєш, мене одного разу затримали, гудзики примусили чистити... Так у лейтенанта не було ніяких особливих знаків...

— Ох і не люблю я з ними зустрічатися,— признався Надолинний.

— Боїшся?

— Нашого брата, рядового, комендантський патруль рідко обминає... До чогось та причепиться.

— Служба така!— згодився Онуфрій Золото.

Вони увійшли до крамниці сільпо. У продуктовому відділі за прилавком — знайомий продавець-угорець,

дядько Галус. Він користувався повагою солдатів, бо завжди тримав для них у резерві солідну кількість сигарет «Верховина» — недорогих і приємних. Зараз Галус відпускає якійсь бабуні оселедці; від його рук струмили пахощі лаврового листу, оцту, перцю...

Надолинний і Золото привіталися з Галусом.

— Йо иштид!

Він відповів їм українською мовою:

— Добрий вечір. Може, оселедців зважити? Каспійські! Ще й мариновані!

Подякували. Ні, їм оселедців не треба. І пройшли далі, до промтоварних полиць. Тут стояло кілька молодичь, старий вусатий чоловік з топірцем за поясом, певно, лісоруб, та невисокий, міцно скросений юнак у спортивному костюмі: в ньому Надолинний відразу признав одного зі своїх суперників по футболу, Юрія Ковача, монтера місцевого радіовузла. Всі, як виявилося, чекали продавщицю Гафію.

— Вискочила на кілька хвилин... Ось-ось повернеться,— заспокоював Ковач солдатів.

Потрібне льняне полотно лежало на виду. Онуфрій Золото помацав його навіть руками: добре! Такого не завжди дістанеш. Вирішили зачекати, коли не довго.

Юрко Ковач хвалився перед Надолинним: у сільській команді є два нових футболісти. Гроза! Один навіть грав колись за міську команду... Так що тримайтесь, армійці! Всиплемо по перше число. Надолинний слухав і усміхався: «Сліпий сказав — побачимо... Такого в ротаря, як наш Грабчук, можна не те що в збірну міську включити, а хоч у «Динамо» московське або в «Торпедо»... Та й крім Грабчука...»

Онуфрій Золото показав Надолинному годинника.

— Ми вже хвилин двадцять гуляємо...— нагадав стурбовано.

— Хвилин двадцять чи двадцять хвилин... Прошу точніше,— Надолинному не хотілося обривати цікаву розмову.— Без нічого підемо звідси?

— Іти десять хвилин, не менше,— наполягав Золото.

— Хто як ходить. А я і за п'ять встигаю.

— Та Гафія зараз повернеться, не турбуйтеся...— втрутився Ковач.— А ми вас позачергово пропустимо. Або... Галуса попросіть, він виручить. Дядько Галус!— звернувся до продавця.

Той, почувши, чого від нього хочуть, замахав руками.

— До промтоварів, на жаль, ніякого відношення не маю. Без Гафії нічого не можу.

— Тоді ходімо,— рішуче взяв товариша за руку Онуфрій Золото.— Іншим разом купимо.

І, немов на гріх, саме в цю мить у дверях з'явилася Гафія.

— Тебе тут вже бити покупці збираються,— весело зустрів її Юрко Ковач.

— А заступитися, мабуть, нікому? — стрельнула на нього своїми красивими очима Гафія і ловко пірнула під прилавок.

Надолинного й Золота відпустила першими, та й скільки їм того краму — метр полотна! Встигла ще запитати, хто їм комірці підшиває... Надолинний відповів: «Вас попросимо, коли не відмовите!»— і ще хотів поговорити, але Онуфрій силоміць потяг його з крамниці.

— Ну, вскочили,— зажекуючись від хвилювання, промовив Онуфрій.— Спізнюємося, факт.

— Настільки там спізнюємося! — хоробро кинув Надолинний і наддав ходи.

Якийсь час бігли мовчки. Надолинний справді усе вискакував наперед, але обертався і чекав товариша.

Ось і брама. Але чого це хвіртка закрита? Де днювальний? Куди подівся днювальний? Бач як друзяка службу несе: поставили біля брами, а він грітися пішов. Ніякої дисципліни не розуміє, чорти б його узяли!

— Може, він заснув?— нетерпляче вигукнув Надолинний.— Хоч через огорожу лізь!

Лізти через огорожу не прийшлося. Днювальний підійшов з глибини подвір'я, клацаючи ключами, відчинив хвіртку. Вужами проскочили повз нього солдати, навіть знаків не показали.

Мокрі, гарячі, захекані, стали перед черговим. А в коридорі повно світла,— ніколи так сильно лампочка не світила, як зараз. І до всього — сам лейтенант, їхній командир, тут.

Він, правда, зайнятий своїм. Розклад занять читає.

— Здамо номери і... ша. Ніхто не перевірятиме тридцять, чи сорок хвилин ходили,— шепоче Надолинний, затримуючи Онуфрія, але в голосі його не чути певності.

— Ні, треба доповісти,— відповідає Онуфрій Золото.

— Ех, хіба б лейтенант нас на сорок не відпустив...— кається Надолинний.— Не подумали...

І ще тупцюється на місці, біля порога, в той час як Онуфрій Золото таки рушив уперед.

— Товаришу лейтенант, рядовий Золото повернувся з міста, запізнившись на десять хвилин... — доповідає Онуфрій Золото.— Винен. Не зорієнтувався...— додав він після паузи.

— А ви, Надолинний?— несподівано обертається лейтенант Габай до другого свого солдата.

— Рядовий Надолинний прибув із запізненням теж на десять хвилин,— винувато відповідає Надолинний.

— Так... а які причини? Вас хтось затримав по дорозі?— зацікавився Габай.

— Там, у крамниці, товаришу лейтенант...— починає виправдовуватись Надолинний і розповідає. З його слів можна зрозуміти, що продавщиця дала їм полотна, а гроші не встигла одержати, коли її викликали. От і довелося дожидати...

Мабуть, лейтенант упіймав здивований погляд Онуфрія Золота, кинутий на Надолинного, бо він раптом запитав:

— Рядовий Золото, правда це?

Золото вагається, переступаючи з ноги на ногу. Обличчя його швидко покривається дрібненькими крапельками поту. Врешті він дивиться прямо у вічі лейтенанта і чітко відповідає:

— Товаришу лейтенант, ми запізнилися тому, що не було продавщиці!

— Значить, справа не в грошах!— допитується Габай.

— Так, товаришу лейтенант,— тихо зітхає Золото.

— Досить. Все ясно. Більше нічого не скажете? А ви, Надолинний? Теж ні...— трохи подумав; озирнувшись, зустрівся з очікуючими очима чергового. В голові майнуло: «Десять хвилин... Багато що може трапитися за десять хвилин на фронті... І оця спроба обдурити...»

Суворо присудив:

— Рядовий Золото, вам за запізнення — наряд. Для першого разу. А вам, Надолинний,— два! За те, що запізнилися і намагалися обдурити командира.

— Єсть наряд поза чергою,— голосно, наче оце тільки скинув з плечей важку ношу, промовив Онуфрій Золото.

Із сумом повторив «єсть» Надолинний.

...Черговий по батальйону лейтенант Молодов трохи згодом зайшов до канцелярії. Він був свідком розмови Габая з бійцями і йому здалося: довго вагався Габай перед тим, як накласти стягнення. Молодов пояснював це слабодухістю, недосвідченістю колеги. Сам він, звичайно, в таких випадках завжди чинив суд швидкий і грізний. Мав тепер намір підтримати Габая, нехай не кається. А заодно виправдатися перед новою в полку людиною... Справа в тому, що от уже протягом досить довгого часу Молодова критикують на офіцерських нарадах за надмірну, як це декому здається, суворість, зловживання своїми дисциплінарними правами. А він, хоч і змушений був визнати, що в кількох випадках, про які говорили, дійсно перегнув, однак загалом вважав свою лінію правильною.

Крім Габая, в канцелярії сидів ще капітан Хлистов,— високий, худорлявий блондин, якого діти з військового городка прозвали «дядя Стьопа».

— Скажи, будь ласка, прізвища твоїх орлів, що записалися,— звернувся Молодов до лейтенанта Габая. І, зустрівшись з його запитливим поглядом, пояснив:— Доведеться доповідати... Це ж надзвичайна подія.

— Григорій Надолинний... А другий — Онуфрій Золото,— нехотя назвав Габай солдатів,— спізналися на десять хвилин...

— На десять хвилин, кажете... І що ж ви?— поцікавився Хлистов.

— Одному наряд, іншому — два,— поспішив відповісти за Габая Молодов.— А на мене, так я і по більше не пожалкував би... Особливо футболістові... як він намагався виправдатися!

— Я тому, власне, і обійшовся з ними так... Доповідаючи, Надолинний говорив неправду. Це було ясно. Він навіть в очі мені не міг дивитися...

— Онуфрій Золото — хлопець дисциплінований. Я його знаю,— згадував капітан Хлистов.— Що з ним трапилося?..

— Подумав, мабуть, що кілька хвилин запізнення — дрібниця,— лейтенант Габай обернувся до Молодова.— А взагалі і Золото, і Надолинний — сумлінні солдати. Вчать добре, ніколи не скаржаться на труднощі. Одверто признатися — хотів прочитати їм нотацію — і край... Та поведінка Надолинного... Тепер принаймні

йому наука: брехня не допомогла. Значить, в майбутньому обходитиметься без неї...

— Вірно, лейтенанте. Брехню велику і малу слід присікати однаково суворо.

— Теж мені суворість: один наряд!— лейтенант Молодов змахнув рукою капітанові папери і тут же кинувся їх підбирати.

— А ви б, може, знову «похорони» влаштували?— зміряв його насмішкуватим поглядом Хлистов.

— Що за «похорони»?— поцікавився лейтенант Габай.

— Та він сам розкаже... Поділіться досвідом, лейтенанте Молодов.— Хлистов, видно, був з тих, що люблять під'юджувати.— Це вже, правда, давня історія, та повчальна. Ну, просимо... Не хочете? Тоді я розповім, хоча в моїй інтерпретації, розуміється, не все виглядатиме так геніально...

Габаєві здалося — зараз Молодов остаточно розгнівається. Надто відкрито насміхається над ним капітан Хлистов.

Однак Молодов, на щире здивування Габая, добродушно всміхнувся, витяг цигарку і закурив, пустивши кільце диму у відкриту квартиру.

Капітан Хлистов прислухався до чиїхось кроків і почав тільки тоді, коли вони вже чулися в протилежному кінці коридора.

— Прийшов, значить, молодий офіцер у взвод. Взяв людей вчити уму-розуму. Тиждень, другий... Свої вимоги до підлеглих офіцерів любив викладати на папері, а потім вже зачитувати перед строем. Так у нього набралось чимало таких записок. Справедливість вимагає сказати...

— ...що записи молодого офіцера впливали з наших статутів,— втрутився Молодов.

— Справедливість вимагає сказати, — продовжував капітан Хлистов тоном викладача, перед яким сидить численна аудиторія, — що молодий офіцер досить сумлінно попереписував основні положення наших статутів і інструкцій. Таким чином, записки його не викликали ніяких сумнівів щодо своєї корисності... На кожній з них стояла позначка: «прочитано такого-то числа». Це робилося на випадок, коли б хтось заявив про необізнаність із тим чи іншим документом...

І ось одного разу молодий офіцер увіходить в казарму...

— Не в казарму, а в намет, — поправив оповідача Молодов.

— Так. Заходить у намет і всевидючим оком відзначає — кілька солдатів спокійно дивляться на те, як їх товариш вистругує собі кленову із сучками палицю. На моріжку і на землі — стружки, кора, коротше кажучи — насмічено.

А в записках молодого офіцера, прочитаних усього тільки тиждень тому, є параграф, де говориться, що в наметах смітити забороняється.

«Знаєте цей параграф?» — запитує солдатів молодий офіцер.

«Так точно. Знаємо», — відповідають солдати і чекають: зараз офіцер покарає винного.

Аж ні. Постояв офіцер, подумав і з тим пішов.

Ну, а вночі, за годину після відбою — тривога. Молодий офіцер сам обходить свої намети і наказує вшівголоса:

«Брати тільки шанцевий інструмент...»

Вишикувались... Один взвод, виявляється, піднятий — взвод молодого офіцера.

Лунає команда: «Кроком руш!»

Пішли. Попереду чотири солдати. Несуть на простирадлі стружки і шматочки кленової кори, зібрані в наметі. Нарешті опинилися в полі.

«Копати яму, — наказує молодий офіцер, — поверх метр на метр, глибина — півтора».

Викопали.

Витяг тоді витівник свій знаменитий зошит і при світлі місяця прочитав:

«Ховаємо сьогодні усім взводом сміття, яке, незважаючи на мої вимоги дотримуватися чистоти, було знайдено в наметі номер три...»

Повернулися в табір, а там переполох. Куди взвод подівся?

— От за це вліпили мені строгача. За переполох, — а не за...

Голос днювального не дав Молодову докінчити.

— Черговий, на вихід! — долетіло розкотисто, і лейтенант вискочив з канцелярії.

— Все це дійсно було? — не повірив Сергій Габай, Ад'ютант, стверджуючи, хитнув головою.

— Жарко Молодову тоді, правда, прийшлося. У полку з тиждень його ім'я з уст не сходило. А потім ще й генерал викликав. Думали, знімуть... Тільки те й врятувало, що молодий, без досвіду. А біографія у нього бойова. Із сорок третього був сином полку і брав участь у рейдах розвідників, потім став кадровим бійцем-автоматником, заслужив два ордени Слави...

«Скільки людей — стільки характерів», — знову згадав Сергій Габай висловлену майором Мавродієм думку; вона, ця думка, з кожним днем набирала для Габая глибшого змісту.

— Десь затримався ваш ротний, — після паузи промовив капітан Хлистов. — Доведеться іншим разом прийти. Мені потрібні нові списки відмінників. Клуб до Нового року фотовітрину передовиків готує... — капітан узяв свою папку і попрямував до дверей. Раптом він згадав: — Усе хотів вас запитати... Як мені впіймати капітана Мединського? Ви ж у нього живете? Я до нього в роту двічі ходив, та не застав. Децю з меблів купив, так підводу хочу попросити...

— Капітан трохи нездужає... Застудився десь, лежить.

— Я б його вмитьвилікував. Купити півлітра перцівки, — помітивши Габаєву посмішку, капітан Хлистов продовжував уже трохи іншим, серйознішим тоном: — Так от, натерти на ніч перцівкою груди, укритися добре... Потім повторити ще разів три процедуру. Ну, а решту ліків ковтнути. Не смійтеся, саме не пити, а ковтати. Не вірите в перцівку? Навмисне сьогодні навідаюся, тоді повірите.

Габай згадав: увечері до Мединського обіцяв зайти майор Мавродій. Знав добре, для чого, і тому розумів: капітан Хлистов тільки заважатиме.

— Коли вже думаєте лікувати перцівкою, то потерпіть один день. Бо сьогодні в капітана будуть чужі люди.

— Медицина?

— І медицина.

— Тоді нехай вони сьогодні, а я завтра. Побачимо, чия методика сильніша!

«Я теж не дуже поспішатиму додому», — вирішив Габай. Йому хотілося дати час майорові Мавродію поговорити сам на сам з Мединським.

Полковник Макаров часто з'являвся в казарми після відбою. Цікавився службою наряду, чи тепло в казармі. Одного разу він збудив рядового Петра Зайченка, в чоботях якого знайшов вогкі онучі. Сонний, стояв він перед командиром полку, кліпаючи очима, і не розумів, чого від нього вимагають. Невдасі довелося круто. Ніякого стягнення на солдата Макаров не наклав, лише примусив віднести онучі в сушарку. Про нічну пригоду вранці знав весь полк. Її винуватцеві нагоріло від сержанта, а найбільше від товаришів. Де це видано, щоб так осоромити роту перед командиром полку! Солдат не захищався, він добре знав, що винен. Однак, найцікавіше було те, що віднині нічним днювальним прибавилося роботи: в сушарку надходило вдвічі, а то й утричі більше онуч, а за ними ж треба було дивитися, щоб, бува, не погоріли...

Макаров любив час від часу у вільні години підісти до когось з солдатів, які в цей час голилися, підшивали комірці або писали листи. Зав'язувалася невимушена розмова. Часто вона була продовженням попередньої. Під час такої бесіди Макаров дізнавався про умови, в яких зростає і виховувався юнак, про його батьків і про оточення. Ось один родом із Станіславщини хвалиться своїм мотоциклом, купленим на зароблені в колгоспі гроші, розповідає, як дома спершу боялися до машини приторкнутися, а потім звикли, і навіть мати попросила одвезти її в сусіднє село до куми. Солдат розповідає тільки те, що зв'язано з мотоциклом, а перед полковником вимальовується все яскравіше картина життя на батьківщині цього юнака, і збільшується число знайомих серед близьких солдатіві людей; це не тільки імена, а живі люди з їх поглядами, характерами, інтересами. Чи дивно ж, що, зустрівшись із солдатом через кілька днів, полковник вже веде з ним розмову про речі, обом їм добре відомі і для обох цікаві.

Відзначиться у навчанні або в наряді солдат — одержить подяку, гадує Макарова. Хочеться, щоб знав про нього і командир полку. А ті, що провинилися в чомусь, навпаки: «Коли б тільки полковникові не доповідали!»

Хоч які короткі в солдатів вечори, частенько на «сон грядущий» розмовляють у казармі про повсякденні життєвські діла. Одних командирів хвалять, інших лають —

і таке буває,— повіряють один одному свої радості і знегоди, радяться.

Буває, що біля якогось ліжка збереться ціле відділення: несподівано виникло хвилююче питання. Воно вирішується тут же, часто при допомозі авторитетних товаришів з сусідніх відділень.

Любить бесідувати в такі вечірні години і помкомвзводу Буханцов. Ось і сьогодні він у казармі. Сидить на краєчку ліжка Семенова, прислухаючись до розповіді Надолинного. Той, бач, був у позачерговому наряді на кухні, і туди вночі приходив полковник Макаров.

— О, Макаров! Солдата він ніколи не дасть образити. Будьте певні,— втрутився Буханцов.— Я ще рядовим був, коли трапився один випадок...— старший сержант Буханцов провів рукою по обличчю, ніби хотів зітерти посмішку, що з'явилася непрохано, але спогад будив, певно, якусь надзвичайно смішну картину, бо як не старався Буханцов стриматися, однаково в його очах спалахували веселі вогники.— Служив у третьому взводі рядовий Левко Чижик. Він тепер, як і я, надстроковик, тільки в іншому полку. Майстер всілякі штуkenції товаришам підстроювати. Ну, хоч би таке... Одержує хтось із наших листа від незнайомої дівчини... Бачила вас, мовляв, дорогий товаришу Петро чи Іван, коли ви на стадіоні у футбол грали. І точні дані навіть вказує і в чому одягнений був. Спробуй не повірити. Признається дівчина, що хоче познайомитись і сповіщає, де її знайти наступної неділі... Ви от смієтесь, а були й такі, що потрапляли на Чижиків гачок... Та що там говорити. Зі мною Чижик свого часу теж штуку встругнув. Я кілька разів до міста їздив, за дорученням комсомольської організації, допомагав студентам у стрілецькому гуртку. Раптом лист. І в ньому фото. Таке собі дівчатко красиве, у капелюшку. З одного погляду закохатися можна. І напис: «Товаришу Буханцову від незнайомої поклонниці». Спасибі хлопцям, врятували. Побачили фото — я їм записку не показував, щоб не сміялися,— і кажуть: «Це відома кіноактриса. Вона у фільмі «Подруги» грала». Ну, я тоді відразу догадався, чийх рук діло. Треба, думаю, капосному Чижикові віддячити.

Очевидно, не в одного мене наболіло... Ліг Чижик спати, а сусід Гнат Репрінцев узяв та й сховав його штани в тумбочці. Думалося, звичайно, що все обійдеться між нами. Завтра вихідний день, в стрій

поспішати не треба, ну, покричить Чижик трохи, пошукає штани, от і все.

Та не так склалося, як гадалося. Тільки встигли заснути — тривога. І, як на лихо, наказ: світла не світити. При такій ситуації де там пам'ятати про Чижикові штани! Забули про них. Кожен поспішав швидше одягнутися, а в темряві, відомо, це не така вже проста річ.

Вишикувалися поротно на плацу. В шинелях, при повному бойовому, гудзики, правда, вже в строю застібували. Сержанти доповідали взводному, ті — далі, чуємо: командир полку рапорт приймає. Все йде добре.

Раптом включили прожектори. Полковник вийшов наперед і віддав команду: перевірити готовність до бойового маршу. А що це значить, ви знаєте. Ну, офіцери кожного солдата з усіх боків оглядають: чи все на ньому є, чи не забув гвинтівку, підсумки. Дійшла черга і до нас. Начальник штабу, хитрий, наказав кільком чоботи зняти, бо, може, хто взувся на босу ногу, а так довго не помаршируєш.

Враз чуємо:

«Рядовий Чижик, що це у вас біліє?— І по паузі надтріснутий, неприродний голос ротного:— Де ваші штани? Чому в самих кальсонах?»

У нас дух забило. Аж тепер згадали. Догралися!

Тут підійшов командир полку, полковник Макаров. Начштабу глумливо так відповідає:

«Подивіться на героя, товариш полковник», — і показує на освітленого прожектором Чижика.

Дивимось і ми. Стоїть Чижик, одягнений, як всі, підперезаний. Два підсумки, протигаз, гвинтівка — все на місці. І тільки з-під короткої шинелі виглядає біле... Скандал!

А Макаров спокійно питає:

«Де ваші штани, рядовий Чижик? Куди ви їх поділи?»

«Я клав їх, як завжди, на стілець», — глухо відповідає Чижик, і голос у нього тремтить.

«Ну, і де ж вони?»

«Не знаю. Не виявив».

Мовчанка. Чути, як важко дихає Чижик. І знову голос Макарова:

«Вийдіть із строю, Чижик. Даю вам три хвилини на розшуки. Бігом!»

Рвонувся Чижик, та ще й кроку не ступив, як Репрінцев схопив його за руку. Тримає Чижика, а сам до полковника:

«Дозвольте, товариш полковник...»

«Я вас слухаю...»

Репрінцев помовчав трохи, ніби з духом збирався, потім випалив:

«Штани у тумбочці. Це я їх сховав... Жартома...»

Думали ми, що полковник відразу накинеться на Репрінцева, почне розпикати, а то, чого доброго, й на гауптвахту відправить. Воно, звісно, незручно вийшло із штанами. Та, одверто кажучи, не тільки Репрінцев винен, багато хто з нас був свідком і учасником того жарту над Чижиком. Жаль нам було Чижика і сором пік, бо могли ж ми ще звечора запобігти лихові, стримати Репрінцева...

Стоїмо десять хвилин, двадцять, полковник Макаров підсумовує наслідки підйому по тривозі, а щодо штанів ні півслова. Ніби нічого такого і не трапилось. Задоволений, видно, був полковник, бо всі підрозділи, як виявилось, норматив перекрили, дарма що тоді вперше ми в такій темряві одягалися. Наприкінці наказ: командирам взводів завтра представити кращих для відзначення, і на тому відбій.

Мабуть, не тільки в нашій роті випадок з Чижиком обговорювали. Думки, звичайно, розійшлися. Одні, таких було менше, казали, що Чижикові всипати слід, як це так... без штанів у стрій! Другі хвалили Чижика: не розгубився, мовляв, у повній бойовій, як і всі, по тривозі з'явився. Головне для солдата зброя, а зброєю Чижик мав при собі. Хтось навіть згадав вичитане у книжці про котовців. Біляки напали на котовців, як ті купалися. Герої за шаблі та по конях. Посікли на капусту золотопогонників. Ну, а вже потім на берег повернулися і форму свою одягли...

У нас в роті не дорікали ні Репрінцеву, ні Чижику. Обом співчували. Лише намагалися вгадати: кому скільки днів гауптвахти дадуть.

А вранці чуємо, писар Лебідь — він завжди в курсі раніше за інших був — пророкує: якщо командир роти стягнення накладатиме, по дві доби всипле, якщо комбат — по три, а від полковника Макарова по десять, напевне, чекай. Офіцери між собою, бач, таке говорили, а Лебідь чув...

Старий сержант замовк, інтригуючи слухачів. Зір його сковзнув по обличчях: поруч Семенов, аж рота розкрив і дихає важко, переживає, мабуть, за Репрінцева, бо і сам любить різні коники викидати; далі — Картавцев, по його очах важко дізнатися, якої він думки про всю цю історію; у буковинця Грабчука неприхована цікавість, він нетерпеливиться — в руках у нього олівець з надітою гільзою від патрона, і ним Грабчук вже он який ярк на підвіконні вичовгав. Буханцов сторого кинув оком на Грабчука, той враз здивовано глянув на свої руки, почервонів.

— Надвечір другого дня наказ нам на вечірній перевірці зачитали. Багатьом за сумлінне ставлення до навчання і зразковий вихід по тривозі подяку оголосили. І, щό б ви думали, Чижик, за кого ми так вболівали, теж подяка!

— Правильно! — вигукнув Картавцев, підскачовши на стільці. — Правильно! Хіба то його вина, щό штани пропали? А Чижик не розгубився, не відстав від товаришів.

— Не кричи, Картавцев, — втрутився Грабчук. — Нехай старший сержант скінчить.

— Репрінцевим цікавитеся? — лукаво оглянув бійців Буханцов. Видно було, він мав для них ще одну несподіванку. — Вам Репрінцева, Семенов, жалко? Ну, так заспокойтеся. Нічого йому не було. Полковник Макаров порозмовляв з ним і ще з кількома нашими і сказав тоді золоті слова: «Солдат без жартів не проживе. Звичайно, треба так жартувати, щоб з того нікому лиха не було. От хоч і ця історія з Репрінцевим. Не хотів він зла Чижикові, правда? Випадково так усе обернулося, і оскільки Репрінцев відразу щиро признався, подаруємо йому на перший раз. Він, кажуть, постраждав «за други своя...». Так нам зробилося весело від слів полковника! Адже відгадав він наші думки, відчув, щό ми Репрінцеву співчуваємо.

Лягаючи, солдати довго ще сміялися, згадуючи Чижика.

Пізно вночі прийшов зв'язковий Семенов. Черкнув сірник і, упевнившись, щό в кімнаті, крім офіцерів, нікого нема, півголосом доповів:

— Полк піднято по тривозі:

Лейтенант глянув на годинник. Скоро три. Глуха ніч, Семенов хвилюється, переступає з ноги на ногу: значить, треба швидше... Спитати в зв'язкового причину тривоги? Але... Як це так — офіцер, а не знає, в чому справа. Солдати завжди впевнені: офіцери про все дізнаються заздалегідь. Хіба сам він, будучи курсантом, не думав у таких випадках про свого ротного: «Що йому, важко було звечора попередити нас?..»

— Що трапилось?— питає Мединський, протираючи сонні очі.— Тривога? Тоді і я з вами.

Надворі справжній дощ, наче й не грудень тепер. Під ногами — вода. Грунт слизький, іти важко, щохвилі можна оступитися. Холодний душ дає себе знати: набухає шинеля, краплі потрапляють за комір.

Із-за рогу, заливаючи все навкруг сліпучим світлом фар,— автомашина. Вода з-під коліс бризкає на всі боки. Габай і зв'язковий притислися до будинку. Услід за першою пропливає друга, потім ще кілька. Промінь упав на одну із них: новенький тритонний ЗІС, доверху навантажений саперним майном.

Мединський подався у штаб, Габай в роту.

В коридорах, на сходах бійці у повному бойовому спорядженні. За дверима канцелярії чути голос капітана Полянка.

З'явився Гаджієв. Плащ-палатка на ньому настовбурчилася, лице червоне і мокре, але очі дивляться весело, задерикувато. Разом увійшли до командира роти.

Полянко не сам: за столом Макаров і Мавродій. Перед ними — карта, кольорові олівці. Полянко стоїть по команді «струнко», вислухуючи наказ командира полку.

Солдат-зв'язківець подав Макарову трубку.

— Так... Так точно, товаришу генерал... — голос полковника нагадує Габаєві той день, коли Макаров уперше при ньому особисто подавав полкові команду.— Дякую, товаришу генерал. Все буде наготові...— полковник поклав трубку на місце, подивився на Мавродія, той кивнув головою, мовляв, розумію.— Генерал побажав нам успіхів, товариші. Він вірить, що ваша рота, капітан Полянко, з честю виконає свій обов'язок.— Макаров обвів поглядом присутніх, зупинився трохи довше, ніж на інших, на Габаєві — а може, Сергієві тільки так здалося,— і продовжував:— Це дуже важливе завдання, товариші офіцери. Так і скажіть солдатам. Можливо,

в район повені буде кинуте весь полк... Але сапери і ви — в авангарді.

Знову — телефон. Трубку взяв майор. «Добре... Через п'ять хвилин буде посадка»,— сказав він комусь, і до полковника:

— Машини біля штабу. Пора...

Першим рушив критий ЗІС із бійцями лейтенанта Габая.

Розвиднялося. В одному місці вода розмила невеликий місток. Капітан Поляков дивується:

— От сила! А це ж щойно трапилося, бо машина саперів встигла проскочити.

Місток ремонтував взвод Габая. Полянко таки відправив Гаджієва, хоч той усе доводив, що його солдати не можуть ледарювати, коли інші працюють під дощем.

— Вистачить і на вашу долю,— заспокоював Гаджієва Полянко.— Хочете, щоб усі відразу промокли до нитки?

Ліс був поруч, і це полегшувало справу. За півгодини два десятки кругляків перекрили потічок.

Колона продовжувала рухатися на південний захід, понад чорними горбами, які то віддалялися, то поставали прямо перед очима, немовби далі і шляху не було. Ще біля містка Габай побачив серед пасажирів санітарного автобуса жінку. Раніш у полку він її не зустрічав. Спитав у шофера, хто вона. Той здивувався.

— Лідію Артемівну не знаєте? Та це ж дружина Громова.

— Якого Громова?

— Ви його не застали. Він тепер у Австрії. Замість Громова майор Мавродій залишився. А Лідія Артемівна — фельдшер, демобілізувалася в сорок п'ятому.

— Громов був замполітом?

— Ну, да... У нас є книжка така «Бойова історія енського полку», там про Громова добре сказано: «Батько солдатський». У сорок першому він солдатом був, а ніні — підполковник.

Водій трохи стишив ходу, виключив газ, і машина навкіс перескочила досить глибокий рівчак. Вже на рівній дорозі шофер продовжував:

— Я, товаришу лейтенант, встиг і повоювати. Чули рейд на Прагу? Ну, так наш майор під Чеським Бродом такого жару гітлерівцям всипав, що дай боже! Якраз по-

лізли фашисти з танками через шлях; у полон до американців тікали. А тут, крім зенітників і кількох наших машин з автоматниками, нікого поруч немає. Усе поперед, під Прагою. Громов узяв на себе командування.

Дорога пішла вгору, вода залишилася позаду. Водій переключив швидкість.

— Чотири танки спалили, сім здалося. Генерала їхнього взяли... Ну, а потім майор представив багатьох до нагороди, в тому числі й мене — медаль «За відвагу» дали. Дивлюся я — обійшли головного. Не стримався, спитав. А чого, кажу, вам ніякої нагороди за ту операцію не дали? Майор Громов тільки посміхнувся...

Бруківка знову збігає вниз. Шофер підняв скло, дощ припинився. Оголені, без жодної купки снігу, гори праворуч розподілені на строгі квадрати і трикутники — там чорніють виноградні лози.

«Де ж Тиса?» — подумав Габай. Він розкрив планшет. Так, Тиса справді тут, у долині, але не та Тиса, яку покрученою голубою стрічкою нанесено на карті. Ріка сьогодні займає площу, може, вдсятеро більшу, вона розлилася від гір до гір.

— Море! Справжнє море! — вирвалося у шофера.

Машини брали курс у море.

Нарешті село. Воно схоже на табір. Сотні підвід скупчилися на маленьких вуличках; тут же метушаться люди, реве прив'язана худоба. Село тулиться до гірського пасма, воно вище, ніж сусіднє, і в ньому знайшли тимчасовий притулок мешканці затопленого району.

В будинку сільської Ради, куди запросили офіцерів, за столом сидить міцний чоловік у чорному дощовику.

— Моє прізвище Турко, — відрекомендувався чоловік у дощовику. — Я уповноважений окружкому... Справи у нас такі, товариші офіцери...

Він говорив по-військовому: коротко, виразно.

— Вода в сусідньому селі Чернечому вчора піднялася до метра, а за ніч її збільшилося вдвоє. З багатьох будинків, найбільш небезпечних, людей вивезено, але де-хто залишився. Особливо в дерев'яних будинках... Сидять на горищах і дахах. Доводиться човном добиратися до кожного. Вода вже дістає й сюди, до околиці Зеленої Поляни. Треба негайно створити дамбу, інакше доведеться відступати й звідти... Коней, биків беріть без усяких... Всіх людей на дамбу, — коротко наказував уповноважений.

Лідія Артемівна Громова з польовою аптечкою в руках підійшла до лейтенанта Габая.

— Ви їдете туди? — показала на затоплене село. — Я з вами.

...Машина відразу за околицею села увійшла у воду. Проїхали ще трохи. Лейтенант скомандував:

— Спускай човни!

Сам сів на найбільший з двома парами весел.

В каламутних хвилях гойдаються дошки, вирвані з корінням дерева і кущі, різні хатні речі, дрова, яблука. На дерев'яному ліжкові, серед мокрих подушок, щось ворухнеться.

«Мя-у... мя-у...» — донеслося звідти, і враз сірий великий кіт стрибнув з ліжка просто на солдатів.

— Перший пацієнт, — сказав Грабчук.

Ім назустріч несеться невеликий пліт; хвилі перекочуються через верх. Високий чоловік, з веслом у руках, намагається вивести його з швидкої течії.

Зблизилися. На плоту, притулившись одне до одного, сидять діти. Перелякані оченята, мокрі голівки, зблідле, застигле обличчя в жінки з малям на руках. Габай спритно скерував човен, бійці пришвартувалися до плоту. Все це сталося вмить: чоловік в капелюсі з великими полями не встиг навіть отямитися, як солдати були з ним поруч. Дітей забрали в човен.

— Ангели ви наші! — звертаючись до солдатів, без кінця повторювала жінка з немовлям на руках. Габай і чоловік у капелюсі пересіли до Буханцова, а човен з дітьми і жінкою рушив.

Василь Вояков упирався в дно жердиною, допомагаючи веслярам.

Обтерши мокре лице, чоловік розповідав. Він — голова сільради. Прізвище — Верига. Зробив три рейси, а на четвертому невдача — на бистрину потрапив...

Пливли повз сільраду. Вода стоїть на рівні вікон, і тому будинок здається низеньким, сплющеним. З вікна горища виглядає дівчина у білій хустині. Вона щось кричить, вказуючи рукою на дах з радіощоголю. Перестали хлюпотіти веслами, і тепер голос чути зовсім добре:

— Звідти подавали знак... І он далі, де стіна жовта...

— Телефоністка моя, — пояснив голова сільради. — Не хоче комутатор залишати. Ну, ми за нею вернемося.

... Човен стукнувся об стіну. Грабчук, скинувши шинелю, схопився руками за віконницю. Тільки опинившись всередині, зрозумів, чому тримається на місці ця неміцна споруда: будиночок приліпився лівим своїм боком до старого, зрубаного на рівні даху дерева. Перед Грабчуком — залита водою кімната з дверима в іншу. Вони закриті, саме з-за них — стогін. Відштовхнувся з підвіконня, вхопився руками за сволок під самою стелею. В кінці кімнати, повиснувши на руках, з усієї сили вдарив раз і другий ногою в двері. Затріщали дошки, от і нога вже пролазить в пробитий отвір. Ще рух — і ліва рука потрапила в щілину. Тепер легше, ногою можна перебраться на клямку.

— Агей! Хто там є? — кричить Грабчук, натискаючи вагою свого тіла на двері.

Знову стогін, і вода жалібно плеще в стіни. Як же забратися туди? Ясно, відчинити двері не вдасться — шалений опір води. Тільки по шматку розібрати їх, не інакше. Позаду, у вікні, тінь.

— Ну, що там? — чує Грабчук голос лейтенанта Габая.

Цей голос наче підганяє його; солдат знову б'є ногою у двері, б'є з такою силою, що кілька дощечок вилітають, мов клепки з сухої діжки.

— Зараз, товаришу лейтенант!

Грабчук вже до половини проліз у зроблений отвір.

Кухня... До самої лежанки підступила вода, але піч стоїть міцно. На ній в кутку хтось лежить, заховавши голову в купу одержі.

— Хто тут? — питає Грабчук.

У відповідь тихий, приглушений стогін.

Перед ним хлопчик. Він непритомний. На обличчі запеклася кров. Кучеряве волосся злиплося, на скроні чорніє рана... Одежа мокра до нитки...

Грабчук притискує хлопчика до себе, міркує, як краще вибратися з ним. В кухні теж є вікно, може, через нього? І тільки тепер він помічає, — стеля над вікном завалилася і внизу на мокрій стіні видно червоні плями, сліди дитячих рук. «Там його, певно, і вдарило», — думає Грабчук.

— Товаришу лейтенант! — крикнув буковинець у вікно. — Приймайте...

Хтось скинув з себе шинелю, вкутав малого. Його

повезе Лідія Артемівна. І Грабчук з ними — йому треба обсушитися.

...Дядько з давно згаслою люлькою в зубах допомагає спуститися з даху двом жінкам. Потім і сам злазить, захопивши з собою чималий, старанно перев'язаний дротом мішок. Він — коваль.

— Вантаж у вас, чоловіче, важкий, — озвався до коваля Буханцов. — Може б, його другим рейсом? Он як човен осів.

— Е, ні... Везіть тоді мою родину, а я трохи почекаю, — і дядько намірився вилазити знову на дах кузні... — В мішку струмент, без струменту який же я коваль? — говорить він.

— Юрку... Де мій хлопчик? — стогне жінка.

— Ваша дочка? — спитав Габай у коваля.

— Сестра. Удовиця. Так переполошилася... хлопця он у тій розвалющій забули... А тепер плаче...

— Заспокойте її. Ми знайшли хлопця. Він уже в селі, там йому подадуть допомогу...

— А що з ним? — пошепки спитав коваль і, почувши, в якому стані знайшли хлопчика, похитав сивою головою. — Я, старий дурень, винен... Не догледів...

Вечоріс. Чорні вершини дерев біжать, здається, кудись назад, хитаючись у воді.

Габай сказав Веризи, показавши на рештки будиночка, звідки взяли малого Юрка:

— Сантиметрів на п'ятдесят вода піднялася... Була на рівні нижньої лутки, а тепер уже до половини вікна доходить.

Дівчина-телефоністка, що її майже силою зняли з поста, неприязно дивиться на голову сільради. Той виправдується:

— Думаєш, якби й далі сиділа, телефон заговорив би?

— А якщо з Лебідки відправилися на лінію і ремонтують її? Там же є монтери, я знаю. А Чернече мовчить, — незадоволено бурмотіла дівчина, не спускаючи очей з будинку сільради.

— Дурниці говориш, Докійко...

— Стійте... Не поїду! Везіть назад, — раптом рішуче наказала дівчина. Вона обернулася до лейтенанта, мовби закликаючи його бути суддею. — Ви ж військова людина. Скажіть своє слово...

Вона спробувала взяти в Івушкіна весла. Той не дав. Але і голова сільради вже, очевидно, вагався, стояв мовчки, роздумуючи.

— Лебідка може мати зв'язок тільки через нас! — повторила дівчина і таки взяла нарешті весла в Івушкіна. Ловко загрибаючи лівим, вона повернула човен. Умовляла Веригу: — Лебідка — останнє наше село, за ним — кордон. Іншої лінії, як через Чернече, нема. Дві години тому, коли я розмовляла з Лебідкою, було ясно: вода загрожує і їм — вона підступила до самої околиці... Ви самі тоді казали, що товариш Турко вимагав інформувати його...

— Але ж лінія зіпсувалася.

— Може, вже й налагоджена... А як ні, то буде... Я залишаюся.

Апарат стоїть на своєму місці — на горіщі біля вікна, куди його зранку перенесла Докія. Тепер першим до нього дістався Верига. Послухав, подув у трубку.

— Ні звука...

— Однаково... — твердо сказала Докія.

Вона віддала Веризі невелику папку з паперами, старанно перев'язану голубою стрічкою; така в Докії вплетена і в косу.

— Комсомольські справи... Покладіть у свій сейф.

— А ти думаєш так до кінця сидіти тут?

— Авжеж!

Габай подивився на її легкий піджачок, на черевики, подумав: «Змерзне».

— Товаришу лейтенант, — звернувся раптом до нього Івушкін, — дозвольте мені замість дівчини... Я так розумію: пост цей справді має значення...

Докія запротестувала:

— У мене тут багато роботи... Комутатор у воді... Його треба розібрати. А хто зможе без мене?.. Я відповідаю.

Габай трохи помовчав, потім вирішив:

— На посту залишиться Івушкін. Якщо ви, Докіє, довірите йому, він, я певен, і комутатор ваш врятує.

— Товаришу лейтенант, — дівчина дуже хвилювалася, навіть почала трохи заїкатися, — значить, солдата залишити можна... Так? А мене геть, бо я слаба. Так? Той тільки рукою махнув.

— Залишайтеся. — Лейтенант передав Івушкіну

ракетницю, кілька патронів до неї. — Налагодиться зв'язок — сигналізуйте.

Зовсім смеркло. Тільки чути сплески весел. Звідкись, із сірої глибини, на горище долетіли останні прощальні слова Вериги. Потім настала тиша.

Івушкін перший порушив мовчанку:

— Удвох тут все-таки буде веселіше... і для справи краще. По черзі стоятимемо на посту...

— Товаришу боець...

— Мене звуть Степаном...

— Товаришу Степан, — повторила дівчина. — У мене, товаришу, двадцять абонентів у селі... На щитку двадцять таких віконечок: «школа», «медпункт», «квартира голови», «крамниця», «колгосп»... А як хтось подзвонить: «Комутатор! Докійко!» А мене нема... У нас же все село зліплене з глини... Тому і страждаємо тепер. Самі бачите: дерев'яні хати тримаються, не бере їх вода. Але скільки дерев'яних у Чернечому? Навіть школа глиняна, не дав пан лісу на неї, — розговорилася помалу Докія. — В тридцять дев'ятому ходили до графа, батько покійний розповідав. Подали йому папір, під ним підписи всіх людей села. Захотіли люди школу собі мати. Той спершу: «Нема лісу», а потім схитрив: «А гроші, — каже, — привезли? Чи — задарма хочете?» — «Гаразд, — наші кажуть, — трохи маємо, зібрали». Поклали перед ним останні людські злидні... Граф загріб гроші в шухляду, ключиком її закрив, спитав, скільки там. Вийшов. А за кілька хвилин несуть папір великий, з печаткою графською. Взяли той документ, до землі вклонилися. Вийшли з брами, один грамотний взявся читати. А в нього всі питають: «Скільки граф нам лісу дав? Чи вистачить на школу?» Коли чують, грамотний лається: «Ах ти ж, клятий пес! Дивіться, лиху штуку встругнув граф з нами». І вчитав таке: граф забрав ті гроші, зібрані селом, в рахунок штрафу буцімто за те, що черничани чинять шкоду в графському лісі...

Згадувала Докія минуле... Мов ластівки, ліпили місцеві жителі свої убогі домівки з тичця й глини, та перший же дощ так обмивав їх, що стіни світилися, а господар ходив та трусився — боронь боже, і в тому місці розміє, де тес, тоді потягне пан до суду, бо ж «лісу ти в пана не купував, чоловіче, а ота деревина, хіба то не ліс?»

Ліс... Він навкруг стояв, розкішний, старий, густий. Кінця-краю нема йому, ген усі гори покрив. Казали бували люди: такого, як у Карпатах, навряд де в іншому місці знайдеш. Одно дерево зрубай — на хату досить. Скільки дощок можна напиляти, гай-гай! Лишень біда — день і ніч іти тим лісом, та все графський. А графський скінчиться, на межу вийдеш, інший господар — монастир. Там охоронців ще більше, схоплять — не викрутишся. Злуплять з тебе за збитки вдесятеро ще й богом застрахають... Тільки на труну й можна було в Карпатах бідакові лісу розжитися...

Стало зовсім темно. Івушкін вже не бачив обличчя своєї співрозмовниці. Вода хлюпала об стіни будинку, і тому здавалося, що вони пливуть крізь ніч на скрипучому човні.

— У вас, Докіє, тепер справи підуть, — втішає дівчину Івушкін. — Ліс — під боком; повідь — не війна. Тоді тисячі і тисячі сіл і міст було зруйновано, а нині, нехай таких, як ваше, ще є два-три. Добре взятися за діло, то за рік багато встигнете... Ви не заснули, Докіє?

— Ні-ні...

Довго потім розповідав Івушкін дівчині про свої рідні місця, а будинок, на горіщі якого вони сиділи, усе поскрипував, а вода в темряві все хлюпотіла, і було схоже, що вони пливуть кудись, і там, попереду, мусило бути світло, радісно.

20

Командир полку і майор Мавродій поверталися в Джерельне. Тільки Кольцов затримався у начальника штабу дивізії. Коні вскач перемахнули залиту водою низину. Офіцери, зайняті розмовою, не стримували їх.

— Авторитет — велика річ, майоре. Ніякі права не принесуть людині авторитету, коли вона сама його не завоює... От ви звикли більше впливати на свідомість і всі свої партійні справи вирішувати, так би мовити, демократичним шляхом. Для секретаря партбюро це, власне, єдиний, найвірніший метод.. Що ж, він придасться вам і на новій роботі.

Від колодязя, до якого вони наблизилися, вело дві дороги. Звернули не на ту, якою їхали вранці; боялися, що коням тепер важко буде переходити річку вбхід, бо вода піднялася. Вибрали другу, довшу.

— Скажіть, — Мавродій порівнявся з Макаровим, — ви знали, що, крім моєї, була й інша кандидатура?

— Знав, звичайно, знав...

— І знали, що той, другий, — підполковник? З академічною освітою? — майор прочитав на обличчі Макарова відповідь і продовжував: — А коли так, чому ви все-таки наполягали на своєму? Уявіть, мені буде важко... Я ще в сороковім році скінчив політичне училище і після того...

— Не вчилися, хочете сказати? Ну, знаєте, хто як розуміє пройдений нами шлях. А я ось дивлюся інколи в мій партійний квиток, бачу на кількох сторінках, де відмічається сплата членських внесків, знайомий підпис «Мавродій» і думаю: «Як він виріс, колишній лейтенант Мавродій, білоруський колгоспник!» Пригадуєте, ви прийшли в полк на посаду секретаря комсомольської організації? Ну, так ви хіба той самий Мавродій? Ні, друже. Всі ми пройшли з того часу велику школу. Я не проти підполковника, якого нам рекомендували. Може, він чудова людина і досвідчений політпрацівник... Проти нього я нічого, власне, не маю. Але я за Мавродія, бо ви вирости в полку, ви знаєте його так само добре, як полк знає вас...

Мавродію було приємно чути ці слова від командира полку. Радісно озирнувся довкола: зовсім по-весняному зеленіли освіжені дощем сосни, на гірських кряжах пропавзали отари хмар.

Ніби вибачаючись, Мавродій признався:

— Я хотів цього року проситися в академію.

— В цьому році навряд чи вийде. Доведеться ще трохи почекати. До нас з училищ іде багато молоді. Прищеплювати їй славні традиції, здобути полком у боях, прищеплювати справжні офіцерські якості — наш святий, партійний обов'язок. Нам, Антоне Захаровичу, багато довелось бачити й пережити... Я прийшов до армії давно, ви — під час війни, але обох нас кадровими, в повному розумінні слова, зробила війна. Думаю, ви встигли полюбити свою професію. Зробимо ж тепер все, щоб ті, хто приходить служити в наш полк, відчували себе тут, як в рідному домі.

Над ними пролопотів зеленюкрилий ПО-2. Коні пішли хутчіш. Холодні бризки з-під копит летіли в обличчя. В одному місці вода розмила бруківку, утворивши досить глибокий рівчак. Пришпорили коней і вмить пере-

неслися на другий бік. В долину спускалися помалу. Ліворуч, над виноградниками, стелився густий сизий дим... Ще трохи, і стало видно дах з димарем, а потім і колибу¹ сторожа колгоспної плантації.

Ще коли Макаров вийшов від генерала, Мавродій помітив: чимось полковник незадоволений. Макаров тер рукою скроні, хмурився, багато курив. Потім, правда, вони розговорилися, і хмарка зійшла з лиця полковника, але ненадовго. Ось він знову запалює одну цигарку за другою, забувається, — а кінь починає сам вишукувати кращу стежину. Вершник, здається, зовсім байдужий, по дорозі чи навпростець, калюжами, піде кінь.

— А ви знаєте, Антоне Захаровичу, — обізвався враз до Мавродія полковник Макаров і замовк, чекаючи, доки супутник наздожене його. — Виявляється, генерал уже займався Мединським, хотів допомогти... Розшукали дружину, але вона категорично відповіла: «Ні». Живе в Сибіру, на Лені, вчителює. У мене записано, де саме.

— Генерал дав Мединському її адресу?

— В тому-то й штука: вона не дозволила.

— Твердий характер... І сама чи, може...

— Пише, що сама.

Мавродій трохи подумав, лице його проясніло.

— На все життя задала урок капітанові! Молодчина! Ну, а коли пише, що сама, значить, десь у глибині душі, підсвідомо, має надію... Ми допоможемо їм, це наш обов'язок. Дитина... про неї треба подбати. Батько живий, а дитина в сиротах ходить... — трохи згодом додав: Я сьогодні ж напишу дружині Мединського.

Далі вони їхали мовчки.

Недавня розмова з Мединським відкрила Мавродію справжню причину відчуженості капітана: він був обкрадений самим собою, розумів це і дуже гостро переживав. Перед війною Борис Аркадійович одружився. Дружину свою любив, між ними була повна згода, взаємна повага. На війну Мединський пішов у грудні сорок першого року, залишивши дружину на восьмому місяці вагітності. І так вже й не побачив своєї дитини: під час війни не мав змоги навідатися до родини в далекий Новосибірськ, а по війні усе пішло шкереберть. Його дружині стало відомо, що Борис Аркадійович на фронті був у дуже близьких стосунках з молодою лікаркою.

¹ Колиба — хата в горах.

На гостро поставлене в листі дружини запитання, чи зрадив він, Мединський відповів: «Так». Признався і просив пробачити, але вона прислала гнівну телеграму: «Ніколи в світі».

Їздив Мединський і в Новосибірськ, та своїх вже там не застав, вони виїхали, не залишивши навіть адреси.

Він і тепер ще шукав, з кожним місяцем втрачаючи надію. Не знав, чи здоровий син Данилко, якому вже майже сім років, не знав, чи Тетяна Сергіївна — так звали дружину — сама, чи, може, вийшла вдруге заміж. Жорстоко мучився, карався: адже свою Тетяну він не думав кидати, не думав міняти на когось іншого. Лікарка... Він справді деякий час був близький з нею, але... вважав це «фронтвою любов'ю», не більше. «Війна все спище», — заспокоював капітан Мединський власне сумління.

Та війна не списала...

За короткий час Мединський кілька разів переїздив з місця на місце, кочував, шукаючи розради. А звикнути, що він — сам, без дружини, без сина, не зміг. Заздрісно дивився на дружні офіцерські родини, на чужих дітей: хіба і в них з Тетяною, з Данилком не могло бути так само!

Мавродій, вислухавши признання Мединського, уявив собі її, Тетяну Сергіївну: горду, непохитну, з чистою совістю. Легко втратив Мединський її довір'я, любов. Та не легко повернути йому втрачене. А може, й неможливо...

21

Вода прибувала, охоплюючи півколом Зелену Поляну. На південній околиці залило вже й той місток, по якому вїхала в селище рота Полянка. Застряла півторатонка капітана Цуркана, навантажена хлібом. Водіві нічого іншого не залишалось, як пішки добиратися в село за допомогою.

На машині, крім начпрода Цуркана, був і Андрій Курач. Він невесело поглядав з кабіни крізь забризкане скло то на шлях, то на Цуркана, вірніше, на його дощовик з капюшоном: сам Курач одягнувся по-зимовому, переконаний, що дощ у січні — явище випадкове, короткочасне. На ньому був дублений кожушок, колись, оче-

видно, жовтий, а тепер сірий, слизький, мов морський гриб. Шю Курач пов'язав пуховим шарфом, а щоб не замерзли ноги, натяг ватяні штани. Але така завбачливість на цей раз обернулася проти Курача — все на ньому було мокре, обважніле, і тому вигляд він мав досить смішний. Водій, коли Цуркан пустив Курача на своє місце в кабінку, відразу відсунувся від нового пасажера на самий краєчок сидіння і все ж не врятувався — бушлат, мов губка, всотував у себе воду з Курачового ковшка.

Почувши опівдні, що весь полк братиме участь у рятувальних роботах, Курач прийшов до майора Мавродія з питанням — де, в якому підрозділі його присутність тепер може бути більш корисною. Мавродій порадив їхати до Полянка, куди, до речі, ось-ось вирушить машина. І Курач зібрався в дорогу... Мав щирий намір попрацювати в роті як слід. Насамперед він, звичайно, подбає, щоб комсомольців використовували на вирішальних ділянках. Потім візьме на себе керівництво агітаторами... Налагодить випуск бойових листків. Може, хтось думає, що Курач справді кабінетник, любить копатися в паперах?.. Він їм покаже конкретні діла, будь ласка...

Сідаючи на Цурканову автомашину, Курач поцікавився, скільки кілометрів до Зеленої Поляни, і вже планував різні заходи на сьогодні, завтра...

Та настрої його підупав, тільки-но задощило. Потім машина сповзла в обочину, її витягали спільними зусиллями Цуркана й Курача, не рахуючи, звичайно, мотора. В таких випадках, правда, Цуркан одчайдушно ліз у воду, в болото, ставлячи Курача у вигідніші умови. Однак від цього тому не було легше: з-під коліс фуркало на всі боки, холодні шматки глини потрапляли навіть в очі... Дві, три, чотири години важкої їзди, непевність — вдасться вибратися з чергової пастки, які щедро розкидала скрізь повідь, зупинка вже під самим селом, — все це втомило Курача. Він в ці хвилини мріяв лише про те, щоб обсушитися, відпочити та ще хіба попоїсти чогось гарячого.

Сидів, лінуючись навіть дістати цигарку. А по кабінці сипало та й сипало горохом, аж у вухах позакладало від безнастанного гримотіння. Та ось до кабінки вліз водій.

— Порядок, товаришу старший лейтенант, — весело промовив він, обчищаючи болото з чобіт об крило. —

Зараз поїдемо! — мокре обличчя водія пашіло здоров'ям, він ніби і не відчував втоми.

А через кілька хвилин Андрій Курач побачив справжній бій людей із стихією і зрозумів, чим так збуджений водій. Тільки-но зійшов на ганок школи, де розташувалася канцелярія Полянка, перед ним, немов на долоні, відкрилася панорама великого села, схожого на мурашник; на його вулицях працювали сотні селян із сокирами і заступами в руках, солдати, озброєні кирками, мотиками, підлітки і навіть діти.

З Курачем трапилося те ж саме, що і з водієм. Він раптом забув про свій мокрий кожух, про те, що «кишки марш грають»; загальне збудження оволоділо ним і, здається, зігріло його. Принаймні тепла хата більше не вабила Андрія Курача, і, розпитавши, де Полянка, він подався до нього на будівництво дамби.

...З гір вітри доносили пахощі набряклого дерева. Світилися вікна в багатьох хатах: люди не спали. На далекій околиці темряву прорізали потужні пасма світла: то вибиралися на дорогу автомашини.

Семенов сидів на східцях біля школи. При появі офіцерів — лейтенанта Габая і Курача — він устав.

— Всі спочивають?

— Так точно, товаришу лейтенант.

У великому класі сон скував потомлених бійців. А як вони не хотіли іти з роботи! Габай і сам внутрішньо протестував проти наказу командира роти: «першому взводу — відпочивати». Та капітан Полянка таки наполіг на своєму...

— Хто чергує?

— Сержант Вояков, товаришу лейтенант.

— О, у вас і піч гаряча, — обриває Габаєві думки Курач. — І чайок е! Як у теці на іменинах.

Він хоч і виглядав досить кумедно у своєму кожушку, який під вечір почав дубіти і морщитися, зате хворобливе незадоволення самим собою зовсім зникло. Не минуло й двох годин, як Курач уже розмовляв з багатьма комсомольцями; перебуваючи у взводі лейтенанта, встиг навіть попрацювати й фізично, укладаючи каміння в дамбу, і там зігрівся по-справжньому. Коротко кажучи, самі обставини допомогли Курачеві швидко відчути своє місце, і він «увійшов» в життя роти, немов набій в обойму.

— Роздягайся. Ти ж увесь мокрий, — турбувався про свого гостя Габай. — Кожух твій ми тут просушимо, а відпочивати будеш в учительській. — І Габай, покликавши чергового, дав йому всі необхідні розпорядження.

Хвилини через п'ять їм в учительську принесли повний казанок пахучого чаю, кілька шматочків цукру, хліб. Сержант Вояков почекав, поки солдат-днювальний виїде, а тоді простяг Курачеві щось загорнуте в газетний папір.

— Копчене сало, домашнє... Це з новорічної посылки. Андрій Курач не відмовився й від сала.

— Ну, їж і відпочивай.

— А ти, Сергію, хіба не хочеш чайком поласувати? — Курач посунувся, даючи місце Габасві. — І тобі не гріх погрітися.

— Хіба два-три ковтки...

Потім Сергій вийшов на вулицю.

Світло з вікон освітлює дорогу: куди не ступиш — вода. Над входом до високого будинку світиться ліхтар з червоним хрестом.

У першій кімнаті, на довгій лаві, сидять дві жінки. Одна з них, мати врятованого Грабчуком хлопчика, закрила обличчя хусткою, плаче.

Лідія Артемівна ворожить над блискучою посудиною біля плити. Пахне лікарнею.

— Тепер малому краще, — такими словами вона зустрічає Габая. І вже тихше: — Рана неглибока, але велика втрата крові... А де той ваш солдат? Грабчук, здається? Мати Юрка хоче його побачити.

— Відпочиває Грабчук.

Габай просить показати Юрка.

Хлопчик лежав горілиць, з відкритими очима. Зачувши кроки, він ворухнувся, пробуючи повернути голову.

— О, ти вже зовсім герой! Ну, Юрку, одужуй швидше і поїдемо до нас у гості... Хочеш у полк? — Сергій присів на край ліжка.

— Хочу... А мені дадуть таку шапку, як у вас, з зіркою? — говорити хлопчикові важко.

— Обов'язково.

— А пістолет?

— І пістолет дамо.

— Правда? — засяяли очі в хлопчика.

— Тільки треба слухати лікаря, лежати спокійно, добре їсти, тоді швидко поправишся. Батько в тебе є, Юрку?

— Німці забили тата... Хто нам хату збудує тепер?— засмучено відповіла за дитину мати.

— Їх двоє у матері, Юрко старший, — пояснила Лідія Артемівна.

Габай замислився.

— А ти не турбуйся, хлопче, — сказав він, помітивши сльози на очах Юрка. — Радянська влада подбає про потерпілих. Буде у вас нова хата. Я скоро в гості до тебе приїду на новосілля.

В снігах Габай зіткнувся з ковалем.

— Ну, як там хлопчина? Я для нього ось пляшку молока несучу, — віджекуючись, промовив старий.

Лейтенант вийшов з ним на ганок.

— Хлопцеві краще, але в нього висока температура. Слід поговорити з його матір'ю, порадити їй не турбувати Юрка. Я розумію — горе в неї велике, але при хворому вона повинна стримувати себе. Малий турбується, де він житиме...

— Бездомність наші люди добре знають, товаришу лейтенант. Навчені. Не вперше. Я сам хлопчиком був, як Тиса отак само розлилася. Здається, в дванадцятому році, не пригадую точно. Довго після того билися наші люди з чорною бідомою та й розбрелися по світу. Хто в графську економію, хто в Америку, Канаду... Одно лихо — шлях туди був довгий, та звідти безповоротний... Так і виходило: ті там гибли, а сі тут... Батько наш і помер в Канаді, заробив домовину на чужині... Як почнеш те все згадувати... — махнув рукою коваль.

Старий постукав об стіну важкою люлькою, потім заходився набивати її тютюном. Здалеку долинав гомін — то працювали на будівництві валу. Сергій прислухався, йому здалося: серед багатьох голосів він пізнає енергійні, рішучі команди лейтенанта Гаджієва. Ритмічно гудуть невидимі в темряві машини, а далі, за чорними силуетами будинків, на околиці, упирається в небо світло автомобільних фар. Безсонна ніч, ніч праці. Габай звернувся до коваля:

— Не пам'ятаєте, тоді, коли Тиса отак розливалася, вали будували?

— Де там! Поміщик наш, правда, в тридцять сьомому спробував, було, долішні виноградні плантації захис-

тити. Тоді до нього ескадрон прибув з Джерельного («Он як! — подумав Габай. — Значить, раніше в Джерельному був гарнізон!») І, може б, що й вийшло, та інший граф переманив мадярів до себе. Трохи більше поставив офіцерам вина, вони й зняли свій ескадрон, не скінчивши початої роботи. Ну, а селяни... кожен про свою халупу дбав... Та й тепер навряд чи що з тим валом вийде... Тиса... вона не скориться! — безнадійно махнув рукою старий. — Не вистачить сил приборкати Тису.

— Вистачить! Гуртом взялися, то вистачить! — упевнено сказав лейтенант.

— Поки Тиса сама не заспокоїться, їй і дідько нічого не зробить.

— А ми зробимо! Приборкаємо! — вже не тільки коваля, а й себе запевнив Сергій Габай, спускаючись з ганку. Позаду чув ковалеве пророкування:

— Вода кого хочеш остудить... Залізо і то піддається, тільки бризни на нього водою. Від Тиси валами не врятуєшся...

Габай спинився і гукнув:

— Ходімо зі мною!

— Що ж, можу... ось молоко лише занесу.

В сільраді сидів заклопотаний Турко.

— У нас просять допомоги сусіди-угорці з Сент-Родна, — повідомив він лейтенанта. — Їхні рятувальні плоти й майно повіддю прибиває на наш бік.

Габай знайшов на карті угорське селище, підражував, скільки туди кілометрів.

Увійшов коваль, уклонився низенько.

— І коли ви своїх звичок позбудетесь, — нахмурився уповноважений.

— Правда ваша... дурна звичка, — згодився коваль.

— Ну, товаришу лейтенант... — Турко уважно подивився Сергієві в очі, ніби зважуючи, чи під силу лейтенантові впоратися з таким відповідальним завданням. — Вам випадає честь виконати важливе доручення. Ось гляньте на карту. Це угорський населений пункт Сент-Родна...

Згодом Габай з Турком вийшли шукати капітана Полянка. З ними на вал подався й коваль. У темряві важко хропли коні. Хтось без кінця «вйокав», чути було, як ви-свистує батіг.

— А куди це ви, чоловіче, каміння везете? — спитав Турко, розгледівши, нарешті, навантажений віз і дядька біля нього. — Здається, вал у протилежному боці будується?

— Доброго вечора, Миколо! — привітав коваль односельця. — Застряв?

— Це ви, Гнате? А я думаю, що воно за люди... Застряв, бачиш, ані руш... Тут горбок якраз...

— Чи не думаєте самостійно від лиха рятуватися, власну хату обгороджувати, га? — здогадався Турко.

— А як і думаю, хіба то зле?

— Звичайно, зле, — відповів Турко. — Усі люди про села дбають, а ви...

— Бідняк він, товаришу Турко, — заступився за селянина Гнат. — З діда-прадіда батрак... навіть «дворянином» прозвали, бо він... Ну, на хату не міг спромогтися... Землі клапоть відкупив у комерційного банку, то так і жив серед двору років з десять... Літом йому, як то кажуть, качка прачка, під небом голим спав, а зимою по людях ходив...

— А тепер є хата? — спитав Турко.

— Наділили, слава богу, влада дала... Допоможіть з місця зрушити, — глухо попросив селянин.

— Так, значить, Радянська влада дала вам хату? — немов не чуючи просьби, вів своє Турко.

— Таж дала...

— А тепер ця сама влада каже вам: ідіть-но, громадянине, для народу потрудіться, як і всі... Для народу і для себе. А ви, замість того, щоб спільно вал будувати...

— Моя хата нижче за інші стоїть, — виправдовувався селянин. — От хоч ідіть подивіться... Знесе її Тиса...

— А ви задумали навколо неї стіну збудувати?

— Одну хату легше відстояти... Вал той, їй-бо, не встигнуть викласти. І, виходить, тоді я знов без хати залишуся... — бурмотів селянин розгублено.

— Коні ваші?

— Один мій, другий — сина.

— Кажу ж вам, Гнате, — звернувся до коваля Турко, — куркуль з нього був би, якби те від нього залежало. — В голосі Турка чувся вже гумор. — Ех ви, «дворянин», і не сором вам перед лейтенантом, представником нашої славної армії? Піде чоловік у свій полк і скаже: зустрів я, мовляв, одного...

— Ви, товаришу Турко, не ображайте. Мій син Берлін брав. Медаль має...

— Правду Микола каже,— втрутився в розмову Гнат.— Сина їхнього до Києва вчитися відрядили.

— Он як! Ну, тоді порадуємо ми вашого сина, Микола Петровичу, пропишемо про все це в газету, нехай читає,— вже трохи м'якше говорив Турко.

Селянин мовчав.

— То, може, ви, Микола Петровичу, повернете копей?— запитав Турко по паузі.— З гори їм легше буде.

— Можна й повернути, тільки з валом однаково не встигнемо... Мій віз там — крапля в морі.

— Море з крапель складається,— зауважив коваль.

Вчотирьох легко підхопили віз, наче на ньому і не було вантажу.

Лейтенант Габай порівнявся з Турком.

— З вас добрий агітатор,— пожартував лейтенант.— Признатися, я не сподівався, що все кінчиться саме так... Повна перемога.

— Повна прийде пізніше,— поклав Турко руку на плече лейтенантові.— Збудуємо вал, спинимо воду, врятуємо село, в тому числі хату цього «дворянина», і аж тоді буде повна... Старі звички, лейтенанте, треба викорінювати не тільки словом, а й ділом. Діло повинно завжди підкріпити слова...

Ще здалеку Габай упізнав Гаджієва. Той задкував перед фарами автомашини, показуючи дорогу. Аслан ве село і трохи задерикувато повторював: «Давай... давай! Праворуч...»

Машина спинилася.

— Увага! Увага! — закричав Гаджієв. — Четверта бригада... Три Марусі й дві Катерини, на машину!— Відразу звідкись з'явилися дівчата у теплих киттариках. Шофер відкрив борт, і каміння з гуркотом посипалося у воду. Дівчині, яка стояла зовсім близько, плеснуло в обличчя, хтось засміявся. Габай відчув: тут, на роботі, настрій у людей бадьорий.

Густа, непроглядна ніч.

Керована лейтенантом Габаєм флотилія пропливла через затоплене Чернече. Десять кращих човнів, наван-

тажених одежею, їжею й іншими необхідними речами, швидко просувалися до угорського кордону. В човнах сиділи солдати взводу лейтенанта Габая і відділення сержанта Стрельцова, виділене Гаджієвим. З ними був і Курач.

Рухалися спокійно, освітлюючи шлях з переднього човна невеличким прожектором. Там сиділи Габай, капітан Полянко й офіцер прикордонної охорони.

— З угорцями ми дружимо,— розповідав прикордонник командирові роти.— Живемо як хороші сусіди.

До війни він був начальником застави у Карпатах на румунському кордоні. В тих глухих місцях, де, здавалося, крім звіра, живої істоти не побачиш, доводилося йому зустрічатися з різними зальотними птахами — то передягнутого гестапівця впіймають, то англійського туриста, який «заблудився» у незнайомих горах. А одного разу накрили диверсантів із запасами вибухової речовини.

— Мабуть, і диверсанти були румунські?— спитав Семенов.

— Німецькі. Фюрер їх транзитом через королівство румунське перекидав.

— Товаришу капітан,— озвався Семенов, вибравши слушну хвилину,— а як тепер на румунському кордоні?

— Тепер?.. Мій дружок за Чернівцями служить. Так він пише: на тому боці Серета начальником застави старший лейтенант румунської армії, з яким вони разом під Будапештом гітлерівців били. Розумієте, в чому річ? І тут, і там, за нашим кордоном, країни одного табору...

І знову голос Семенова:

— Вірно... А от в декого коротка пам'ять. Хіба, скажімо, Лондон не повинен так само дякувати радянському народові, як Бухарест? Їх би, островитян, німецькі фашисти винищили літаками-снарядами та фугасками, якби не СРСР. А проте, бач, забули, під американську дудку танцюють.

— Та то ж Англія, а то — Румунія!— промовив хтось із солдатів.

— Всюди, товариші, прості люди ставляться до нас з любов'ю і пошаною.— Капітан-прикордонник устав, вдивляючись у мерехтіння далеких вогнів; він наче озирав звідси, з човна, сусідні держави.— От у нас тільки на дільниці, яку я обслуговую, сходяться кордони трьох братніх країн. Три різні народи, у кожного своя мова,

своя культура, свої традиції. А зовсім недавно, сьомого листопада, в річницю Жовтня, над їхніми будинками, поруч з державними прапорами майоріли червоні. Грали оркестри, лунали пісні... Мова різна, а пісня одна... Що там говорити — у дружбі живемо нині з нашими сусідами. В селі по тім боці кордону мадяри панську землю ділили, і я бачив — старі люди винесли на поле вбраний вишиваними рушниками і квітами портрет Леніна...

На вершину гіллястого дерева піднято ліхтар, що, гойдаючись, кидає на воду золотаві, рухливі облучі.

— Хто такі? — почувся з дерева.

— Капітан Ільченко, — відповів прикордонник. — Ти, Захаров?

Спритний, рухливий солдат спустився з дерева в човен. Автомат, бінокль, польова сумка. Поверх шинелі накинуто темно-зелену плащ-палатку. Цигейкова шапка-вушанка наскрізь промокла, з-під неї на лице струмками стікає вода.

Прикордонник оглянув при світлі ліхтаря свій автомат, витер його долонею.

— І довго довелося там сидіти? — показав Семенов на дерево.

— Дві доби, — спокійно, як про звичайну річ, відповів прикордонник.

— Їсти хочете, Захаров? — спитав Габай, все ще схвилюваний живою картиною, навіяною спогадами.

— Можна потерпіти...

— А навіщо терпіти? — Ларіонов швидко розв'язав свій мішок і подав прикордонникові кусень ковбаси і хліб.

— Спасибі!

По тому, як Захаров ковтав, не встигнувши пережувати, було видно: зголоднів він таки добре. Хтось з сусіднього човна кинув яблуко, з іншого — пачку цигарок...

— Бери, бери, браток, — чулося з усіх сторін. — Закуси. Після баньки — то перше діло...

— А ще ліпше сто грамів...

— Сто не допоможе...

Габай дав знак, щоб усі в човнах змовкли.

— Наше завдання, товариші, подати допомогу мешканцям затопленого Тисою угорського села. Багато людей рятується на навколишніх горбах, вже на нашому

боці. Треба всіх зібрати до купи, нагодувати, обігріти... Особливо пильнуйте дітей.

Човни один за одним відпливали... Солдати на них, ніби граючись, то включали, то виключали електричні ліхтарики. Ще через кілька хвилин на пагорбі, де досі невиразно вимальовувався силует якогось древнього шпильястого будинку, зяянів умовний зелений вогник. Там був тепер центральний збірний пункт, там на врятованих чекали тепло, їжа, перша медична допомога.

Дійшла черга одержувати завдання Петру Зайченкові. Він ще в Зеленій Полянці показав себе здібним і сильним веслярем, і тому командир взводу вирішив доручити йому найдальшу ділянку.

— За три кілометри звідси, коли плисти точно на схід, — стара гребля. Ваше завдання, Зайченко, добре все розвідати. Можливо, туди прибило якийсь пліт...

— Наказано розвідати район старої греблі...— повторив за лейтенантом Габаєм Зайченко.

Габай задоволено дивився на небо. Воно з кожною хвилиною робилося все глибшим, прозорішим, хмари, гнані вітром, зникли. З'явилися зірки над головою — одна, друга... І враз висипали густо, наче квіти в полі весною. Вказуючи на них, лейтенант Габай запитав у солдата:

— Орієнтуватися вмієте? Не забули?

— Так точно, товаришу лейтенант! Не забув.

— Тоді в добру путь. Зустрінете людей, які потребують допомогу, дійте так само рішуче, як у Зеленій Полянці. Я послав би з вами ще когось, та, бачите, всі вже розподілені. До того ж і човен у вас маленький...

— Але, товаришу лейтенант, нехай обов'язково до греблі добереться,— заклопотано наполягав Захаров.

— А що хіба? Ви маєте якісь відомості?— запитав у прикордонника Курач.

— Мені здається, звідти подавали сигнали... Гребля, правда, далеко від села, однак всяке могло трапитися...

Андрій Курач уявив собі кипучу бистрину, білу крутоверть, куди звергається водяний нестримний вал. Уявив, як поблизу, рятуючись на ненадійному плоті, чекають допомоги жінки і діти.

— Слухай, лейтенанте,— рішуче звернувся Курач до Габая.— Махну і я до старої греблі. Удвох все-таки веселіше... га?

Габай не затримував його.

Вночі, та ще на великій воді, важко розібрати — рухася ти чи гойдаєшся на місці. Петро Зайченко гріб упевнено, енергійно, а ліхтар на дереві, звідки вони відпливли, усе, здається, був поруч. Старший лейтенант Курач підказував весляреві, яким сильніше натискати — лівим або правим і прислухався до кожного звуку... Згодом дійсно стало чути шум водопаду. Але розгледіти обриси греблі годі було й думати — ген аж до обрію всюди свинцеві, вилискуючі хвилі, всюди неспокійна, важка вода.

Шум наростав, перетворюючись у рев. Раптом човен підхопило сильною течією і, ніби легеньку трісочку, понесло до греблі; аж тепер вона, нарешті, замаячила попереду.

— Греби лівим! Лівим!— кричав Курач. Зрозумівши, яка небезпека загрожує їм, він хотів вивести човен з бистроводдя.— Ще, ще лівим! Так. Так. Тепер двома...

Була мить, коли човен ледь не перекинувся на правий бік, серце Курача завмерло. Та Петро Зайченко своєчасно заглибив ліве весло і дуже ловко гальмував, вриваючись ним у товщу води. Зусилля — і човен опинився в тихій порівняно зоні. Зайченко знову заходився гребти. І тут трапилося несподіване... Весло з хрускотом переломилося.

— А, чорт!— вилаявся Зайченко, вихопивши праве весло з уключини. Він підвівся й веслував, стоячи посеред човна.

Гребля віддалялася.

— Ну й купіль! Вода поверх греблі їде. Цікаво, з якої височини падає вона на тім боці?..— все ще важко дихаючи, схвильовано говорив Петро Зайченко.

— А мене інше цікавить... Є там хто чи нікого?..— показав Курач рукою в бік водопаду.— Ми ж так нічого й не побачили...

Солдат відповів винувато:

— Весло підвело... А з одним важкувато туди добиратися. — В голосі Зайченка чулася тривога.

«Ми й з двома ледве врятувалися!— промайнуло в голові Курача. Та інша, важливіша, думка оволоділа ним:— Що ж це виходить, відступимо? Повернемося ні з чим... і на своє виправдання покажемо половину весла?» Ні, на це він не піде!

— Ти, Зайченко, комсомолец?

— Ні... Але збираюся вступати. Уже й рекомендацію маю від Черних,— солдат не зрозумів, чому старшому лейтенантові прийшло тепер на думку питати про це.

— Отже, будеш скоро комсомольцем,— вів далі Курач. Щойно і він, Курач, радів, що страшна гребля не притягає їх більше до себе, немов магніт... Та згадка, для чого вони тут, освітила все по-новому. Необхідність будь-що зблизька оглянути визначений об'єкт вимагала іти назустріч небезпеці, а не уникати її. — Ти розумієш, Зайченко... Нам з тобою виявили довір'я. Треба розвідати греблю! І дамбу!..

Після короткого роздуму Зайченко відповів:

— Збоку спробуємо зайти... А тоді понад дамбою...— Він нахилився над лавицею і з силою зірвав одну дошку.— Замість керма здасться. Як потрапимо на бистрину, керуйте нею...

— Ну, вперед, Зайченко! І знайте: другу рекомендацію в члені комсомолу вам даю я.

Двоє з одним веслом на утлому човні рушили в той бік, де, перекочуючись поверх греблі, ревла збурена Тиса.

23

Вже перед світанком, коли Степан Івушкін таки добре промерз,— шинелю він віддав Докії,— на горище долинув невиразний гуркіт.

Івушкін визирнув у вікно. Навкруги темрява. Унизу, як і раніше, плюскотить вода...

Вітер зовсім прогнав дрімоту. І знову, вже виразніше, гуркіт, наче десь працює мотор. Тримаючись за залізні шви даху, Івушкін дістався до димаря, і перед ним раптом відкрилося надзвичайне видовище: просто на нього, через воду, рухалося кілька великих саперних автомашин. У сліпучих променях в'ялами розсипалася вода; фари ясніли майже над поверхнею.

Івушкін вистрілив ракетою. Його сигнал побачили. Передня машина завершила до будинку. З освітленої електричною лампочкою кабіни виглянув офіцер з сокирками на погонах. Це був командир саперного підрозділу майор Радєєв.

— Я тут... на даху!..— крикнув Івушкін.

Машина впритул підійшла до стіни.

— Чернече?— спитав офіцер Івушкіна.

— Так точно.

— Значить, карта не підвела. Ви з рятувальної групи капітана Полянка?

— Так точно, товаришу майор!

Івушкін з цікавістю розглядав машину.

— З вами місцевих нема? Перекладача треба... Ми на поміч до угорців поспішаємо.

— Он як! Значить, і в них кепсько.— Івушкін згадав про Докію.— Товаришу майор, зі мною дівчина, комсомолка. Вона знає угорську мову... Докія!

Невдовзі дівчина з'явилася на даху, вислухала майора.

— Ні, я не можу поїхати, у мене пост.

— Ми теж були на службі, дівчино! В іншому місці завдання виконували. Аж наказ Москви, і ось ми тут.

— Наказ Москви!— вигукнув Івушкін.— Чуєш?— Він легко підштовхнув Докію:

— Стрибай! Їдь з ними.

— А пост?— завагалася дівчина.

— На посту я залишуся... Ти їдь... Ти їм потрібна більше.

У темряві тихо дзенькнуло. Івушкін схопив трубку.

— Чернече... Чернече...— долинув дівочий голос.

— Чернече слухає...

— Хто це? Дайте Докії трубку.

— Дочекалася!— зраділа Докія. Взяла трубку, після короткої паузи відповіла: — Добре... передаю чергування товаришу Івушкіну. Сама відправляюся на виконання урядового завдання.

Остання машина пропливла повз будинок; Степан Івушкін залишився сам. Він повернувся на старе місце, сів у Докіїне крісло. Шинеля ще зберігала її тепло.

24

Порожні човни плывуть на буксирі за машинами, взвод Габая розмістився разом з саперами.

Сержант Вояков говорить Рязанову, який виглядає до нього з відкритої кабіни:

— Он бачиш дерево з помостом на гілляках?.. Пам'ятаєш? Звідси прикордонник спустився. Позначку на стовпі бачиш? Вода спадає. Ну, як твоя голова, не дуже болить?

— Ось тут,— Архип Рязанов обережно намацує крізь бинт ушкоджене місце,— ось тут над вухом щемить. Але терпіти можна, заживе!

— Ти молодець, Архипе, молодець,— схилившись до солдата, говорить Василь Вояков.— Змив із себе ту пляму... Це ж справжній подвиг. Капітан Полянко, кажуть, рапорт командирові полку про тебе писатиме.

— Правда?— Рязанову приємно, він не вперше вже чує про рапорт. Але його хвилюють інші думки. І він запитує сержанта Воякова:— Дозволять мені брати участь у стрілецьких змаганнях?

— Дозволять,— тоном, що не припускає ніяких сумнівів, відповідає Вояков.— Тепер все буде в порядку.

— Але ви не подумайте, товаришу сержант,— після короткої паузи звертається Рязанов до Воякова.— Я не шукав навмисне такого випадку.

— Та ми ж усі бачили... І як ти підплив до того плотика, і як старого підняв. Одним словом, зробив, як личить радянському воїнові.

Так, це справді сталося несподівано. Рязанов стояв на весь зріст у своєму човнику й оглядав спінену, захаращену лісом поверхню утвореного повіддю басейну. І от в одному місці, де кипіла крутоверть, з'явився невеличкий плотик. Хвилі перекочувались через верх, розгойдуючи його. Рязанову здалося, що на плотик ухотсь є. Він поплив у той бік.

Важко боротися з течією, але з кожним ударом весел човен Рязанова все більше зближувався з плотиком. Справді, тепер уже добре видно було, що на тиччі лежить людина.

— Агей! Гей!— закричав Рязанов, та йому ніхто не відповів. «Непритомний»,— майнула думка.

А від гір несло та й несло дерева, ними захаращено все навколо. Близько зовсім плотик, рукою, здається, дістати можна, а поміж деревами не проб'єшся. Що робити?

Рязанов ще раз озирнувся: човни товаришів бовваніли досить далеко.

«Треба рятувати людину. Дістатися до плотика неодмінно».

Човен саме затисло поміж великими сосновими колодами. Рязанов стрибнув на одну з них, потім перебрався на другу і ось нарешті опинився поруч з плотом. На ньому лежить горілиць дідок з мокрою скуйовдженою

бородою і каламутними переляканими очима. Жилава рука старого міцно вчепилася за тичця. Рязанов нахилився, хотів підняти людину, але раптом хвиля підхопила колоду і кинула її на плотик. Роздумувати було ніколи. Не вагаючись, Рязанов стрибнув назустріч небезпеці, маючи намір стримати колоду руками.

В останню мить він почув голос Воякова: «Тримайся!» Потім над хвилями блиснуло, сказано закрутилися якісь золоті кола... гаряча темрява, ніби пара, обгорнула Рязанова...

Очуняв він у теплій, пропахлій ліками, незнайомій кімнаті, і перші почуті ним слова належали капітанові Полянку.

— Дуже болить? Ні? Ви терпеливий, Рязанов. Герой!

І сержант Стрельцов поздоровляв його, і всі солдати відділення, а це ось у дорозі поздоровив і Вояков. Хороше Рязанову на душі. Важко переживав він свою недавню провину, наче камінь, носив її у серці, а тепер враз викинув той камінь і відчув полегшення.

Здаля видно червоне полотнище прапора. На сільраді плакат з написом: «Методом народної будови відбудуємо село».

— Івушкін, Івушкін!— закричав Рязанов, побачивши у вікні сільради свого товариша. Йому кортіло скоріше розповісти Івушкіну про все...

25

Докія прийшла в новому дубленому кожушку, в квітчастій святковій хустці, накинутій на плечі. Скляні блискучі корали визирали з-під розстебнутого коміра.

— Товаришу лейтенант,— звернулася вона до Габая.— Відпустіть Івушкіна на наші комсомольські збори.

— Навіщо?

Дівчина чомусь почервоніла.

— Ми з товаришем Веригою радилися...— промовила Докія по паузі.— І Турко рекомендує. Обговоримо питання про шефство комсомольців над відбудовою Чернечого. Товариш Івушкін багато цікавого може розповісти...

— Добре діло задумали! Що ж, беріть Івушкіна,— згодився Габай.— Де відбудуться збори? .

— В Зеленополянській школі. Молодь неспілкуву за-
прошуємо... І ви приходьте...

Івушкін нерішуче переступив з ноги на ногу, тоді дів-
чина сама відважилась:

— У нас ще є просьба, товаришу лейтенант. Треба
кілька лозунгів намалювати. Кажуть, у вас є справжній
художник.

— Он який у вас, горянко, характер — найкращих
моїх хлопців забираєте!

...В просторій залі школи, прикрашеній портретами
і лозунгами, повно молоді. На перших лавах — дев'ять
членів організації, десята — Докія — біля столу. Гостей
значно більше, ніж комсомольців. Всі лави і парти, зне-
сені з інших кімнат, зайняті ними. Чимало і літніх дядь-
ків з сивими бородами, старих жінок, пов'язаних двома
хустками — білою і поверх неї чорною, молодих матерів
з дітьми на руках...

Місце не вистачає. Член комсомольського комітету
Юхим Зозуля бігає, аж упрів, шукаючи стільців. А лю-
ди прибувають...

— І ви, дорогий, завітали?— впізнав хтось Миколу
Петровича.— Може, в комсомол вступати думаете?

— Не приймуть... молодий-бо...

— Не кажіть. Вас куди завгодно приймуть. Перше
місце на вивозці каменю завоювали!

— Буде вам,— відмахується Микола Петрович, хоч
йому і приємно, що люди знають про нічну роботу.
Взяла тоді його злість від докорів Турка. До ранку
працював, а підрахували — він перший. Тридцять возів
каменю на вал вивіз, а інші — по двадцять, двадцять
п'ять.

Раптом гомін у залі вщух. На порозі — голова сіль-
ради Верига, а за ним невисокий, широкоплечий чоло-
в'яга в сірому пальті з піднятим коміром. «Михайло
Михайлович,— шепіт.— Правду, значить, казали, що
прийде...»

Прибулим подають лаву,— її Юхим Зозуля досі три-
мав у резерві за декораціями і тільки-но виніс. Михайло
Михайлович тисне Докійці руку, здоровкається ще з
кимсь, здається, з ковалем.

На секретареві окружкому партії мисливські чоботи,
помащені жиром, то від них, мабуть, так міцно пахне.
Микола Петрович заздрісно дивиться на чоботи і думас:

«В таких Тису перейти, не протечуть. І не стопчеш їх — на ціле життя вистачить...»

Зозулі знову клопіт — прийшли військові, і серед них, дивись, навіть полковник. От тобі й комсомольські збори! Де ж брати стільці? Але місця для офіцерів знаходяться швидко. Люди посунулися, сіли тісніше.

Верига устав, погладив волосся на голові, кахикнув.

— Ми хотіли провести відкриті комсомольські збори... Але трапилось так, що до нас завітав Михайло Михайлович і... взагалі народ зібрався. Поступила пропозиція — замість комсомольських провести збори черничанського активу...

— Зажди... Зажди... Я щось не візьму втямки, товаришу Верига, — з місця обізвався Михайло Михайлович. — Планували одне, робите друге. Так не годиться. Навіщо глушити комсомольську ініціативу. Як бачимо, ваші комсомольці добре організували збори. Я так зрозумів — молоді черничани щось хороше затівають... То й послухаємо їх...

— Правильно!.. Провадити, як намічалось, — загули перша й друга лави, де сиділи комсомольці.

— Чуєш, товаришу Верига, доведеться зняти тобі свою пропозицію, — знову Михайло Михайлович. Він посміхнувся, а лице зробилося веселим, добрим.

— Так у мене ж ціла купа справ... — виправдувався Верига. — Думав відразу про все з народом домовитися.

— Тобі комсомольці теж слово дадуть. Правда, товаришу секретар?

Докія кивнула Михайлові Михайловичу і дзвінко оголосила:

— Комсомольські збори черничанської організації разом з неспілковою молоддю вважаємо відкритими...

До президії обрали Докію, Юхима Зозулю й Михайла Михайловича. Секретар окружкому зайняв місце за столом, поклав перед собою блокнот, олівець.

— На порядку денному одне питання — шефство комсомольців над перебудовою села...

— В об'яві писалося про р... ре... конструкцію, — сердито зауважив дідок з козиною борідкою.

— А ми відбудову так і розуміємо, — спокійно відповіла Докія. — Реконструкція — значить перебудова.

І от уже дівчина почала свою коротку, як попередила, інформацію. Найперше — воїнам радянським подякувала. Від усіх черничан і від зеленополянтів. В слухну

годину прийшли вони на допомогу. Така повинь, а без людських жертв обійшлося. І Тису приборкали! Од усього серця спасибі солдатам! Потім нагадала знайо-ме: низенькі, напівтемні халупи, зліплені сяк-так з глини й соломи. Не тільки повинь, але звичайний дощ лякав бідака — кожного разу доводилося нові дірки латати. Що то за халупи? Тут тобі в одній кімнаті і кухня, і спальня, і їдальня, а то й хлів, бо під припічком поросята й вівці живуть. Та й не хотілося краще будуватися: чи ти у хліві, чи в хаті жив — однаково раб графський, в його руках і твоя, і дітей твоїх доля...

— А яким має бути нове Чернече?— звернулася доповідачка до зборів.— Та ми ж тепер всього хазяїни, що на землі і що під землею... Он Параска Миколаївна Щерба — її син у сільськогосподарському інституті вчиться, держава їй, багатодітній матері, допомогу дає. Доки ж вона у тісній конурі житиме? Чи не пора їй мати справжнє житло, як людині личить! Або коваль наш? Рук робочих у родині досить, вміють чесно хліб заробляти — і собі, і державі. Чи ви, товаришу Цимбал, проти світлого, просторого будинку?

— Ти мене, дочко, не агітуй!— обізвався з кутка Гнат Цимбал.— Як маєш світлі хорони, то я ладен в цю ж мить туди перебраться!

— Кожен собі щось буде майструвати,— продовжувала Докія, все більше розпалюючись.— Ви вже знаєте, що буде державна допомога потерпілим. Отже, товариші комсомольці і всі наші черничани, по-мосму, відразу треба твердий курс тримати. Халупи чи хороші будинки?

— Говори, Докіє, про шефство,— порадив Микола Петрович.

— Справді, я трохи не по порядку денному,— згодилася дівчина. — Ну, так от. Надаємо слово солдатів Радянської Армії Степану Івушкіну... Він нещодавно був у своєму рідному селі Вільшанці, на Белгородщині. Там ущент все було зруйновано. Послухаємо ж, як Вільшанка виглядає тепер.

По-військовому чітко до стола підійшов стрункий, акуратно підперезаний солдат. Він знайшов очима Габая, Макарова, сміливо оглянув зал. Відразу запанувала тиша...

...Нарада у полковника тривала годину. Повернувшись звідти, Габай ще довго був під впливом слів майора Мавродія: «Знову відзначилися солдати лейтенанта Габая. Взвод внутрішньо згуртований, дружний...» Приємно повторювати таке в думках.

«Мої солдати!» І Сергій думає про них, про кожного зокрема.

Дмитро Ларіонов... Перший заспівувач полку, харківський слюсар. Серед його книжок лейтенант Габай бачив і підручники з технології металів, і брошури, написані новаторами швидкісного різання сталі. Беручи в руки автоматичну зброю, Ларіонов обмацує кожний гвинтик, зазирає в кожний паз, і в його очах заздрість до тих невідомих майстрів, що так вміло обробили метал. Ларіонов акуратний, уважний воїн, але душа його прагне, очевидно, творчої праці біля станка над металом. А ось другий — сержант Волков. Сухенький, непоказний на зріст, він, як видно, вже з шкільних років старанно загартував себе, готуючись до військової служби. В одязі — здається підлітком, зате варто йому в трусиках і майці вийти до турніка, як усі дивуються: мало в кого так виразно виділяються розвинені м'язи. Легкість, з якою Волков виконує найскладніші фізкультурні вправи, можна порівняти хіба з польотом ластівки. Відділення Волкова відзначається виправкою і внутрішньою згуртованістю, яка свідчить про високий хист командира. З лейтенантом Волков розмовляв кілька разів і щоразу про воєнне училище — це його мрія. Багато габайвських конспектів перекочувало до Волкова. Навіть тепер, в дуже короткі хвилини відпочинку, сержанта можна побачити з зошитом або книжкою в руках.

А Дмитро Грабчук! Ось де справді нерозкрита сила! Кремезний, мов карпатський дубок, буковинець то виявляв необізнаність в найелементарніших речах, а то раптом наче щось освітлювало його. Грабчук вражав усіх глибиною думки, сміливістю власного погляду. Так було і тоді, після відкритих зборів черничанських комсомольців, де вирішувалося питання про шефство над побудовою села. Хтось, здається, сержант Волков, зауважив, що добре було б, якби в кожне село, в кожен колгосп Закарпаття надіслали таких керівників, які вже набули досвід, мають серйозну освіту. Місцеві комуністи,

мовляв, молоді, знань і практики у них нема. Взяти хоча б Веригу, голову Черничанської сільради. Він, звичайно, чесна і працьовита людина, а яка освіта у Вериги? Ніякої. Самотужки писати й читати навчився...

Грабчук згоджувався з Вояковим — місцевих людей вчити треба, однак йому подобалося те, що саме колишній батрак Верига, висунутий народом на пост керівника, очолює тепер сільську Раду.

— Чули, як він дбає про школу, про навчання!— доводив Грабчук товаришам,— адже сам Верига, як і всі його односельці, уперше одержав можливість здобути освіту. Він надолужує тепер прогаяне і інших заохочує.

— Але як же можуть черничани вірити, що все, до чого закликає Верига, піде їм на користь? Може, Верига помиляється? Адже він такий «вчений», як і всі черничани,— твердо захищає свою думку Вояков.

— Так він же не тільки від себе говорить!

Грабчук розповів про своє село, де головою сільради ще в сорок п'ятому обрали вдову Ганну Карабуту. Тоді, на зборах, після Ганни взяв слово дідок Антін Шуліка, авторитет для багатьох. «А звідки ти, Ганно, так добре все знаєш?— питає дідок, обводячи своїми підсліпуватими очима односельчан.— Учиш нас, як жити треба, а чи сама знаєш?» І от Дмитро Грабчук відповів сержантові Воякову майже такими ж словами, як тоді Ганна Карабута:

— Від партії більшовицької, від її імені говорить Верига. А партія знає, що людям краще...

Лейтенант Габай ще і ще раз аналізує, що він встиг зробити. Згадує день за днем, від самого початку, свою службу в полку. Ось майор Мавродій стверджує: «Взвод згуртований, дружний» і вбачає в цьому заслугу Габая. Значить, між ним, Сергієм, і солдатами відбулося зближення, про яке вони так багато говорили з Мавродієм, з Полянком. Зближення... Сергій внутрішньо відчув його після подолання взводом труднощів пам'ятного виходу в гори. Макаров якось висловив цікаву думку: «Важливо,— казав полковник,— щоб перший бій необстріляного підрозділу був нелегкий, але вдалий. Тоді солдат проймається вірою в офіцера і в свої власні сили». Таким першим боєм і був для Сергія, очевидно, той гірський марш. Вкрита льодом крутизна, сніжна лавина, колючі вітри... Одне вогнище зігрівало всіх... Чи випадково

командування обрало тоді для виконання завдання саме його, наймолодшого в полку офіцера?

Так в роздумах минає ніч... За вікном учительської кімнати, в якій влаштувався на коротенькому диванчику Сергій, помалу сіріє. Тонко, злякано кричить півень. З темряви все виразніше виступають речі — стіл з купами зошитів, шафка, а на ній кістяк птиці і глобус, на якому ще не розрізнити ні океанів, ні материків. Але Сергієві здається, що ота пляма на боці глобуса — Тихий океан. Габай у думці обертає кулю, і безмежжя рідної Батьківщини пропливає перед ним — містами, ріками, горами. Як туго напнуті струни, бринять несходимі дороги, по них роз'їхалися на чотири сторони його однокурсники. Де тепер Саша Горін, де Григорій Ткаченко? Спочивають лейтенанти у теплих постелях вдома чи, може, як і він, не сплять, а знаходяться в дорозі і мріють отак, укрившись шинелею?..

...Вода блискотить, фонтанами б'є з-під коліс, підхоплені вітром краплі летять в обличчя.

— Ковтай, не бійся, в ній багато мінеральних солей, — потішається Дмитро Грабчук над Ларіоновим; вони сидять поруч.

Машина якраз підстрибнула на камені, і от вже жертвник сам обтирає обличчя, спльовує.

— О, повз вал їдемо! — озвався хтось, виглядаючи з-під брезенту.

— А води багато?

— Не дуже...

— Злякалася нас Тиса. Відступила, — режюмує Грабчук. — Попрацювали ми таки добре.

...Отак їхали і розмовляли солдати, перекидалися жартами, а то замовкали, задумувалися. Було над чим... День і ніч скаженіла Тиса. Лютували води, намагаючись знищити, потроцити все на своєму шляху. Нещастя обеззброїло багатьох, хто живе в притиській долині. Не перший раз збиткувалася над ними стихія. Чернече віддали воді, готувалися відступати із Зеленої Поляни. Але наспіли, немов на крилах, радянські солдати, і все обернулося на добре. «Рятівники ви наші», — назвала їх стара жінка. За одну ніч виріс кам'яний вал, ліквідувавши жахливу загрозу...

А діти, жінки, діди, вивезені з затоплених хат, а врятоване людське добро, те, що наживалося роками важкої праці і от-от мало пропасти в один день, а безкорис-

лива допомога угорцям! Все життя пам'ятатимуть бійці стрілецького полку повинь на Тисі, і їх також пам'ятатимуть.

Ось вони їдуть тепер, воїни Радянської держави, горді тим, що виконали свій обов'язок. У Чернечому залишився тільки старшина Морозов з невеликою будівельною бригадою; він ставитиме першу хату. Тій удовиці, матері Юрка.

І попереду — важливі діла. Попереду — міст. На нього чекають нетерпляче машиністи поїздів, зупинених стихією на півдорозі, чекають, бо треба скоріше везти вантажі, пасажирів. Треба. Для країни.

27

Дорога крутиться навколо горба, машини обминають його, з'являється другий, далі ще і ще... Велетенські дерева чи скелі нависають над машинами, і інколи звідти, з гори, падає грудка свіжої землі... Повідь докотилася і сюди, до самого передгір'я. Машину трясє, підкидає, дорога густо засіяна камінням.

— От задала Тиса клопоту людям... Тепер вода стоїть, потім морози вдарять, вмерзне камінь, від землі його зубами не відгризеш...— розсудливо говорить Онуфрій Золото.

— А я думаю, трактори можна пустити з спеціальними боронами. Не по мерзлому, а звичайно...— Ларіонов замислився.— На нашому заводі вміть конструкцію зробили б. Може, написати у Харків?

— Хіба ближче добрих майстрів нема?

— Я харківських знаю, і мене на заводі знають. Напишу: так і так, мовляв... Не відмовляться, думаю.

— На «Ростсільмаш» краще,— порадив Ларіонову хтось із глибини кузова.— Там спеціальний агрегат змайструють — каміння збере і водночас землю обробить.

— Не завантажуйте ви ростсільмашівців,— ростовчанин Семенов сказав це в такій категоричній формі, наче справді вирішувалася доля замовлення.— Новий комбайн від моїх земляків тисячі колгоспів чекають.

— Боїшся, не справляться?— запитує Рязанов у Семенова.— Що записано їм у п'ятирічному плані — кров з носа, а дадуть. Конвейер там у них, писали в газетах,

як годинник працює. Конвейерна система, скажу вам, хлопці, чудеса робить. На ХТЗ до війни не встиг оглянутися і — трактор! Заливай пальне і... паняй!

— А тепер іще скоріше! І не колісний, а складніший — гусеничний,— втрутився в розмову сержант Волков.— Відстаєш, харків'янине! Мабуть, не листуєшся з земляками?

— Щонеділі посилаю. І відповідають регулярно...— Ларіонов трохи почервонів.

— З дому? Але ж і на завод, де працював, слід писати. Про свої успіхи розповісти, як працюєш, служиш. Скільки подяк одержав... Ну, і земляки сповістять багато цікавого: визнаєш і про завод, і про місто.

Машина спинилася. Шофер перевіряв скати, стукаючи по них ногою.

— Міцні, не бійся,— крикнув йому Грабчук.

— Жаль, під брезентом темно. Прочитав би я вам листа,— обізвався старший сержант Буханцов, коли машина знову рушила.— Від товарища. Ми з ним в однім взводі від Бугу до Дунаю... Демобілізувався він в сорок шостому. Пішов з армії двічі орденосцем, а тепер ще й Герой Соціалістичної Праці.

— Гвардійського гарту хлопець.

— А ви напам'ять не можете? Своїми словами,— почувлися голоси.

— Переказати зміст не те, що прочитати,— не згоджувався Буханцов.— От ви, Семенов, любите вірші Лермонтова. Пам'ятаєте: «Ночевала тучка золотая на груди утеса-великана»? Спробуйте переказати своїми словами.

— Так то ж поезія!

— А для мене лист з Онуківки, від фронтового друга Феді Малька, теж поезія!— з гордістю промовив помкомвзводу.— Ще й яка! Розвидниться — прочитаю...

— А може, таки при сірниках прочитаємо?— нагадав згодом Ларіонов про листа, одержаного від Феді Малька. Раптом озвався Дмитро Грабчук:

— Обійдемося без сірників. Я ось присвічу.

— Чим?— зацікавився Семенов.— Очима хіба?

Дмитро підняв полу шинелі, понишпорив у кишені. Блимнуло, і зелений промінець електричного ліхтарика майнув по обличчях.

Всі затихли, здивовані.

— От тобі й соловей!

— Сам снідав у темряві, а не признався...

Грабчук на репліки не відповідав. Він світив Буханцову, і старший сержант почав-таки читати. Читав він так, наче пив криничну воду після далекої дороги.

«Здрастуй, друг мій Мирон!

Спасибі за святкову телеграму, я тобі теж послав. Можеш поздоровити. Відразу удвоє, мабуть, зросте у нас загін колгоспних орденоносців — дев'яносто сім членів артілі, у тому числі й дружина моя Уляна Платонівна, вклалися в такі норми по врожайності, за які відзначають високими нагородами. У мене, Мироне, суперники з'явилися — на Золоту Зірку четверо нових кандидатів. Жінка жартує: «Полегшає трохи, буде кого, крім тебе, в президію різних зборів вибирати». І то правда.

...У нас новина. Приїхав з Відня старший лейтенант Голуб, ти повинен його пам'ятати. В дивізійній газеті «За щастя Батьківщини» працював. Демобілізувався. Хотіли його в райком забрати, та ми не відпустили. Знайшлося йому діло і в нас — з сьомого листопада виходить у колгоспі багатотиражка. Посилаю перші номери...»

— Здрóрово! В колгоспі, значить, своя газета! — не стримався Грабчук.

«Треба б у Вільшанку один примірник відправити. — Івушкін нетерпляче чекає хвилики, коли можна буде звернутися з проханням до помкомвзводу. — Наші, бач, не додумалися...»

«Посилаю перші три номери, — читав Буханцов. — В другому, за одинадцятьє число, підвальчик про мою Уляну. Тираж, правда, поки що невеликий.

До кінця року дали папір з розрахунку шість номерів на місяць. В наступному році, безумовно, випускатимемо частіше. А газету нашу, як бачиш, так і назвали «За щастя Батьківщини».

Тепер ми — солдати нового степового фронту — колгоспного, трудового.

Приїжджайте у гості. Дівчат багато хороших виросло, оженю тебе.

Міцно тисну руку. Твій назавжди Федя Малько».

...Сиві скелі нависають над кар'єром. Де-не-де на камені ростуть золотокорі сосни, з щілин виглядає руде, жилавє коріння.

Габаївці вантажать, а гаджівці врубуються кайлами в скелю. Гуде ущелина, дзвенить і вицокує інструмент.

— Спробуй, лейтенанте! Добра фіззарядка!— сміється Аслан Гаджієв і скидає шинелю: вона йому заважає. Частіше сиплються удари, кайло Гаджієва глибоко врізається в коричневу скелю. Дрібні камінці розлітаються в усі боки.

І раптом голос Дмитра Грабчука:

— Товаришу лейтенант... Дайте на хвилинку...

Грабчук не вищий за Гаджієва. Він бере кайло з рук лейтенанта і відразу робить півкроку назад.

— Так зручніше,— говорить буковинець.— Удар замашніший виходить. Ось...— і б'є саме по лінії, де коричневий шар зливається з сірим. Ще раз — на скелі з'являється тріщина. Грабчук заганяє в неї кайло і рвучко повертає його на себе — величезна брила з гуркотом падає на дно кар'єру.

Буковинець не віддає кайла: йому приємно, що за ним слідкують офіцери. Скибками, як надрізаний кавун, колеться під його ударами брила, встигай тільки підбирати.

— От і є в нас інструктор!— каже капітан Полянко.— Та ви справжній майстер, Грабчук. Зараз скличемо сюди сержантів, і ви розкажете їм, а заодно і покажете на практиці, як треба рубати камінь...

З ущелини вирвався паровозик: на платформах, закривши собою камінь, густо сидять дівчата. Сірі, червоні, сині рукавички, кошлаті капелюхи, чорні й білі хустки, вовняні гуньки, козушки. Вив'язані матерями панчішки і в тої, і в іншої не досягають колін. «Дивно, як дівчата терплять холод»,— думає Габай, поглядаючи на платформу. І, неначе відгадавши, чим заклопотаний лейтенант, хлопчина з червоною пов'язкою на рукаві — бригадир, сміється до нього:

— Дивуєтесь? Отак ходять в нас і в морози. Звикли, бо мода.

— Не з багатства моду видумали,— зауважив Дмитро Грабчук; він теж стоїть поруч з лейтенантом, пропускаючи поїзд.

— Знаємо, у нас на Буковині зимою, бувало, дітлахи босі бігали, звичайно, бідняцькі діти. Тепер моді такій кінець прийшов. Їй-бо, в чобітках краще!

— Може, й справді мода пішла не від хорошого життя,— згоджується юнак.— А тепер звикли, і так їм добре...

— Одвинуть!— твердо каже Грабчук і одним духом бере на плече чималий дубок.— Зароблять грошенят на виробництві чи в колгоспі: вберуться, як говориться, в пір'ячко.

— Не сподобалися ми чорнявому?— жартівливо питає бригадира повновида, кругленька, як м'ячик, дівчина.— Що він таке наговорив на нас? Признавайся, бо скинемо!

— Про тебе говорив, Маланко! Їй-бо! Засватав би, каже, оту кирпату, та боюся: вона колінця відморозила,— жартує бригадир.

— Ов-ва! Ми вже засватані!— кинула Маланка дзвінок, щоб і солдат почув.

Над ешелонами здіймається кам'яний пил; від нього брови у дівчат сірі. З гуркотом падає каміння, купи на платформах збільшуються щохвилини.

— У вас, товаришу, дзеркальця немає?— зачепила Грабчука Маланка.

— Напрокат чи назавжди?— навмисне серйозно питає солдат.

— Звичайно, напрокат...

Дзеркальце у Грабчука є, і три дівчини відразу просягають по нього руки.

Але Дмитро віддає його Маланці.

— От спасибі,— дівчина витирає кінцем хустки лице, слинить пальці і спритно пригладжує ними брови, які миттю стають чорні, як воронове крило.

Паровоз дає сигнал.

— О, вже їдемо...— Маланка не зводить очей з Грабчука.

— Ми самі за одну годину навантажували,— хвалиться він,— а ви щось довго порпаєтеся...

Поїзд рушає, на платформах переполох — хтось ледве не звалився.

З половини дня зробилося холодніше, повіяв північний вітер. Запалили багаття. Солдати вмостилися навколо, спочивають. Волков, розповідаючи, жестикулює руками. До Габая долітають уривки фраз.

— А що це ви про шпигунів заговорили?— поцікавився лейтенант.

— То он сержант по радіо чув... засипалися іноземні дипломати...— пояснив Картавцев.

— Сержанте Волков, може, ви і мені розкажете? —

і лейтенант Габай примостився поруч з Грабчуком. — Ну, ну...

— Я, товаришу лейтенант, заходив до залізничних зв'язківців... Ну, а там народ балакучий. Всі новини у них. Ще в газеті буде чи ні, а вони все знають...

— Ви не тягніть, Волков... Що вам розповіли зв'язківці, розкажіть.

— Та про викритих шпигунів. Нібито посла однієї держави намагалися своїх лазутчиків у ящиках вивезти. Ну, наші завантажили їх у літак та, чи вже нарочито, чи випадково, ящики ті поставили догори дном...

— Звичайно, нарочито,— підкинув словечко Грабчук, потираючи задоволено руки, нібито сам вантажив найманців униз головою.

— Хід конем,— обізвався Ларіонов.— Підозріння, видно, було у наших. «Що ж у тих ящиках?» Ну, а сказати «покажи» не можна. Дипломатія!

— Ну, ну?— підганяв Волкова лейтенант, зацікавившись цією історією.

— ...Набридло, видно, шпигунам летіти в такому неприємному положенні, почали стукотіти, стогнати, ну й видали себе...

— Ви що ж, Волков, бесіду на цю тему провели?

— Ні, що ви, товаришу лейтенант!.. Так, неофіційний обмін думок. А ви вважаєте, що такого з послами не може бути?— обережно спитав у свою чергу Волков.

— Дивлячись з чіими послами. Є такі, що їм закони не писані.

— А я що ж казав!— зрадів сержант.

— Я не знаю, товариші, наскільки відповідає дійсності ця історія, однак наші вороги-імперіалісти справді нічим не гребують... Під машкарою послів, аташе, журналістів часто ховаються шпигуни, диверсанти.

З'явився Семенов з казанком, що дихав пахучою парою.

— Рибки свіжої наварили, товаришу лейтенант, — пояснив зв'язковий.— Рибалки повний кошик майорові Радєєву принесли.

У Семенова знайшовся і хліб. Грабчук вніс свій пай — чималу цибулину. Звичку носити в кишені цибулю Дмитро перейняв від Воякова.

Казанок поставили на свіжорозрізаній дошці, з'явилися пироги, шматки пахучого, підсмаженого сала, солоні огірки, яйця, овечий сир і багато іншої всячини.

З ущелини, освітлюючи колію жовтими вогнями, вивіз паровоз. Над ешелоном пливла пісня. Людина, що стояла на останній платформі, крикнула:

— Збиратися всім до моста!

Освітлені потужними електролампами, перенесеними сюди з різних ділянок, на насипу стояли керівники відбудови моста.

Нові й нові групи робітників продовжували підходити. Багато хто тримав у руках інструмент. Сірі солдатські шинелі, кожушки, вовняні гуньки, чорні смушкові шапки, білі хустки — все перемішалося на великій площі. Обличчя всіх говорять про єдність думок і почуттів.

З першого ж слова колишній партизан Турко оволодів увагою зборів.

— Хто пам'ятає, як було після повені тридцять сьомого року? З поліцією збирали людей по хатах, в'язницею погрожували тим, хто уникав повинності. А чому люди ховалися? Хіба нещастя не зачіпало їх? Хіба знесений на Тисі міст потрібен був тільки, скажімо, панам, владі?

— Нас до графа посилали задурно поле від каміння очищати,— почувся голос з натовпу.

— А я з батьком тоді ліс по повинності розкорчовував графові,— пригадав другий, молодий.— Два тижні робили, а своя, підмита водою халупа тим часом розвалилася.

— Та що ти нас, Андрію, питаєш?— обізвався сивовусий дядько з брилем у руках: він зняв його, як тільки почався мітинг. — Хіба забув: чи не з тобою ми шлях, розмитий повинню, ремонтували. А потім виявилось: добродійник наш, підрядчик, який усе кричав: «для загального блага і попотіти не жаль», привласнив купу наших грошей...

— Отож-бо й воно,— знову заговорив Турко.— І на людському горі шахраї кишені набивали, нічим не гребували. На кожному кроці пастки для бідноти були розставлені, аби здерти з нас останнє. Не легко було людей наших тоді підняти. А тепер,— Турко широко розкинув руки, ніби обіймаючи ними натовп,— ось як побудила нас, закарпатців, як об'єднала в непереборну силу Радянська влада, товариші!

Ще тісніше обступили люди Турка і офіцерів, що так само, як і всі присутні, аплодували гарячим, правдивим словам.

— Радянська Армія, яка прийшла до нас на Закарпаття в 1944 році, не тільки визволила нас від графів та капіталістів. Вона розкувала наші душі, зробила нас справжніми людьми...

Габай зустрівся поглядом з Дмитром Грабчуком. Той кивнув йому задоволено головою. Солдат думав і про свою Буковину.

Після Турка взяв слово сивовусий робітник у кожушку. Він запропонував надіслати листа в Москву, до ЦК партії.

— Пропозиція приймається, — оголосив Турко. — Приймається. Таку телеграму надішлемо... коли через міст рушить перший ешелон. В ній ми напишемо: не відбудемо, а відбудували.

Тиша... Жодного вогника в наметах. Холодним світлом сяють електролампочки, вихоплюючи з темряви окремі деталі моста. На своєму місці, під грибок, вартовий.

Недремна вахта! Ти можеш побачити цього бійця тут зимою, у довгому теплому кожусі, накинутому поверх сірої, однакової для всіх воїнів шинелі; літом — в легкій гімнастерці з малиновими погонями. Коли доведеться тут бути вдруге, втретє, не приглядайся, чи не той самий, якого ти вже бачив. Солдати, справді, змінюють один одного, але знай: пост завжди має пильні очі. Як естафета, передається від серця до серця наказ: «Пильнуй!» Міст — частка держави. По ньому ходять поїзди, які возять радянських людей — найдорожчий скарб, возять вугілля, трактори, хліб, сіль, книжки... Тут одна з артерій нашого соціалістичного буття. Той, хто пильнує міст, охороняє життя нашої держави.

Сергій Габай побачив вартового в перший же день. Він стояв спокійно, як завжди, під своїм грибок, хоч над ним загрозливо тріщала зірвана повіддю залізна ферма. І потім, як уже застукотіли молотки, як було піднято ферму кранами, — солдати з малиновими погонями тільки перенесли свій пост на кілька метрів вбік, на сип, звідки добре видно обидва боки. Вони продовжували нести службу, наче нічого не сталося. В розпорядок їхнього бойового життя повинь внесла лише одну істотну зміну — тут з'явилось стільки людей, що солдат, який ніс охорону на такому далекому об'єкті, не побачив би й за рік!

З правого берега час від часу нетерпляче подавали голос паровози. Там стояли ешелони, чекаючи відкриття моста...

...На березі, схожому на збірний цех корабельного заводу, з стапелів якого має от-от зійти судно, працювали всі ті, кому вже нічого було робити на мосту. Рештки кругляка, каміння, дощок складали в рівні штабелі, тріски вантажили на платформи, опилки скидали в провалля.

Габаєві трохи дивно: всім цим керує не хто інший, як Мединський. Так, Мединський сам попросив сьогодні полковника Макарова доручити йому наведення порядку... І ось наводить. Метушиться, покрикує на сержантів, радиться про щось з Макаровим.

Навіть Мавродія зупинив і віддав йому аркушик з прізвищами тих, кого він, Мединський, хотів би відзначити за сумлінну працю.

Падає сніг, короткий зимовий день погасає. Над горами клубочаться снігові хмари, місцями темні, місцями блискучі, схожі на купи солі. Під ногами хрумкотить, і вуха щипає мороз. Далекі, ледве видимі вершини знову одягли білі святкові шапки... Два тижні тому була весна, сьогодні — міцний мороз. Які ви мінливі, Карпати!

Уранці над річкою розлігся урочистий залп. Чути, як рушив паровоз; скоро він з'явиться з-за повороту, сяючий, гарячий.

Вітер підхопив перерізану стрічку і між цими двома полум'яними вимпелами, дихаючи жаром, заповнюючи повітря шипінням і свистом, проплив паровоз. На платформах — трактори, по два в ряд, новенькі, сяючі фарбою.

— Челябінські?— спитав хтось з будівників.

— Харківські!— відповів провідник.

— Наші!

Лейтенант обернувся на голос. Ларіонов ще раз крикнув: «Наші!»

Підійшли Архип Рязанов і Івушкін.

— Ось!— Івушкін показав Ларіонову товстий зошит.— Архип нам на двох дав. Тут всі стрілецькі таємниці записані. Приїдемо додому, відразу почнемо готуватись до змагань...

— Значить, згоден допомагати нам?— спитав Ларіонов у Рязанова.

— А чого ж... Тільки нехай ваш лейтенант з нашим поговорить. Я зможу приходити у вільні години,— відповів щиро Рязанов.

— Оце по-комсомольському!— Ларіонов простяг Архипові руку.— Ну, спасибі тобі.

28

Село спало. На цей раз сон його був спокійний — у вікнах не кліпали скупі вогники, не кричали сполохано півні. Світилося лише в медпункті. Тут і спинився макаровський газик, а за ним і вся колона.

— Приїхали! Наші!— почулося з ганку. І відразу солдат, вартовий медпункту, розчинив перед Макаровим двері.

— Тихше... не будіть нікого!— наказав полковник, скидаючи кожушок, і зробив кілька швидких рухів руками, розминаючи м'язи.— Ну, як у вас тут, хворих багато?

— Четверо залишилося, товаришу полковник. Обморожені. Помалу одужують.

— Хлопчик як, Юрко?

— Здоровий. Виписала його Лідія Артемівна,— солдат, щось згадавши, подивився злякано на зачинені двері лікарської кімнати, потім на Макарова. Губи в нього ледь помітно здригнулися:— Лідія Артемівна листа одержала... з частини...

І не встиг докінчити, як двері кімнати відчинилися. Громова переступила поріг, сумними очима глянула на Макарова, пішла непевними кроками йому назустріч. Приглушене ридання клекотіло в ній.

— Вбили... Мого Деніса...

Папаха випала з рук полковника. Він довго стояв нерухомо, приголомшений страшною звісткою. Потім, наче прокинувшись, взяв у Громової лист, мокрий від сліз. Допоміг їй дійти до канапи і сам сів поруч.

В кімнату увійшов шофер, той самий, що зовсім недавно в дорозі розповідав Габаєві про «батька солдатського», підполковника Громова. Йому сповістили сумну новину. Солдат зняв шапку-вушанку й застиг на місці, приголомшений. В зжужених очах його були сльози.

Макаров розгорнув лист, повільно прочитав кілька рядків.

Вітер увірвався через відкриті двері, потривожив волосся на голові Макарова, відкривши сивину; полковник дивився на папір важким поглядом з-під густих брів, які опустилися аж на перенісся.

Читав Макаров, ковтаючи окремі слова, ніби вони пекли його.

— В історії нашого полку...— глухо заговорив Макаров, тримаючи листа,— є фотодокумент 1941 року: солдат-комуніст Денис Громов перед боєм читає однополчанам лист від селян спаленого гітлерівцями села... Тепер доведеться дописати останню сторінку біографії Громова... підполковника. Ми знаємо, хто цілився рукою найманця... Ех, Денисе Івановичу, чи думав ти, зустрічаючи на світанку в травні сорок п'ятого солдатів американської армії на Ельбі, чи думав ти, що з тієї сторони прилетить твоя смертна куля?!

У грубці, коли вони тільки зайшли в кімнату, ледь жевріло. Та сильний струмінь холодного повітря, вливаючись у відчинені двері, роздмухав вогонь, і в кутку біля печі посвітлішало.

Опустивши голову, майор Мавродій нерухомим поглядом дивився на червоні жарини, які, осипаючись у піддувало, спалахували. І так само, як жарини ці, в його серце падали гарячі слова Макарова, збуджуючи біль і гнів.

Всі прислухалися напружено навіть і тоді, коли Макаров замовк. Прислухалися до своїх стривожених дум...

...Підночувували в Зеленій Полянці. Солдатів розмістили в тих самих шкільних кімнатах, що й раніш. Офіцери влаштувалися — хто у знайомих селян, хто в медпункті. Полковника Макарова запросив до себе додому голова Черничанської сільради.

— Як там міст?— насамперед поцікавився Верига.— Чи скоро поїзди підуть?

— Пішли вже.

— Невже пішли? Тимчасовий, значить, поставили...

— Ні, справжній!.. Такий, як треба!

— Що то значить, коли всім миром взятися! Оце, скажу я вам, товаришу полковник, найкраща агітація. Хіба раніше отако за пару тижнів впоралися б? Та нізачо! Якби навіть гроші великі платили кожному робітникові... Поки ті підрядчики людей би наwerbували, інженерів знайшли, бо своїх же на Закарпатті не було...

А матеріал, машини, струмент... Хіба все з неба впаде? До самісінького літа товклися б. Поїзди, кажете, через міст пішли?— не вірив Верига.

— Перший поїзд трактори повіз на Хуст. А далі ми вже не бачили...

— Армія! А ми, товаришу полковник, теж гав не ловимо... Здорово взялися.— Сірі очі селянина заблищали. Вони увійшли в напівтемну хату.

— Ми тут тимчасово, поки свою відбудуємо... Приймай, Параско, гостя дорогого...

Рум'яна зі сну, з розплетеними косами жінка внесла лампу. За мить на загнітці яскраво спалахнула солома...

Надворі розвиднялося. Пройшла повз хату жінка з відрами на коромислі, хлопчик-підліток у великих батьківських чоботях поважно відгортав сніг від хвіртки, поглядаючи на гори. Ось він спинився, зацікавився чимось. Невидиме ще сонце освітлювало далекі вершини, і від них, немов від велетенського дзеркала, падало на схили рухливою пеленою відображення: можна було простежити, як ця пелена відвойовувала щохвилини все новий простір, спускаючись в підгір'я.

Жінка підсіла ближче до полковника, запитливо подивилася на свого чоловіка, і коли той кивнув головою, ніби заохочуючи її, заговорила:

— У нас є прохання, товаришу полковник... віддайте нам Лідію Артемівну, фельдшерку...

— Як це — віддати? — не зрозумів Макаров.

— Звикли ми до неї. Дітей наших вона, як матір, любить. Дванадцяттеро обморожених чернечан та наших п'ятеро за кілька днів вилікувала. Заберете ви її, як же ми тоді залишимося — без медпункту? Звикли.

— Звикли?... — замислився Макаров. Потім спитав:— А ви про горе її знаєте?

— Аякже... горе велике. Чоловік у неї, кажуть, дуже хороший був. За таким поплачеш... А вона ж, сердешна, молода зовсім... І якби на фронті... А то ж мир!— Голова сільради пройшовся по кімнаті, у шафі задзвенів посуд.— Правда, за кордоном плещуть про «холодну війну»...

— Значить, його бандити? — похитала головою хазяйка.— Ото бандюги кляті. Провчити б їх... — жінка енергійно орудує рогаčem в печі, переставляючи горщики.

— Чуєте, товаришу полковник, жінчину пропозицію?

— А що з ними робити, коли вони не хочуть по-хорошому?— не вгамовувалась жінка.— Наших чесних людей вбивають?— Господиня пересунула жар із загітки в піч, кинула туди віхоть соломи. Полум'я заграло в її очах.

— Божевільних на земній кулі не так багато...— Макаров, підійшовши до печі, з цікавістю розглядав міцний, загартований у вогні рогач.— Самі народи повинні вчасно їх ізолювати...

— Гей, жінко! А я й забув розповісти нашому гостеві,— голова чхнув у жменю, ніс у нього зморщився, губи скривилися, ніби людина ось-ось розсміється.— Про колгосп наш знають, виходить, уже і в Америці.

— А що хіба?— поцікавився полковник.

— Та ось... зараз...— голова дістав окуляри, старанно протер їх, потім пішов до шафки з книжками. Повернувся, тримаючи в руці вузький конверт, на якому вряд було приліплено три марки з зображенням нью-йоркської статуї Свободи.— О, дивіться!— переніс лампу, щоб полковникові було видно читати.— Цидула на англійській мові, але в мене й переклад є. Вчителька, спасибі, зробила...

— Давайте сюди, спробуємо без перекладу розібратися.

Макаров почитав кілька рядків і спитав:

— Хто такий Жаткович?

— Хіба ви, товаришу полковник, не чули про губернатора Григорія Жатковича?

— І що ти голову морочиш,— втрутилася в розмову жінка.— Хай йому біс, а не згадувати про нього.

— Мовчи, стара... Хіба ми згадували коли Жатковича? Сам звістку дав, мовляв, живий... А може, й не він, а нащадок! Чула ж, через суд, каже, буде вимагати... Компенсації хоче за багатства, які буцімто йому належали на Закарпатті. А сама ж ти, Парасю, знаєш,— оці землі, зеленополянські, й ліс, усе американцями для Жатковича тридцять років тому було викуплено у графа Шенборна.

— У графа відкупили, з нього нехай і вимагають,— не заспокоювалася жінка.— Може б, Шенборн ще й повітря закарпатське американцям запродав!

Макаров дочитав листа.

— Все-таки хто ж він, той Жаткович? Американець чи українець?

— Ні те ні се. Перевертень!— голова сільради сплюнув на підлогу й розтер чоботом.— Ось хто він. Бачив я його двічі... Слизняк. Очі, як у жаби. По-нашому — ні слова, тільки усе «ол райт!» та «гуд бай». Був би йому добрий «гуд бай», якби не втік вчасно!

Селянин з охотою розповідав Макарову все, що сам знав про колишнього закарпатського губернатора.

Та як же добре знав усю жатковичівську скоромину-щу епоху чернечанський голова! З яким гумором виклав він її — гірким і життєвим!.. Тільки один раз надовго затьмарилося його лице, як згадав тих, кого розстріляли наймити Жатковича, он там, на притиській кручі.

— Охляв, видно, рід Жатковича... Сутужно на американському хлібі. От і навчив якийсь дурень-адвокат спадщину свою шукати на Радянському Закарпатті,— такими словами закінчив голова свою розповідь.

— Ну, і як ви їм відповіли?

Голова чомусь подивився на жінку.

— А що там... Ми їм, товаришу полковник, дали приблизно таку відповідь, як запорожці турецькому султанові...

— Знаю, знаю...— щиро розсміявся Макаров.— Що ж, вірна відповідь і, головне, цілком законна.

— Законна! Аякже! Ми її на зборах одногосно затвердили,— в тон полковникові сказав голова.

Разом вийшли на вулицю. Верига ледве встигав за Макаровим; вони звернули з шляху, пропускаючи повз себе навантажені лісоматеріалом автомашини.

— В Чернече везуть. Вчора заклали фундамент п'ятдесяти будинків. Будівельники з області приїхали...

...Сніг. Мороз. Солдати гріються, розчищаючи дорогу біля школи і медичного пункту. Двоє борюкаються в снігу, намагаючись покласти один одного на лопатки. Обличчя у всіх червоні, пашать здоров'ям. Ось уже лейтенант Гаджієв помітив Макарова.

— Струнко! Товаришу полковник...— дзвенить його голос у морозному лункому повітрі.

— З добрим ранком, товариші! — вітає солдатів полковник, на півслові обриваючи Гаджієва.

Повногубий, з золотим пушком на щоках з'явився Морозов.

— З чим вас поздоровити, товаришу старшина?

— Ваш наказ виконано, товаришу полковник. Учора в шість годин вечора збудований нами дім передано по акту власниці...

— І в ньому можна жити?

Морозов почервонів.

— Зовні обмазують сьогодні, а всередині все, як лялечка... Нас довго умовляли що обмазку треба відкласти до теплих днів... Але Докія Дарчук, пам'ятаєте, телефоністка, запевняє, що стіни можна обмазувати при якій завгодно погоді...

Підійшли Мавродій і Лідія Артемівна.

У Громової червоні очі, стомлене обличчя. Солдати співчутливо дивляться на неї, вони ще з ночі знають все... Мовчанку порушує Макаров.

— Ви, Антоне Захаровичу, хотіли політінформацію провести? Так от, товариш Верига теж дещо скаже солдатам. Поговоріть з ним... Потім підвезете всіх у Чернече, ми там будемо з Лідією Артемівною. Сідайте, старшина, з нами, похваліться своїми успіхами.

Ось воно яке, Чернече!

По обидва боки шляху лежать вкриті снігом руїни. Окремі стіни, стовпи, димарі... Опинившись у центрі села, на пагорбі, Макаров і його супутниця побачили на решті і нову вулицю, де закладено фундаменти перших будинків. Стукіт сокир, пихкання автомашини, яка загрузла в канаві біля обгородженої новеньким парканом садиби, голоси будівельників — все зливається у веселий, бадьорий гомін. В кінці вулиці, там, де ріка, — новий будинок. Здаля він здається іграшковим, маленьким.

— Як у Івушкіна? — згадує Макаров.

— Точно. Такий збудували для його родини на Белгородщині. Добре, що фотографію прислали. Інженери зробили потрібні розрахунки, і... вийшло непогано. На першій вулиці з п'ятдесяти будинків — десять будуть такі, як оцей...

— А решта?

— З обласного центру типові проекти привезли... В них зберігаються особливості місцевого стилю — веранди не такі, як от ми збудували, а відкриті, з різьбою по дереву. А над будинком високе горище з літньою кімнатою...

Назустріч машині поспішає Ганна Шумейко. Юркова мати.

— Прошу, дорогі гості! З щасливим поверненням! — в удови співучий голос, вона наче помолодшала.

В сінях пахне соломою. Скриплять мостини. Голуба фарба на вікнах ще не висохла... У кухні на загнітці кошлате кошеня з голубим носом.

Макаров звернув увагу на стелю, де стирчать кінці дроту.

— В селі є електрика?

— Буде! У нас же на колгоспних зборах рішення прийнято... Свою станцію будуватимемо. Вже й заяву написали до «Сільелектро».

Весь хатній скарб Ганни Степанівни в кухні, кімнати зовсім порожні. Але вона так упевнено розповідає, де в неї стоятиме Юркове ліжечко, де друге — для дочки, показує місце для шафки з синовими книжками — він відмінник, що гостям здається, ніби вони все це бачать.

У найсвітлішій, з двома вікнами на схід, кімнаті, звідки добре видно перспективу вулиці, — стіл, вкритий білою скатертиною, а на ньому велика сулія з червоним прозорим вином, пшеничний хліб. На стіні, якраз проти входу, у різьбленій з карпатського дуба рамці — портрет Леніна. Над ним вимережаний червоними квіточками рушник розкидав крила. Трохи нижче — ще одна рамка, з неї дивиться на гостей воїн. Він стоїть біля Бранденбурзьких воріт у Берліні. На солдатові автомат, з-під картуза світяться горді, веселі очі.

— Чоловік мій, — тихо каже Ганна Степанівна і враз смутніє.

Лідія Артемівна підходить до неї.

— Не треба, Ганно... Не треба. У нас сьогодні не такий день.

Але в Громової мимоволі течуть сльози, хоч як вона намагається стримати їх. Жінки стоять, тулячись одна до одної: росіянка Лідія Громова і українка Ганна Шумейко, дві удови, кожна з своїм горем, однаково важким і непоправним.

— Мамо! Мамо! — на порозі Юрко. Він трохи розгубився, побачивши гостей, почервонів (а може, то з морозу). — Добрий день! — привітався до присутніх. — Ось у газеті, мені Докійка Дарчукова дала, про нас написано, — та, побачивши заплакані очі матері, Юрко з хвилину стоїть мовчки. — Ви ж казали, мамо, не будете більше плакати...

— А я й не плачу... вже не плачу, дитинко,— одвертається Ганна Степанівна і втирає долонями очі, щоки. — Ну, розповідай!

— В газеті пишуть про нас... що ми в нову хату переселилися.

Увійшов Верига в своєму незмінному капелюсі з великими полями; за ним невисокий секретар сільради.

Хазяйка перехрестила хліб спіднизу і вже потім покряляла його на скибки.

— Пшеничний, — сказала про хліб. — Із сусіднього колгоспу прислали нам. Як рідні, потурбувались, щоб ніхто без хліба не сидів.— Очі в Ганни Степанівни зробилися знову вологими.— Писав мені покійний чоловік, як на Берлін їхня частина пішла: «Дуже я хочу, Ганно, після перемоги додому повернутися, нове життя будувати. Та коли доведеться мені впасти в бою, не плач, жінко, і дітям скажи, щоб не плакали...» Отак він писав, мій Онисим.— Ганна Степанівна постояла трохи, стримуючи хвилювання. Обвела теплим поглядом присутніх.— Ще раз спасибі, товариші... Не забули мене і дітей моїх. А цього новосілля — найбільшого в моєму житті свята, бо ніколи не мали ми, бідаки, власного кутка доброго, я повік не забуду.

В кімнату долинув веселий гомін.

Хтось відсунув фіранку, та крізь крижані узорі на шибках однаково нічого не було видно. Тоді коваль відкрив вікно навстіж: «Дивіться!»

Зовсім поблизу, на сусідній садибі, стояв свіжотесаний кістяк будинку. Два теслярі, сидячи верхи на бантині, тягли мотузками колоду, інші обшивали стіни. На снігу горіло багаття, але ніхто біля нього не грівся, видно, що і так люди не відчували холоду.

Під самісінькою стіною росте гнучка, вривень з дахом, горобина. Спритні майстри, мабуть, тут працювали, коли навіть не потривожили, не шкрябнули горобину, хоч нова стіна стоїть майже впритул до неї. Пожаліли люди дерево, зберегли... Від халупи й цурки не залишилося, акацію з корінням вирвало, а горобина живе, ще й не одинока — виноград по ній гнучкий, жилавий обплівся. Прикував себе добровільно до горобини, не вирвала Ти-

са горобину з обіймів... Засніжило, немов весільною фатою обох накрило, і сниться їм щасливий сон... Літо, сонце торкається ніжно, п'є ранкову росу. Легко-легко тремтять горобина, щось шепоче закохано другові.

Двоє стоять під горобиною, розмовляють напівголосно:

— На Беркутовій полонині, певно,— каже дівчина.

— Не знаю... Ти б хотіла, Докіє, щоб поблизу?

— Звичайно! Ми б завжди мали під боком добрих порадників. Але до літа ще так далеко... січень... лютий... березень...— загинає дівчина пальці.

— У табір виходять аж у травні,— зітхає Івушкін.— Коли б у вас тут щось не ладилося, пиши... Не чекай літа.

— А як все буде ладитись, то писати не треба?— посмішка набігає на обличчя Докії і так само швидко зникає.

— Чудна ти... Навпаки, обов'язково пиши! Ми ж ваші шефи тепер... Все повинні про вас знати,— в очах Івушкіна ніжність.

— Добре! А ти, Степане, писатимеш? На комсомольську організацію адресуй...

— А чому не додому?

— Так краще...

— Боїшся матері? А як хтось із комсомольців без тебе листа розкриє?

— Ну і нехай! Комсомольці усе розуміють так, як треба.

— ...А мама наплутає?

— А може наплутати...— Докія враз засміялася, згадала:— Агроном з райцентру, Макогон, записку якимось прислав. Зміст приблизно такий: «Все потрібне купив. Перешлю завтра. Але нічого без мене не робить, бо можете зіпсувати справу...» Ну, приходжу я, а мати розгнівалася: «Що ж це ти, доню, що він за один!» Так і не впевнила її в той день, про що агроном пише. Тільки пізніше, коли привіз Макогон черенки нових сортів винограду...

— Скільки років вашому Макогону?

Докія зиркнула на Івушкіна. Про вік Макогона промовчала. Розповідала про новий сорт винограду, вирощування його взяли під свій догляд комсомольці. Досліди були досить вдалими, та повинь усе зіпсувала. Треба починати все спочатку.

— Він, певно, старий виноградар, Макогон?— закидає вудочку Степан.

— Здається...— дівчина трохи червоніє; занадто допитливо дивиться на неї Івушкін, говорячи про Макогона.

Докії чомусь конче не хочеться признатися, що районний агроном насправді зовсім молодий. Лише в минулому році бессарабський комсомолець Макогон скінчив кишинівську агрошколу і прибув на Закарпаття...

За ворітьми прививно гуде автомашина. Чути голос Гаджієва, він підганяє старшину; той усе водить солдатів, показує Чернече. Ентузіаст проектування нового Чернечого, Морозов уміє так добре розповідати, що купи каміння в уяві слухачів перетворюються на розкішні світлі котеджі, засніжені пустирі заростають густими зеленошумними садами, а замерзлий ставок з голими берегами аж кипить червоноперими карасями, золотими коропами та линами, що бавляться в тіняві пересаджених з гірського лісу плакучих верб та розлогих дубів...

Степан бере обидві руди Докії в свої.

— Бувай здорова, Докійко... Так, здається, тебе величають ті, хто поважає...

— А ти?...

— Навіщо питаєш, коли знаєш сама...

— Знаю... Яка я щаслива, Степане...— дівчина прихилилася до Івушкіна, зовсім близько її гаряче свіже лице, її очі, губи... Коли він отямився, Докія вже бігла по сходах. Не озирнувшись, вона зникла в сінях будинку Ганни Степанівни.

Вояков вказав Грабчуку на схвильованого Івушкіна. Буковинець, як і інші, знав, що Степан тільки-но розпрощався з секретаркою чернечанських комсомольців. Язик у Дмитра свербів, але жарт так і не зірвався.

Дітлахи випроводжали машину аж за околицю. Довго неслося услід: «Приїжджайте літом! На виноград!»

Один тільки хлопчик не радів, як інші. Він стояв на високому камені і, немов дорослий, серйозно дивився з-під руки на машину. Це був Юрко, удовин син, той самий, що при розставанні поцілувався зі своїм рятівником — Дмитром Грабчуком.

— По ма-ши-нах! — розкотився металевий, дзвінкий від морозу голос капітана Полянка.

Селяни тисли руку полковникові, Мавродієві, Гаджієву, Габаю...

Машини нарешті рушили.

Полковник підставив своє лице зустрічному вітрові... Дорога повертала праворуч, машини мчали одна за одною, як кораблі в кильватерному строю.

«Газети, радіо, політзаняття, листування з земляками,— думав Макаров,— прекрасні засоби виховання. Але найсильніший засіб — наочний урок. Солдатська праця тому і сприймається як високий патріотичний обов'язок, бо розумієш, бачиш, в ім'я чого потрібна вона. Чернечани будують нове село... І там, в Джерельному,— молоді колгоспники, які тільки-но стають на ноги; для них через відбудований солдатами міст ідуть потужні трактори, плуги, сівалки, зроблені на соціалістичних заводах. Води Тиси досі тільки руйнували, а тепер і тут люди хочуть скерувати їх у турбіни нових гідроелектростанцій... Тільки ніхто б не заважав оновлювати життя, будувати вимріяний світ комунізму. І для цього ти, радянський воїне, маєш вкладати всю силу любові до Батьківщини в свій труд, мусиш бути пильним і зірким...»

Жаль, за два тижні його солдати ні разу не марширували, не стріляли, не наступали на укріплені вогневі точки «противника». Це треба надолужити. Зате в польовій сумці Макарова лежить рапорт капітана Полянка — справжній бойовий рапорт! Скільки імен названо в ньому, скільки зафіксовано прикладів мужності, винахідливості, ініціативи!

30

Полковник Макаров давно вислав уперед гінця: «Їдемо!»

Габай сидить серед своїх солдатів. Не вщухає гаряча розмова про пережите за останні два тижні.

— З полудня вже й зустрічні пішли,— розповідає Габай. Він залишився на мосту за дорученням Макарова і вже в Зеленій Полянці наздогнав взвод.— Начальство з управління залізниці приїхало. А ще раніше — делегація. Непорядок, кажуть. Що це за план? Чому пропускають поїзди тільки з вантажем для Закарпаття?! Нам дають, а ми й подякувати ділом не можемо?! Пропускайте і звідси поїзди — з вином, лісом, сіллю... Нехай бачать — Радянське Закарпаття не тільки споживач, а й виробник. Донбасові ліс наш потрібний.

Машину струснуло — переїжджали місток.

— Тут водички ти, здається, напився?— нагадав Грабчук Ларіонову.

— ...Фарба вже, напевно, засохла...— мрійно вголос подумав Картавцев. А всі згадали: це ж він очолював бригаду малярів-верхолазів. Згадали, і кожному захотілося ще раз подивитися на відбудований міст... Солдати замріялися... Гаджієвський ЗІС стрімко котився услід за машиною Габая — ніяк не наздожене. Івушкін бачить там Архипа Рязанова, Стрельцова, Черних... Вони стоять, тримаючись за кабінку і один за одного. Співають... Івушкін встигає розгледіти збуджене лице товариша, і йому робиться приємно. «Значить, таки переборов себе Архип Рязанов, зрозумів, що друзі зичать йому добра».

...Дів-чино, риб-чино,
Дів-чи-нонько моя...
Вий-ди, вий-ди...

Бадьоро, молоді дзвенить-виграє солдатська пісня, випрасуваною скатертиною стелеться шлях.

Он і Джерельне в долині.

Полковник Макаров вилазить з кабіни. Бійці шикуються повзводно. Музиканти стають в голову колони.

Диригент піднімає паличку.

Смереки переплелись обважнілими від снігу вітами, створили суцільну живу стіну. Віти легко поколихуються, струшуючи на солдатів прозорий потік сніжинок. Кілька сосен, широко розкидавши гілля, мовчки взялися за руки саме над шляхом. Під цією тріумфальною аркою ідуть солдати...

На тротуарах — джерельчанці. Ідуть поруч з колоною. Щоб не впасти на слизькому тротуарі, жінки підтримують одна одну. Дружина капітана Полянка пов'язана наспіх білою хусткою. За першою парою — друга... Ага, це Ольга Василівна. Сергій пізнав її по білих бурках. З нею... хто ж із нею? Габаєві конче потрібно випередити Ольгу Василівну і зазирнути в обличчя її сусідки. Хутровий капелюшок радує і хвилює... «Ні, то не вона... Варя далеко, в Москві...»

Підлітки на ковзанах, наче почесний ескорт, супроводжують колону.

Поворот... І Ольга Василівна спинилася, чекає. Гучніше співають труби, рота крокує урочисто. Воїни скося

поглядають ліворуч, а їх палко вітають поглядами, оплесками, піднятими над головою шапками...

На розі вулиці стоїть полковий листоноша,— ой і розтовстіла його сумка!

Листи... Багато їх зібралось, скільки ж днів не одержували. І в тому ряді, і в іншому встигають з надією глянути в бік листоноші, а він своєю усмішкою кожному обіцяє: «Є!»

Листоноша побачив Габая. Підніс обидві руки, розчепіривши пальці,— от, мовляв, скільки листів на вас чекає.

«Батько пише раз на тиждень,— пригадує Габай.— Значить, не всі від батька.— Радісна згодадка примушує серце битися частіше...— Варя. Від Варі листи».

Он вже й узорчата брама з голубими ялинками по краях, а за нею — казарма і високі спорудження спортивного майданчика.

Непереборно тягне скоріше переступити поріг, увійти хазяїном у рідний городок.

31

Довго жили в полку спогадами про рятувальні роботи на Тисі. Знов і знов їх учасники поверталися до недавніх подій, а ті, хто залишався вдома, заздрісно слухали і дивилися на оповідачів як на героїв. Особливою балакучістю відзначився зв'язковий Семенов. Біля нього щоразу збиралися солдати, і Семенов, невтомний і дотепний, згадував все нові й нові подробиці, авторитетно посилаючись то на сержантів, то на самого лейтенанта Габая. Звичайно, робив він це тоді, коли ні сержантів, ні лейтенанта поблизу не було. І виходило, ніби саме там, де бував Семенов, вирішувалася доля рятування мешканців Зеленої Поляни і Чернечого, відбудова моста.

Навіть коли Семенов повторювався, його слухали уважно: щоразу розповідь робилася більш переконливою, цікавішою, ніби він добував з пам'яті деталі, на які спершу не звернув уваги і які лише згодом постали перед ним, доповнюючи загальну картину пережитого. Хтось з габаївського взводу втрутився був у розмову, уточнюючи, що плавати у крижаній воді довелося не всім, а тільки трьом: Архипу Рязанову, Ларіонову,

Грабчуку. Та Дмитро Грабчук, ніби підсумовуючи розказане, додав і від себе:

— Чи там купалися, чи ні, а чуби у всіх були мокрі. Попрацювали таки добре!

В «Правде» з'явилася коротенька інформація про повінь на Тисі. Газета переходила з рук в руки, потім вирізку повісили на дошці біля бібліотеки. Кілька газетних рядків багато хто завчив напам'ять. «В ліквідації наслідків повені велику допомогу подали воїни Н-ської частини Радянської Армії».

— У мене таке почуття, — признався старшині Морозову Дмитро Грабчук, — ніби нас нагородили! — Дмитро несподівано для самого себе розщедрився, купив дорогих цигарок, і коли закурював, то виймав цілу пачку і розкривав її на очах у всіх, а не в кишені, як це робив раніше.

Навіть у лазні, де цього разу все обійшлося без пригод, — була гаряча і холодна вода, вчасно привезли білизну, — навіть у сповненій плескотом води, шипінням пару, торохтінням бачків лазні не припинилися розмови про Тису. З повагою розглядали рожеві подряпини на лівому плечі Архипа Рязанова, його забинтовану голову. Так шанобливо, мабуть, розглядає молодий воїн рубці на тілі ветерана, ці почесні знаки випробувань.

Порадившись з активістами, старший лейтенант Курач поспішив до Мавродія. Слід негайно ж скликати відкриті збори організації і підсумувати участь комсомольців і молодих воїнів у виконанні завдання командування в районі Тиси. Доповідь робитиме він, Курач. І на завтра ж протокол одіслати до політвідділу. Нехай побачать, що Курач вміє спрямовувати організацію і на великі діла, а не тільки кохається, як йому нещодавно зауважили, у конфліктних справах.

— А ви мені дуже потрібні, — зустрів його Мавродій. — Може, скличемо комсомольські збори, га?

— То я ж з цим і прийшов до вас, товаришу майор! — зрадів Курач і поспішив розповісти, як планує їх провести. Він говорив, а сам думав: «От ще трохи, і вийшло б так, що не моя ініціатива. Добре, що я сам зайшов...» Курач коротко виклав тези майбутньої доповіді. Щось у виразі Мавродієвого обличчя насторожило його. Майор ніби не схвалював тез чи, може, йому здалося, що Курач прийшов зовсім з іншим, не думав про

збори, і вже, як кажуть, на ходу перебудувався. Зробилося прикро від такої здогадки.

— Сержант Стрельцов радить провести збори поротно. Та я не згоден... — Знову помітивши нетерплячий рух Мавродія, Курач додав: — Я сказав йому, що пораджусь з командуванням і тоді все вирішимо.

Майор на мить схилився над столом, записав щось. Акуратно зітер клаптиком промокашки краплю чорнила на склі, потім заговорив неквапно.

— Значить, збори скликаємо. І про тих, хто на Тиси показав себе, поговоримо обов'язково. Але справа не в підсумках, хоч вони нас і радують... Справа, дорогий Курач, зовсім в іншому. Треба дивитися вперед, а попереду в нас — зимові табори. Може, ще на цьому тижні буде наказ і ми вийдемо в гори. Ви розумієте, що Тиса для нас тільки випадок, епізод, не більше, а бойове навчання — це наше життя. Краще обговоримо завдання комсомольців у період навчання в зимових таборах. — Антон Захарович розгорнув перед Курачем планшет і показав на топографічній карті, розмальованій кольоровими олівцями, одне місце, де горизонталі збіглися до купи. — Ось куди нам, друже, треба дістатися усім полком... З артилерією, мінометами...

— Полонина Руна. Там же побували габаївці!

— Полонина Руна, — Антон Захарович підійшов до вікна і замріяно подивився на ледве видимі гори. — Правда, поетична назва — полонина Руна? А тоді, як взвод Габая пробивав туди шлях, двоє його героїв вуха відморозили, а в радиста, Скакун його прізвище, здається, рація вийшла з ладу. Ось вам уже звичайна проза...

— Я пригадую, товаришу майор, шестеро комсомольців тоді одержали від командира полку подяку за сумлінне виконання своїх обов'язків і винахідливість. І ви самі говорили на нараді, що взвод в цілому справився з завданням... — Курач, після того, як побував серед комсомольців на Тисі, почував себе із майором певніше, сміливо відстоював свої погляди.

— В цілому? — Антон Захарович повернувся до Курача, пильно подивився на нього. З хвилину вони обоє мовчали. Потім, не витримавши іспиту, першим порушив тишу Курач:

— Звісно, недоліки були. В жодній же справі без недоліків не обходиться...

— Це як же, по-вашому, закономірність? — обличчя майора стало строгим.

— Якою б передбачливою і мудрою не була людина, усього не врахуєш, — захищався Курач.

Майор Мавродій поклав йому руку на плече:

— Це ж проста істина, Курач. Від недоліків, звісно, ніхто не застрахований, але миритися з ними, скласти руки, дожидаючи, як буде, так буде... Ні, друже, таких законів у більшовиків нема!

Курач просидів у Мавродія ще півгодини. Вони разом розробили план доповіді. Майор, вже відпускаючи Курача, сказав на прощання:

— Ви говорили, що Стрельцов пропонував провести збори ротних організацій. Я б охоче підтримав його. На жаль, у нас дуже мало часу, і ми на цей раз змушені будемо провести тільки полкові збори. Так і скажіть Стрельцову. До речі, врахуйте, виступатиме і полковник Макаров.

За сніданком Дмитро Грабчук, смачно уминаючи гречану кашу, багатозначно радив товаришам:

— Напивайтеся чаю на цілий тиждень. Бач, як папує! А пахучий... На полонині Руна такого і для генерала не заварять.

— Аби цукор був! — усміхнувся за сусіднім столом Картавцев. — Ми того разу...

— «Того разу, того разу!» — передражнив Картавцева зв'язковий Семенов. — Того разу ми на самозабезпеченні були. От і видали все — і цукор, і заварку. Вари собі, хто хоче. А тепер на кухню надійся. То дрова у них мокрі, то з кашею затягнулося. Я вже бував на таких виходах, знаю.

— Ой і здоровий же ти брехати! — не стерпів Онуфрій Золото, який досі мовчав.

Тим часом Дмитро Грабчук і справді налив собі ще один кухоль чаю. Потримав над ним кусок цукру, але не вкинув, загорнув його в хусточку й сховав. Потім набрав у пучку солі, посипав нею окрасць хліба і, відкусивши чималий шматок, смачно зацмокав. Чай він пив великими ковтками, присьорбуючи. На засмаглому лобі в нього скоро з'явилися густі крапельки поту. Всім своїм виразом він ніби говорив нерозумним: «Ви собі на кухню сподівайтесь, а я тут нап'юся, поки є». Семенов дивився, та й собі потягся вдруге до чайника.

— А ти, колобок, тягни просто з горлянки! — захоплював Семенова Картавцев. — На тобі й солі. Ковтнеш півкіла, на увесь поход вистачить!

— І від нас візьми. Для експерименту не жаль! — крикнув товстощокій ефрейтор з гаджієвського взводу, врочисто передаючи на стіл Семенова повну сільницю.

— І від нас! І від нас! — загукали звідусіль, і в ідальні зринув сміх. Він ущух, коли на порозі з'явився старшина Морозов. Солдати швидко докінчували сніданок.

Надворі вже виспів день. Як на долоні, видно було засніжені гори, що підковою облягли Джерельне, чорні латки лісів, руїни замку. Над хатами, які тулилися до гір, стелився дим; в одному місці він був білувато-прозорий, легкий і все тягся вгору, в іншому клубочився жовтуватими кільцями й висів над покрівлею, як величезний прапор. Сержант Вояков витяг свій блокнот і тут же почав нашвидку замальовувати і хатку під кручею, і високого бука, що простер над нею чорні віти, і дим... Морозов, який спинився поруч з Вояковим, почекав трохи, а тоді показав йому рукою в інший бік. Тільки тепер Вояков помітив, що солдати, дожидуючи, поки подадуть команду шикуватися, оточили викочену із сарая похідну кухню. Куховар, ефрейтор Петро Гриб, перегнувся над розкритим котлом, з якого густо йшла пара, і шкрябав ножем.

— Бачиш! — багатозначно промовив Морозов, вказуючи на кухню. — Значить, завтра... Найпізніше після-завтра... — він не закінчив своєї думки, та Вояков і так добре зрозумів старшину. Передчуття тепер спиралося на факти. Солдатам учора видали теплу білизну й нові фланелеві онучі; командир роти ще позавчора наказав прослідкувати, щоб все взуття було відремонтоване і густо змазане на ніч жиром. А тепер ось вже заходилися і біла кухні...

— Хоч би знову не піднялася така хурделиця, як тоді, — Вояков подивився на гори, наче хотів угадати, чим вони зустрінуть солдатів.

Навчання в цей день йшло, як завжди. Після сніданку чотири години були на повітрі, виконували вправи зі зброєю, кололи штиком, відбивали прикладом, ходили строем, відшліфовуючи повороти. З піснею повернулися до казарми. Взвод Габая розмістився у просторій кім-

наті політосвітньої роботи. Відділення сиділи окремо, солдати влаштувалися навколо своїх сержантів; перед кожним білий аркулик паперу, кілька кольорових олівців, гума, лінійка, розділена на міліметри. Але знімати план з карти місцевості, як це було визначено в розкладі, не довелось. З'явився лейтенант Габай і попросив усіх сісти тісніше. Урок провадитиме він.

— Командир полку вніс до нашого плану деякі зміни, товариші, — пояснив Сергій Габай, гортаючи товстий зошит у чорній клейонковій палітурці. Він трохи помовчав, шукаючи потрібну сторінку, а коли знайшов, перегорнув зошит і поклав перед собою. Лице у лейтенанта зосереджене. Він схуд трохи, а може, то лише так здається, бо на підборідді, на щоках, на верхній губі в Габая висіялося чорне ріденьке волосся. І плечі в лейтенанта поширшали, погони вже не згинаються на кінцях донизу, а лежать рівно, наче пришиті. На Габасві кітель з товстого зеленого сукна, той самий, у якому він доповідав про своє прибуття, майже два місяці тому. Але кітель виглядає якось інакше, зникли рівні гострі лінії, матерія щільніше облягає тіло; та й на поясі видно зміну — з жовтого він зробився коричневим і під пряжкою не перша пара дірочок, як це було зовсім недавно, а третя... Усього цього не приховаєш від пильного солдатського ока: «Втягується лейтенант у службу».

Лейтенант не пояснив, чому знадобилося пересунути планову тему на пізніше і замість неї провести інший урок. Навмисне не сказав чи забув, захопившись розповіддю про те, як орієнтуватися вночі в горах...

Солдати записують про зорі, про мох на скелях і деревах, густоту крони і про інше, що може при потребі служити прикметою. Записують, а перед їх очима пропливають суворі, засніжені Карпати, бездонні урвища, вузька стежка до вкритої кригою Мурованої Стрілки, повергнуті вітром дерева-велетні і сніги, сніги, сніги без кінця... Ось Онуфрій Золото Perezирнувся з Картавцевим, і обоє згадали, певно, свою мандрівку назустріч кінній групі, очолюваній Буханцовим. А є, справді, що згадати! Як їх несло вітром по сніговій долині і ледве не скинуло в урвище! Або як пересиджували під скелею, а над ними із стогоном і громом неслася лавина! Або як варили чай і розігрівали мерзлий хліб на багатті. Але то все було вдень, завидна. А тепер лейтенант вчить

їх орієнтуватися в горах уночі. Значить, спати на половині Руна доведеться небагато.

«Спати? Та як ти там заснеш у такій холоднечі? — думає Онуфрій Золото і мацає ніжно, наче гладить, кафельну піч, від якої так і пащить тепло. — Вже краще йти й іти не спиняючись, принаймні не замерзнеш, — вирішує він. — А стомилися дуже, — розіклав вогнище і відпочивай біля нього...»

— Справжній солдат не боїться гір, — піднесено закінчує бесіду лейтенант Габай. Він готовий, здається, в цю ж мить знову повести свій взвод на ті недосяжні вершини, що он бовваніють за вікном. — У гір є свої таємниці, свої закони, їх треба знати, ними треба опанувати, і тоді ти в найсерйозніших обставинах знайдеш вихід, побореш стихію, переможеш...

— Мабуть, наш взвод попереду пошлють, — висловив свою думку Дмитро Грабчук, коли оголосили перерву.

Зв'язковий Семенов піддів Грабчука:

— А тобі б хотілося з обозом, разом з куховарами? Щоб чайком підкріплюватися солоденьким?

Грабчук звернувши вниз подивився на Семенова і тільки здвигнув плечима. Зате образився кулеметник Надолинний, про якого знали, що він перші три місяці був помічником куховара і вже потім потрапив у їхню роту.

— У нас в школі, пригадує, — заговорив Надолинний, притримуючи Семенова за плече, — був один такий кругленький, на тебе схожий. Вчителька спересердя якось назвала його бузиновою сопілкою, бо він говорити любив багато, та все не до ладу. Ти, Семенов, кухарів ображаєш. А чи знаєш, герою, що поки ти до полонини досягнеш, вони вже й каші наварять, і тебе стрічатимуть.

— Вірно! Молодець Надолинний! — вигукнув Картавцев і скомандував: — Кухню — вперед! Солдати — за нею! З богом!

— Суворовський девіз, пам'ятаємо. Товариш майор лекцію читав, — обізвався Петро Зайченко, солдат з ніжним, немов у дівчини, обличчям, той самий, що відзначився, розвідуючи вкупі зі старшим лейтенантом греблю на Тисі.

Нарешті сигналіст вивів довгождану мелодію: «Бери ложку, бери бак».

І хоч ні ложки, ні казанка із собою носити не треба, бо все потрібне в їдальні є і давно вже розкладене чер-

говими по столах, хоч команду ставати в стрій на обід старшина дасть точно в чотирнадцять нуль-нуль, все ж сигнал вносить збудження. Ніколи солдат так не хоче їсти, як опівдні. Він до обіду вже і намарширувався, і на турніку побув, і не один раз кидав гвинтівку на плече і «к ноге».

У перші дні служби, коли кожному шлють у посылках сало з підсмаженою шкоринкою, копчену шинку і ковбасу з часником, — бо він же, бідний, звик до домашніх харчів, — дехто вже після двох-трьох годин навчання поспішає до своїх апетитних скарбів і жує на ходу, обтираючи сало з губ. Жують новаци під час перерви, жують інколи і не чекаючи перерви, але так, щоб ні язиком не плямкнути, ні зубами не заскреготіти. Буває і таке: командир звертається із запитанням до Петра чи Миколи, а він, бідолаха, стоїть й анітелень, тільки по горлянци видно, яке нещастя з чоловіком: пережувати не встиг, а так ковтнути важкенько. Ну, та що йому скажеш? Проходить людина курс молодого бійця, позачергового наряду йому не даси, догани не оголосиш. Хіба тільки кине гострий на слово сержант:

— Ви, Кандиба, апетит собі зіпсуєте. А то, чого доброго, і захворіти можна. Застрягне в горлянци шматок ковбаси, доведеться операцію робити.

Правда, так буває з місяць, не більше. З кожним днем менше залишається по обіді шматків на столах, порція каші чи борщу не здається вже занадто великою, бо перед обідом солдат думав: «Як вже в їдальні не наїмся, тоді ковбасою закушу...» І порція солдатська стає йому саме враз, така, як треба. Відтак починає залежуватись сало в солдатському мішку і вже в листах додому пише такий Кандиба: «А сала, мамо, не присилайте, бо й те ще не з'їв».

Можна безпомилково сказати, що з такого листа починається справжній солдат.

Перекидаючись словами, солдати весело зграйкою вийшли з їдальні.

Грабчук витрусив на долоню кисет, похитав головою.

— Табачок кінчається, не розраховував... До нового три дні, а тут на чотири закрутки, не більше.

— Завтра табачок одержите, — раптом тихо, немов довіряв солдатам якусь таємницю, сказав старшина Морозов.

— Завтра? — Грабчук догадливо показав головою. — Достроково, значить... Зрозуміло...

Солдати наблизилися до старшини, очікували, може, він скаже точніше, коли вихід.

А Морозов, немов жалкуючи, що сказав їм про табачок, заспішив, підняв руку і голосно скомандував: «По чотири шикуйсь!»

В той же день з'явився на дошці великий аркуш паперу, і слова, які давно вже жили в думках і збуджували солдатів, нарешті зазвучали на повний голос.

Зимовий табір! На зборах обговорюватиметься питання про авангардну роль комсомольців у зимових таборах, об'яву про це читали й перечитували.

Увечері Габай був у полковій бібліотеці, міняв книжку. Тут до нього підійшов капітан Полянко.

— Значить, вихідний завтра... І ви, звичайно, до міста збираєтеся?

— Ні. А що хіба?

Полянко одвів Сергія трохи набік. Заговорив тихо, довірливо:

— А в мене дома завтра родинне свято. Дружина піріг пече. Приходьте, посидимо. Це ж останній вихідний день перед табором. Вип'ємо, як годиться, чайку на до-рогу...

Габай ще ніколи не був у командира роти дома, і несподіване запрошення його збентежило. Він не знайомий навіть з дружиною капітана. Чи не тактовніше вигадати якусь причину і відмовитися?

Але він не встиг здійснити цей самий намір, як капітан, уздрівши Гаджієва, заспішив.

— Ось і його запросимо. Скучно не буде... Так, значить, о дванадцятій нуль-нуль чекаю...

— Спасибі, товаришу капітан! Прийду обов'язково, — віповів Сергій, зрозумівши, що відмовитися вже неможливо.

32

Мабуть, капітан Полянко дивився у вікно, бо як тільки Габай і Гаджієв наблизилися до його будинку, він вийшов їм назустріч і сам відчинив хвіртку.

Гаджієв козирнув молодцювато, як завжди, але капітан, усміхаючись, нагадав йому:

— Давню умову пам'ятаєте?.. У мене дома без усяких церемоній.

— А-а! Пригадую, товаришу капітан. Ніна Петрівна штрафуватиме.

— Ось тут, Сергію Олександровичу, віник,— звернувся до Габая Полянко, помітивши, що той збирається обтрушувати сніг з чобіт рукавицею. — А ви, Аслане Тиграновичу, товариша свого, бачу, не проінструктували. Дивіться, як він щоразу переді мною виструнчується. Ось на кого штрафи посилаються!

— Я й забув! — Гаджієв стояв уже на ганку, дожидаючи Габая. На худому, старанно поголеному його лиці розпливлася щаслива посмішка. — Тут, брат, такі порядки! Якось я був у товариша капітана, святкували День Перемоги. Так Ніна Петрівна на два десятки пирожних мене оштрафувала. А Молодову, тому ще гірше прийшлося... Ми усе звертаємось один до одного офіційно: «товаришу капітан», «товаришу лейтенант», або звичайне «так точно» вихопиться, а Ніна Петрівна не любить цього... Попередить раз, удруге, а далі, як не послухаєшся, штрафує.

В кімнаті на канапі сидів Молодов. В темно-синьому цивільному костюмі, білій сорочці з високим коміром, густо застебнутій на виплетені з шовкових ниток петельки, Молодов зовсім не був схожий на військового.

— І ви тут! — вирвалося у Гаджієва. Ні він, ні Габай не чекали цієї зустрічі: у полку ходили чутки, що капітан Полянко недолюблює Молодова. Те, що він запрошений на родинне свято, здивувало обох. Це здивування і висловив тепер по-дитячому одвертий Гаджієв, а Габай навіть почервонів, відчувши у вигуці свого колеги нетактовність.

— І ми тут! І вже встигли зайняти надійну оборону, бо... та ось самі дивіться, яка зараз буде баталія.

Двері в другу кімнату саме відчинилися, і двоє хлопчиків, прикриваючись начепленими на руку фанерними щитами, розмальованими в стилі пушкінської казки про Руслана і Людмилу, пішли в наступ на канапу, де сидів Молодов. «Богатирі» — кожному з них було не більше 7—8 років — тримали довгі дерев'яні мечі; войовничо вимахуючи ними, вони кричали «ур-ра-ра», стукотіли по підлозі каблучками. Довгі позолочені китиці, звисаючи з високих паперових шоломів, били хлопчиків по щоках,

по носі, але ні один, ні другий на це не зважали, захоплені грою. Побачивши офіцерів, які увійшли з татом, хлопчики зупинилися посеред кімнати. Із-за щитів визирали збуджені оченята.

— Ну, сини, приймайте гостей! — весело промовив капітан Полянко. Він забрав у Габая шинель, шапку-вушанку. Підкинув кілька полін у грубку, від якої й так пашило теплом. Поки Сергій Габай знайомився з хлопчиками та вихваляв їхні мечі й щити, Полянко двічі виходив у сини — й першого разу повернувся з великою мискою в руках, наповненою шаткованою капустою, потім приніс скляний кужоль з моченими яблуками.

— Мама наша щось запізнюється, — виправдовувався він, розставляючи на широкому столі посуд.

Сергій уже знав імена хлопчиків, вони охоче розповіли йому, що вчать в другому класі й раніше сиділи навіть на одній парті, але вчителька недавно розлучила їх. Тут один з хлопчиків, якого звали Володею, перебив розповідь, нагадавши братові: не треба було штрикатися пером, тоді б вчителька не розгнівалася, але другий, Павка, гостро зиркнувши на Володю, спокійно одвів обвинувачення:

— Не мене ж пересадили, а тебе! Значить, ти винуватий...

Володя й Павка — близнята. Вони так схожі між собою, що Сергій Габай дивувався — як батьки відрізняють їх. Та згодом він уважніше придивився до них, усміхнувся. Ясно ж, Володя більш пустотливий, очі в нього бистріші, в руках поривчастість, а Павло схожий на свого батька — в тому, як він очікувально дивився на Сергія, і в його манері розмовляти почувается розважливість дорослого. Хто з них народився першим, хто «старший», Сергій не знав, але подумав, що Павло.

— А де ж мама? — тихо запитує Сергій у хлопчиків.

— Вона завжди пізно приходять, — заспокоює його Павло і пояснює: — До обіду мама — вчителька, а після обіду — директор. Її всі в школі бояться...

— І... І ви з Володею?

— А нам чого боятися? Вона ж наша мама, — резонно зауважує Володя. — Хочете, ми її по телефону викличемо, — раптом пропонує Володя. — Хочете?!

— Спершу в тата спитай... — нагадує Павло.

— Ну й спитаю... Думаєш, побоюєш...

Капітан Полянка чув, мабуть, усе, бо тут же дозволив. Він, як бачив Сергій, нетерпеливився. Гостей запрошували на дванадцяту, тепер чверть на першу, а дружини нема.

Почулося уривчасте дзенчання і схвильований, неприродно високий голосок:

— Комутатор? Комутатор? Я Володя... З'єднайте мені маму... Ні, дайте школу, я буду говорити з мамою... Який Володя? Володя Полянка...

Певно, телефоністка, жартуючи, спитала, навіщо йому мама, бо після короткої паузи Володя почав пояснювати їй:

— У нас гості... Сьогодні ж папа народився, а мами досі нема. («Ось яке в них родинне свято! А ми ж без подарунків», — подумав Габай і Perezирнувся з Гаджієвим; той зрозумів Сергія, захитав багатозначно головою: влипли!). Потім знову запанувала тиша, чути було, як голосно Володя дихає в трубку, продуває її. І раптом: — Мама! Ти що собі думаєш? Ні, це не Павлуша, вгадай, хто...

Володя підскочив до Габая веселий і щасливий.

— Мама вже йде... і не сама. А з ким — не скажу.

— Бо не знаєш, — озвався Павло, по-змовницькому поглядаючи на Габая.

— Хто не знає? Я? Ех, ти... З математичкою Вірою Данилівною. Вона татова землячка.

— А хвалився: «Не скажу!» — торжествуючи, що хитрість йому вдалась, Павло засунув руки в кишені й так пройшовся поважно через усю кімнату, до грубки. Хазяйновито відкрив дверцята. — Ще підкинути? — спитав у батька.

За кілька хвилин на ганку загрюкали. Лице у Полянка проясніло. Він пішов відчиняти, та діти поперед нього вискочили в коридор. Повернулися вони, несучи загорнуті в газетний папір пакунки.

Гаджієв, скориставшись відсутністю Полянка, сказав своїм колегам:

— Чули? День народження святкують. А ми без подарунків...

Ніну Петрівну Габай бачив уже й раніше: в полковому клубі Гаджієв сказав йому, що та он жінка в сірому жакеті — дружина командира роти. Ніна Петрівна тоді здалася Габаєві втіленням жіночої строгості. На

цілу голову вища від Ольги Василівни Макарової, біля якої стояла, вона всім своїм виглядом підкреслювала байдужість до того, що повз них ось уже кілька разів хвалькувато проходжувалася пара молоденьких модниць, дружин офіцерів, що недавно прибули в Джерельне. І тепер, дома, як і тоді в клубі, на Ніні Петрівні було темно-зелене плаття з високим коміром, сірий, акуратний жакет.

Скромність, з якою одягалась Ніна Петрівна, пасувала їй, і навряд чи потрібна була для її строгої своєрідної краси інша, строкатіша одяжка.

Габай, розглядаючи потайки молоду жінку, порівнював її з Варєю. І, мабуть, в його погляді заіскрився якийсь необережний вогник, бо Ніна Петрівна враз подивилася на Габая. Що вона подумала — невідомо. Та Габай почервонів, немов школяр, і вже до самої вечері винувато мовчав. Зате Молодов говорив за двох. Він так і сипав дотепами, примушуючи сміятися і Ніну Петрівну, і її гостю, по-хлопчачому підстрижену немолоду вчительку з чорними роговими окулярами. Час від часу вчителька піднімала окуляри на лоба, тоді маленькі, бістрі зіниці очікувально завмирили, а на сірому тлі білків ясно вирізьблювалися червоні прожилки.

Нарешті всіх запросили в другу кімнату. На столі серед різних страв і пляшок височів пишний пиріг.

Тільки-но розмістилися дорослі й діти за одним столом, Віра Данилівна встала, наповнила свій бокал густим червоним вином.

— Промовець з мене поганий... Турчин, де ми зросли з тобою, Тихоновичу, не славиться ораторами. З нашого села вийшли хлібороби, воїни, навіть один композитор-лауреат. Ну, та скажу вже, як умію... Прийми, Панасе Тихоновичу, від нас щире поздоровлення з тридцятип'ятиріччям і живи ще сто років. Не менше!

Капітан Полянко зворушено закліпав віями. Ніби вибачаючись перед своїми молодими друзями, що от йому довелось бути іменинником, повторював схвильовано: «Сідайте, сідайте, товариші!» Віра Данилівна перша обняла його, потім біля тата опинилися Павлуша й Володя... Гаджієв, Молодов, Габай по черзі тисли капітанові руку.

Ніна Петрівна чекала, терпляче чекала... Гарячий рум'янець залив її щоки, очі її зігрівали чоловіка, оцього

збентеженого своїм щастям, трохи незграбного, але ні з ким для неї незрівнянного, рідного...

«Я бачу, ви щасливі, — думав Габай про Ніну Петрівну й капітана Полянка. — І мені добре з вами. І було б ще краще, якби та, якої мені так не вистачає, була між нами...»

Перед часом, поки Ніна Петрівна прибирала стіл, Полянко вів з Вірою Данилівною дискусію про виховання дітей в школі і вдома; Молодов, примостившись біля них на канапі, слухав усе і поглядав на Ніну Петрівну; Гаджієв якийсь час грався з Володею, а то несподівано зник. На запитання Ніни Петрівни, де він, син відповів, що в дяді є живий ведмідь і він зараз приведе його.

Повиносивши посуд і пляшки, Ніна Петрівна підійшла до Сергія Габая, який саме розглядав рельєфний макет гірського району, зроблений з пап'є-маше. Макет займав значну частину письмового стола, а поруч з макетом лежали шматки картону, камінчики, палички, тонкий дріт, кілька тубиків фарби...

— Нудьгусте? — спитала Ніна Петрівна.

— Ні, що ви, — соромливо відповів Габай. — Ось знайому місцевість побачив... — показав на макет. — Це ж Замкова гора...

— Упізнали! — зраділа Ніна Петрівна. — А діти наші кажуть татові, що гора не така. Вони, правда, ходили на неї лише тепер, взимку, а в батька ж на макеті літо. Літо, — захоплено повторила Ніна Петрівна. — Хороше тут у нас літом. Особливо в межигір'ї, де розташовується табір.

— Хіба і ви там буваєте?

— Аякже! Під час канікул ми перебираємося з синами в Шанхай. Не знаєте, що це таке? Городок дерев'яний в лісі. Для офіцерських родин. Його називають Шанхаєм. У травні скрізь квіти, суниці, а пізніше гриби, ожина!.. І все поруч, за порогом. Хороше! Ні, на макеті грибів нема, — засміялася Ніна Петрівна, перехопивши Габаїв погляд. — Правда, макет ще не скінчений, он скільки Панас Тихонович матеріалу наготував. Може, й гриби посадить.

— А самі не виростуть? Дивіться, яка соковита трава всюди... — жартував Габай. — І потічок блискотить, немов справжній.

— Оце тільки пейзаж псує, — Ніна Петрівна показала на макеті мініатюрну колючу загорожу. — Одверто

кажучи, мені макет більш подобався, коли на ньому не було ніяких фортифікацій...

Полянко, мабуть, почув останню фразу. Він уже йде до них, залишивши свого опонента, Віру Данилівну.

— Ти чого моїх офіцерів розхолоджуєш! — усміхнувся до дружини трохи вологими, збудженими очима. — Забула хіба:

Мы мирные люди, но наш бронепоезд
Стоит на запасном пути,—

продекламував німецьким баском і, підсунувши макет ближче, любовно провів пальцем по скляній хвилястій лінії, що зображувала собою потічок. Потім продовжував:

— Я, дорогий лейтенанте...

— Сергій Олександрович... — нагадала Ніна Петрівна. А Габай подумав: «Бач, чоловіка і то штрафую».

— Я, дорогий Сергію Олександровичу, ніколи не забуду один епізод. Війська Другого Українського виїшли на румунський кордон, і от тоді наш полк, форсувавши Дністер, брав штурмом укріплену противником висоту. Її називали чомусь «монастир». Там, правда, була й невеличка церковка, але головна споруда — високий триповерховий будинок — належав одному румунському багатієві... На макеті інша висота, наша Замкова гора, але між нею і «монастирем» дивна подібність. І ось я по пам'яті відтворюю картину бою... — Полянко торкнув рукою дружини, щоб вона не закривала собою світло. — Боротьба за висоту мала два дуже цікаві етапи... Ми штурмували ворожу оборону, коли замок був ще цілий, коли і стіни, і густий ліс, і бетонні доти — все було проти нас. І все ж ми взяли «монастир»! А потім другий етап — полк оборонявся на цій горі, яка була передмостовим нашим укріпленням. Вже без будинку, без лісу, без дотів — все це зникло, зрівнялося з землею ще раніше, під ударами авіації, артилерії і «катюш». Противник кинув усі свої резерви. Але ми не відступили ні на крок! — спогад освітив лице Полянка, запалив його очі. Обпершись руками об стіл, капітан дивився на макет так, наче й справді там відбувався бій. — Про Романа Сміщюка чули? — спитав. — Він гранатами шість ворожих танків знищив. Про нього тоді всі газети писали; ну, так Роман Сміщюк в моєму взводі служив. І Героя одержав на тій задністрянській висоті...

Роман Сміщук! Так, він, Габай, добре пам'ятає! В училище принесли «Правду» з Указом про присвоєння звання Героя Радянського Союзу рядовому Роману Сміщuku, а згодом з'явилася й стаття — захоплюючі подробиці незрівнянної битви однієї радянської людини проти шести сталевих фортець.

Капітан Полянко відсунув шухляду стола. Там у старій планшетці в нього зберігалися документи днів війни. Дістав газету, згорнуту вчетверо. Обережно розправив її на столі, пожовтілу, непоказну.

І ось з першої сторінки глянув на них Роман Сміщук: просте лице немолодого селянина, насмішкуваті очі, йоршиста голова, острижена так, як вміють стригти лише свої ротні скороспечені голярі...

— А де ж ведмідь? Де ведмідь? — почувлися дитячі нетерплячі голоси; в сусідній кімнаті Павлуша й Володя давно вже чекали на Гаджієва і ось дочекалися.

— Холодно. Не захотів в таку погоду йти... — виправдувався, як міг, Гаджієв. — Я йому кажу — ходім. А він лапу смокче, — й ні півслова у відповідь. Ледачий...

— Так ми вам і повірили! Дурите нас, наче ми маленькі, — опам'ятався нарешті Павлик. — Ніякого ведмедя у вас нема... А це що? Шабля? Чого вона така коротка?

Веселий увійшов Гаджієв, кивнув Габаю, все, мовляв, добре. Врочисто простяг капітанові Полянку невеличкий кинджал в чорній, оздобленій сріблом оправі:

— Візьми, товарищу капітан... Панас Тихонович. Від мене... і моїх товаришів, — показав на Молодова і Габая. — Нехай твоє життя завжди буде ясне, як сталь цього кинджала!

Після чаю грала радіола. Біля неї порядкував Полянко, вибираючи пластинки на свій смак. Молодов попросив щось неаполітанське, і Полянко кивком голови побіцяв йому, але з репродуктора ще довго продовжували литися звуки музики Чайковського... Ніна Петрівна, яка сиділа на канапі поруч з Габаєм, тихо спитала в нього:

— Ви недавно з Москви? Скажіть, правда, що Лемешев хворий і більше не співає?

— Уперше від вас чую таке, — здивувався Габай. — Признатися, я не так часто бував у театрах. Але в минулому році, в січні, здається...

— В січні? А я в лютому була в Москві. У нас, заочників, щороку у лютому зимові сесії. Звичайно, часу

обмаль. Не до театрів. Один лише вечір, пригадую, був вільний. І я дивилася «Анну Кареніну».

— Тарасова грала, — згадав Габай.

— Так, Тарасова. В неї там просто усі закохані.

— А ви?

— Як вам сказати... Тарасова — велика артистка. Але Кареніну я уявляла іншою. В грі Тарасової забагато істеричності. І це не лише тоді, коли вже ясно вимальовується трагедія... В її стосунках з Вронським із самого початку відчувається приреченість. На мій погляд, любов, сильна любов повинна була на деякий час цілком полонити Анну, а такою Тарасова нам її не показала.

— О, ви строгий суддя! — вирвалося у Габая.

— Штрафуйте нашого Серьоженьку? — обізвався несподівано Молодов од вікна, де він курив, випускаючи дим у квартиру.

Ніна Петрівна і Габай презирнулися.

— Ой, не подобається мені погляд цього... хлопчика, — тихо і не без лукавства призналася Ніна Петрівна. — І що за фантазія у людини! Дивиться на тебе, як початкуючий гіпнотизер.

Після паузи Сергій Габай перший поновив перервану розмову:

— Ви в якому інституті учитесь?

— Імені Герцена. Чули, звичайно. Учительський ще до війни скінчила, в себе на батьківщині, в Сиктивкарі. А тепер важкувато вчитися. Робота, сім'я. Ось через два дні треба їхати на сесію, а Панас Тихонович, як навмисне, збирається в зимовий табір. Спасибі, Віра Данилівна виручас, на неї дітей можна довірити. А якби її не було в Джерельному?..

— Хтось би інший знайшовся. Хороших людей багато.

Вони трохи помовчали, прислухаючись до голосу Лемешева:

...придешь ли, дева красоты,

Слезу пролить над ранней урной...

— У мене тато в Москві... — мрійно заговорив Сергій Габай. Йому чомусь дуже захотілося признатися цій молодій жінці про своє знайомство з Варєю, поскаржитися на її мовчання. Ех, якби Молодов не поглядав сюди без кінця та не прислухався до їхньої розмови!

— Готуйте листи. Татові обов'язково сама однесу. Розповідь, як ви тут живете. До речі, я у Москві і в Ма-

карових буду. Ольга Василівна свекрусі гостинця просить передати. — Помітивши на лиці Сергія Габая збен-теження, Ніна Петрівна поспішила перевести розмову на інше: — Дивіться, як любенько грається з моїми си-нами Аслан Тигранович. З нього буде хороший батько.

Сергій тим часом думав: «Передавати Ніною Петрів-ною листа для Варі чи ні? А що, як вона й на цей раз не захоче відповісти, та ще насміється над ним при Ніні Петрівні».

І знову пригадалася прогулянка з Варєю, її голос, довгасті, ніби завжди примружені очі, її теплі руки; одна з них, та, що ближче до серця, так покійно лежала в його руці, коли вони разом дивилися «Чапаєва». Сергій з хвилюванням відновлював у пам'яті все... все... Ні, вона не була тоді байдужою до нього.

І він, подолавши вагання, сказав Ніні Петрівні:

— Завтра принесу листи. Татові і... Варі Макаровій. Ви знаєте її?

Ніна Петрівна кивнула: «знаю», і очі її співчутливо заблищали.

...Пізно верталися офіцери додому. Гаджієв наспіву-вав цілу дорогу; Молодов, забавляючись, сковзався на слизькому утоптаному снігу; Габай усе поглядав на го-ри — вони вночі ніби притулилися до Джерельного, — на древній замок, який тепер завжди пробуджував у ньому приємні спогади.

— Хороші люди, прості люди, — раптом заговорив Га-джієв, наздогнавши Габая. — Та вчителька, Віра Да-нилівна, я потім у Ніни Петрівни питає, в одному класі з нашим ротним вчилася. З дитинства дружили і ось тут зустрілись. Він, бач, офіцер, вона дітей виховує. А бать-ки їхні і досі в Турчині хліб сіють...

— Так, на світі багато хороших людей, — згодився Габай. — Пізнаєш їх ближче і веселіше жити!..

— Гей ви, філософи! — непевним голосом заговорив до них Молодов, обіймаючи обох за плечі. — Що я вам скажу, не догадаєтесь? Ні? А скажу я вам таке... не повірите... Закохався. Чуєте, Молодов за-ко-хав-ся! В Ніну Петрівну...

— Отак відразу? — Габай зняв з свого плеча руку Молодова.

— Навіщо закохуватися в одружених? Хіба дівчат тобі мало? Мало, да? Тоді поїдемо до нас в Осетію, я тобі таку квітку гірську знайду...

— Дивак ти, Гаджієв. Любов — почуття стихійне...
закружило, тисне на серце...

— Тисне? Ну, а я при чому? — Гаджієв звільнився від гарячих обіймів Молодова. — Не вірю я в твої почуття. Чим докажеш? Ну, чим? Ось візьми себе і кинь он з тої гори, — жартував Гаджієв, — тоді повірю.

— Точно! — підтримав Габай Гаджієва. — Як у Купріна, пам'ятаєш? Романтична смерть Ромашова... Ми хіба такий некролог напишемо.

— Ні, вмирати не хочу. Сам вмирай! — Молодов знову обійняв Гаджієва. — Як це ти сказав: «Візьми і кинь себе». Дивак!

Їм було весело, хотілося говорити про любов, про хороших дівчат і навіть про заміжніх жінок. І вони говорили, мріяли вголос, як всі нежонаті — після чарки міцного вина.

33

Комсомольські збори закінчилися майже годину тому, але Сергій Габай ще трохи затримався в клубі: слухав останні новини і вийшов з городка, коли над селищем вже бриніли величні удари кремлівських курантів. Тепер він слухав бій годинника Спаської башти по радіо... А скільки разів ще хлопчиком, тримаючись за мамину руку, стояв він, Серьожа Габай, на освітленій м'яким сяйвом електричних ліхтарів Красній площі! Повз них пробігали автомашини, і по вогниках, які вони несли із собою, Серьожа довго слідкував за ними — чи не в'їде якась в Кремль? Одного разу він сказав матері:

— Виросту, піду туди, — показав рукою на освітлені вікна будинків по той бік Кремлівської зубчастої стіни.

— А для чого це тобі?

«Мама! Яка ж вона недогадлива!» — подумав Серьожа. Він хоче побачити власними очима всі кімнати, де жив і працював Ленін. Побачити і запам'ятати на все життя! Він обов'язково буде моряком, плаватиме в далеких морях і океанах, і всюди, де вони виходитимуть на берег, розповідатиме про Москву, про Кремль...

Скільки йому тоді було років? Шість? Ні, сім... Тієї пам'ятної осені Серьожа пішов до школи, і перше слово, яке він написав на дошці, хором прочитав увесь клас: «Ленін!»

І ще пам'ятає Серьожа один зимовий ранок... У великому шкільному залі світилася кольоровими вогнями пахуча ялинка, а він сидів, задумавшись, і не хотів бавитися з дітьми, не хотів декламувати вірша, хоч вивчив його спеціально для новорічного свята. У Серьожі саме напередодні Нового року несподівано захворіла і вмерла мама... Вона не прийшла з роботи в належний час, а потім їм подзвонили додому з лікарні і сказали, що мама вмерла. Він і раніше чув, що у мами хворе серце, знав, що вона лікувалася. Він пам'ятає: одного разу мама раптом зблідла і схопилася за груди. А потім їй стало трохи краще, мама покликала його до себе і крізь сльози сказала:

— Отак, синку, колись у твоєї мами зупиниться серце, і мами не стане...

І ще пам'ятає: лежав на канапі у батьковому кабінеті і, заплющивши очі, згадував маму, її голос, її пестливі руки. В глибокому кріслі сидів незнайомий Серьожі літній чоловік, дуже схожий обличчям на маму. Він розпитував Серьожиного батька про мамину хворобу і все тер рукою чоло. Вони розмовляли впівголоса, і Серьожі здавалося, що незнайомий дядя допитується, від чого вмерла мама, а тато не знає, не вміє пояснити, і Серьожа допоміг татові:

— У мами зупинилося серце, — сказав він, і обидва дорослі здригнулися, почувши його голос.

— Ти не спиш? — підійшов до нього батько. — Тобі щось приснилося?

— Ні, я дяді кажу: у мами зупинилося серце. Вона сама казала мені: «Колись у твоєї мами зупиниться серце і мами не стане».

Багато літ відтоді минуло, багато зим. І от він, зовсім дорослий, іде засніженою вулицею селища, яке далеко від Москви, і згадує чомусь не роки юності, прожиті без мами, а згадує своє дитинство... І думає про те, як мало він ще зробив! В двадцять чотири роки за ним нема жодного подвигу, жодного великого діла. Ось і сьогодні говорили на зборах про недавні бої, про досвід, набутий у гірських операціях. Спогадами ділилися капітан Полянко, сержант Вояков, лейтенант Молодов, а він слухав, і червонів, і дивився задрісно на них...

...Небо над Джерельним сине і глибоке, зорі на ньому світяться білим ясним вогнем і ніби весело переморгуються. Скутий морозом сніг скрипить так бадьоро під

ногами, що здається: звуки народжені не ним, а цілим оркестром скрипалів, які от-от розпочнуть веселу увертюру. В сусідньому будинку грає радіола, Сергій прислухається до знайомої мелодії. Стоїть, тримаючись за хвіртку, але не відчиняє її. У Полянка — це він тут живе — набір пластинок опери «Євгеній Онєгін». Ось тільки-но знамениту арію співав Лемешев, а це знову голос Барсової. Ах, як чудово передає вона настрій пушкінської Тетяни!

«Хіба зайти до капітана? — подумав Сергій і подивився на годинник. — Ні, вже пів на першу, пізня ніч. Мабуть, капітанові незвично самому, от він і не спить, нудиться... Да, Ніна Петрівна тепер у дорозі, завтра — в Києві, а там ще одна доба і — Москва. Чи зайде вона до Макарових, як обіцяла?» І знову тривожився: чому Варя не відповідає на його листи? Розгнівалася, що не випроводжав? Розчарувалася в ньому? А може, й не було в неї ніяких почуттів, тільки так, пожартувала з ним трохи, а тепер повернулася до своїх друзів і забула Джерельне, забула ту нічну прогулянку, коли він, Сергій, питав у неї: чи хочеться їй знову бути з ним у цих місцях... Що означає її мовчанка?

Він стоїть, може, двадцять, а може, тридцять хвилин, мороз пощипує то вуха, то ніс, а зорі угорі розгоряються ще рясніше.

Нарешті він в кімнати.

Хазяйка знову надто натопила піч, від неї аж пашиць. Сергій відразу відчиняє квартиру, йому душно. Підкручує лампу, роздягається. У тиші чути, як по-різному стукають годинники. Будильник на столі відрубав секунди чітко, одним ударом; хазяйський, що висить над Сергієвою постілью, іде з переборами і після двох ударів тихо стогне, ніби скаржиться на свою неспокійну старість. Скоро година ночі. Значить, капітан Мединський затримався в місті...

Сергій сідає до столу, і рука його тягнеться до товстого в шкіряній палітурці зошита. Хіба записати свої враження? Помалу гортає сторінки...

Очі його зробилися зосередженими. Запис, зроблений зовсім недавно, вже в Джерельному, нагадав розмову в кабінеті майора Мавродія. Мова йшла про Гаджієва... Курач доводив, що лейтенант не любить критики, і Мавродій тоді сказав слова, над якими Габай задумався. Вони здалися йому справедливими: «Досить того, щоб

людина вислужала критику, а потім знайшла в собі силу виправитися, не повторювати помилку».

Бач, як виходить. Коли говорили про Гаджієва, Габай легко згоджувався. А нині на зборах нагадали про недоліки минулого виходу в гори, про зіпсовану рацію, обморожені вуха — і вже він, Габай, розклеївся. Все сприйняв як докір... Ні, таки, мабуть, легше тверезо оцінювати становище іншого і трудніше розібратися у власних помилках...

Він сидів над своїм щоденником, аж поки на стіні, поруч, зарокотало, дзенькнуло, і в кімнаті розлігся м'який басовитий удар. Це нагадало — пора спати.

І тільки тепер, відклавши щоденника, побачив Сергій на книжках два нерозкритих листи. Схопив їх. Швидко прочитав зворотню адресу на першому синьому конверті — лист був від Гриші Ткаченка, однокашника по училищу. Другий біленький — від батька. «А від Варі так і нема, мовчить Варя...»

...В цю ніч Сергієві снилися засніжені Курильські острови. Синя далечінь моря ховала в собі якусь таємницю, і він повинен був розгадати її. Вдивлявся до болю в очах в рухливій тіні; вони здавалися Сергієві то високими густими хмарами, що насувалися на нього, а то ввижалася йому ескадра чужих кораблів — вона пливла, навівши на берег чорні жерла гармат...

Передчуття близького бою оволоділо Габаєм. Він ще зрікше спостерігав за морем і вже не сам, а поруч з ним стояв Гриша Ткаченко — кучерявий, з обвітраним лицем, у сталевому зеленому шоломі, і стояв батько. Очі батька світилися молодо, і в волоссі, що вибивалося з-під шолома, зовсім не було сивини — таким батько зображений на портреті, що висить в їхній московській квартирі поруч з портретом матері. А далі без кінця суворі солдатські лиця, блискучі шоломи з червоними зорями, прапори...

Не всі сни запам'ятовуються, але цей Сергій добре пригадав уранці. В листах не було нічого, що викликало б бачені ним картини, тільки й того, що Григорій Ткаченко прислав привіт з далеких островів, а батько радив синові не захоплюватись першими успіхами, бо, як писав він, кожен день служби вимагатиме нових досконаліших знань; військова наука, як і люди, довірені тобі, не стоять на місці, рухаються вперед, і ти, офіцер, мушиш зважувати це і, не шкодуючи сил, вчитися

наполегливо щодня, щогодини. Жити інакше офіцер передової в світі армії — Радянської Армії — не може, не має права...

34

— О двадцять першій — офіцерська нарада у командира полку, — сповістив Габаєві Курач.

— Так пізно?

Відтоді як Габай у полку, жодного разу полковник не затримував офіцерів увечері. «Ущільнювати свій день, використовувати раціонально кожную хвилину, тоді не треба буде засиджуватися до ночі», — говорив він. І сам показував приклад діловитості: висловлювався на нарадах коротко, військовою, точною мовою.

— Щось термінове? — поцікавився Габай.

Андрій Курач поважно розкрив планшетку, показав Габаєві розмальовану кольоровими олівцями карту.

— Полонина Руна. Вона в нас тепер на черзі, — і, оглядівшись довкола, тихше додав: — Ми, виявляється, не самі вирушаємо в Карпати. По той бік перевалу Н-ська частина стоятиме. Поживемо з тиждень серед гір, освоїмося, а потім тактичне навчання... Нам, здається, випадає тримати оборону.

— Так, цікаві дні наближаються...

— І відповідальні. Я ось тільки-но від майора Мавродія. Командування великі надії на комсомольців покладає. Майор так і сказав мені: підрозділ, яким командує комсомолец, повинен виконувати всі завдання тільки відмінно. — Курач щиро признався: — У мене такий настрій, Сергію, ніби попереду не просто навчання, а справжні бойові дії. Так що ти гляди! На тобі подвійна відповідальність. І офіцерська, і комсомольська. Важко буде, до нас звертайся. Допоможемо. — Курач, розмовляючи з Габаєм, переходив то на «ти», то на «ви» і сам не помічав цього. Габаєві теж передалося його збудження, і він, згадавши щось, запитав:

— А кому в головній похідній заставі іти?

— Певно, що тобі. Хто ж так добре знає цей маршрут, як ти!

Габай освітився весь, але за мить захитав недовірливо головою:

— Навряд... Он як вистьобали мене на нараді: і того недогледів, і другого...

— Дивак чоловік! Забув хіба — за одного битого двох небитих дають!

Сергій Габай побував у бібліотеці і, набравши книжок та брошур, вернувся в казарму.

— Пришліть мені рядового Золота, — наказав сержантові Воякову.

Настали вільні години, солдати займалися господарськими справами: пришивали чисті комірці, влаштувавшись ближче до вікон, голилися, писали листи. Онуфрія Золота в казармі не було, і сержант Вояков пішов за ним у кімнату політосвітньої роботи. Тим часом Габай переглядав ще раз принесену літературу. Відібрані для себе книжки засунув у польову сумку, решту відклав. Були це здебільшого маленькі брошури, випущені різними спортивними організаціями: поради лижнику, альпіністу і одна тоненька брошура: «Карпати».

— Ваш наказ виконано, — доповів лейтенантові Вояков. — Мені можна йти?

— Ідіть. А ви, — звернувся лейтенант до Онуфрія Золота, який хотів у свою чергу доповісти згідно з статутом, — ви, товаришу Золото, присядьте. Я підібрав вам дещо. Прогляньте і підготуйтеся до бесіди. В оцій ось, наприклад, є поради, як у горах вберегтися від обмороження, а тут коротко викладена історія боїв у Карпатах... Ви знаєте, що ми стоятимемо табором недалеко від Мадярського перевалу. Постарайтеся більше взнати, солдати цікавитимуться.

— Ясно, товаришу лейтенант. Ми всі ці книжки із собою візьмемо. Пам'ятаєте, того разу знайшовся час і для читання... — Онуфрій Золото задоволений, що лейтенант, як і раніше, добре ставиться до нього, дає доручення. Отже, він, лейтенант Габай, зрозумів: Онуфрій Золото не з тих, хто нехтує дисципліною, а прикре запізнення на десять хвилин було цілком випадковим. Він перегорнув кілька сторінок брошури про Карпати, потім зазирнув в кінець і промовив розчаровано: — Головного й не написали... Послухайте, на чому книжка кінчається: «Над Картапами гримлять гармати українських фронтів. Легендарні солдати ідуть на героїчний штурм, вони візьмуть і цю перепону...» Не візьмуть, а взяли!

— Брошура видана в сорок четвертому році. Тоді наші війська тільки підійшли до Карпат... Але в ній є корисні дані, які можна використати.

— Да... — Онуфрій Золото замріявся. — Я вчився в школі, коли ця книжечка вийшла. Приходиш, було, а на дошці свіже зведення про становище на фронтах... І батько в листах сповіщав: «Штурмуємо Карпати». Він на Четвертому Українському командиром батареї служив...

Габай бачив, як губи Онуфрія Золота здригнулися. З кутиків рота протяглися неглибокі зморшки. Та наступної хвили він вже опанував собою:

— Останній лист від батька з Мукачева прийшов...

Вони трохи помовчали.

— Розкажіть мені про свого батька, — попросив лейтенант.

Солдат розстебнув кишеню на гімнастерці, витяг комсомольський квиток в зеленій акуратній обкладинці. З-під неї він добув невеличке фото і подав Габаєві.

— Дивіться... Таким він був перед війною. Ніхто не давав батькові його років, — гордовито промовив солдат.

Фото раніше було, очевидно, на перепустці, на ньому навіть зберігся відбиток печатки. Робітник у спецівці, зображений на знімку, дивився гострими розумними очима. Підстрижений під бокс, з міцною відкритою шиєю, він нагадав Сергієві одного знайомого фізкультурника з товариства «Динамо».

— Батько працював на заводі... Ну, вам можна сказати: зброю виробляв... І так до останнього дня, аж поки добровольчі батальйони робітників вийшли з власною зброєю на оборону Тули... Заводські добровольці здорово тоді воювали: жоден танк фашистський на їхньому напрямку не прорвався. Ну, зимою погнали ворога, і в Тулі настала тиша. Але на завод не всі повернулися: хто в бою загинув, а хто пішов вперед, на Берлін... Від батька часто приходили листи. Хвалився, що дали йому офіцерське звання, командиром вогневого взводу призначили. А як воювали під Мукачевом, він уже три зірочки мав, батареєю командував... Пише, було, матері: «Спасибі тобі, що добру зброю, жінко, робиш. Спасибі від тульського робітника, твого чоловіка Степана Золота».

— Мати теж на заводі працює?

— Аякже! Усі тульські жінки в той день, коли робітники оборону зайняли, до верстатів стали. У нас так!

Згадка про матір, про рідне місто, яке незламною фортецею встало на підступах до Москви, зітерло

печаль із солдатського лица, воно тільки зробилося старшим.

— Знаєте що? — запропонував раптом Габай. — Я розкажу все це солдатам взводу. І ми напишемо колективного листа вашій матері і всім тульським зброярам. Очі Онуфрія Золота засвітилися подякою.

35

Вечірню перевірку старшина часто проводив сам. Але сьогодні й офіцери затрималися в роті допізна. Габай, Молодов, Гаджієв, наче змовившись, прийшли в коридор, де шикувалися підрозділи, і стежили кожен за своїми солдатами.

Не встиг старшина Морозов подати команду, як з'явився і капітан Полянко. Зупинившись проти дверей ротної канцелярії, він терпеливо чекав, доки в строю буде наведений повний порядок.

У переважної більшості бійців взуття начищене до блиску. Тільки де-не-де непевного кольору чоботи; поглядаючи на них, старшина хмурився і давав знак, після якого солдати блискавично і безшумно мінялися місцями. Передній ряд підібрався на славу, а позаду все ще метушня. Один, другий нашвидку наводять блиск — хто хусточкою чистить взуття, хто шматочком газети, а хто просто рукою.

Рівнятися в коридорі легко, не те, що на плацу. Дошка — чудовий орієнтир. Глянеш збоку — одна непорушна лінія. А старшина таки помічає нерівність.

— Картавцев, чистіше... Куди у вас лівий носок дивиться?

Нарешті бездоганно подана команда «струнко», лунки кроки старшини і його трохи піднесений голос:

— Товаришу капітан... рота вишикувалася!

Різнотонно відповідають солдати: Грабчукове «я» — коротке, схоже на удар у великий бубон; Петро Зайченко теж пробує підстроїтися під Грабчука, але басок у нього не справжній, фальшивий; Ларіонов вигукує «я» так, ніби співак пробує свій голос перед концертом...

Хтось прогавив, коли його викликали, старшина зиркнув строго в той бік і повторив прізвище...

Вечірня перевірка — щоденна церемонія, до якої солдат звикає не відразу. Новакові спершу навіть дивно:

навіщо уся ця історія, і так старшині відомо — хто є, а кого нема; та згодом перевірка стає для кожного невід'ємною часткою строго регламентованого солдатського буття. Вона вінчає день напруженої ротної праці, вона нагадує солдатів, що він, його взвод, рота знаходяться в строю могутньої Радянської Армії, що так само, як тут, у Джерельному, озиваються на перекличці його численні побратими в усіх гарнізонах — маленьких і великих, далеких і близьких.

Ніби продовження строю роти — піраміди зі зброєю. Вороненою сталлю блискотять автомати і карабіни, стоять кулемети в новеньких чохлах... А десь у інших місцях, в інших гарнізонах — гармати і танки, літаки і кораблі. Батьківщина може покластися на своїх воїнів. Мужні, рішучі, пильні, вони — на сторожі...

Капітан Полянко відчуває на собі погляди солдатів. Так, вони догадуються, про віщо буде розмова. Мабуть, і в них таке ж, як і в нього, бажання: хоч зараз вирушити в зимовий табір. Але не всі, звичайно, розуміють, що їх чекає, які випробування попереду. З усієї роти тільки взвод Габая побував на полонині Руна, і то лише кілька годин. А це ж — два тижні! Він, Полянко, добре пригадує перший післявоєнний рік. Тоді, виконуючи оперативне завдання, він опинився зі своїми бійцями в Карпатах взимку, далеко від людського житла... Дарма, що його взвод складався майже із самих фронтників, десятиденний гірський похід примушував напружити всі сили, мобілізувати все своє вміння і волю. На кожному кроці гори диктували свої закони, виникали нові й нові перешкоди й загадки... І тепер знову випадає вести в ті самі суворі місця солдатів...

— Кілька невідкладних питань... Я тому й прийшов на перекличку, — капітан Полянко наблизився до місця, де стояли Золото і Картавцев. — Як ви себе почуваете, Золото? А ви, Картавцев? Не скаржитесь на здоров'я? Ні? От і добре. Діло для вас є. Дуже відповідальне... На світанку в гори вирушає транспортна рота, їм потрібні надійні провідники... Командир взводу лейтенант Габай рекомендує вас, Картавцев, і вас, Золото. Шлях до полонини Руна не забули?

— Так точно, товаришу капітан, не забули, — чітко відповів Онуфрій Золото, гордий, що саме на ньому зупинив свій вибір лейтенант Габай.

— А Картавцев?

— Із заплющеними очима доведу, товаришу капітан, — Картавцев трохи подумав. — І кухня буде з транспортниками?

Полянко весело подивився на Картавцева.

— А у вас губа не дура!

— Та ні... Я подумав: кухню не нав'ючиш... — Картавцев сердито зиркнув на свого сусіда, Дмитра Грабчука, який, почувши про кухню, голосно чмихнув.

— Де пройде олень, там пройде і солдатська кухня! — пожартував Полянко. Потім його обличчя знову зробилося серйозним: — Старшині проінструктувати обох і сьогодні ж відрядити... Або ні, нехай ночують у себе, але щоб рівно о п'ятій були в транспортній. Ясно? Це перше. А друге... Попереджаю всіх. У горах — не дома. Хто почуває себе слабим, має якісь скарги... раджу заздалегідь заявити... Однаково кількох доведеться тут залишити на хазяйстві... Ну, хто має бажання залишитися? — капітан Полянко почекав трохи, ніби сподівався, що ось зараз обізвуться добровольці, але таких не знайшлося.

— Ось яка у нас рота! — захоплено промовив Полянко, звертаючись до офіцерів. — Таким молодцям ніякі гори не страшні.

І було ще одне питання, його капітан навмисне відкладав на кінець розмови. В городку залишиться вся група учасників майбутніх стрілецьких змагань. Очолить її, як завжди, лейтенант Гаджієв. Але в той час, коли стрільці захищатимуть на змаганнях честь полку, решта другого взводу повинна показати у зимовому таборі високий клас бойової виучки, наполегливість у подальшому підвищенні військових знань...

— Товаришу Морозов, — звернувся капітан до старшини. — Згідно щойно підписаного командиром полку наказу, ви призначені виконуючим обов'язки командира першого взводу. Доповісте про прийом-здачу взводу завтра о десятій нуль-нуль. Ще є запитання?

В строю — тиша. Гаджієв про щось тихо радиться з Габаєм, той схвально киває йому.

— Дозвольте, товаришу капітан, — обзивається Гаджієв. — Чи не можна зачитати затверджений список учасників змагань?

— Чому не можна?

Капітан називає прізвища. Крім самого Гаджієва, по-ідуть сержанти Стрельцов і Яременко, а з рядових Черних та Рязанов.

Архип Рязанов... Як весело заблищали в нього очі! І не тільки в нього. Адже всі в полку знають — багато зробив Рязанов, щоб повернути втрачений авторитет, добре ім'я. А коли так, не гріх і переглянути своє ставлення до людини. Критикуючи Рязанова, мали одне на меті — допомогти йому. От і чудово, що він це зрозумів! Нехай іде...

І Гаджієв радіє. Що там не кажи, а боляче було. Тепер — усе в минулому... Ні, не все. І йому, і Рязанову дано суворий урок. Не забудеться.

— На-пра-во! — подає команду старшина Морозов. — Кроком руш! — і після кількох зроблених ротою кроків: — Р-р-розійдись!

Сергій Габай побув ще трохи в казармі, слідкуючи за тим, як його солдати укладаються спати. Постояв біля ліжка Онуфрія Золота; той саме перекладав речі у своєму солдатському мішку.

— Зайвого не беріть нічого. В дорозі і голка важить... Хоч без неї і не обійдешся... Книжки? Залиште в себе найнеобхідніші, ось цю про Карпати, і цю... а решту покладіть в тумбочку. Від вас, Золото, і від Картавцева багато залежить. Покажіть транспортникам витримку справжніх стройовиків... Буде важко, знаю. А ви сміливіше вперед... На вас рівняється уся рота.

— Постараємось, товаришу лейтенант... А полк коли виступить?

— В другій половині дня.

— Ми вас зустрінемо... Місце для роти підшукаєм, щоб у затишку. Хмизу заготовимо. — Онуфрій Золото вдячно дивиться на командира взводу. Хотілося подякувати за довір'я, сказати, що ніякі труднощі не злякають його; лейтенант може бути спокійний. Але до їхньої розмови прислухалися: Петро Зайченко навіть подушку поклав на самий край ліжка, а з другого боку мружив очі всюдисущий Семенов, і тому Золото лише повторив схвильовано: — Постараємось, товаришу лейтенант! — такий він уже був, Онуфрій Золото: не любив та й не вмів ділитися своїми почуттями на людях.

Лейтенант зрозумів солдата. Зворушений, він відстебнув від планшетки компас і так з ремінцем простягнув його Онуфрію Золотові.

— Візьміть. А то що ви за провідники без компаса?

Маленький, із сріблястим нікелевим обідком компас лежав на широкій долоні солдата; світло-зелена стрілочка потремтіла трохи, похиталася і нарешті зупинилася, вказуючи своїм гострим кінцем в бік Семенова.

Той відразу озвався.

— Бач, моє ліжко, виходить, на півночі, а я-то думаю, чому це уночі дрижаки беруть.

Але дотеп залишився непоміченим: Золото і лейтенант були зайняті своїми думками. Потім лейтенант вийшов.

У півтемряві на лівому фланзі казарми хтось дихав з присвистом; на порозі з'явився черговий: мовчазний, насторожений, він підозріло поглядав на ліжка Семенова і Зайченка, звідки тільки-но, як йому здалося, чулися голоси. Увесь вигляд чергового говорив: «Начувайтесь, кого впіймаю на гарячому».

Скрипнуло ліжко, хтось повернувся на другий бік. Інший глухо, під ковдрою, кахикнув. І знову — тиша. Черговий потягся рукою до вимикача, зробилося зовсім поночі. Та згодом темрява трохи відступила. Крізь помережані морозом шибки в казарму пробивалося фантастичне, схоже на місячне, світло: то ліхтар від брами, похитуючись, посилав своє проміння у казарму.

— А він світиться! — прошепотів Семенову Онуфрій Золото, випростовуючись з-під ковдри.

Компас лейтенанта Габая потрапив спочатку до Семенова, а потім пішов мандрувати з його легкої руки далі, по ліжках.

Ні, не всі, очевидно, могли так скоро заснути в цю ніч. Лейтенант Габай повернувся додому о пів на першу. І здивувався — Мединський не спав. Сидів під теплою піччю і, розіклавши на колінах мундир, старанно чистив гудзики. Він аж упрів від незвичної роботи, навіть очі його здавалися вологими.

«Мундир... Гудзики... З якої б це причини? — не розумів Габай.— Свята ж, здається, у ближчі дні нема. День Радянської Армії? Так до нього ж ще майже місяць...»

Голос Мединського обриває Сергієві роздуми.

— Подивіться ось... — капітан Мединський вже облишив свій мундир і стоїть поруч з Габаєм. — Мені прислали фотографію... Вірніше, майор Мавродій приніс. Вгадайте, хто це?

Кучерявий хлопчик стоїть біля скелі: штанці на ньому такі широкі, що нагадують спідничку. В правій руці — великий обруч. Не треба мати особливого хисту, щоб побачити дивну подібність між хлопчиком і капітаном Мединським. Ті ж волохаті широко розкрилені брови, гострий, ніби витесаний з граніту, ніс, вузеньке роздвоєне підборіддя. Губи тонкі, міцно зіщулені.

— Син?

— Син. Данилко.

Сергій згадав капітанову дружину.

— Значить, лід рушив?

— Не сам... При допомозі майора Мавродія, — відповів Мединський. — А син хороший, правда?

— А куди це ви збираєтеся?

Габай пам'ятав, що дехто з солдатів виділений провідником в транспортну роту, але оце лише тепер зрозумів, що йдеться про роту Мединського.

— Як це куди? Завтра ж вихід у зимовий табір?

— Хіба і ви?..

— Аякже! З ротою. Роту придано вашому полку на період перебування в таборі.

«От тобі й Мединський!.. Ніби підмінили людину», — резюмував Габай, задоволено поглядаючи на капітана.

А той, сховавши фото, знову взявся чистити гудзики.

36

У холодному небі миготять зорі. В одному місці їх три вкупі, як на погонах старшого лейтенанта, в іншому, над руїнами замку, — одна велика — майорська. Виходили з Джерельного — зорі здавалися золотими. Тепер же вони з кожною хвилиною світлішають, робляться сріблястими. За гірським хребтом світає...

Онуфрій Золото швидко крокує по скрипучому снігу поруч з Картавцевим. В кількох кроках попереду їде верхи командир транспортної роти, капітан Мединський. Позаду чути сите форкання коней, запряжених в похідну кухню, і тихий голос куховара Петра Гриба; маленький, коротконогий, він підтюпцем біжить за кухнею, щось наспівуючи. Ще далі в ранковому присмерку ледве видніють нав'ючені коні, темні солдатські фігури...

Стрілка компаса вже не іскриться голубим, тільки

коли Онуфрій Золото втягає руку в рукав і потім заглядає туди, він переконується: ні, фосфор ще діє.

— А чого це, — порушує мовчанку Картавцев, звертаючись до Онуфрія Золота, — старший лейтенант Курач із нами? Я думав: випроводжати прийшов, аж ні. Мабуть якесь засідання буде в дорозі.

— Засідання? Не обов'язково. В цій роті комсомольська організація слабенька, недавно створена. Ось він і прийшов допомогти.

— Так рота ж не наша. Тільки й того, що стоїть у Джерельному.

— Наша чи ні, а бач, з нами. І частенько наші підрозділи обслуговує. Хто ж про їхніх комсомольців повинен дбати, як не ми.

— Коли так, то треба представитися Курачеві. Він же не знає, мабуть, що ми тут тимчасові, прикомандировані. Нехай і на нас при потребі розраховує.

— Вірно. Представимося на привалі, — згоджується Золото.

— Деньок, видно, хороший буде. Не такий, як тоді, — оглядається довкола Картавцев.

— А мороз сильний. Чуєш, сніг під ногами розмовляє... Он помкуховара лише за село висунувся, як вже вуха сховав. Боїться...

— Вони ж усе біля тепленького, куховари, — іронічно зауважує Картавцев і навмисне підставляє обличчя вітрові, який коли-не-коли забігає на їхній шлях з-над річки. Згадавши щось, Картавцев зупиняється, піджидає Золота: той прикурював у Петра Гриба і відстав. — Пізнали тебе відразу! Ти саме з командиром їхнім вийшов, а помкуховара, ну, Тесленко, чи як там його, шепоче на вухо іздовому. Про тебе шепоче. Знову, каже, герой наряд позачерговий заробив. Мабуть, його до кухні назавжди припишуть...

— А ти, звичайно, не стримався? То-то я помітив, що вони на нас скося якось поглядають.

— Та я нічого особливого... — усміхнувся Картавцев. — Налякав трохи... Ось, кажу, заведемо вас, ледачих, в гори, спробуйте видряпатися туди, де наш брат частенько буває... Знатимете тоді наряд позачерговий.

— Вони-то не ледачі, цього б я не сказав. Неповороткі, вірно. На кухні свій закон: поспішиш — людей на-смішиш.

— Більшу половину роботи ми за них, штатних, ви-

конуємо. Утнеш якусь штуку здуру — і чисть картоплю до ранку. А тоді — піч топи, миски мий... — скаржився Картавцев, згадуючи недавнє своє перебування на кухні.

Золото розсміявся:

— А ти побережися, не хапай нарядів.

— Буцімто сам ти там не буваш!

Переходили засипаний снігом рівчак. Онуфрій Золото торкнув Картавцева: почекаємо. Підїхала приладнана на полозках кухня; четверо підхопили її на руки і майже перенесли на другий бік, допомагаючи коням.

— От спасибі! — весело крикнув Петро Гриб, обтрушуючи шапку, яка побувала в снігу. — Закурить, — просяг піхотинцям пачку «Верховини».

Золото подякував — він тільки-но куриє; Картавцев взяв сигарету, припалив і, затагнувшись, похвалив:— Здорово пахне м'ятою.

— М'ятою? — здивувався Золото. — Ну й курець!

— Щоб я живий був, м'ята,— обізвався помкуховара, який теж скористався щедрістю свого шефа.

Петро Гриб витяг пачку, понюхав.

— Так і є. З цукерками, видно, лежали.

Розвиднілося остаточно. Почався підйом. Їздовий, високий солдат з облупленим носом, тримав чорного коня за вуздечку і цьвожкав йому помалу; солдати підпихали кухню, не кидаючи цигарок. Командир роти, капітан Мединський, спшився, передав коня ординарцю. Витягши карту, довго розглядав її. Потім підкликав до себе Золота:

— За отим он присадкуватим буком звертаємо ліворуч?

— Нам повз нього йти. Вище дуже слизько...— пригадував Золото, гордо поглядаючи на свою руку з компасом.

Капітан теж подивився на компас Онуфрія Золота і враз згадав: точнісінько такий і в Габая. Він навіть подумав якось, що й собі слід придбати, але потім забув. Невже в полкову крамницю воєнторгу привезли? Спитав про це в солдата.

— Ні, компас не мій. Його наш взводний дав мені на дорогу. Лейтенанта Габая знаєте?

— Так ви із взводу Габая?— здивувався Мединський.— А ми з ним разом живемо.

Трохи згодом після цієї розмови Онуфрій Золото крадькома попередив Картавцева:

— Капітан, виявляється, в одній квартирі з нашим лейтенантом. Отже, тримайся...

— Ти мене не попереджай... Краще он дивися на себе. Підсумок куди з'їхав. То-то...— Картавцев підморгнув товаришеві.— Ну, ну, не затягай дуже ремінь, а то, чого доброго, луснеш... Нам із тобою, друже, однаково — знає капітан нашого лейтенанта чи ні. А якби не знав? То можна вже й вуха розвісити? Ні, брат. Хто ми такі? Піхотинці, стройовики. На те нас і послали сюди, щоб ми клас показали.

— Вірно,— згодився Онуфрій Золото.— Тільки одразу якось незручно вийшло... Пронюхали, бач, що я позачерговий наряд відбував...

— Не біда. Аби тепер себе виправдав. В дорозі...— Картавцев обернувся на голос.— Он до капітана нас кличуть. Ходімо швидше.

І тут, де легко проходили минулого разу, коні осковзувалися. Ось впав на передні ноги Чорний, впряжений у кухню; їзовий, схопившись за колесо, не дав їй поповзти назад. Кінь підвівся, викресав вогню копитами і помалу рушив. Їзовий поглядав, як інші його товариші будуть переходити небезпечне місце. Але що це за червоні краплі на снігу? Кров? Ага — ось вона звідки: він і не відчув, що пошкодив руку. Їзовий гукнув помкуховара. Тесленко поспішив до нього, але, побачивши кров, застиг на місці. Обличчя в солдата зблідло, очі дивилися перелякано.

— Чого отетерів? Держи повід!— гримнув їзовий. Він з кишені витяг чисту хусточку.

— Зажди,— зупинив його Онуфрій Золото.— У мене в мішку індивідуальний пакет є. Зараз дістану,— і, розв'язуючи свій речовий мішок, пояснював:— На платку твоєму до біса всякої інфекції. Хіба вам не казали? На війні, брат, усяке бувало.

— На війні, коли що і трапиться з людиною, так не дивно,— почувся голос Тесленка: він вже встиг передоручити комусь коня.— А ось яким бісом ліземо ми на ці гори? Ніякого противника поблизу нема...

Онуфрія Золота наче підмінили: очі в нього зробилися колючими, жорстокими, губи презирливо стулилися.

— Здорово ти, голубе, висловився!— гостро кинув він Тесленкові, продовжуючи бинтувати їзовому руку.— Чули? Ти як же міркуєш, цвіркун запічний, мирне життя...

— Полегше. Від цвіркуна чую...— почав був Тесленко.

— Ти як же розумієш мирне життя солдата?— продовжував спокійніше Онуфрій Золото.— У мене, голубе, враження, ніби ти з Марса звалився. Мирне життя для нас з тобою, для всіх, кому Батьківщина довірила зброю, в тому й полягає, щоб стати справжніми воїнами, навчитися долати труднощі!..— Онуфрій Золото глянув на компас, і йому пригадалася остання розмова з лейтенантом Габаєм, і не тільки вона, а й інші — під час повені на Тисі, на уроках політичної підготовки, пригадалися бесіди, які завжди глибоко зворушували його.

— Він у нас тепличний,— озвався їздовий, з докором поглядаючи на Тесленка, який, це було ясно, осоромив всю транспортну роту.— І, скажіть на милість, випаде ж людині... До армії комірником на кондфабриці влаштувався, сам казав — робота «не бий лежачого», а нині при кухні... Усякий смак до праці згубив... А мо', й не мав його зовсім. Бач, за мене переживає! А коли доручив йому коня на хвилину, так не сподобалося.

— Е, ні. Стривай,— зупинив Золото Тесленка, помітивши, що той має намір втекти від них.— Стривай, я не усе сказав. От ідімо разом... поговоримо, а хлопці нехай послухають. Хто з нас правий — розсудять... «Ніякого противника»,— так, здається, ти висловився.

— Я сказав: поблизу ніякого противника. А відносно світового капіталізму, я й без тебе знаю,— огризався Тесленко.— Так де ж він, той капіталізм, на цих горах сидить?

— Знаєш ти, видать, малувато...— знову обізвався їздовий, ховаючи в кишеню перев'язану руку: вона зробилася дуже чутливою до морозу.

— Якби так наші старші брати, наші батьки, як ти, чоловіче, міркували, не під силу було б їм з фашистами воювати. Майже чверть віку жила наша країна мирно, а про зміцнення обороноспроможності ні на хвилину не забувала.— Онуфрій Золото почекав, поки командир роти, який саме підійшов, переговорив з Петром Грибом, а потім продовжував:— Набили наші піку міжнародному фашизмові, правда? Поставили на коліна найзліших наших ворогів! А чому? Тому, що народ наш, армія вміли воювати. А тепер це вміння нам на всякий випадок прищеплюють, тобі й мені. Бо хтозна, які перед нами завдання можуть виникнути завтра. Черчілль он у Фултоні...

«Ну й чеше, ну й ріже!— дивувався Картавцев захоплено.— Чисто тобі наш майор Мавродій!» Картавцеву приємно спостерігати, з якою цікавістю прислухаються до слів напарника бійці-транспортники. «Влетіло-таки на горіхи Цвіркуну!»— радів Картавцев; він ще не забув, як уранці цей самий Тесленко іронічно говорив про Золота...

Капітан не все чув, але й з уривків гарячої розмови піхотинця з помкуховара зрозумів, у чому річ. Помітив він і те, як схвально прислухалися їздові до слів провідника.

Тим часом розмовляти було все трудніше: підйом давав себе знати. Люди й коні розтяглися довгим ланцюжком, який губився десь аж у долині. Командир роти то поспішав наперед, до кухні, то зупинявся обіч стежки, пропускаючи повз себе підрозділ. Час від часу він виймав великий артилерійський бінокль і дивився заклопотано на Джерельне. Згодом рота втягнулася в міжгір'я, повернула трохи праворуч, і тепер вже бінокль був ні до чого. З усіх сторін роту облягли гори.

Хтось, мабуть, розповів про сутичку Онуфрія Золота з Тесленком Курачеві. Після привалу він пішов поруч з кухнею і, ніби між іншим, звернувся до помкуховара:

— Сутужно? Значить, на турнічок частіше заглядати треба, вірно, провідники?

— Так точно, товаришу старший лейтенант,— гаряче відгукнувся Картавцев.— Турнічок добра штука. І футбол теж допомагає. Раніше, бувало, і в мене ноги швидко втомлювались, а тепер натреновані: ого!

— А я на ноги не скаржуся. Хто вам сказав, товаришу старший лейтенант!— Тесленко несподівано скипів. Випнувши груди, він почав ступати ширше, твердіше.— Ще побачимо хто з нас,— кивнув Картавцеву,— більш витривалий!

«Ага, таки розворушили тебе!»— подумав Картавцев.

Петро Гриб нахилився, витяг з-під саней суху гілляку — вона тільки-но скотилася з кручі. Показав на Тесленка:

— У нього думка така: в мирні дні відпочивати треба... Тесленко, бач, не згоден із Суворовим, який вчить: тяжко в навчанні — легко в бою.

— Невже не згоден?— Курач серйозно подивився на замисленого Тесленка.

Одверто кажучи, Курачу й самому було нелегко підніматися на крутизну, він давно упрів, давно нетерпляче

поглядав уперед: чи не видно, бува, довгожданої половини. Привал його обрадував. В першу мить він забув навіть, що хотів скористатися перепочинком для бесіди. Але до нього підійшли Золото й Картавцев, потім ще двоє комсомольців-транспортників. Від них він почув і про випадок з їздовим Мешковим, якому переїхало руку, коли той кинувся рятувати кухню, і про Тесленка. І ось вже Курач розкрив свій планшет.

— Випустимо листівку-блискавку. Як Мешкова звати? Олександр. Так і напишемо... І пустимо з рук в руки, щоб усі прочитали.

Курачева ідея всім сподобалася.

— А про Тесленка?

— І про Тесленка напишемо... — Курач трохи подумав. — Тільки пізніше. Поговоримо з ним, може, він і так вже відчув свою помилку.

Тепер, розмовляючи з Тесленком, Курач переконувався: цього доведеться-таки пробрати...

Аж ось принесли «блискавку» № 1. Написана червоним жирним олівцем, вона вабила око.

— Дивіться, Тесленко, — Курач передав «блискавку» помкухареві. Той взяв, швидко пробіг очима по заголовку: «Самовідданий вчинок рядового Олександра Мешкова». Далі читав уже уважніше...

День, як і пророчив Онуфрій Золото, ясний, погідний. Тиша і спокій в Карпатах. Прислухатися — можна почути потріскування скованих морозом дерев, шум на далекій лісопильній ділянці, навіть гарячі подихи паровоза на станції Джерельне. Межигір'я, по якому рухається рота, збирає, конденсує всі ці звуки і, здається, посилює їх. Мабуть, тому і солдатські голоси звучать тут голосніше, виразніше.

Нарешті й межигір'я кінчається — попереду широке вікно, за яким праворуч — біла крутизна Мурованої Стрілки, ліворуч — бездонне урвище. Командир вирішив зробити привал: нехай спітнілі коні постоять у затишку.

Мало-помалу сюди підтягується вся рота.

— Скільки приблизно до того місця? — запитує командир у провідників. Вони розуміють, про віщо мова: командира непокоїть вузький прохід, пробитий у скелях. Прохід той, як пригадують Картавцев і Золото, правда, не довгий, усього яких-небудь двісті метрів. Однак іншого шляху для коней, крім цього коридора, нема. А коридор такий вузький, що кухня навряд чи пройде.

— Його, як вийти он до тієї купи дерев, видно буде,— відповідає Картавцев.

Але Онуфрій Золото не згоджується з ним. До кам'яного коридора, як йому здається, не менше двох кілометрів.

Командир дістає з планшетки карту.

Онуфрій Золото підходить ближче. Слідкує. В руках офіцера лінійка. «Ага, він хоче точно знати відстань до коридора». Цікаво, хто ж з них помиляється — Золото чи Картавцев?

— Да... Близько двох кілометрів,— підтверджує командир роти, продовжуючи розглядати карту. Обличчя в нього заклопотане.— Боюся, що коридор засипаний снігом. Так чи інакше, розвідаємо...— Він дивиться то на Золота, то на Картавцева, вибираючи, кому з них краще дати доручення. Погляд його зупиняється на Картавцеві: «Цей легший, менший, не так важко коневі».

— Беріть мого Робінзона, рядовий Картавцев,— і в розвідку. Огляньте коридор, чи багато в ньому снігу. І друге — зміряйте коридор в ширину. Довго не затримуйтесь. Та глядіть, не збийтесь з потрібного напрямку. Від купи дерев, про яку ви говорили, їхати весь час на південь, точно на південь...

— Єсть, товаришу капітан,— Картавцев повторив даний командиром роти наказ.— Дозвольте виконувати?

За хвилину він з'явився верхи на високому, тонкогом Робінзоні: кінь, очевидно, не дуже був задоволений вершником і сердито витанцьовував, силкуючись скинути незнайомця.

— Но, но,— лагідно погладив коня капітан.— Заспокойся.

Картавцев уже замахнувся прутиком, але в останню мить Онуфрій Золото затримав його:

— Візьми компас... З ним певніше. Тільки гляди, не згуби. І запам'ятай — від тих он дерев точно на південь.

Картавцев з місця рушив галопом, кумедно підстрибуючи в сідлі.

Мединський витяг цигарку, затис її між пальцями, але зробив це необережно: тютюнова кулька вилетіла на сніг. З другою він уже обійшовся делікатніше... В кількох кроках від нього стояв Курач, жваво розмовляючи про щось із солдатами. Почував він себе, як видно, добре, побоювання Мединського не справилися.

«Матиму я з ним клопіт»,— подумав він уранці, коли з'ясувалося, що Курач ітиме з його, Мединського, ротою. Пригадалися дні, проведені разом з Курачем на Тисі. Тоді Курач різко виділявся поміж усіма своєю звичкою кутатися в тепленьке, неначе вони не на Закарпатті, а на Північному полюсі. На ньому був дублений далеко-східний кожушок з величезним хутряним коміром, підшиті шкірою валянки, ватяні штани. А під кожушком ще й шарф теплий кролячого пуху; ним Курач замотав шию і обв'язав навхрест, щоб і груди прикрити... Покропило того разу Курача дощиком, кожушина намокла, зробилася сірою, брудною, комір—кошлатим. А вдарив мороз—ще гірше: усе змерзлося, задубіло, рукава покоротшали, валянки не налазять, біда.

І тепер Курач прийшов у тому самому кожушку. Але вже не опускав навушників, не піднімав коміра. Ватяні штани, валянки, сизий шарф—все залишилося дома: Курач був одягнений легко і тепло, як і всі солдати. В дорозі, правда, він зупинявся частіше від інших, витирав піт, навіть сніг їв крадькома. Помітивши таке, Мединський сподівався—Курач от-от попросить коня. І на всякий випадок вже прикинув, якого з резервних можна буде взяти під сідло.

Але Курач кріпився. Червоний, зморений дістався він до першого привалу і раптом, дивись, заходився випускати листівку-блискавку! Рушили далі, Курач іде та й іде, нічого не просить. Ще й помічника куховара агітує: Мединський чув всю їхню розмову... І, одверто кажучи, Мединському під кінець зробилося ніяково. Порівнявшись з Курачем, він теж спішився. І на срібні крапельки, що густо вкривали Курачеве чоло та перенісся, дивився тепер не з іронією, а співчутливо.

«Треба дати йому коня. Обов'язково»,— вирішив Мединський, наблизившись до гурту, де, оточений солдатами, стояв Курач.

Солдати розступилися перед капітаном, і він побачив, що тут вже встигли розпалити багаття. Біля нього припав на одне коліно Петро Гриб; він зняв з правої ноги чобіт і тер снігом мізинний палець.

— Приморозив?—капітан нахилився над ефрейтором.

— Диво!—винувато обізвався Петро Гриб.—Ноги гарячі, пітні, а цей, мізинний, ніби обварений. Пече нестерпно.

Примчались они поглазеть,
На юрких виллисах,
разодетые
Корреспонденты газет...

— Про американців!— обізвався рудоголовий солдат
з низько підстриженими вузькими вусиками.

На нього нагримали:

— Тихше, не перебивай!

Перегорнувши сторінку, Мешков продовжував:

И развернули свои вопросники
(Напали
писаки
на хлеб),
Рылись, словно
жуки-навозники,
В немецком они барахле.
У ног у янки трофеи лежат,
Растерян янки
от удивления.
Подходит к янки
пехотный сержант,
Наш командир отделения.
— Два дня штурмовала наша рота
Мыс этот голый
и узенький,
А как насчет Второго фронта,
Господа союзники?

— Здорово!— знову не стримався той самий солдат.— Вони, бач, на готове приїхали, а наш без усякого рубас: воювати треба, фашистів бити!

И выпучил янки
пуговки-очи:
Не понимаем,
что сержант хочет...—

читав Мешков, підробляючись голосом під янкі; за його переконанням всі вони, очевидно, гугняві.

И, объезжая
от взрывов ямки,
Уехали,
скрылись,
смылились янки.
Они на Лесистую не всходили,
Где алые звезды горят,—

голос Мешкова тепер звучав гнівно і твердо,—

Где мы товарищей похоронили,
Двадцатилетних ребят.
Без остановки прошли их машины
Мимо зеленых оград,
Где на Макензиевых вершинах
Орлы черноморские спят...

Солдати тісніше обступили багаття. Звісно, капіталістів не тривожать могили радянських людей; це ж президент Трумен, читаючи повідомлення про кровопролитні бої на Східному фронті, потирав задоволено руки: «Нехай убивають один одного, і якомога більше!»

Мешков скінчив, солдати помовчали трохи, схвилювані. Слово гвардії рядового було й їх власним словом, їхньою пересторогою усім лицемірам і ворогам.

Нарешті Петро Гриб промовив:

— От якби ти, Мешков, навчився такі вірші писати! Щоб за серце брали...

— Може, й навчуся,— відповів серйозно Мешков. Він нахилився до багаття, обережно гілочкою поворошив його; вогонь запалав з новою силою...

— Їде! — крикнув хтось, і солдати побачили вершника. Це був Картавцев. Зупинившись недалеко від багаття, Картавцев зліз з коня і поспішив до командира роти.

Мединський уважно вислухав Картавцева. Побоювання його підтверджувались: коридор засипаний снігом, шар його досягає двох метрів. Але головне не в тому, що снігу багато, рота впоралася б з ним за якихось півтори-дві години. Затримка буде за іншим: стіни коридора високі й круті, туди сніг не викинеш. Виходить, кожну лопату доведеться виносити...

— А відносно габаритів,— доповідав далі Картавцев, показуючи офіцерові шнурок-мірку,— кухня не пройде. Хіба що боком якимсь...— несміливо додав він.

— Це справді ідея!— згодився офіцер.— Так ми й зробимо. Але сніг... Як бути з ним?.. Хіба волокушами? Волокуші можна зробити, матеріал для них є. Та однаково толку мало: місця в коридорі тільки на одного коня, і той не обернеться...— капітан роздумував уголос, ніби радився з присутніми.

І справді, солдати, перебиваючи один одного, загомоніли:

— Шукати інший шлях... Якимсь же люди добиралися на ту полонину.

— Гілляк намостити...

— Здоров був! Сам-то ти пройдеш, а коні?

— А коли б, товаришу капітан, волокушу на довгій тязі?.. Кілька посторонок зв'язати...

— Вірно ефрейтор каже,— підтримав Петра Гриба Курач.— Можна тоді навіть не одну, а дві-три волокуші одноразово в хід пустити.

— У нас же мотузка є... кілька клубків...— пригадав командир роти і повеселішав.— Увага, товариші...

Невдовзі рота з лопатами, дошками, сокирами, захопивши із собою трьох коней, вирушила по свіжих слідах.

В порослому буком яру межигір'я залишилися з кіньми й вантажем двос: Петро Гриб та Мешков. Першого зобов'язали скип'ятити чаю і за годину прибути туди, де працюватиме рота, другому капітан не дозволив іти з хворою рукою. Хтось, було, заїкнувся, чи не залишити для компанії Тесленка; той лише глянув на жартівника спідлоба і, енергійно закинувши лопату за плече, рушив з усіма.

Петро Гриб подивився на годинник: було пів на третю.

— Оце тепер полк виступає з Джерельного,— заклопотано промовив Гриб.— Чи встигнуть наші... Я ж хотів ще завидна обід зготувати, гаряченьким усіх почастивати...

37

За недалекими вершинами сідає сонце; воно заливає прозору голубизну неба червоним золотом. Гребені гір виступають виразніше, нагадуючи армаду кораблів, які пливуть в кильватерному строю по казковому морю. Над синьою западиною піднімається дим невідомо ким розпаленого багаття; а може, там стоїть мисливська колиба?.. Гори в білих шапках, чорні латки лісів, засніжені долини, перерізані жилами-струмочками, які й тепер не посули, течуть...

Висока полонина, де розташувався зимовий табір, лежить ніби у самому серці гір. І тут пульсує життя. На чистім снігу пролягли десятки доріжок, по них сюди й туди сновигають солдати. Один за одним підводяться намети: малі — під житло, більші, ширококрилі, — штабні. Струнка соснина, тільки-но обстругана, оновлена, розкидала на чотири боки дроти, вп'ялася ними в землю. І вже клопочуться біля неї, приладжуючи прапорець.

Ще сьогодні затріпотить він над табором. Тут і там весело палахкотить багаття, пахне димом, житлом.

Крізь хрипи та розряди проривається музика, клубні працівники налагоджують радіо.

Взвод лейтенанта Габая в наряді: вони ж тут, на полонині Руна, старожили!

Чергування Сергія Габая особливе. Полковник Макаров, майор Мавродій вже кілька разів питалися то про будівництво наметів, то про укриття для коней, цікавилися, як іде заготівля дров на ніч. Він, черговий, все повинен бачити, за всім доглянути. А ще й свої справи є: незайняті на постах бійці взводу устатковують намети, плетуть з галуззя щитки для ліжок, будують земляні печі...

Сергій зазирає в один намет, ага: тут житиме ротний. Його помітили.

— А вам, Габай, лист! Ось тільки-но пошту привезли,— і капітан Полянко простягнув Сергієві синій конверт.

Сергій упізнав почерк... Швидко вийшов з намету. Серце спершу на мить завмерло, а потім йому стало тісно в грудях: так і є, передчуття не обмануло Сергія — лист від Варі!

Обережно надірвав красчок: в конверті фотографія. Варина! Варя в спортивному костюмі. На темному светрі вишиті білою шерстю ялинки, олені. Світло падає дівчині в лице, і вона мружить очі, але вперто дивиться в обраному напрямку. Рот напіввідкритий, губи по-дитячому пухлі, маленькі, складені так, ніби Варя збирається вимовити букву «о» або подути на гаряче.

Напис на звороті викликає у Сергія теплу посмішку: «Я на лижній прогулянці в парку імені Горького. Мені жарко, хочеться пити... Хочеться бачити вас, Сергію.

Варя».

Сергій ще раз дивиться на знімок: «Фотографуючись, думала про мене!» Спогад про Варю, живу, а не на фотографії, п'янить... Йому так хочеться обняти її!..

Потім він прочитав листа... Так і є. Ніна Петрівна додержала свого слова... Ага, ось воно що!.. Варя подумала, ніби він соромився випроводжати її тоді на станцію... Дивачка! Тому й не писала, гнівалася...

«А Ніна Петрівна молодець!» Сергій легів уявою ту-

ди, в Москву, і заздрив дружині Полянка, що вона, а не він, знаходиться тепер біля Варі, чує її голос, бачить її милі довгасті очі.

Пригасає захід, на небі остигає плавлене золото, покривається сірою плівкою... Багаття освітлюють брезентове містечко, в наметах загораються лампи. Висока конюшня, стіни якої майстерно викладені з снігу, схожа тепер на древній кришталевий палац.

Мороз сильнішає, забирається під шинелю, лоскоче шию, вуха. «Треба опустити навушники»,— вирішує Сергій і в цю мить кидає погляд на вартового біля полкового прапора, схованого у чохлі. Онуфрій Золото, його солдат, стоїть урочистий, строгий, не ворухнеться. Вуха йому теж, напевне, щипає мороз, та солдат вистоїть до зміни. А коли так, потерпить і лейтенант Габай...

Сергій намацує в кишені конверт. Намагається уявити, чим тепер займається Варя. Пішла з Ніною Петрівною у МХАТ або у Великий театр? Чи, може, сидять удвох дома і Варя розпитує про Джерельне?

Йому хочеться опинитися хоч на мить поруч з Варєю.

Коли ж вони знову зустрінуться? Сергій вірить, що скоро. Хтось ніби дав йому нині вірну запоруку. А як і почекати доведеться, однаково. Він чекатиме. І кожен день Сергієвого життя буде таким, щоб Варя Макарова гордилася ним, гордилася його і своєю любов'ю.

«Дивися ж, не схиб, Сергію,— говорив він собі,— ні в малому, ні в великому!»

«Труд офіцера, солдата — нелегкий... Але ж і вся наша країна працює з повним навантаженням сил! Так, з повним напруженням, терпеливо роби своє діло, Сергію, роби для блага Батьківщини!».

Габай зупиняється; високий голос сурми птицею злітає над табором. Вечірній збір!

Урочиста мелодія довго панує над усіма звуками. Її повторюють гори; відлуння оксамитною хвилею котиться й котиться над Карпатами.

І Габаєві здається, що то не луна, а сурми багатьох полків скликають своїх солдатів в один могутній стрій.

Піднесене почуття оволодіває Сергієм: полк, в якому він служить, став часткою його самого, став життям, яке він вибрав для себе.

1

Молодий іспанець у формі офіцера регулярної армії вийшов на ажурний балкон: над долиною Гвадалахари і досі тривав повітряний бій. Літаки блискавками протинали повітря в різних напрямках, наздоганяли один одного, переверталися, падали стрімголов, щоб за мить знову набрати висоти. Чулися сухі кулеметні черги. Ось тупоносий винищувач пішов униз, просто на будинок з балконом. У офіцера самі собою заплющилися очі, а коли він знову відкрив їх, то побачив, що над ним був «чатос»¹ і що літак горить. Шлейф густого диму тягся за ним, ніби хвіст паперового змія.

Офіцер похапцем глянув на годинник і відразу ж крикнув солдатам, які лежали на траві під крилатою оливою:

— Зв'язкові одинадцятої, дванадцятої, дев'ятнадцятої — в штаб до капітана Гельвега...

Він бачив — двоє викликаних підвелися відразу, третій — після деяких роздумів. «Ніякої дисципліни, навоюєш з такими», — незадоволено похитав головою офіцер.

Третій ішов помалу, неначе вирішив трохи подратувати теніенте², похизуватися перед колегами, які його очікували біля ганку. Він був на цілу голову вищий за них, широкоплечий, міцний. Світлий плащ ледве тримався на одному плечі, а сам господар того плаща виглядав так, наче він прогулюється десь на центральній вулиці Мадрида і дбає насамперед про свій зовнішній вигляд.

А небо клекотіло. Бій перемістився ближче, і вже навіть без бінокля можна було відрізнити своїх і чужих. Знову, як і в попередні дні, фашисти кількісно переважали республіканців. П'ятеро «фіатів» проти двох «ча-

¹ «Ч а т о с» — кирпатий (ісп.).

² Т е н і е н т е — лейтенант.

тос!» А як вони ходять нерозлучною парою, ніби зв'язані сталевими нитками!

За скляними дверима вже з'явилися зв'язкові, й офіцер теж поспішив туди. Тільки тепер він упізнав атлета з плащем: «Коррерас! Знаменитий севільський торреро Кід Коррерас!»

— Чароль, дайте, будь ласка, шифрограму нуль-нуль триста двадцять,— звернувся до теніенте капітан Гельвег.

Теніенте шукав серед паперів шифрограму, а сам крадькома поглядав на Коррераса. Скільки разів Чароль, затаївши подих, дивився на улюбленця Севільї, коли той виходив на пласа де торос¹. Як високо тримав тоді маестро голову! Здавалося, він готовий був стати на герць з усіма биками світу. Таким знав Чароль Коррераса. А зараз? Зараз він схожий скоріше на легковажного кавалера, ніж на солдата. Цей донжуанський плащ, ці черевики з білими товстими подошвами. Навіть на колодці маузера, яким збирається воювати торреро, і там щось поблискує. Ага, в глянцевате дерево вправлено золотий перстень...

Теніенте поклав перед Гельвегом кілька бланків з текстами на різних мовах. Він, Чароль, добре знав зміст телеграми з Валенсії, як знав і обставини, в яких опинилися дві республіканські бригади. Гори Гвадаррами більше не були їхніми спільниками,— вершинами заволодів ворог. Тепер за кожним каменем, в кожній ущелині засідка. У вогняному кільці, в напівоточенні б'ються герої. І, можливо, доля тисяч бійців залежить від того,— дійде чи не дійде до них зв'язковий з новим бойовим наказом. А цей зв'язковий — Коррерас...

Холодний піт виступив на чолі теніенте. Він думав про Коррераса. Чомусь не вірив, що у того вистачить терпіння, знайдуться душевні сили для виконання такого важкого завдання.

А капітан Гельвег, поки зв'язкові читали, спокійно чекав. Перед ним лежала розмальована олівцями карта-кілометровка. Під іспанськими назвами — написи німецькою мовою, так Гельвегу, очевидно, було краще орієнтуватися.

Першим повторив напам'ять прочитане зв'язковий одинадцятої. Його французька мова була з солідною

¹ П л а с а д е т о р о с — арена для бою биків.

домішкою німецьких слів. Капітан задоволено дивився на свого земляка. Обидва вони родом з Ессена, обидва найкраще знають в рідному місті... в'язницю для політичних. Доля часто зводила капітана рейхсверу у відставці Гельвега і друкаря-лінотипіста Ганса Варнке, і ось нарешті вони знову вкупі.

Варнке затримується ще трохи біля карти; Гельвег терпеливо дає пояснення, водить по ній сухим пальцем з міцним, ніби полірованим нігтем. В голосі його вчувається особлива теплота. Хоч що там кажіть, а приємно бачити живим-здоровим колегу по комуністичному підпіллю. І де бачити — на війні за свободу!

Ганс Варнке прощається з усіма, піднявши вгору стиснуту в кулак руку: «Рот фронт!»

Настає черга зв'язкового дванадцятої інтернаціональної. Він тут наймолодший. Світле відкрите лице, золотисте волосся: такий колір має пшениця в переджнив'я. Волошкові очі.

— Ви змінили Яна Лапинського? Ваше прізвище Котко? — приглядається до бійця капітан Гельвег.

— Так точно, — чітко рапортує юнак. Він уже звик, що в Іспанії його прізвище вимовляють з наголосом не на другому, а на першому складі.

Зв'язковий читає шифрограму, і його губи ворущаються, немов у школяра, коли той вчить вірша.

— Я хотів би ще глянути на карту...

— Аякже! Обов'язково подивіться! Ось тут, бачите, прапорець — ваша бригада. А їй доведеться спускатися в долину. Пунктиром зазначено нову лінію оборони. В квадраті вісім біля каплички — штаб. Передайте генералові, що наш представник чекатиме на нього в новому місці. — Капітан зробив маленьку паузу, даючи зв'язковому змогу запам'ятати орієнтири. Потім запитав:

— Ви, пробачте, маєте військову освіту?

— Невелику, капітане.

— А саме?

— Молодший командир... В жовтні минулого року демобілізувався.

Посмішка освітила лице капітана Гельвега: «демобілізувався!»

Капітанові дуже хотілося зробити зв'язковому дванадцятої якусь приємність. Він відсунув шухляду стола,

дістав звідти пачку газет. Одну згорнув і віддав зв'язковому. Той краєчком ока встиг прочитати набрані чітко слова: «...всех стран соединити...» Гаряче подякував і сховав газету в планшет.

— Все, Котко. Зважте, Мертве поле переходить, як смеркне. Кидок — і знову очі і вуха насторожі. Будьте пильним. Часу у вас досить, головне — дійти... Позиції бригади — це своєрідний півострів, лише з тією різницею, що його оточує не морська вода, а фашисти.

— Ясно, капітане! Дозвольте йти?

— Бажаю вам успіху. Привітайте генерала Лукача. Ми з ним разом летіли з Франції. Пригадую, генерал цілу дорогу наспівував «Розпрягайте, хлопці, коней». Так, здається?

— Нині цю пісню співає вся бригада.

— От-от. І генерал Лукач тоді пророкував: співатимуть. Він тільки казав, що доведеться, мабуть, внести до тексту невеличкі поправки. Замість «розпрягайте» треба буде співати: «запрягайте...»

— Так і співають, капітане,— всміхнувся зв'язковий.— Дозвольте йти?

— Ідіть.

Зв'язковий приклав руку до пілотки, круто повернувся. Руки його були звичні, вивірені. «Справжній солдат! — подумав про нього тенієнте Чароль.— Ні, не всі схожі на Кіда Коррераса — і слава богу!»

Котка зупинив басовитий голос третього зв'язкового.

— Не поспішай, аміго¹. Нам по дорозі.— І, брязнувши маузером, він підвівся з глибокого крісла.— Давай, капітане, що там у тебе для Мессіни.

Тенієнте Чароль здригнувся. Знову Коррерас? Він навмисне демонструє свою незалежність, кожним рухом, кожним словом кидає виклик їм, офіцерам. Невже капітан не закличе його до порядку?

— Справді. Зачекайте, Котко,— несподівано для тенієнте згодився капітан Гельвег. До Коррераса заговорив підкреслено спокійно: — Ви, Кід, мабуть, ніколи не були військовим...

— Це в даному разі не має значення, капітане,— Коррерас поклав свою велику руку з коштовними персями на маузер.

¹ Аміго — друг.

— Чому не має! На війні, друже, для всіх однаково потрібні і військові знання, і дисципліна. Не знаю, як у вас з першим, але... Та нічого. Війна навчить і вас...

— Ви прогресуєте, капітане, — всміхнувся Кід Коррерас. — Минулого разу, пам'ятаєте, вам здавалося, що я скоро зверну собі голову?

— Це після вашого вторгнення на дачу французького посольства, маестро.

— Яке там вторгнення. Мені потрібен був їхній автомобіль, от і все. Ми, анархісти, вважаємо...

— «Ми, анархісти», — повторив услід за Коррерасом Гельвег. — Ви такий анархіст, Коррерас, як я архісрей.

— ...Ми вважаємо, що все повинно служити обороні Республіки.

— Республіці потрібен порядок, Кід Коррерас. І ваш командир Мессіна чудово це розуміє.

— Закони... Дисципліна... Ви зовсім не знаєте нашої програми, капітан. Дайте нам тільки перемогти, і ми викинемо всі закони за борт, як баласт. Іспанія перша покаже світові приклади.

— Знаю, знаю. Я чув кілька разів програмні виступи ваших ватажків. Та заради перемоги над фашизмом і вам, анархістам, треба підкорятися законам Республіки. Ваш лідер принаймні підкоряється.

— А ми підкоряємося йому. Хіба цього не досить!

— Йому і нікому більше? Ні, Коррерас, ви помиляєтеся. Ми служимо не вождям, не лідерам, а народові, його справі.

— З вас непоганий агітатор, капітане Гельвег! Але на війні перше слово належить цьому ось «агітатору», — Коррерас погладив свій маузер.

— Маузер сам не стріляє.

— Вірно, дідько його бери!

— Ну от, зброя Франко стріляє в Республіку, наша — захищає її. Не лідерів захищає, а Республіку. І лідерами народ визнає лише тих, кому довіряє. Чи не так?

— Ми самі вибрали Мессіну лідером. Кого захотіли, того й вибрали, — стояв на своєму Коррерас. Йому подобалося, очевидно, вдавати з себе ідейного анархіста. Та Гельвегу доводилося на своєму довгому віку зустрічатися з різними людьми, і він таки навчився дечого. У Коррераса справді особливе становище. Командир бригади анархістів називає його своїм другом, сам командир бригади! Однак не Мессіна, не анархісти витягли

його з Севільї, де хазяйнує фашистський генерал Кейпо де Льяно. Кід Коррерас сам втік з міста, захопленого заколотниками, сам прийшов у Мадрид...

— Кажуть, Коррерас, час — найкращий лікар. Мине час, і життя само визначить — хто у фарватері, а хто збоку. Тоді й Мессіна, і ви, Коррерас, багато в чому краще порозумієтеся з нами...

— З комуністами? Навряд. На деякі речі у нас з вами дуже різні погляди. На владу, наприклад. Ви хочете одну владу замінити іншою. А ми — проти влади взагалі... Всяка влада обмежує людину. Влада — це ярмо. А ми створимо братерство вільних, незалежних громадян. Ми... — Коррерас раптом змовк, побачивши, з якою іронією дивиться на нього капітан. Губи Коррераса ображено скривилися. — Все... Оголошується антракт!

Чароль, залишившись наодинці з капітаном, дав на решті собі волю.

— Іспанський торреро. Ви навіть не розумієте, капітане, як мені боляче. Вам легше — ви іноземець. А мені дуже боляче. Я зрікся всього заради Республіки. Тільки одна рота в полку, капітане, третя рота, якою я командував, залишилася вірною Республіці. А що ж виходить? Виходить, що ми йдемо до безладдя, до анархії?

— Наслухавшись Кіда Коррераса, ви, Чароль, перестали вірити Республіці? Даремно. А бійці Лістера, Модесто? Інтернаціоналісти Лукача і ті, що з ранку до ночі стережуть небо над нами? Ось справжня Іспанія!

Чароль ділився своїми сумнівами. Його лякає стан республіканської армії. Всілякі поумівці¹, анархісти розхитують дисципліну, для них не існує єдиного командування. Хіба можна серйозно планувати операції, маючи подібне «військо»? Франко залізною рукою тримає армію, за найменшу неслухняність карає, а ми всі потураємо. Навіть стара досвідчена людина, офіцер Гельвег, грає в демократизм, боїться сваритися з підлеглими. Ні, теніенте Чароль не згоден бути свідком катастрофи, яка наближається. Він піде рядовим, на передову лінію. Тоді принаймні відчуватиме, що не марно їсть хліб і носить звання солдата Республіки!

— Ви все сказали, Чароль? Ну що ж, це одверто і чесно. Ви говорите те, що думаєте. Але, дорогий мій колего, ви не завжди думаєте вірно. Франко справді

¹ Поумівці — іспанські троцькісти.

спирається на кадрову вимуштрувану армію, але в чому її сила? В сліпій покорі солдата офіцерові, офіцера генералові і всіх разом — генералісимуму?!

Капітан Гельвег вважав прообразом революційної армії Іспанії такі частини, як хоробрий П'ятий полк Лістера, перетворений нині в бригаду, як інтернаціональні частини Лукача з їх високою дисципліною. Не анархісти визначають лице озброєних сил Республіки, вони — супутники. Справжня армія народжується в Мадриді, в Астурії, Каталонії. Робітничий клас — ось на кого надія. Теніенте Чароль ще матиме вдосталь нових солдатів — свідомих і непідкупних, для яких дисципліна буде не тягарем, а життєвою нормою. На світі є одна така армія — Червона Армія, і саме вона служитиме взірцем для Іспанії.

— Ви проситесь рядовим на передову лінію? — запитав капітан у Чароля. — На перший погляд, це патріотично. Повторюю, на перший погляд. Але вас учили кілька років і ви, звичайно, не за красиві очі одержали звання. Віддайте ж тепер свої знання батьківщині, теніенте! Знання, досвід. Тільки вчора ми радилися відносно вас з коронелем¹ Ларосою, ви його знаєте.

— Розвідка?

— Так, розвідка. А чому ви дивуєтеся? Є думка призначити вас керівником спеціальної розвідувальної групи штабу.

Розвідка. Чароль вмить перенісся думкою в рідне Толедо, в Севілью, Бургос... З групою відважних він пробирається в лігво ворога. Важливі військові таємниці стають відомі йому. Ризикуючи життям, він відвертає небезпеку від Республіки...

І ось уже серце іспанця б'ється жагою подвигу. Забутий Коррерас. Забуто невдачі останніх днів і те, що сьогодні вночі бригада залишить свої позиції за Мертвим полем.

— Моє життя належить Республіці, капітане. Я готовий...

2

Штабний будиночок, звідки вийшли зв'язкові, стоїть на узвишші, яке тягнеться на два-три кілометри і кін-

¹ Коронель — полковник.

чається крутим обривом. Всюди гостроробрі скелі, округлі валуни, вкриті оксамитним мохом. Каміння росте, здається, з кореня так само, як і колючі оливи, інжир.

Біля хреста з розп'яттям Кід Коррерас зупинився, почав відкручувати флягу. Піднявши її вгору, ловко спрямував янтарний струмінь собі в рот. Котко вже не раз бачив, як п'ють вино іспанці, але в Коррераса це виходило особливо ефектно.

— Тепле, чорт! — витираючись шовковою хусточкою, мовив Коррерас. І враз він подивився на хусточку, як на щось дороге, безцінне, склав її обережно вчетверо, підніс до губ і поцілував. Він стояв обличчям на схід; розп'ятий Хесус Крісто¹ теж дивився в той бік. Проте бачили вони, мабуть, різне, і тому очі одного з них, кам'яного, залишалися мертвими, тоді як очі Коррераса загадково світилися.

Кілометрів за три серед трьох горбів височів білий двоповерховий будинок, оточений садом. Він, цей будинок, прикував тепер увагу іспанця.

— Ти ніколи не бував там? — спитав Кід Коррерас.

— Якось проходив поблизу. Уночі, правда, — відповів Котко.

Кід із співчуттям хитнув головою.

— Тобі не повезло, аміго. Що можна побачити вночі?

— Там проживає, мабуть, чарівна Кармен? — догадався Котко.

Вони знову рушили. Кід крокував позаду — зосереджений, тихий. Камінці ніби живі тікали з-під ніг.

Та ось кроків іспанця не стало чути, Котко озирнувся.

— Чим більше п'єш, тим сильніше хочеться, — сказав він.

Кід простяг флягу.

— Спробуй і ти.

— Спасибі, я віддаю перевагу воді.

— Завжди? Навіть у домініго? Ха, ти не знаєш, що таке домініго? Ну, як у вас зветься святковий день в кінці тижня?

— Неділя? Ні, в неділю і я люблю випити вина чи пива. Але в дорозі — тільки вода.

Іспанець зробив ковток.

¹ Хесус Крісто — Ісус Христос.

— Чого ти поспішаєш, аміго? Пробач, не знаю твого імені.

— В бригаді мене всі називають Педро.

— Кід хоче говорити з тобою, Педро. Ти мені дуже сподобався. Тому я й захотів іти разом.

— І ти мені подобаєшся, аміго. Тому я й зачекав тебе, — сказав Котко.

— А пам'ятаєш, Педро, попередження капітана? Мертве поле ми повинні переходити обов'язково вночі.

— Так і зробимо.

— Тепер лише три години. І на твоєму три, вірно? У нас багато вільного часу.

— Шлях неблизький. До долини кілометрів десять, не менше. — Котко вже починав догадуватися — Кід чогось хоче від нього.

Іспанець помовчав трохи, витяг хусточку, показав її юнакові. Той посміхнувся — розумію, мовляв, що дівоча...

— І живе вона недалеко. Бачиш будинок в саду?

— Я добре знаю той будинок, — відповів Котко, пошмугнівши. — Біля нього вбито нашого Яна Лапинського.

— Трагічна історія. Казали, що його вбито пострілом у спину. І з того нещасливого дня, аміго, нас примусили ходити іншою дорогою... А ти не знаєш іспанок, Педро! Не знаєш доньї Еспіти... В перший день розлуки іспанка страждає, на другий день гнівається, на третій — ненавидить... Донья Еспіта жде третій день...

— Потерпить твоя Еспіта.

— Всього три кілометри зайвих, аміго, — канючив Коррерас.

— Не в трьох кілометрах справа. Хіба ти забув, чому обрано інший маршрут? Забув про Лапинського?

Коррерас запротестував.

— Він був один, твій Лапинський! А ми підемо вдвох. — Кід Коррерас поклав руку на маузер. — До того ж, я не Лапинський.

— Мертві не знають сорому — так говорять у нас на батьківщині, — різко прозвучав голос Котка. — Лапинський упав як боєць від ворожої кулі. А ти... Ти просто шукаєш пригод, маестро! Іди, коли хочеш, до доньї Еспіти. У тебе, як видно, своє розуміння обов'язку.

Зв'язкові з хвилину пильно дивилися один на одного.

— У тебе холодне серце, — порушив мовчанку Коррерас. — Ти не знаєш, не хочеш знати, що таке донья

Еспіта для мене. А може, сьогодні остання можливість побачитися? Хіба ти не чув, аміго, куди вночі перейдуть бригади? І штаб, очевидно, перейде...

Котко не мав наміру більше сперечатися з Кідом Коррерасом і тому рушив далі. Ось уже зроблено десяток кроків, а Кіда позаду не чути. Котко озирнувся.

На стежці нікого — Кід зник.

Котко востаннє подивився на білий будинок серед горбів, незадоволено похитав головою. Згадав, як старий кампесино¹ під Васіа-Мадрид скаржився Лукачу на анархістів, називаючи їх «карою божою» для Іспанії. Мудрі, правдиві слова...

3

Чим ближче до Мертвого поля, тим частіше зустрічався Котко з групами бійців своєї бригади. Він впізнавав їх по стрічках, пришитих на пілотках, на куртках. Одні рухалися на підводах у тил, очевидно, за провіантом, другі розшукували госпіталь: їхні закривавлені бинти були свосрідною перепусткою, якої ніхто не наважувався перевіряти. Треті — в новеньких пілотках — поспішали на передову. Можливо, вони не знали, що поки не смеркне, нікому не вдасться перебратися через Мертве поле (так прозвали бійці інтернаціональної бригади кілька десятків гектарів зораної і сухої, як порох, землі). Бур'яни і ті від літньої спеки погоріли на пні. Все живе тут здавна звикло пити воду з каналу, але цього літа, цього жорстокого літа тисяча дев'яtsel тридцять сьомого року, зупинилося залізне серце насосної станції і води не стало. Найщедріші колись ґрунти, віддавши бур'янам останні запаси вологи, висохли, зморщилися, потріскалися і нагадували тепер одвічну пустелю. Або ні — нагадували кладовище в пустелі, бо після майже тримісячних боїв це Мертве поле вкрилося безіменними могилами. Древній іспанський звичай — ховати померлих в мурованих склепах — порушився, як порушився весь розклад життя на Іберійській землі.

Відразу за каналом починалися скелясті відроги Новокастільського нагір'я: одні горби ще вірно служили республіканцям, інші по кілька разів переходили з рук

¹ Кампесино — селянин.

у руки і невідомо кому належали нині, а ті, що вкриті лісом, приховували тепер фашистську фалангу. З усіх боків прострілювалося Мертве поле. Кулі, відлиті в арсеналах Республіки, зустрічалися над ним з кулями, що прибули в цинкових ящиках від Гітлера і Муссоліні.

Хитнеться суха стеблина — і вже там, як бджоли над медоносною квіткою, рояться кулі. «Ф'ю, ф'ю» — чується лиховісне посвистування свинцю.

Вночі Мертве поле — це шлях життя. Спадуть сутінки, тоді люди зі зброєю, що чекають терпляче між скелями, підводи з безцінним для воїнів скарбом: з патронами і гранатами, з хлібом і сіллю, з бинтами і листівками — рушать. Спадуть сутінки, і на тім боці каналу зітхнуть полегло, як діти, що довго чекали матері і ось почули, нарешті, знайомі кроки.

Котко мріє потроху, поглядаючи на неквапливе сонце. Отак світить воно у ці дні і там, дома...

Ще трохи — і сповниться сяйвом маленька кімната гуртожитку «Гігант», де жив він з другом по курсу Щербиною. Веселий був хлопець Панас Щербина! Сонце в кімнаті — сигнал для нього. Геть підручники і конспекти! До біса чай, який не встиг закипіти. Або ні, можна напитися і такого, він теплий. І в парк! Люся чекає... А потім нічна зубрячка під ковдрою, півсонне бурмотіння на французькій. А потім: «Ти ж у нас напівфранцуз, Петре, допоможи...»

А в Біликах на Полтавщині дозрівають вишні... Білики, Білики!.. Далеко ви, рідні, найдорожчі. З дитинства звик бачити на вулицях Біликів невисоку людину з військовою виправкою, з сивіючим волоссям, з чорними вусами і веселими добрими очима. Щоліта на сусідній вулиці наймав дачу той гість із Москви. Гостя звали Матвієм.

Пізніше, у школі, Петро чув розповідь вчительки і дізнався багато-багато нового про «дядька Матвія», про країну Угорщину, звідки той родом, про золоту шаблю, подаровану хороброму командирі Леніним, про ордені. Він вірив і не вірив. Таке лише може зустрітися в книжках! Чому ж ніхто не напише подібної книжки? Нехай би всі знали. Довго не наслідювався спитати в «самого» — чи правду казала вчителька? Ходив за ним тінню й нічого не бачив, ні орденів на грудях, ні золотої шаблі при боці. Не раз побував і в хаті. Та й дома дядько Матвій був зовсім звичайний. Бавився з донькою На-

ташею, як бавляться дома з Петром татко й мама. Оповідав казки про відьом. Показував фокуси-мокуси: брав одну цукерку, тряс її в шапці і щось промовляв, а потім просив по черзі кожного — «мерщій забирайте останню». «Останніх» виявлялося стільки, скільки маленьких гостей. Цукерки якісь особливі, не в Біликах куплені.

І ще було в Матвія Михайловича багато-багато книжок. На столі, на вікнах, на полиці — всюди книжки. Ленін, Горький, Петефі — угорець, вірші якого дядько Матвій читав їм, бувало, напам'ять. Оповідання в тоненькій обкладинці про Яноша-солдата. Те оповідання написав якийсь Мате Залка. Любив Матвій Михайлович слухати розповіді Петрового батька — старого солдата російської армії, який де тільки не побував з полком в роки першої світової війни. Дізнавшись, що дружину собі Григорій Котко привіз у п'ятнадцятім з самої Франції, Матвій Михайлович зажадав негайно познайомитися з колишньою Жаннетою Перен, а нині Жанною Василівною Котко. Він заздрив Петрові, що той з дитинства зникав до двох мов і тепер добре володіє ними. Знав трохи французьку і Матвій Михайлович, проте вимовляв він слова так, що завжди викликав посмішку Жанни Василівни.

— Вам потрібна практика, Матвію Михайловичу, — говорила вона і радила більше читати в оригіналах Золя і Гюго, Флобера і Беранже... І ще радила частіше розмовляти французькою мовою з Петею...

Якось Петро і дочка Матвія Михайловича потрапили разом в районний піонерський табір. І ось там уперше дівчинку назвали на перекличці:

— Залка Наталія.

«Залка? Це ж автор «Яноша» Залка...»

Спогад за спогадом впливає з безбережного моря пам'яті. Уява малює, складає з маленьких часток ціле. Камінь, за яким перечікує республіканський доброволець Педро, нагадує йому інший камінь біля пошти у Біликах. Звідки він взявся, гранітний валун? Може, той камінь у рідних Біликах і цей, кастільський, впали з однієї планети? Вітер космосу розкидав їх, мов пилинки: так вітер війни розкидає нині людей. На камені в Біликах сидів Мате Залка з газетою в руках. Сонце котилося десь на Полтаву, а він, дядько Матвій, повторював схвильовані, незнайомі, незвичні для вуха

іспанські назви: Гренада, Гвадаррама... Гвадалахара... Вже в назвах самих чувся свинцевий град...

Залка в той рік ходив по селу задумливий, на Ворсклі «завів» кльов. Прощаючись перед від'їздом, сказав юному другові:

— Не скоро, мабуть, побачимося, студенте. Але ти не забувай старого Матео дель Мігуело¹. — Петро ще тоді в цьому «дель Мігуело» відчув хвилюючий натяк. Але відразу ж Залка перекреслив Петрову здогадку. — Я сказав «не скоро», бо збираюся в Середню Азію. Пишатиму книгу про Тянь-Шань.

«Тянь-Шань» в Кордільєрах! Хто б міг подумати, що хоч і різними шляхами, а обидва вони невдовзі потраплять сюди! В Гренаді — фашисти, а Гвадарраму, Гвадалахару захищають інтернаціоналісти-добровольці, побратими Матео дель Мігуело.

Небо над Мертвим полем починало потроху синіти, сонячний диск лише вгадувався за хребтами, зубці яких здавалися гаптованими золотом. В жухлій траві щось зашелестіло і раптом зацокав коник. Це знову нагадало Петрові луки над Ворсклою і письменника Залку...

«Чи знають ці солдати, — подумав Петро Котко, придивляючись до облич людей, — чи знають вони, кого доля послала їм в генерали?»

Спершу слабій, а потім все сильніший гуркіт моторів напливав десь із півдня. Чиї літаки? Сусід Петра Котка з новеньких поблід, губи його шепотіли: «О іште нем, іште нем»². Котку ці слова знайомі, він чув їх від Лукача. Але в того згадка про угорського бога завжди звучала іронічно...

Під промінням сонця блиснули крила винищувача. І лише потім з'явилися строгі силуети бомбардувальників. Один, два... п'ять, дев'ять... Всі двомоторні.

— Русо? Франсес? — чулися запитання. Адже всім так хотілося, щоб це була допомога.

— Но³. «Юнкерси», — відповів хтось. — Ідуть на Мадрид.

Літній солдат потряс кулаками в повітрі, другий, з синіми цятками на лиці, які бувають лише в шахтарів, зціпив зуби і націлив гвинтівку-маузер.

¹ Матвій Михайлович.

² Боже мій, боже мій (угор.).

³ Но — ні.

Та стріляти не довелося. Літаки пройшли непорушним строем на недосяжній для маузерів височині. Далеко на синьому обрії з'явилися перші розриви республіканських zenіток.

Минула хвилина, друга, і ось літаки зловісно нависли над долиною знову. Один за одним «юнкерси» пішли в піке на скелясті відроги. Вибухи стрясаєли повітря і землю. За каналом все заклекотіло.

Котко завмер. Був певний, штаб запізнився з наказом, і за це бригади розплачуються кров'ю. Що ж робити? Як вивести людей з того пекла? Так, він повинен зараз же іти, а не чекати ночі! Повзти вужем...

Зовсім поруч починалося Мертве поле. Петро вибрав орієнтир на тім боці — кущувату оливу з надломленою вершиною і, пересунувши гранати, щоб вони не заважали, рушив...

— Оле, Педро!

Він здригнувся.

— Ось бачиш, і я на місці, — висунувся з кущів Кід Коррерас, вигляд у нього був винуватий, розгублений. — Даремно ти гніваєшся, Педро. Віриш, більше години, як я шукаю тебе.

— А донья Еспіта?

Коррерас підсунувся до Котка:

— Слухай, Педро, про Еспіту погано не думай. Чуєш, суворий аміго, Еспіта прогнала мене. Еспіта сказала, що я не повинен був залишати тебе одного.

— Еспіта знає про мене?

— Лише те, що ти мій аміго. Ага, я ледь не забув. Тобі подарунок від неї. — Коррерас вийняв з коробки маузера прим'яту червону, як кров, троянду. — Хіба у тебе, Педро, в Росії ростуть такі квіти?! Візьми. Еспіта хотіла спершу зрізати білу, але пригадала, що комуністи, як і тореадори, люблять все червоне.

— Це ти їй сказав, що я комуніст?

— Клянуся, не я. — Коррерас навіть перехрестився. — Та хто ж в Іспанії не знає, що всі тепер у Росії родяться комуністами!

Котко піймав іспанця на слові.

— А чому донья Еспіта думає, що я з Росії? Ну, добре. Ми пізніше поговоримо про це, аміго Коррерас. А зараз повзи за мною.

— А наказ капітана?

— Обставини змушують... Треба скоріше дістатись на місце. Бачиш, льотчики Франко чомусь дуже зацікавилися позиціями наших бригад.

Обережно пригинаючи перед собою стеблини, Котко поповз. Легені його вдихали запахи згарища.

Перший десяток метрів вони подолали без особливих пригод. Земля була густо подзьобана осколками, всюди чорніли свіжі воронки. В одному місці на сухих стеблах вони побачили клапоть закривавленого фетру, можливо, з модного кордовського капелюха, а трохи ліворуч — лежала прим'ята фляга. Вода з фляги витекла, і травичка поруч, зрошена нею, трохи повеселішала.

— Дивися, аміго,— стривожено прошепотів Кід Коррерас.— Хтось лежить, дивися.

Вони притаїлися, спостерігаючи за людиною, яка ніби ховалася між сірими валунами. Та ось гарячий вітерець дмухнув з того боку, і вони враз відчули міцний і нестерпний запах тліну...

— Він мертвий, аміго...— знову обізвався Коррерас. І перехрестився.

А за кілька хвилин йому знову довелося хреститися... Потім ще... Так вони повзли, мовчазні і похмурі, між камінням і воронками, між останками невідомих солдатів в уніформі і в звичайній цивільній одязі, повзли, затуляючи ніздрі, не спускаючи очей з куцуватої оливи, що росла там, де на них чекали живі. Несподівано над їхніми головами задзижчали кулі...

4

Східці, прорубані в камені, вели на невеличке плато. Там, у затишку олив, ховався скромний будиночок, який належав, очевидно, гідрометеорологічній станції. Про це свідчили численні прилади спостережень за погодою, встановлені під акуратними дашками, на землі і на стовпах. З того часу як в будинку розташувався штаб інтернаціональної бригади, стрілки барометрів показували «ясно». Знайшовши якомось у шухляді стола журнал спостережень, генерал Лукач дав команду продовжувати його. І перший жартівливий запис зробив сам: «Без істотних змін. На каменях можна жарити ясню». І справді, вони так нагрівалися за день, що зберігали тепло до ранку.

Потрапивши на східці, Петро Котко ще здалеку шукав очима великий барометр з фосфорним циферблатом. Втоmlений, він нічого так не бажав зараз, як освіжаючої купелі. Тільки барометр міг це пообіцяти..

Перед ним виник вартовий.

— Стій! Пароль?

— «Вікторія», — відповів Котко.

Його пропустили.

Під ноги потрапив уламок скелі. Потім хруснуло скло.. «Барометр! Ось чому він його не бачив», — за-вер Котко. І, наляканий здогадкою, зупинився. Страшно було переступити поріг, — згадалися «юнкерси», полум'я і дим над знайомими горбами. «Що, як бомба потрапила в штаб?

Машинально вхопився за ручку і рвонув двері на себе.

Стіл. Свічка в склянці. Вогонь блимнув і вирівнявся. За столом ад'ютант комбрига.

— В чому річ? Що вам треба? — почувся знайомий голос з півтемного кутка кімнати.

Голос генерала!

Зв'язковий зрадив. Кинув руку до пілотки.

— Доповідає молодший командир Котко..

Генерал уважно вислухав зв'язкового. Провів рукою по обличчю, немов розсував останні павутинки коротко-часного сну. Наказав ад'ютантові зараз же викликати начальника штабу. Коли той вийшов, генерал простяг Коткові свій портсигар.

— Присядь, Петре, відпочинь. Я бачу, ти дуже стомився. А це що?.. Кров. О, батечку, тебе поранили?! Лікаря! Лікаря!

І вже за дверима хтось повторив: «Лікаря, негайно!»

Котко тим часом здивовано обмацував себе. Винува-то пояснював, що він цілий і непошкоджений. На одержі не його кров.. Майже через усе Мертве поле довелося тягти на собі пораненого. Зв'язковому дев'ятнадцятої Корперасу, бідоласі, не пощастило. В ноги.. Навиліт.

Лікар — високий, з видовженим лицем і клинцюва-тою борідкою з'явився з начальником штабу і ад'ютан-том.

— Пробачте, професоре. Я помилився, — заспокоїв лікаря генерал. — Між іншим, ви однаково нам потріб-ні. Як іде евакуація поранених? Чи всі одержали першу допомогу?

Лікар назвав кілька цифр, генерал похмурнів.

— Втрати просто жахливі... «юнкерси», артилерія, танки... Ворог сьогодні занадто активний. Наче догадується, що ми збираємося вислизнути з пастки.

— Догадується... А може, поінформований? — висловив припущення начальник штабу.

— Ви маєте рацію, активність фалангістів не випадкова. Ось товариш Педро вийшов із штабу в одинадцять тридцять, а через дві години до нас прилетіли «юнкерси». Сьогодні їх менше цікавить навіть Мадрид... — генерал Лукач замислився, нахилився над столом, впершись обома руками в розстелену ад'ютантом карту. Синім олівцем зробив кілька поміток на карті і знову розглядав умовні позначки батальйонів своїх і сусідських, тоненькі горизонталі на шляху до нового пункту, де в шість нуль-нуль завтра мав бути він із штабом, вибирав можливий шлях руху підрозділів, обозів.

— Отже, квадрат вісім? Цей?!

— Так точно, ось і капличка з хрестиком, — підтвердив Петро Котко.

Генерал Лукач звернувся до присутніх:

— Товариші. Одержано дозвіл здійснити наш варіант... Але сьогоднішній день приніс нам великі неприємності, і дехто з бійців може зрозуміти, що штаб діє самочинно. Я маю на увазі, насамперед, молоде поповнення. Треба, щоб кожен солдат знав: нам загрожує повне оточення, якщо ми не скористаємося воротами, — генерал Лукач взявся за голову, потер чоло. Ад'ютант дістав з планшета паличку ментолу, простяг генералові. Той відмахнувся і від ад'ютанта, і від ментолу. — Перехід буде недалекий, товариші, але важкий. Одночасно через Мертве поле повинні відходити дві бригади. За одинадцять я спокійний. Та є ще ж дев'ятнадцять. Анархістів ви знаєте, товариші... А тут ще й зв'язковий їхній важко поранений...

— Кіда Коррераса взяв під свою опіку командир першого батальйону дев'ятнадцятої. Його понесли на носилках, — сказав Котко.

— Жаль, що у нас ніякого зв'язку з сусідами. Коррерас міг втратити свідомість, вмерти. Спробуй перевірити тепер, що з ним. — Генерал Лукач тарабанив пальцями по столу. — Хіба подзвонити в наш третій?

Начальник штабу підняв трубку розкішного телефону з білим клеймом «Отель «Капітоль».

— «Лотос»! «Лотос»! Зв'яжіть мене з «Німаном»... Дайте «Німан»... «Лотос»! Дайте «Німан»!..— Начальник штабу прикрив трубку рукою, доповів: — Біля апарата Тодось.

Розмовляв Лукач. Просив негайно встановити контакт з правим сусідом і не пізніше як через годину повідомити, чи прибув туди зв'язковий Кід Коррерас. Попередив: здійснюється їхній варіант, і він, хазяїн «Сьєрри», буде в поході з «Німаном». Попрощався польською мовою: «Довідзенья». У відповідь почув: «Вісонт-латашро!»¹

— Отже, готовність два нуль-нуль, — повторив Лукач, підводячись. — Прикриття здійснюватиме третій.

Начальник штабу запротестував:

— Вам треба бути на шість нуль-нуль в квадраті вісім. На вас чекатимуть.

— Я встигну. Ми їх більше чекали.

Присутні зрозуміли генерала Лукача.

За короткий час вони подружилися — угорець Лукач, болгарин Павлов, іспанець — лікар, професор Хуан Дорадо; у них був спільний погляд на події, в яких брали участь за велінням совісті. Віддавши свою бригаду добровольців в повне і безвідмовне розпорядження об'єднаного командування, вони в той же час дуже критично оцінювали його діяльність і часто протестували проти плутаних суперечливих наказів, які писалися, очевидно, в затишних особняках військового міністерства, евакуйованого в далеку від фронту Валенсію. Жодного папірця не підписували в штабі, не погодивши його спершу з Валенсією. А на це потрібні були не години — дні. Ось і тепер. Найреальніша сила на центральному фронті — інтернаціональні бригади — понад два тижні просили дозволити їм атакувати фалангістів на висотах. Штаб мовчав. Мовчав, доки під ударами марокканців бригада, сформована поумівцями, залишила свої позиції, а над двома іншими нависла загроза повного оточення. Поки тривали переговори, поки військові кур'єри курсували між Мадридом і Валенсією, сили інтернаціональних бригад, поставлених в дуже невідповідні умови, швидко танули... Довго, дуже довго радилися стратеги з міністерства. Генерал Лукач мав право обурюватися.

¹ До побачення! (угор.)

Та начальник штабу, нагадуючи генералові про необхідність бути в шість нуль-нуль у квадраті вісім, дбав насамперед про самого генерала. Нещасливий день цей вже і так приніс їм багато неприємностей. А третій батальйон, батальйон домбровців, прикриватиме відхід усієї бригади. В третьому найнебезпечніше. Чому ж з ним обов'язково повинен залишатися Лукач?

Втім, з Лукачем даремно сперечатися. Він уміє сказати «ні».

Професор Хуан Дорадо протер скельця пенсне в золотій оправі, прослідкував на карті за синіми рисочками, прокладеними тільки-но рукою Лукача.

— Знайомі місця. За кілометр на південь — монастир кармеліток. Метрові стіни і глибокі підземні келії. Нарешті ми матимемо спокійне пристановище для поранених, генерале.

— Звідки ви так добре знаєте жіночий монастир? — підморгнувши начальнику штабу, запитав генерал.

— А це вже військова таємниця! — жартом на жарт відповів Хуан Дорадо.

Він залишався вірним собі, генерал Лукач. В найкритичніші, здавалося б, хвилини міг скористатися найменшим приводом, щоб викликати у друзів посмішку, а це часто впливало краще за валер'янку і люмінал.

— Як у вас з транспортом, професоре? Чи всіх піднімете?

— Лежачих більше ста. Інші підуть помалу... Ну і майно... Не кидати ж його.

— Майно в другу чергу. А з людьми так: до Мертвого поля підводами, а далі будуть машини. Дайте розпорядження, лейтенанте, — звернувся Лукач до ад'ютанта. — І взагалі, все, що знаходиться в дорозі, — повертати за новим маршрутом. Крім патронів, звичайно. Патрони розподілити. Половина — третьому, решта — між іншими підрозділами.

Генерал пальцями надірвав гнотика, свічка загорілася ясніше. Стало видно найдавший куток кімнати, де на спіральних тросах висів великий барометр, з'єднаний дротами з спеціальним записуючим приладом. Прилад давно не працював, але стрілки барометра, коли до нього приторкалися, оживали.

Хуан Дорадо перший розгледів крізь скельця пенсне, що червона стрілка стоїть не праворуч, як досі, а перейшла центр шкали.

— Тсс... Вона рухається... рухається вліво, — Дорадо підняв палець угору. — Барометр показує на дощ, генерале!

— «Не кажіть гоп» — говорять в таких випадках у нас в... Угорщині.

Начальник штабу, який пакував у ящик свої папери, тихенько засміявся.

— Я досі був певний, що згадане прислів'я належить слов'янам, зокрема українцям.

— Ви хотіли сказати «належало»? Бо іспанці під Мадридом...

— ...заявили «не кажи гоп» генералу Франко? — здогадався начальник штабу.

Їхню філологічну дискусію про «гоп» перервав телефонний дзвінок.

— Я «Сьєрра». Так. Хазяїн «Сьєрри». Ну, добре, добре... А, бог анархії, салуд! — вбік сказав: — Якась відьма здохла, сам прийшов на КП Тодося!

Розмовляв з Мессіною, як з усіма, французькою мовою, вживаючи й окремі іспанські слова. Мессіна радився, що робити з пораненими. Сьогоднішній бій і йому обійшовся недешево. Обставини змусили його звернутися до колеги, у якого — Мессіна знає — транспортні засоби солідніші. Його, Мессіни, бійці билися, як справжні «агілас»¹.

Коротко кажучи, Мессіна просив допомоги.

Лукач морщив засмагле чоло. Поглядав на Хуана Дорадо, на ад'ютанта. Як бути? Віддати частину обозу? Але ж і самим не вистачає... Відмовити? Ні, і так не годиться. Мессіна — людина самолюбива, коли вже сам просить — значить скрутно йому. А люди, крім того, є люди. Ті, хто проливав кров за Республіку, заслужили, щоб про них турбувалися...

— Скільки підвід? Мінімум? — запитав Лукач.

— Хоча б десяток... — відповів Мессіна.

— Добре, сеньйор Мессіна. Беріть. Передайте трубку товаришу Тодосю... — попросив генерал. — Тодось? Десять підвід... Чуєте, виділіть десять підвід. Ви там найближче. Всім важко, Тодось. Так, так, солідарність...

В трубіччю чувся схвильований голос:

— Мессіна тисне вам руку, генерале... І ще... Мессіна вітає вашого бійця, зв'язкового. Він врятував життя

¹ Агілас — орли.

найближчій для мене людині... Як прізвище вашого героя, генерал?

— Спасибі, я передам ваше вітання. Його звать Педро... Салуд! — генерал поклав трубку. Озирнувся.— А де Педро?

— А он, подивіться.

Генерал підняв свічку, освітив кімнату. Поклавши голову на бильце крісла, Петро Котко спав.

5

— У нашого противника, Чароль, тил не стільки в Іспанії, скільки в Римі й у Берліні. Ось у чому труднощі. Не в Саламанці¹ тасуються карти. — Коронель Ларосса дістав із сейфа папку з грифом «цілком таємно». Один з папірців, які зберігалися в ній, дав Чаролу. — Познайомтеся, тенiente. Офіціальний документ, знайдений у полоненого італійського офіцера під Бріегою.

Чароль читав:

«13 березня 1937 року, п'ятнадцятий рік фашистської ери.

Відносно телеграми дуче. Доводжу до відома таку телеграму, яку мені надіслав дуче: «На борту пароплава «Пола», на якому я їду до Лівії, я одержав повідомлення про великі бої на Гвадалахарському напрямку. З певністю в серці спостерігаю за розвитком цієї битви, тому що переконаний — ентузіазм і впертість наших легіонерів зломлять опір противника. Знищення інтернаціональних сил буде успіхом величезного значення, і особливо успіхом політичним. Повідомте легіонерів, що я повсякчас стежу за їх діями, які будуть увінчані перемогою.

*Муссоліні»
Дивізійний генерал Манціні»*

— Все ясно? — запитав Ларосса. — Вони плюють на політику невтручання.

— А Франція, Англія, що ж вони? Як можна мовчати?..

¹ С а л а м а н к а — іспанське місто, де містилася штаб-квартира генерала Франко.

Коронель Ларосса співчутливо подивився на молодого офіцера.

— Треба зрозуміти, Чароль. Офіційна Франція іменує Франко лідером національного руху. Чуєте, національного. А британська корона з радістю відкрила обійми онукові короля Франції Філіппу Бурбону, претендентові на іспанський трон. Чого ж іще! Першому гранду Іспанії герцогу Альба влаштовують у Лондоні прес-конференції, де він дає інтерв'ю про церемонію вступу військ генералісімуса Франко в Мадрид. І це тоді, коли повноважний посол Іспанської Республіки позбавлений змоги виступити перед парламентом чи навіть у пресі. Все це відомі речі, Чароль. За спиною Франко стоять тіні минулого, вони, ці тіні, видираються знову, на жаль, з помийниць історії.

«Видираються з помийниць історії». Ніби камені, падають в душу Чароля слова жорстокої істини. Від неї не втечеш. У військовім коледжі, де вчився Чароль, читалися лекції про минуле Іспанії. Династія Габсбургів. Бурбони. Свята інквізиція. Військова диктатура генерал-капітана Прімо де Рів'єра. Фашист Хіль Роблес. А тепер... Невже Іспанія знову зробить крок назад — в середньовіччя?

Чароль пригадує свого батька, вчителя, ентузіаста руху народного фронту. «Синку, ти служиши Республіці!» В перший день фашистського заколоту батько пішов із загоном народної міліції обеззброювати прихильників Франко. Тепер він лежить на толедському кладовищі, вчитель Мартінес Чароль. Як і батько нареченої Чароля Кончіти Відаль...

А їхні вбивці на волі і пишуть кривавим пером історію «фашистської ери».

Тоді як астуриєць Ларосса вів свій озброєний робітничий загін проти фашиста Хіль Роблеса, Родріго Чароль ще був курсантом коледжу. Минули роки, і ось обидва вони — офіцери Республіки. За особливі заслуги в створенні нових озброєних сил, за мужність і хоробрість в боях Лароссі присвоєно високе звання коронеля. Чароль задоволений, що доведеться працювати разом з Лароссою...

Теніенте поклав перед Лароссою невеличкий список. Всього вісім прізвищ. І проти кожного короткі біографічні дані. Троє з бригади Лукача, двоє з одинадцятої. Ще трьох Чароль підібрав особисто.

— Луїс Мореїра, Альваро Відаль, Хесус-Марія Крусада — ці з моєї роти, — пояснював тенієнте Чароль. — Альваро Відаль — капрал.

— Альваро Відаль, здається, ваш родич?

Чароль почервонів.

— Не зовсім, камарада коронель. З Кончітою Відаль ми тільки заручені.

— Вона залишилась в Толедо. Я знаю...

Чароля ніскільки не здивувала обізнаність Ларосси. Кілька днів тому він, Чароль, написав свою біографію. На питання про сімейний стан довелося вказати: «Заручений з Кончітою Відаль». В графі: «Де проживають рідні?» стояла адреса Кончіти.

Коронель Ларосса на службовому бланку написав розпорядження про видачу тенієнте три тисячі песет.

— Всіх одягти в цивільне. Одяг повинен бути звичайний. Без зайвої розкоші, але й не бідненький.

Увійшов ад'ютант Ларосси в синьому моно¹ з пістолетом на поясі.

— Генерал Лукач...

— Проби негайно, — зрадів Ларосса.

— Мені іти?

— Ні, ні. Я познайомлю вас, тенієнте, з прекрасною людиною. До речі, давно колись — вас ще на світі не було — нинішній генерал теж був молодим офіцером, прапорщиком, підпоручиком. Його хотіли примусити воювати за династію Габсбургів, але офіцер вирішив інакше. Він став офіцером Червоної Армії. Країна, де він жив останні роки, виборола свободу навіки...

Скрипнули двері, і ось на порозі прославлений генерал. Його знають в Іспанії! Чароль вперше бачить Лукача і трохи навіть дивується. Де генеральські блискучі погони, золотом шитий мундир?

Лукач всміхнувся до коронеля Ларосси, ось вони стисли один одного в обіймах. Ларосса високий, худий, як більшість астурійців. Лукач — середній на зріст, з широкою спиною, міцний, лице його й руки ніби з бронзи... Простий широкий пояс з мідною пряжкою, португя.

Тепер уже генерал Лукач побачив і Чароля, вітаючись, дружньо потис йому руку.

¹ М о н о — комбінезон.

— А я приїхав з тобою лягати, — круто повернувся генерал до Ларосси. Очима він питався, чи можна говорити в присутності тенієнте. — Погано працюємо, Хосе, дуже погано.

Він сказав, що давно збирався до Ларосси. На жаль, тільки нині трапилася нагода. Друзі повинні бути одвертими. Куди це годиться? Бригада одержує бойовий наказ під вечір, а взятий у полон капрал, виявляється, вже раніше знав про існування наказу. Подібне трапляється часто. Або останні події...

Лукач прочитав голосно свіжий запис у своєму блокноті: «Полонений легіонер сімсот п'ятдесят першого батальйону італійської дивізії «Чорні крила» Бартоломео Троціні посвідчив: «Зранку ми нічого не знали, але опівночі прийшов офіцер і сповістив, що червоні сьогодні мають намір вирватися з напівоточення. Спершу смертельних ударів червоним завдадуть авіація і артилерія, хвалився офіцер, а під кінець справу довершимо ми, легіонери...»

— Ти розумієш, коронель, наше становище? Готуємо операцію в цілковитій таємниці, солдатам нічого не кажемо до останньої хвилини. І все летить до чорта на роги! Всі наші плани, виявляється, відомі фашистам... Як же я матюкав тебе...

— Не розумію, що таке «матюкав»?

— Ну, хрестив, значить, посилав до чорта на роги. Для чого, — запитував я себе, — сидить там у розвідці мій аміго, коронель Хосе Ларосса, якщо військові таємниці його штабу так легко дістаються противникові?

Коронель Ларосса посмутнів, на худому обличчі з'явилися рум'яні.

— І ти вірно зробив, генерал, коли матю... матюкав Лароссу. Ларосса очолює розвідку, а працює вона, як мокре горить.

— Є таке слово — пильність, Хосе Ларосса. У вашому штабі, та й у Валенсії, мабуть, не вистачає пильності... Шпигунам фаланги не потрібні особливі зусилля, щоб одержати найтаємнішу інформацію.

— У них багато щупальців, мій генерал. В штабах залишилися кадрові офіцери, які служили ще королю. Нам дуже важко.

І знову говорив генерал:

— Треба шукати ворожі щупальця, мій коронель. Вчепитися за один якийсь факт, — і, дивися, намацаєш

слід... Чому б, наприклад, не почати розслідування, яким чином офіцерам італійської дивізії став відомий план операції за Мертвим полем? Коло осіб, які знали про це, дуже обмежене. З Валенсії текст наказу прийшов зашифрований...

— Спасибі, генерале, за пораду,— щиро сказав на прощання коронель.

Без Лукача кімната виглядала якось не так. Тим, хто залишився у ній, важко було звикнути до тиші, яка настала. Ларосса наблизився до вікна. І він ще раз побачив Лукача.

Генерал тільки-но взявся за вуздечку свого коня — чистої крові арабського скакуна. Піймав ногою стремено і опинився в сідлі. З місця рушив красивим галопом: арабчак затанцював під вершником, викидаючи вперед струнки і сильні ноги. Випадкові перехожі, серед яких були і діти, зупинялися і вітали вершника дружніми помахами рук.

— Влаштував він мені головомийку,— промовив Ларосса таким тоном, неначе йшлося про щось приємне.— А щодо операції за Мертвим полем ми справді проведемо розслідування.

— Мені довелося бути в кабінеті капітана Гельвега, коли він інструктував зв'язкових. Один з них Кід Коррас.

— Севільський торреро?

— Так точно, камарада коронель.

— Зважте, теніенте. Підозра може виникнути і безпідставно. Будьте особливо обережним, щоб не образити безвинного, не кинути тінь на чесну людину. А перевірити не завадить.

В той же день теніенте мав розмову з Петром Котком, якого знайшов у штабі.

— А де ваш напарник, пам'ятаєте, з маузером?

— Коррас? Він постраждав, бідака,— пожалів анархіста Котко.— Лежить в госпіталі з простріленою ногою.

Чаролю зробилося совісно. Людина пролила кров за Республіку, а він посмів думати про неї погано! І все ж Чароль сказав Коткові:

— Саме тоді, коли бригади повинні були здійснити відповідальний маневр, ворог завдав такого удару.

— У Мадріді, кажуть,— згадав Котко,— п'ятдесят тисяч шпигунів і диверсантів.

— Можливо, цифра і перебільшена. Але їх немало.

Навіть у бойові республіканські частини просочуються. Днями танкісти викрили лазутчика на своїй базі. Влаштувався пальне підвозити. Возив, возив, а потім вночі вбив вартового. Збирався найбільший резервуар підпалити. І знаєте що, між іншим, йому перешкодило? Вартовий мав дівчину. Резервуари далеченько від начальства, від сторонніх очей — от закохані цим і користалися.. Тепер військовий трибунал потрапив у скрутне становище. Дівчину треба судити за те, що вона систематично ходила в заборонену зону. Але ця сама дівчина і базу врятувала. Ставши свідком загибелі вартового, вона сміливо кинулася на вбивцю і була б задушила його, якби до них не наспіли танкісти.

Котка зацікавила розповідь теніенте.

— Судили дівчину?

— Звичайно, ні. Погодилися на тому, що дівчина спокутувала свою провину. А бійці маршової роти, розміщеної на базі, влаштували їй тріумфальну зустріч.

Котко згодився: з дівчиною обійшлися добре. А смерть вартового — страшний і повчальний урок. Хлопець чув, мабуть, обережні кроки і вирішив, що це кроки коханої. Ось до чого доводить людину легковажність...

— Іспанець?— спитав про загиблого.

— Іспанець. Студент... А що хіба?

— У нас часто зустрічаються люди, які не люблять військової дисципліни. Я оце подумав про Коррераса. Ми з ним посварилися навіть. Та й як не сваритися? Людина виконує бойове завдання і раптом вирішує: «Ні, я спершу загляну до милої, а вже потім все інше...»

— Коррерас із Севільї. Де ж тут у нього взялася наречена?

— Пам'ятасте будинок серед горбів? Там, де загинув Лапинський...

Теніенте знав той будинок. Старезний сад з лебедями на зеленій воді, з альтанками поміж заростями червоних, рожевих і білих троянд. Полковий оркестр грав «Інтернаціонал», і легенькі пелюсточки квітів, потривожені звуками, сумно опадали на землю. Потім бійці інтербригади співали:

Ворог кривавий не пройде ніде.
Франко і Гітлер, могила вас жде!
«Но пасаран! Но пасаран!»¹
Сонце свободи сія крізь туман.

¹ Но пасаран! — Вони не пройдуть!

В передвечірніх сутінках особливо білими здавалися лебеді на штучному озері; вони пропливали почесним ескортом зовсім близько від свіжої могили.

Все це він згадав, теніенте Родріго Чароль, і вже інша могила, батькова могила в Толедо, постала перед очима. На грудях під сорочкою Чароля — маленький ключик. Ним навіки замкнено в склепі тіло того, хто зростив його солдатом свободи. Хто заповідав — до останньої краплі крові боронити Республіку.

...Дівчина Кіда Коррераса. Якби зустрітися з нею, поговорити. Чи не допомогла б вона натрапити на слід убивць інтервіця Яна Лапинського? Дівчина живе в будинку, біля брами якого вбито Яна...

— Та дівчина, звичайно, не знає, що Коррерас поранений?

— Напевне, не знає...

— І ви з ним більше не бачилися?

— Збираюся. Капітан Гельвег дозволив взяти машину.

— Тоді і я з вами. У мене до Коррераса дуже важлива справа.

Він не сказав, яка саме.

О другій годині дня старенький «рено» повіз їх у монастир кармеліток. Петляли серед чорних воронок, повалених телеграфних стовпів, вивернутих з корінням дерев.

Ось зірваний вибухом бомби місток, ліворуч — об'їзд. «Рено» спустився вниз, і тут шофер загальмував. Попереду у неглибокій канаві застряв драбинчастий віз. Випряжений худий віслюк пасся спокійно на протилежному боці канави. Другий віслюк, трохи більший, стояв у густому болоті. Біля колеса, очевидно, поламаного, нахилився селянин у солом'янім капелюсі. Селянин розгубився перед військовими.

— Колесо... Тріснуло колесо...

Шофер пройшовся берегом, шукаючи броду. В одному місці кам'янисте ложе і невелика глибина канави дозволяли форсувати її навіть такою шкапою, як їхній «рено».

Скинувши капелюх, селянин заклопотано куйовдив мокре волосся.

«Рено» заторохтів, стрельнув газом і посунувся в канаву. Кілька маніпуляцій кермом, кілька підскоків — і вони на протилежному боці.

— Стій-но,— Петро Котко торкнув шофера.— На возі хтось лежить. Дозвольте з'ясувати, камарада теніенте!

— Але не затримуйтеся, будь ласка.

На возі справді з-під напнутої на палицях буди визирали босі ноги з жовтуватими міцними підощвами.

— Син у мене постраждав, сеньйор... Наймолодший син, Маноло,— скаржився селянин.— Пас овець в горах, а тут авіон фасистас.

Буда на підводі хитнулася, з'явилася худенька рука, потім голова. Блиснули чорні оливки очей.

— А куди ж ви з ним?— запитав Котко. Селянина він сяк-так зрозумів, але сам звернувся до нього французькою мовою.

— Син Маноло... Авіон фасистас,— повторював той.

Почувся нетерплячий, короткий сигнал «рено». Селянин здригнувся. Він зрозумів — військовим ніколи, яке їм діло до Маноло. Стояв розгублений, печальними очима проводжав Котка, який пішов до машини.

Та ось військові знову прямують до нього. І з ними шофер.

У батька зажевірла надія в очах.

Шоферові здавалося, легше буде тягти віз на той берег, там не така крутизна. Котко заперечував: а що робитиме селянин потім? Поверне додому? Краще перенести хлопця на руках, а віз зачепити буксиром. Скільки тієї ваги — і віжки витримають...

Без вагання Котко скинув чоботи і ступив у воду. Обережно відстебнув кінець мішковини, напнутої над Маноло.

— Тримайся міцніше за ший, герой!

Батько допомагав Коткові, підтримуючи ноги Маноло. Одна була перев'язана вище коліна і висіла, як нежива.

— Ви до лікаря з ним?— запитав теніенте.

— Так, у монастир, сеньйор,— повеселішав селянин, почувши іспанську мову.— В монастирі, є чутка, тепер госпіталь... Не думайте, я не хочу задарма, сеньйори. Я заплачу лікарям...— вдарив себе по кишені, де, очевидно, лежали гроші.— Маноло багато не треба — трохи ліків і бинт. А їжу ми маємо свою, слава Хесусу. Сиру і оливок везу. Ага, Маноло, синку, казав я тобі. Бачиш, які добрі сеньйори зустрілися.

Зворушений, тихий Маноло був схожий на велику дитину, яку жартома взяли на руки і цим присоромили трохи.

Теніенте сказав: вони саме їдуть у госпіталь і можуть взяти хлопця.

Селянин замислився.

А Котко, влаштувавши Маноло в машині, яку шофер пригнав до самого берега, взявся в'язати буксир.

Без особливих зусиль «рено» витяг віз на рівне місце.

Селянин поговорив з Маноло. З-за пазухи дістав згорнуту ганчірку, в ній були гроші. Відрахував частину.

— Я не баритимусь, сину. Ось тільки колесо підрихтую. Уклонися там низенько лікарям, скажи — батько за все віддячить. Ага, документи візьми, хто ти є... Сеньйори тебе не кинуть, Маноло.— Під кущуватими, ніби припорошеними пилом, бровами лагідно світилися до сина очі. Потім селянин простягнув кілька дрібних монет шоферові, але той відмовився брати.

6

Панотець Йорк, скінчивши ранкове богослужіння, зник у олтарі. Монахині виходили з монастирської церкви. Кидали суворі погляди на вікна келій, звідки на весь монастир розносилися запахи ліків. Молоденькі послушниці перешіптувалися між собою.

Йорк переодягався в ризниці.

Матушка Лівія зустріла Йорка на доріжці в монастирському саду. Поміж деревами сновигали черниці з граблями, лопатами, з садовими ножицями; ще здаля, побачивши панотця та ігуменю, вони зникали.

— Рай... Справжній рай у вас, матушко ігуменя,— Йорк тягся білою повною рукою до плодів і квітів.— Мені все здається, що я знаходжуся на одному з семи горбів Рима. Ніяка суєта не здатна порушити мудрий спокій святої обителі вашої.

— Ой, не кажіть,— жалілася йому ігуменя.— Не тільки спокій порушено, а й рівновагу серця.

— Не ви одна, паніматко, в душевному сум'ятті перебуваєте. Не ви одна.

Панотець зупинився перед кущем: янтарні грона дозріваючого винограду визирали на світ божий, просилися, щоб ними поласувати.

Вони постояли трохи біля маленького басейну з рибами. Матушка Лівія нахилилась і з кам'яної чаші набрала лопаточкою харчу для рибок. З цікавістю спостерігала, як вони ковтали маленьких хробачків...

— До вас є діло, матушка ігуменя,— тихо промовив панотець Йорк і озирнувся. Вона опустила повіки.

Гарненька послушниця відчинила перед ними двері.

В кімнаті матушка Лівія посадила Йорка у глибоке зручне крісло, сама примостилася на пуфику.

— Прелат Каміло Дука посилав вам через мене своє поважання.

— Де ви бачили прелата Дуку?— захвилювалася Лівія.

Йорк озирнувся на вікно.

— Інколи й стіни мають вуха,— вчив мене монсеньйор Маркетті¹. Прелат там, де його присутність може принести найбільшу послугу нашій справі.

Лівія підвелася, пішла до дверей.

— Ви знову дримаєте тут, Філоніло. Вийдіть на повітря. В саду стільки роботи, а ви спите знічев'я.— Через хвилину матушка Лівія вернулася на свій пуфик.— Стіни келії — метрові, отець Йорк. Та й за ними нікого. Де ви бачили монсеньйора?

— В Толедо, якщо ви наполягаєте...

— Ага, отже не йому, а вам довелосся ризикувати.

— В путі мене оберігала Мадонна...— скромно опустив очі Йорк.— З того часу, як чернь озброїлася, небезпека підстерігає нас всюди. Що поробиш!

— Нам залишилося одне — молитися всевишньому,— зітхнула матушка Лівія.

— Князі війська і князі церкви сповнені рішучості довести до кінця священну акцію. Чернь буде покарана без жалю... Наш спільний друг монсеньйор твердить, що все вже давно скінчилося б, якби не втручання Комуністичного Інтернаціоналу. Якби не більшовики.

— Так, так,— згоджувалася Лівія.— Над нами, як дияволи, носяться більшовицькі літаки.

— Про це й говорив монсеньйор. Та, на жаль, досі не вдалося зібрати доказів більшовицької інтервенції. Італія і Німеччина, які допомагають нам, опинилися в становищі винуватих... Комуністична пропаганда на весь світ кричить про їхнє втручання у внутрішні справи

¹ Маркетті — єзуїт, автор творів на релігійні теми.

Іспанії... Зараз, підкреслював монсенйор, було б дуже важливо зібрати все, що можна, про більшовицьких «добровольців». Розповіді свідків, документи, зразки зброї, надісланої Москвою. Докази потрібні, докази.

— Взяти в полон живого більшовика, — підказала матушка Лівія і затремтіла від збудження. — Які ще тоді знадобилися б докази!

— О, ви чудовий стратег! Але... вони не здаються живими, — звузив очі Йорк.

— Більше нічого?... Ніяких приемних новин? — з надією дивилася на Йорка Лівія. — Чи скоро монсенйор з військом визволить наші місця?

— Чекати не довго... Червоні щури ось-ось кинуться врозтіч. Але само це не прийде, шановна. Треба і нам в міру сил трудитися... Не чекати, склавши руки.

— Хіба ми недостатньо молимося, отець Йорк?

Він усміхнувся.

— Бог любить і слово, і діло, матушко Лівіє. Так от... Монсенйор вас особисто просив. Прибуде одна особа. Вірніше — одна донья. Їй дуже потрібне таке райське повітря, як тут. І повний спокій.

— Скільки донї років? — поцікавилася матушка Лівія.

«Ревнує», — зрозумів священник. І підлив масла в вогонь.

— Донья Еспіта — так її звать — народилася в той рік, коли помер папа Пій X.

Лівія ніяк не могла пригадати, коли помер Пій X. Їй скоро сорок. А тоді, коли донья Лівія ще була маленькою Мартою і жила в домі свого батька, Пій X сидів на святому троні... О, цей Йорк! І треба йому розмовляти загадками.

Проте жінки завжди вміють викручуватися. І донья Лівія зробила вигляд, що прекрасно пам'ятає такі важливі моменти історії католицизму, як смерть папи римського.

— Сподіваюся, протеже прелата Дуки не заміжня?..

— Принаймні до вас вона приїде одна.

Йорк прислухався. З саду чулася приглушена пісня. Слова важко було розібрати, але мотив... Так і є. Він багато разів чув його ще в Римі. Там в Управлінні надзвичайних церковних справ прелат Гардіні систематично влаштовував для студентів Руссікума, або

Руського коледжу слухання московських радіопередач. Час від часу в ефірі з'являвся цей мотив.

— Сестри кармелітського ордену ідуть в ногу з епохою,— зауважив незадоволено Йорк.— Замість псалмів вони розучують більшовицькі пісні...

Матушка Лівія заперечливо похитала головою.

— Ви помилились. Це звичайна сільська пісня.

— Шкода, поблизу немає прелата Гардіні. Він міг безпомилково визначити, якому з народів належить та чи інша мелодія. А я тільки нездібний учень Гардіні...

— Отже, приїде молода донья...— ігуменя нагадала перервану розмову.

— Так, приїде. І їй, очевидно, знадобиться допомога... Донья має важливе доручення.

— Я готова зробити все, що в моїх силах. — Матушка ігуменя повернулася до образів. — О господи! Допоможи нам, грішним. Зітри на порох ворогів твоїх і наших, — молилася запально, в якомусь штучному екстазі.

7

Відколи Маноло пам'ятає себе, він не мав вільного часу стільки, як тепер. Ліжко його стоїть біля вікна, і Маноло цілими годинами дивиться в сад. Стовбури пальм схожі на ноги велетенських слонів; ті слони повгрузали, здається, в землю і не можуть рухатися. Від підшос до вершини — ні гілок, ні листя, тільки високо вгорі — зелені віяла, а між ними оксамитні мішечки, з котрих, очевидно, скоро з'явиться свіже листя або пальмовий цвіт. Над кам'яним басейном дремає евкаліпт: кора на ньому нагадує шкіру ослика Гапо — світло-коричнева з чорними і срібними крапельками. Ще один евкаліпт лежить на землі, вивернутий з корінням, — він помер звичайною смертю — від старості. Але яких тільки не буває на світі чудес! При самому корені з мертвого дерева густо, як голки на їжаку, ростуть буйні пагінки. А он трохи далі — мімоза. Сестра-жалібниця відломила для Маноло гілочку, і він, роздивившись добре, згадав: отак, як листочки мімози, зубчиками розходяться вії у дівчини Аделіни — дочки суворого дона Ліберто. Згадав і засмутився. Почав загинати пальці... Ого, сьогодні минає, нівроку, тиждень. А батька чогось немає. Ні батька, ні листа від Аделіни.

Нудно лежати самому. Обидва його сусіди зранку пішли в садок. Їм добре, у них не пошкоджені ноги. Хоч би той лікар, якого всі називають професором, приїхав з фронту.

Сонце кинуло трохи променів на обличчя, Маноло заплющив очі. І так лежав, думками переносячись в рідні місця.

Як там живуть без нього? Чи зібрали докупи налякану авіонами отару? І хто пасе отару? Певно, Хуан. І гроші за ці дні, поки Маноло хворітиме, одержить, звичайно, Хуан. Нехай одержує. Він, Маноло, не потребує грошей.

Вирішено остаточно — Маноло піде добровольцем на фронт. Дон Анхеліно каже, що йому видадуть карабін і патрони, цілий десяток патронів. Начувайтесь тоді, авіони з хрестами!

Дарма, що Маноло лише п'ятнадцять років. Ось він який великий! Тільки б швидше загоїлася рана.

Сонце пахне апельсинами, мабуть, воно раніше поцілувало дозріваючі плоди на далекій плантації дона Ліберто, а тепер цілує Маноло. Яке воно тепле, сонце, яке невагоме! Ніби рука Аделіни.

— Царство небесне проспиш, Маноло, — чується над ним веселий голос Анхеліно. — Ану, вставай, ледащо!

«Невже він дрімав?» Маноло соромиться дона Анхеліно. Під подушкою в Маноло книжка, а він замість того, щоб читати її, спить серед білого дня.

— Подивись-но, що ми змайстрували для тебе, — хвалиться Анхеліно. — Досить тобі лежати в цій келії.

На підлозі біля ліжка — носилки: дві палиці з ковдрою.

— Хочеш в сад? — питається другий знайомий Маноло, сухопутний моряк; як його називає Анхеліно. — Ми тебе понесемо, Маноло.

— Ще б він не хотів! — розписується за Маноло дон Анхеліно. — Збирайся, дружице. В саду просто рай. А черниць не бійся, вони не кусаються. Ну, моряк, напинай паруси. Попливемо, дідько його забори!

Дуже хочеться Маноло побувати в саду, приторкнутися рукою до землі, за якою він скучив, як скучив за батьком, за осликом Гапо і... Аделіною.

Сухопутний моряк причиняє двері, щоб їх приготувати не побачив, бува, лікар.

— Ми тебе зараз... І зробимо це обережно, не бійся.

Спокуса велика...

— Хіба що трошки... На півгодини, — несміливо говорить Маноло.

Анхеліно знімає з хлопчика простирadlo. Невміло стелить на носилки.

— Переповзай помалу, — просить Анхеліно, — ось так. Ще трішки. Тримай, моряк, за плечі. Тримай, тримай.

Маленьке зусилля, і він на носилках. Анхеліно і сухопутний моряк беруться за палиці... Але вийти з келії вони не встигають. Розчиняються двері — це начальник госпіталю Астудільйо. За ним висока жінка у чорному, військовий з вусиками. Далі — молодий військовий з портфелем.

— Що це у вас за гра? — питається Астудільйо. — Куди ви його несете?

— На прогулянку в сад, — нітрішечки не бентежиться Анхеліно. І поглядає якимось загадково і весело на військового з вусиками.

— Хто дозволив? — підвищує тон Астудільйо.

Жінка приторкається до нього рукою — він замовкає.

— Ну що ж, — говорить жінка, — підемо і ми з ними в сад, генерале. А хто, скажіть, з вас Анхеліно?

Сухопутний моряк показує гостям на друга.

— Він Анхеліно.

— Нам потрібен астуриєць Анхеліно Рохо, — говорить той, кого жінка назвала генералом.

Хвороблива посмішка скривила губи Анхеліно:

— Змінився я, правда, з того часу, як ви мене бачили.

«Невже це Анхеліно? Жовте, як віск, лице, сивина на скронях. Повужчали плечі... Невже госпіталь за кілька днів може так змінити людину?» Генерал не може приховати свого хвилювання.

— Пробач, Анхеліно. Тепер я справді пізнав тебе, — він обійняв астурійця, як рідного, і довго не відпустив.

Жінка в чорному розмовляла з Маноло.

— І в мене чорнявий син... Трохи більший за тебе... Де ж це ти постраждав, герой?

— Фашисти овець моїх хотіли знищити... Та-та-та... Та-та-та — з літаків. А я їх в урвище погнав... Та не встиг.

— А як тебе звати?

— Маноло.

— Ти молодець, Маноло. Справжній кастільський пастух! У вас тут, я бачу, вся палата геройська, — вона знову подивилася на Анхеліно, на сухопутного моряка. І він так само пильно дивився на неї. Щось він згадував, сухопутний моряк.

— Жива! — зрадів раптом сухопутний моряк і кинувся обіймати жінку. — Жива! — повторював, розгубивши від несподіванки всі інші слова. І, ніби опам'ятавшись, почав пояснювати генералу: — Ми ж разом були в бою під Толедо! В однім окопі. А потім мене вже за Мертвим полем «стукнуло» трохи.

Жінка всміхнулася лагідно.

— Жива, як бачиш. І ти, слава богу, живий. А все боявся оточення, пам'ятаєш?

Ад'ютант подав глянцеватий бланк, на якому вгорі майорів трикольоровий прапор Республіки. Генерал прочитав його: військовий міністр оголосив подяку бійцю Анхеліно Рохо за мужність у поєдинку з італійськими танками.

Маноло тим часом придивлявся до генерала. Зовсім звичайний — і генерал. Маноло розумів, зараз питатися незручно. Зате потім Анхеліно все йому розповість про цього генерала. Хитрий Анхеліно... Про інших говорить, а про себе, про підбиті танки мовчить. І ще цікавиться Маноло, хто ця жінка? У неї на сукні приколота червона зірка з серпом і молотом. Якби і йому таку зірку!

Сухопутний моряк голосно повторював: «Махадаонда... Махадаонда». І раптом заговорив до жінки:

— Ти не була під Махадаондою. Шкода. Там ми провчили їх добре! А я собі на пам'ять добув у Махадаонді зовсім новенький кулемет... Під нульовку підстригав ним фашистські шеренги... І... не боявся оточення. Хотів написати тобі, та не знав ні прізвища, ні в яким ти полку.

— А своє ти сказав? От бачиш! Виходить, жінка повинна знайомитись першою, — пожартувала вона. — Ну що ж, порушимо звичаї. Прізвище моє — Ібаррурі, а звуть Долорес... — побачивши, що він раптом почервонів бентежно, Долорес Ібаррурі поклала свою руку на плече пораненого. — Ми з тобою давні друзі, товаришу. Вилікуєшся — заглянь до нас. Є у Центральному Комітеті товариш Гомес. Йому дуже потрібні політпрацівники... Обоє приходьте, з Анхеліно.

— Мое прізвище Рамос, — скромно сказав сухопутний моряк. — Я... барbero, фігаро¹ за професією, а як комуніст — кулеметник.

Генерал схвально хитнув головою.

— От і добре. Ви комуніст і солдат, товаришу Рамос. Ви знаєте, за що воюєте, а це головне. — І після невеликої паузи запропонував:— Просіться у товариша Гомеса в мою бригаду.

— Добре у вас, але нам пора, — заспішила Долорес Ібаррурі. — Одужуйте, товариші. Набирайтеся сил. Ми вам, до речі, кінофільм привезли. Зветься «Чапасв».

— Про чапасвський батальйон?

— Про чапасвський, Анхеліно. Але не про наш — про радянський... Ви Маноло теж візьміть — нехай подивиться, яким був Чапасв.

8

Комуніст Базіліо Чапасв тоне в бистрій, схожій на Ебро, річці. Педро, чапасвський ординарець, кулеметом і грудьми прикриває командира, але смерть косить і його... І все ж у монастирській трапезній звучить не траурна мелодія; врочиста, могутня, як хвилі морського прибою, музика стверджує, що той, хто упав за свободу, — «смертю смерть поправ!»

В напівтемряві видно білі пов'язки і білі ліжка. Глядачі ж злилися в одну рухливу гарячу масу, і тільки пучки променів з об'єктива час від часу освітлюють то чийсь темний берет, то кучерявий чуб, то стрижену голову. Двері трапезної відчинені, і повз них увесь час проходжуються монастирські сестри-жалібниці. «І хочеться, і колеться», — сказав би з цього приводу Петро Котко. Інколи кармелітки затримуються, але варто рипнути десь підлозі, варто грюкнути дверима — метушливо, ніби налякані гуси, вони забираються геть. Якже, дивитися кіно, особливо таке, як сьогодні, великий гріх!

Однак декому довелося взяти цей гріх на душу. В трапезну принесли кілька лежачих, і Франсіско Астудільйо виділив до них чергових санітарок. Маленька, як мишка, Пепіта, худенька гостроноса Магда і красуня Філоніла не сперечалися, не протестували. Остання,

¹ Барберо, фігаро — перукар.

правда, бігала до ігумені за дозволом. Відпустили й Філонілу. Ліжка, принесені з сусідніх келій, стояли попереду, за ними знаходилися ліжка «тутешніх» анархістів, і вже далі стояли, сиділи — хто на чому — всі інші глядачі.

Пепіта в гострі моменти хапалася за руку Маноло.

— Страшно... Мені дуже страшно, — шепотіла Пепіта, співчуваючи, очевидно, оточеним чапаєвцям. Навряд чи вона знала, хто такі «білі» і хто «червоні». Чапаєв, і Анка, і Петька-ординарець подобалися їй просто як люди — ось чому Пепіта хотіла, щоб вмерли не вони, а їхні вороги.

Коли екран погас і в залі настала тиша, Пепіта, схлипуючи в хусточку, сказала:

— Побачиш, Базілію ще покажуть... Базілію впливе... побачиш... А Педро відвезуть в госпіталь, і він одужає.

Гарячі розмови, вигуки, шаркання ніг, знову вигуки: «Віва Республіка! Віва Іспанія!» — все це пронеслося повз неї, як буревій. Пепіта чекала продовження фільму.

Ось уже й друзі Маноло прийшли за ним. Невже кінець? Пепіта з докором дивилася на білий екран.

Чужа трагедія близько зворушила Пепіту. І нагадала своє. Десь у Кордові сліпий батько, маленькі сестри, які так любили її. Злидні примусили батька віддати старшу в монастир. І ось Пепіта живе між чужими. Працює з ранку до ночі, вислужується перед черницями. Заради чого? Заради черствого крайця хліба і тарілки пісного супу? Правда, вона, ставши послушницею, наблизилася до церкви господньої, але чомусь мало її це втішає.

Не хочеться вертатися у келію, ой, як не хочеться! Вийшла б за браму і, не зупиняючись, без відпочинку крокувала на південь, все далі на південь, аж до Кордови. І щоб зустрівся хтось дужий, розумніший за неї, за «мишку», який навчив би її, що робити, куди подітися із своєю невтішною долею.

Повернула в сад. Нехай подумують, що Пепіту затримали в госпіталі. Наодинці хоч зітхнеш вільніше, не ховаючись.

Знала — в кінці пальмової алеї є кілька лавиць. Там вона і посидить.

Тихо. Навіть птахи поснули. У вікнах — ніч. Всюди ніч — і в Кордові. Найменший братик, якого вона так

любила, лежить біля мамини. Ось вона думатиме про нього, думатиме, і братик відчує. А вранці розповість, що він бачив у сні Пепіту. Мріє, втішає себе, як може, Пепіта в монастирському саду. Тихо зітхає. Але що це блиснуло між кущами попереду? Погасло і знову блиснуло. Вона притаїлась злякано. На стежці — дві постаті. Як привиди, рухаються безшумно. Ага, таки зупинились. Промінець ліхтаря освітив кладку через канаву. Пішли по кладці. Зупинилися біля кам'яної стіни.

Пепіта боялася поворухнутися. Та якби і хотіла втекти, ноги, напевне, відмовилися б їй служити.

«Там хвіртка... Привиди відчиняють хвіртку...»

Ось знову з'явилися постаті, тепер їх троє. І знову скрикнули залізні петлі.

Блискав вогник. Блискав і рухався. Востаннє бачила вона його біля башти, де нині жила ігуменя.

Пепіта бігла, мов навіжена.

У келії швидко роздяглася і сховалася під ковдрою. Стривожено прислухалася.

Їй і під ковдрою було холодно. А коли трохи зігрілася, перед очима знову з'явилися постаті. У чорних масках, з ліхтарями в руках. Волочили пораненого Маноло, а він пручався і кликав Пепіту. Потім Маноло перетворився в братика Хосе.

На другий день Пепіта сказала Філонілі, що хоче відпроситися в матушки ігумені на один день.

— Чого це тобі приспичило?

— До тітки. Може, про нашу фамілію має якісь вісті з Кордови.

— Почекай. Я зараз спитаю.

Ігуменя не впустила до себе, сама вийшла в передпокій.

— Слава Хесусу!

— Навіки слава! — відповіла матушка Лівія. — Що ви розбігалися останнім часом? Про рідних тривожилися? Їм добре, не бійся. Там... — і не скінчила, не сказала того, що мала на думці.

Ігуменя відраяла їхати до тітки. Але Пепіта свого домоглася: вона зрозуміла, що в матушки — гість, вірніше, гостя. На гачку в передпокої висів синій оксамитовий плац з капюшоном, і від нього струміли пахощі, незнані в монастирі.

«Господи, слава тобі», — творила в душі молитву Пепіта. У неї трохи відлягло від серця. Ніяких незнайом-

ців у чорних масках... То, мабуть, якась донья серед ночі змушена була шукати притулку і знайшла його в матушки Лівії.

9

В маєтку управителя ватиканського банку «Санто Спіріто» серед картин і книг сиділи зажурені Кід Коррерас і теніенте Чароль. Особливо переживав невдачу Коррерас. Згодившись допомогти теніенте, він був певний, що, як завжди, застане Еспіту. І не застав.

Сторож — мавпоподібна істота, якийсь Чачо, після того як йому довго розтлумачували, кого вони шукають, побожився — в маєтку, крім нього, нікого нема. Ще в минулому році хазяїн виїхав до Рима і досі не повернувся. А молода сеньйора? У дона Ярари є дві племінниці. Їм потрібна донья Еспіта?.. Молодша? Обидві вони в Римі. Чи давно? Як і хазяїн — з минулого року.

Коррерас крикнув йому в кудлате, як у породистого пса, вухо:

— Триста чортів і тисяча відьом! Ми бачилися з нею тиждень тому!

— Я ось і кажу — обидві подалися до Рима, — повторював завчено Чачо. — Самі поїхали, а мене залишили. І ось документо, — він поважно відкрив великим срібним ключем шухляду стола і показав той «документо». — Ніхто не сміє нічого реквізувати. Маєток — італійська власність.

Про це саме говориться і в документі. На відбитку печатки — сине в промінцях око господне і напис: «Банко Санто Спіріто — Інститут чентрале ді Кредіто».

— Від нього нічого не доб'єшся, — махнув рукою на старого Чароль. — А ви добре пам'ятаєте, Кід, що донья виходила до вас саме з цього маєтку?

— Як те, що я Кід Коррерас!

Припадаючи на ліву поранену ногу, Коррерас пішов по кімнаті. Зупинився перед дверима, штовхнув їх.

— Відчинити? — догідливо крутився біля нього Чачо. — Я принесу ключі...

— Неси, іудо!

— Спокійно, Коррерас, — стримував його теніенте.

— Спокійно, спокійно!.. Де вони, кляті, сховали Еспіту? Може, убили її, як убили вашого Яна?

На міднім кільці десяток ключів. Один Чачо відокремив і ним відкрив двері. На всякий випадок приготував маузер. Але і в цій кімнаті, як і в попередній, нікого. Картини, картини... Мов у музеї живопису. Зі стелі звисає величезна кришталева люстра, в нішах — скульптурні вироби із слонової кістки, мармуру, бронзи... Далі ще двері...

Ціла анфілада кімнат.

— А де... де спальня доньї Еспіти? — запитав Коррерас, скося глянувши на теніенте Чароля. — Де спальня племінниці банкіра Ярари?

Чачо тримав руку біля вуха.

— Спальня на другім поверсі. Сеньйор хоче побувати в спальні?

Нічим не порадувала Коррераса і спальня з золоченими ліжками. Мертво і тут.

Теніенте Чароль нагнувся — під ліжком виднілися жіночі туфлі. Він для чогось взяв один, почав розглядати.

— Маленька ніжка у доньї... — розглядав туфлі теніенте.

— Вона вся, як колібрі, — мовив Коррерас. — Я за Еспіту душу витрясу з цього старого диявола.

Чудний теніенте, його цікавить взуття незнайомої доньї!

— Травичка, клаптик травички... правда? — теніенте Чароль показав туфельку Чачо.

Тепер Чачо почув відразу.

— Травичка? — маленькі очиці розплющилися, як у ляльки.

— Може, ви скажете, звідки свіжа травичка? — теніенте Чароль показав старому не тільки туфельку, а й своє посвідчення.

Кід Коррерас і собі подивився на туфельку.

— Тисяча відьом! Ну, тепер ми з тебе витягнемо правду, нещасна мавпо!

Чачо не відповів Коррерасу. Хижа блиснули його очі.

— Ваші документи, — строго промовив Чароль.

Старий розігнувся, став ніби вищий. Зміряв Чароля зухвалим поглядом:

— Добре... Ви одержите документи. Вони внизу. Але попереджаю, теніенте, — різким і вже зовсім не старечим голосом заговорив він. — Я італійський підданий.

Мое прізвище — Ярара... Я Таккі Ярара, управитель банку і прелат католицької церкви... Що привело вас, панове, сюди? Хто дав вам право вторгтися в мій маєток?

Він поведився тепер з гідністю і цим збив з пантелику Кіда Коррераса.

«Ну й влип!» — думав Коррерас, ховаючи воронений маузер.

З тієї ж шухляди, де лежав охоронний лист, Таккі Ярара витяг свої документи.

Чароль подивився на фотографію. Так, перед ним був сам Таккі Ярара.

— Чому ви відразу не сказали правду, сеньйор Ярара?

— Бо й ви не сказали її, — спокійно мовив управитель банку. — Адже спершу я мав справу з приватними особами, чи не так? Часи неспокійні, теніенте. Хто знає, з якою метою двоє озброєних молодих людей приходять до банкіра... Але, як говориться, добре те, що добре кінчається. Ми тепер познайомились. Чим викликаний ваш візит, теніенте?

Чароль розумів, що ініціатива перейшла до хазяїна маєтку. Ніяких, власне, претензій до Таккі Ярара він, працівник військової розвідки, не мав. Зрештою, їх привело сюди бажання дізнатися щось нове про обставини смерті Яна Лапинського.

Кід Коррерас виступив наперед.

— Я повинен все пояснити, дон Ярара. — Коррерас наблизився до столу і поклав на нього колодку з маузером.

— Дивіться, може, хоч цей перстень вам щось скаже.

Таккі Ярара глянув, заплющив очі і знову глянув. Точнісінько так він кліпав ними, коли побачив на жіночій туфельці свіжу травичку.

— Перстень Еспіті?!

— А я її друг, сеньйор Ярара. Вважаю за честь — Кід Коррерас.

Таккі Ярара зробив вигляд, що йому дуже приємно бачити перед собою Кіда Коррераса.

— Коррерас? Так... Так... Маестро Коррерас! Еспіта розповідала про вас. Ох, ці сеньйорити! А ми з вами ледь не... і все через неї. Тепер я починаю розуміти, яке прикре непорозуміння трапилося. Сідайте, шановний

сеньйор Коррерас: Сідайте, теніенте. Хіба так я повинен був зустріти друзів моєї племінниці!

Ярара схопився, тричі вдарив у долоні. З тих самих дверей, куди входили і вони, з'явився слуга. Одягнутий у короткі, до колін, штани, оксамитний камзол. На ногах вовняні білі панчохи, перехоплені трохи вище товстих литок ремінцями.

— Сніданок. На три персони. Пляшку малаги...

— Може, ви хоч тепер нам скажете, — Кід Коррерас з благанням дивився на дона Ярару.

— Ви про Еспіту? Ха-ха... Закрутила вона вам голову, моя Еспіта!.. Не бійтеся, нічого поганого з нею не сталося. Я відправив обох племінниць... Цими днями відправив. Тепер вони далеко від бурі. Мені що — я кура¹, мужчина. А уявляєте, що могло б трапитися з моїми племінницями, якби сюди вдерлися маври?

Кід Коррерас ловив кожне слово Ярари.

— Тепер вони в безпеці. Ближче до законної влади. Такі Ярара немало прожив, як бачите, на світі. Генерали завжди б'ються між собою за перше місце. А влада залишається владою. Сеньйор Кабальєро, наприклад, з яким я особисто добре знайомий. Або його міністри... Це мудрі, бувалі люди. З ними можна вести справу.

З'явився слуга. На підносі бокали, пляшка вина. Сардини, тоненькі скибочки сиру, солоні оливки.

Чароль вагався. Якось незручно користатися гостинністю прелата Ярари після того, що трапилось. І потім — не подобається Ярара Чаролю.

А бокали вже стояли налитими. Янтарно-прозора, густа, як сонце, коли на нього дивитися крізь темне скло, малага.

Такі тримав бокал у волохатій руці.

— За Республіку!

Ну як тут відмовитися, коли п'ють за Республіку!

Коррерас з вдячністю дивився на дядька Еспіти, той вже не здавався Коррерасу таким мавпоподібним, як раніше. А очі, глибокі, темно-коричневі, як кастильська земля після дощу, вони нагадували очі Еспіти, миліших за які не було на світі.

Гаванські сигари пішли на десерт. Всі троє спустилися в сад і тут, під мереживом виноградної лози, що

¹ Кура — священик.

утворювала альтанку, теніенте заговорив, нарешті, про випадок з бійцем інтернаціональної бригади.

— Так. Він похований у моєму саду. Я можу вам показати могилу. Це була, кажуть, безглузда смерть, сеньйори... Отак живеш і не знаєш, де тебе підстерігає кінець.

Горбок черстої землі. Букети зів'яли і висохли. Навкруг кущі колючих троянд, які вже одцвіли. Одиноко і дико лежати тут Яну Лапинському.

— Ви не пригадуєте, як все це сталося?

— Радий би допомогти вам, теніенте. Але що я знаю? Я навіть не чув пострілу. Прийшли селяни, і від них я дізнався, що на стежці, недалеко від нашої брами, лежить тяжко поранена людина.

— Тяжко поранена? Отже, його знайшли ще живим? — перепитав Чароль.

— Вони сказали «поранений». Але ми... Я вже не встиг. Солдат віддав богу душу, царство йому небесне.

— Тих селян ви знаєте?

— Селян? Ні. Вони не тутешні.

Чароль дістав з планшетки фотографію. На нього дивився красивий юнак з тонкими рисами обличчя і печальними очима.

— Це Лапинський. Ви ніколи не зустрічалися з ним, сеньйор Ярара?

— Ні. Я бачив його тільки мертвим. Інтелектуал... чимсь нагадує мені Фредеріка Шопена.

— Ян і був земляком Шопена.

— Ніколи не знаєш — де знайдеш, а де загубиш... Довелося ж чоловікові отак нерозумно вмерти на чужині. Я, між іншим, часто про себе думаю: пора, пора, Таккі Ярара, додому. Італія... Вона кличе мене... Знову дихати повітрям міста семи горбів... Ви ніколи не були в Римі, сеньйори! О, якби ви побачили Рим, ви полюбили б його навіки! Я і в снах бачу мій Рим... І в снах!

До них підійшов знайомий вже гостям служник. Сказав лише одне слово хазяїну: «молитва». Той подивився на годинник.

— Іди, іди... Я зараз. Змушений вас залишити, сеньйори: ось уже рік щодня о третій молюся я за упокій душі близької мені людини... Живій дав обітницю і молюся... Прощайте, сеньйори. Не забувайте старого, одинокого Таккі Ярара...

...За брамою стояла машина. Шоферові вже, очевидно, набридло чекати, і він бродив між камінням, розкиданим всюди по схилу, визбирував червоні ягоди дикої малини.

— Оле! — гукнув шофера теніенте.

— Іду, — обізвався шофер.

Коли він підійшов, теніенте побачив в руці шофера блискучу цяцьку.

— А це що в тебе?

— Сам не знаю. Знайшов на стежці. Нагадує автомобільну «свічку», але, бачите, з лапками.

— Дайте-но я гляну...

Теніенте зацікавила знайдена шофером річ — радіолампа. Тепер він шукав на ній фабричну марку і всі інші позначки, які сказали б, де вона зроблена. Але ні на цоколі, ні на корпусі нічого нема.

«Звідки ж лампа? Як вона потрапила сюди?»

— Ви не змогли б показати місце, де знайшли свою «цяцьку»? — звернувся Чароль до шофера.

— Чом ні? Он там біля високого каменя, бачите?

Теніенте Чароль попросив Коррераса з хвилину почекати його і подався до вказаних шофером кам'яних брил.

10

Гонець-мотоцикліст привіз монсеньйору Таккі Ярарі урядовий пакет. Ознайомившись з його змістом, прелат задоволено посміхнувся. Він тут же на фірменім бланку написав коротку відповідь: «Запрошення приймаю. Буду в призначений час».

Дивився з вікна на дорогу. Ось мотоцикліст промчав біля кам'яного розп'яття і зник за горбом. Прелат вдарив у долоні.

— Мене запрошують у столицю. Не прогав, о третій, як завжди... Текст «молитви» я приготував...

Служник хитнув головою:

— Зрозумів, ваша превелебність.

— Якщо з'явиться хто... нехай чекають. До речі, від доньї Еспіти нічого нема? Я починаю хвилюватися, абате Діон.

— Ви забули, ваша превелебність, що самі радили доньї не поспішати. Хвилюватися нема підстав.

Таккі Ярара доброзичливо дивився на Діона, ніби говорив йому:

«Спасибі, Діон. Я не помилився, коли залишив біля себе тебе. Тобі доводиться, на жаль, виконувати зовсім не властиві для абата функції. Але й мої вуста змушені часто говорити не те, що маю на думці. Чого не зробиш заради господа бога — пана нашого єдиного. Чого не зробиш для Рима, без якого ми — ніщо!»

— Ларго Кабальєро кличе мене в Мадрид, Діоне. Ось слухай... «Ви, ваша превелебність, в суворий час не кинули нас, не піддалися підступним закликам кардинала і самого папи. Це дає нам право звернутися до вас з проханням — прибути в Мадрид завтра і взяти участь...» Чуєш, Діоне, Ларго Кабальєро збирається при нашій, при моїй допомозі повернути всіх католицьких християн проти заколотників, примусити їх проливати кров за комуністів, з якими спілкується Кабальєро. Яка ересь! І все ж я поїду. Треба понюхати, чим там у них пахне.

— Небезпечна мандрівка, ваша превелебність. Мадрид перетворився в пекло.

— Богові угоднo, щоб Таккі Ярара побачив це пекло... Мої враження, як ви розумієте, знадобляться нам і для чергової «молитви». Ідіть, Діон, і приготуйте для мене все необхідне.

Як і писалося в листі з Мадрида, машина прибула о восьмій ранку. Розкішна «іспано-сюїза» з срібними ручками, з сидіннями, обтягнутими кремовою шкірою. Вона котилася м'яко і швидко, і скоро прелату Ярарі не стало видно трьох горбів, між якими ховався його масток.

А там, в мастку, абат Діон в одязі служника стояв під невисокими, оздобленими інкрустаціями дверима. Руки не слухалися абата, коли він повертав ключ у замку.

Це була невеличка порівняно опочивальня. Темно-голуба канапа, крісла, пуфи. Голубі фіранки і плями голубого сонця на стінах, на картинах. Картин шість... Ось Юпітер спускається вночі з Олімпу, щоб запліднити молоду римлянку... Богоподібний Нерон — могутній імператор стоїть на колінах перед махою¹, своєю коханкою Поппесю... Духівник увільняє від біснуватості ча-

¹ М а х а — красуня з народу.

рівну донью, погладжує її налиті молодією силою груди... І всі такі, всі п'ять такі. Тільки шоста проти венетіанського вікна — не така. Вітряк. Росиста травиця. Пастушок з сопілкою. Та саме до цієї картини приковані очі абата Діона, до неї тягнуться його руки.

Абат смикнув за шнурок, і картина з пастушком почала сунутися униз, а в рамі виникло інше полотно. Він уже бачив осяяні віти райського дерева, бачив його стовбур, ніби зітканий з м'язів, бачив кусник тигрової шкури на ложі з каменів. Очі абата божевільно світилися... Губи шепотіли: «Еспіта... Еспіта...»

Так, це вона лежала на тигровій шкурі, зовсім нага богиня Еспіта, племінниця його превелебності.

Еспіта сама відкрила абату таємницю картини. І перетворила його в раба...

Він міг би посперечатися у впертості з іншим абатом, з стендалівським Жюльєном Сорелем, коли мова йшла про досягнення певної мети. Роки і роки минули з того часу, як син езекутора сказав собі, що стане священнослужителем, і він став ним. Але абатство було першим щаблем драбини, по якій мав підніматися Діон. Служба під опікою отця-управителя створить йому, як думав Діон, репутацію ділової людини і ревного жерця католицької віри. А там все піде само собою. Ватікан вміє цінити вірних слуг своїх. Це він так думав, Діон, доки не зустрівся з дияволом у спідниці... Диявол теж, очевидно, розраховував на Діона і порівняно легко спокусив його. Звичайні земні бажання, приспані силоміць, пробудилися в ньому, як пробуджуються і скресають ріки навесні... Кар'єра слуги земного бога вже не вабила його, церковне богослужіння не викликало екзальтації, зате з фанатичною впертістю Діон шукав шляхів до серця прекрасної доньї Ярари, шукав самої доньї.

Він не знав, що мав на думці монсенйор Таккі Ярара, часто залишаючи на нього, Діона, своїх племінниць. Чи вважав він його за євнуха, здатного лише холодним розумом бачити в жінці прекрасне, чи вірив, що від всякого «глупства» абата стримає страх перед ним, прелатом Ярарою, а зрештою — перед папською конгрегацією, від якої залежало майбутнє Діона?

Так чи інакше Діон мав розв'язані руки, за ним не шпигували, його не стримували, в розмовах Таккі Ярара ніколи не підкреслював своєї зверхності над абатом, приймав, як від сина, його сліпу покору, готовність слу-

жити вже не так богові, як Ярарі і сонцесяйній Еспіті. Так, він не ховався ні перед нею, ні перед монсенъйором! Кинув їм — спершу як виклик, потім як присягу — своє «люблю», і... нічого йому не сталося, все залишилося на місці, тільки Еспіта зробилася ще лукавішою з абатом, тільки монсенъйор все з більшим довір'ям відкривав Діону свої потаємні думки і наміри... В ім'я того, що повинно статися і зробити його щасливим, Діон добровільно одяг на себе тогу раба і носив її покірно день за днем, місяць за місяцем. Ось уже третій рік.

Не можна сказати, що Діон залишився не віддяченим. Прелат Ярара зробив його своїм найближчим помічником і залишив біля себе навіть тепер, коли взяв на себе дуже відповідальну і ризиковану місію. І донья Еспіта... вона багато що дозволяла йому, коли вони були удвох... Втім, езопівська притча про лисицю і виноград, розказана якимось заїжджим священиком, не випадково викликала нервовий спалах в очах Діона і лукаву посмішку на лиці Еспіти. «Лисиця» в сутані смакувала лише очима.

Створена пензлем художника, донья була покірливою. Вона могла вислухувати такі слова, такі його грішні освідчення, від яких у самого робилося солоно в роті, але які чомусь хотілося говорити, повторювати ще й ще — до божевільної втоми... І не лише віддалік милуватися неповторною красою її нагоди, а як той духівник на картині, що висіла поруч, підійти до ложа, сісти біля неї і відчути — так, відчути! — під своєю рукою пружисті, налиті вогнем груди... Сказати їй, доньї Еспіті, що однаково він зробить з нею те, що зробив з молодого римлянкою Юпітер, спустившись з Олімпу.

У кімнаті з меблями небесного кольору Діон втрачав відчуття часу. А виходив звідси, як морфініст — стомлений, сонний, умиротворений.

Він часто тікав від Еспіти живої, тікав до її двійника. Те, що творилося з ним, нагадувало хворобу, яка супроводжувалася втратою сили волі, хмільною, неповторною насолодою.

Служняно слугував Діон Еспіті і її опікунові. Місія, покладена на монсенъйора, вимагала від Діона дуже багато... Він робив усе, що йому наказували, і лише потім, згадуючи у темряві своєї кімнати прожитий день, здригався. В роздумах про те, що шлях кожної земної істоти визначено наперед, шукав заспокоєння. Вчили ж

його, готуючи до місіонерської діяльності, не гребувати нічим в ім'я ствердження віри католицької.

Звідкілясь долинули в голубу кімнату м'які, мелодійні удари годинника. Діон одірвався нарешті від споглядання прекрасної доньї. Рука мляво смикнула шнурок, і картини помінялися місцями. Пастушок знову грав на дудочці, і під його музику овечки видиралися на кам'яну гору.

Відсунувши голубу фіранку, Діон дивився на браму маєтку, на дорогу. Нікого. Але ні, на відстані якихось ста, ста п'ятдесяти метрів на телефонних стовпах маячили солдати-зв'язківці, вони ремонтували, очевидно, пошкоджену лінію. На обочині стояла їхня машина з будкою, камуфльована під гірський пейзаж.

Діон спустився на перший поверх. Двері за собою замкнув ключем. Двічі натиснув кнопку електричного вимикача. Відразу поповзла вбік канапа, під нею відкрилися дерев'яні сходи. Пахнуло вологістю підземелля.

Сто, двісті, триста кроків... Кілька разів підземний коридор повертав то ліворуч, то праворуч. В одному місці він розгалужувався; Діон посвітив собі ліхтариком і пішов у вужчий, обшитий дошками прохід. Скоро він зупинився перед залізними дверима, відімкнув їх.

Кімната, в якій опинився Діон, нагадувала радіорубку пароплава. Засвітивши акумуляторну лампу, Діон побачив на столику лист паперу, притиснутий важким томом євангелія. Вгорі рукою монсеньйора був зроблений свіжий напис: «Після передачі негайно знищити».

До трьох годин залишалось зовсім мало. Діон оглянув навушники. На щитку перед його очима блимнув сигнальний вогник. Минула хвилина, друга, у вухах чувся характерний тріск. Глухо, зовсім глухо хтось почав рахувати: «Один, два, три, чотири...» І так до десяти. Потім зазвучало знайоме: «Слава отцю, і сину, і святому духу нині і присно... Слава отцю, і сину, і святому духу нині і присно... прийом... прийом...»

Діон швидко переключився на передачу.

— Нині і присно во віки віків... амінь.

— Амінь, — повторили навушники. — Я слухаю тебе... Слухаю тебе. Прийом...

Діон підніс до лампи аркушик, залишений монсеньйором. Почав читати. Після кожних трьох слів йшла фраза молитви: «Слава отцю, і сину, і святому духу...»

Слова між цими фразами самі собою нічого особливого не являли, — імена святих, назви гір, річок. Вони чергувалися без всякої послідовності, ніби хтось заради забави посилає в ефір подібну словесну мішанину. Але для Діона, очевидно, дуже важливими були імена святих, він їх повторював і перепитував: «Як зрозумів? Прийом?»

Нарешті Діон перейшов на прийом. Настала його черга записувати. Швидко бігала рука абата, і на папері рядок за рядком з'являлася шифрограма.

Після того як кореспондент проголосив «амінь» і в навушниках настала тиша, Діон теж виключив рацію. Але він залишився під землею, доки не розшифрував повністю свої записи. «Там» цікавилися аеродромами — звідки літають республіканські авіони на Толедо? Які авіони використовуються червоними для нічної патрульної служби в повітрі? Терміново вимагали прислати фотознімки добровольців з Росії... Але це були звичайні завдання, і не вони зацікавили абата під час радіообміну. Головне — в кінці, ось воно... монсенйору вдруге нагадували: у районі Більбао артилерія червоних підбила літак, який летів з Тулузи. Серед пасажирів був особистий посланець герцога Альби... Треба негайно довідатися, чи живий він, і зробити все можливе для його звільнення, якщо останній потрапив у руки червоних. Прізвище посланця Жак Пійо, він журналіст, автор книги «Записки сержанта Іноземного легіону». Монсенйорові належало або «перекинути» Жака Пійо через лінію фронту, або домогтися, щоб його відправили назад у Францію. Важливість даного завдання підкреслювалася словами: «Генералісимус особисто чекає добрих вістей про Жака Пійо».

Діон сховав папірець з розшифрованим текстом в маленьку кишеню на поясі, інші спалив.

На зворотнім шляху йому здалося, що хтось ніби іде за ним. Ні, то відлуння його власних кроків... Ось він уже під штучним басейном: тут можна іти без ліхтаря, бо на дні басейну є скляне вікно і світло пробивається крізь товщу води. За озером буде вентиляційна труба, і він вдихне свіжого повітря.

Але разом з киснем, який ллється з вентиляційної труби, до нього долітають чийсь голоси. Він прислухається. Мабуть, знову прийшли кампесинос. Їм, бачте, потрібні і жнивварки, і коні! Ніби управитель банку «Санто

Спіріто» зобов'язаний підтримувати розбишак, які поділили між собою герцогську землю! Зараз він прожене їх геть!

Та замість кампесинос Діон застає (і де? В кабінеті монсен'юра!) незнайомого полковника і ще кількох офіцерів.

Мить — і абат, оступившись, падає в темне провалля. Падаючи, він все ж встигає потягнути за кільце, сховане під першим щаблем, і над ним з гуркотом закривається люк.

Але чий це руки тримають міцно абата Діона?

— Не метушіться, сен'йор. Заспокойтеся... — чує він насмішкуватий голос.

Тепер він пригадав, що чув за собою кроки. Отже, вони, невідомі вороги, рухалися услід за ним з самого початку. Абат інстинктивно вхопився рукою за пояс. Та дістати схований там папірець не вдалося. Руки скрутили ще міцніше, і він аж стогне від болю і від розуміння свого безсилля. Абат мружить очі під сліпучим промінням ліхтарика.

Ті, що тримають його, перемовляються між собою. Вони не знають, як відкрити люк, і вирішують чекати, поки їхні спільники нагорі зроблять це самі.

— А може, ви нам допоможете, сен'йор? — звертається котрийсь з них до абата.

Він мовчить. Всі думки його про пояс. Хоча б розстебнувся і впав. Тоді — порятунок. В чому зможуть його обвинуватити? Рація? Але давно відомо, що Ватикан для своїх зв'язків широко використовує радіо. Такі Ярара — прелат, управитель одного з найбільших філіалів ватиканського банку. Зрештою, обидва вони — і Ярара і Діон — піддані його величності короля Італії.

«Пояс. Тільки пояс може їх викрити. Як поведуть підземним ходом, треба десь на дорозі кинути проклятий пояс...»

Ліхтарів кілька. Вони обмацують стіни, люк, стелю, шукають таємницю механізму. Їм не хочеться вести затриманого хтозна-куди, коли вихід знаходиться поруч.

«Виграти час...»

Ага, догадалися нарешті обшукати його. Забрали ключі... А пояс — пояс нікого не цікавить: червоні шукають зброю. «Боже, хтось обмацує пояс!»

Жах охоплює абата Діона, йому не вистачає повітря.

«А може, відчинити?.. Йому звільнять руки... Однією абат візьметься за кільце, а другою... Тільки б встигнути непомітно добути той папірець. Він проковтне його — і життя врятоване».

Абат Діон каже, що він згоден. Просить звільнити руки. Чого боятися, адже сеньйори переконалися, що у нього ніякої зброї.

— Отак би й давно.

З усіх боків на нього спрямовані ліхтарі. Нічого, нічого... Зараз він почне підніматися по драбині і тоді...

— Е, стій! Ми так не домовлялися, — руку Діона з папірцем піймано, і вже вона ніби прикута.

— Прокляття... — виривається одне лише слово з вуст абата Діона.

11

— Можете поздоровити себе, теніенте, з першим успіхом, — сказав серйозно коронель Ларосса. — Ось вам і наочний урок... Шпигунське гніздо під крилом у прелата.

— Ніколи не уявляв собі, камарада коронель. В коледжі був свій духівник, якого ми прозвали Сутаною. Сутана вмів добре стріляти, бігати, стрибав з парашутом. Але шпигунство...

— Ви дуже погано знаєте церковну історію, Чароль. Шпигунство — основа основ діяльності Ватикану. Церкви, монастирі Іспанії, як і інших країн, завжди були осередками шпигунства. Прелат Ярара не виняток. Шкода тільки, що самого його ми не схопили, як Діона, на місці злочину. Ні його, ні племінницю.

— Одна, виявляється, справді поїхала до Рима. А зникнення Еспіти досить загадкове.

— Так. Еспіта загадка номер один. А номер два — Жак Пійо. Що нам робити з Пійо? Я, наприклад, переконаний, що Пійо — не стільки журналіст, як французький резидент. Біографія, розказана ним самим у «Записках сержанта», має істотні прогалини, теніенте. Пійо не все сказав про себе, далеко не все. Французький Іноземний легіон брав участь у придушенні національного руху на території багатьох країн. Цей батальйон називали кривавим...

— Пійо рекомендують не французи, а герцог Альба...

— А це, можливо, хід конем. Мета Франко — відновити монархію з усіма її «інститутами», зміцнити позиції буржуазії. Така мета влаштовує і французів, і англійців. Ось вони спільно і допомагають Франко. Але хочеться ж знати, що тебе не ошукають. Хочеться впевнитися, що перемога франкістів у своїй країні не штовхне їх проти сусідів. Особистий лист герцога з Лондона — інспірований французами. Лист повинен зробити Жака Пійо своєю людиною в ставці Франко. До речі, якщо ви уважно прочитали «твір» Пійо, то, мабуть, звернули увагу на його «щедрість». Пійо жертвував тисячі на Іноземний легіон. Звідки він брав їх? Хтось оплачував Пійо, і добре оплачував. Цей «хтось» і міг домовитися з герцогом. На превеликий їхній жаль, зенітна артилерія перервала «мандрівку» Пійо.

— Але він сам, кажуть, нітрішечки не постраждав? Ларосса похитав головою.

— Оце й є загадка номер два. Справа в тому, теніенте, що після приземлення літака француз, як свідчать документи медичного огляду, виявився божевільним. Ми не зовсім віримо тим документам, але поки що він потрапив до рук лікарів. Прокуратура навіть не дозволила нам посилати в лікарню свою охорону.

— А про монсеньяора Ярау яке рішення?

— Соломонове! Взяти під «хатній арешт». Розумієте, що це означає? Шпигун в сутані сидітиме дома в чудовому маєтку. Прем'єр Кабальєро каже, що не хоче дратувати Ватікан!

— Дратувати! Вони воюють проти нас, а ми... — Чароль не закінчив, гнівно зійшлися на переніссі його рівні виразні брови. — А що думають про таких, як Ярау, комуністи? Хосе Діас, наприклад?

— Хосе Діас! О, наш Хосе не панькався б з наймитами фашизму! Якби тільки від нього залежало.

Коронель розуміє, чому враз засмутився Чароль. Звістка, що викритих шпигунів не збираються судити, а лише беруть під «хатній арешт», дуже не подобається йому.

— І все ж, теніенте, ініціатива залишається за нами. Ми будемо продовжувати своє. Я сьогодні займусь абатом, а ви шукайте донью Еспіту. Мені здається, вона десь недалеко. Між іншим, бійці батальйону Домбровського підтверджують нашу здогадку. Ян Лапинський хвалився друзям, що має знайому і зустрічається з нею...

І загинув Лапинський саме в той день, коли ніс важливий бойовий наказ. Це дуже важливо, теніенте Чароль. Нам конче потрібно ближче познайомитися з боже-ственною, як твердить Коррерас, племінницею прелата Ярари.

...Відпустивши теніенте, Ларосса довго міряв кімнату з кутка в куток. Потім викликав машину.

— До генерала Лукача, — наказав шоферу.

Той свиснув. Їхати до Лукача — не мед пити. Дванадцята бригада, яка цими днями перетворена в дивізію, знову стоїть на найнебезпечнішій ділянці, прикриваючи комунікації центрального фронту. Там у повітрі весь час кружать «фіати» і потрапити під авіабомбу легше легшого. Та нічого не зробиш, коронель Ларосса вже сидить на своєму місці, і шоферові залишається тільки дати газ.

Деякий час він веде машину по основній магістралі, але скоро звертає під лісок. Машина хитається, стрибає, шурхотять віти, а шофер все більше тиснеться до зеленої стіни, хоче злитися з нею.

Неначе виклик ворожим літакам, без всякого маску-вання рухається по дорозі артилерійський підрозділ. Тримаючись за припудрені пилюкою стволи, за зарядні ящики, крокує обслуга. З карабінами і без всякої зброї. З кольоровими зонтиками, як на пляжі. З гітарами. Три передні гармати на кінній тязі, ще дві — на віслюках. Невисокі віслюки поморилися, опустили мохнаті вуха. Ноги важко відриваються від землі, ступають напружено. Ларосса прислухається. Справді, він не помилився. Артилеристи співають. Не всі. Але до нього виразно до-ходять два голоси: м'який, не дуже сильний, але приєм-ний тенор і рокітливий бас.

Ще трохи — і машина Ларосси наздоганяє іншу гру-пу. Це, мабуть, сапери. На підводах колючий дріт, кілки. Рухаються, ніби на параді, строем. Молоденький офіцер в накидці здаля козирає. Ларосса дає шоферові знак зупинитися, кличе офіцера.

Чітко, навіть з блиском підходить смагляволиций теніенте.

— З ким маю честь? — цікавиться він і, почувши, хто такий цей коронель, охоче розповідає про свій під-розділ.

— І це увесь дріт? — дивується Ларосса, вислухав-ши, яке завдання має виконувати вночі саперний взвод.

— На жаль, увесь. Більше і рота не має.

— А батальйон?

— В батальйоні великі запаси. Але нема десь командира... Без нього ж ніхто нічого не може... ми і так за-
пзнилися.

— Хто командир батальйону?

Теніенте назвав прізвище.

— Я спробую допомогти вам, теніенте. Дріт привезуть. А от рухатися треба не так скупчено. І не обов'язково всім по дорозі.

— Єсть, сеньйор коронель. — Теніенте козирнув, хвацько скомандував своїм: — Перше відділення... ліворуч бігом. Друге — взяти інтервал сто метрів... Третє...

Біля річки цивільні чоловіки і жінки копали траншеї. Під містком варилася їжа. Куховарив сивовусий селянин у трикутному капелюсі, який носили колись королівські гвардійці. Неподалік чистили картоплю дві черниці; Ларосса навіть здивувався — він досі ні разу не зустрів «Христових наречених» на спорудженні укріплення для республіканської армії.

— Дорога важка, мотор дуже гріється, — поскаржився шофер. — Доведеться води підлити.

Поки він «напував» машину, Ларосса виліз трохи розім'ятись. Черниці засоромилися, уздрівши молодого коронеля. Одна з них, в синіх окулярах, схопила кошик і бігцем подалася до річки... На ній довга чорна сукня, м'які саморобні капці. Та хоч як змінює людину монастирська «уніформа», а Ларосса бачив: черничка зовсім молода, має стрункий стан і округлі, мов у рафаєлівської «Мадонни», плечі.

Друга, очевидно, сміливіша, продовжувала чистити картоплю.

— Салуд трудівницям! — привітався коронель.

Черниця поважно відповіла:

— Господь бог трудився і нам заповідав.

— А чому ж вас лише двоє з монастиря? Матушка ігуменя не пускає чи сестри-кармелітки самі не хочуть?

Відставний «королівський» кухар зупинився за два кроки від коронеля.

— Обід готуємо, сеньйор. За півгодини буде готовий.

Коронель усміхнувся.

— І обід, значить, варимо, і людей доброму ділу навчаємо, — коронель показав очима на черницю.

Кухарю комплімент сподобався.

— Самі потроху вчатьсь... Прийшли — давай і нам роботу. А яку? Що ви вмієте? Богу, кажу, молитися будете, а ми щоб на вас дивилися? Ну і той... доручив картоплю чистити.

На прощання Ларосса почастивав кухаря цигаркою. Сідаючи в машину, чув, як «королівський» кухар пояснював молодій черниці:

— Не генерал він, а коронель... У генералів штани не такі. Ти, матушко, зроду, мабуть, генеральських штанив не бачила...

За два-три кілометри від переднього краю Ларосса побачив людину, яка здалася йому знайомою.

Він не помилився. Офіцер — це був політкерівник роти — теж пізнав Лароссу, вони обоє вийшли з П'ятого полку.

— Ось ми й зустрілися, друже, — обіймав однополчанина Ларосса.

— Наші з П'ятого всюди є. Ти... — і раптом офіцер осікся, він згадав, очевидно, що перед ним не просто Ларосса, дружок по «академії», як назвали бійці П'ятого полку, а Ларосса — коронель. — Ви до штабу дивізії?

— В штаб. Вірніше, до генерала Лукача.

— Якщо до генерала, то нам разом.

— Хіба КП на старому місці?

— Вам же, товариш коронель, потрібен генерал, а не КП. Ну, а генерал зараз біля Овечої криниці. Там іде бойове навчання.

— Тоді сідайте, будь ласка, будете за провідника.

Ще здалеку Ларосса почув войовничі вигуки і стрілянину. Звуки пострілів були якісь куці, без посвисту куль. Машина виїхала на перевал, і тоді очам Ларосси відкрилася цікава картина. Кількасот піхотинців, супроводжуваних кінною артилерією, лава за лавою ішли на штурм руїн древнього замку. Окремі бійці несли штурмові драбини. Ось передня шеренга залягла, але бійці наступної пройшли крізь неї, як гребінець проходить у волосся. Над стінами замку спалахували вогники, виникали димки — звідти стріляли ті, що оборонялися.

Ларосса зупинив машину. Звідси, з горба, він бачив, як перші сміливці полізли на стіни, як артилеристи вдарили прямою наводкою. Над атакуючими майнув широким крилом бойовий прапор. І враз — заспівала сурма. Вона була, безперечно, магічною, такою, як барабан

у відомій італійській казці. Але барабан змушував людей швидко рухатися, крутитися в шаленому танці, а сурма, навпаки, зупинила солдатів. Жодного пострілу, жодного вигуку. Кінець війни.

Якби отак можна було справді дати сигнал відбою всім війнам на землі! Досить, зупиніться, люди! Не треба крові, не треба смертей. Тисячу років живуть дерева, сотні років живуть тварини. Тільки людині — царю природи — відміряно зовсім мало часу, та ще й з цього малого ненаситна війна забирає левову пайку. Хіба це розумно, люди?

Машина знову рушає, спускається в долину. Ларосса думає про казкову сурму. Йому, астурийському гірникові, куди зручніше тримати в руках обушок, ніж зброю, добувати собі і людям земні невичерпні багатства! А генерал, до якого їде Ларосса? Хіба легко було майстрові слова залишити на робочім столі недописаний аркуш? Скільки справ незавершених, скільки нездійснених мрій... Невже для того, щоб їх звершити, спершу потрібно навчитися брати фортеці?

Знову сигнал. Ага, штурм продовжується. А он і людина, яка посилає всіх цих людей на штурм, яка і сама їде разом з ними. Он він, Пауль Лукач.

Генерал у окопі, оточений командирами. На грудях — бінокль, але й без нього все «поле бою» як на долоні. До руїн замку дві сотні метрів.

Лукач бачить Лароссу, вітається з ним кивком голови. Зараз Лукачу ніколи. Почалася нова, мабуть, вирішальна атака. Не лише генерал Лукач, а й більшість командирів підрозділів атакують з натхненням, з тим вогником, без якого важко здобути перемогу у справжнім бою. Особливо ж стараються артилеристи. У них і телефон, і стереотруби. Чітко подаються команди з безліччю цифр... Терпкі, як старий хрін, словечка. Руїни замку мають умовну назву «Саламанка». І ось про долю цієї «Саламанки» бідовий артилерійський капітан піклується, як про справжню, де отаборився Франко.

— Перчиком її, перчиком, дорогенькі! (Це, мабуть, означає шрапнелю). Отак! Спасибі, розбійники! А тепер під спідничку «Саламанці» клятій... І чому це ловлять гав сапери камарада Ярослава? Всипте, щоб не брикалася! По п'ятах, чуєте, дідько вас бери!

Серед руїн у відповідності з командами артилерійського капітана рвуться «снаряди». Крізь дим по

драбинах і просто по щербатих стінах лізуть атакуючі. Ліворуч — група з прапором. Ще трохи вогню, ще кілька зусиль — і прапор встановлено над руїнами «Саламанки».

Тепер уже справді відбій. Лукач витирає хусточкою чоло.

— Через тридцять хвилин, — дивиться він на годинник, — рівно через двадцять дев'ять хвилин обміркуємо наслідки сьогоднішнього навчання. Весь офіцерський склад зібрати... Там і зібрати, на руїнах здобутої нами Бастилії, — наказує Лукач ад'ютантові. Тепер він підходить до Ларосси. — Що новенького, коронель? У вас на обличчі якась загадка.

— Нічого особливого, генерале. Приїхав порадитися з вами...

Вони відходять від спостережного пункту. Лукач перший сідає на витолочену траву. З цікавістю слухає розповідь Ларосси про Таккі Ярау.

— Все глибше підкопується під ворога, все глибше. Так і треба, коронель, — потирає руки генерал Лукач. — Ватикан служить ворогам Республіки, і як служить! От саме на цій підставі і ми маємо право, всяке право — і моральне і юридичне — використати викритих агентів, як використовуємо трофейні гармати, карабіни. На війні, друже, як на війні!

— Втручання Валенсії трохи псує справу. Абат Діон готовий був підкоритися нашим вимогам. Та його допитував помічник прокурора, і я вже не знаю чому, але потім абата ніби підмінили. Ну, а прелат взагалі заявив, що нічого не знає і не відповідає за вчинки абата.

— Пред'явіть Діону обвинувальний акт... Нехай знає, як у нас карають за шпигунство. Навряд чи Діон захоче покласти голову за головного резидента — монсьєйора, тим більше, що той, як ви кажете, відрікся від свого підручного.

— Щоб «там» не викликати підозри, рація Діона буде працювати. Можливо, навіть сам і продовжуватиме «МОЛИТВИ».

— Це добре. Треба тільки дбати про вірогідність інформації, інакше вас розшифрують. А що, камарада Ларосса? Правда, що в Мадрид знову прибули представники Лондонського комітету?

— Знову прибули. Цікавляться, звідки ми одержуємо зброю.

— І не цікавляться в той же час іноземними дивізіями, які воюють на боці Франко! Підступна і підла гра. Колись вони самі згадають, як розв'язали руки фашизмові, і покаються.

Генерал подивився на годинник, потім на руїни, біля яких уже зібралися офіцери. Йому треба було йти.

— Між іншим, Валенсії я поки що нічого не доповідатиму, — сказав на прощання Ларосса.

Лукач хитро всміхнувся.

— У нас, військових, часто так буває: зроби, а потім доповідай начальству. І полаяли б — та пізно. А добре діло зроблено.

12

Звечора видно було тільки густий жовтий дим, а прийшла ніч і привела з собою гривасті вогняні химери. Вони витягалися вгору, розбризкуючи навколо золотисті жарини, припадали до землі, стелилися над нею, ніби дражлива мулета перед биком на пласа де Торос. Інколи на фоні освітленого пожежею неба виникали постаті. По них не стріляли, берегли набої...

Чотири атаки відбила рота шевченківців, чотири божевільні атаки, за один день... Смерть довго і зловісно шугала над неглибокими, наспіх зробленими окопами, і когось вона таки забрала у свій полон, комусь погасила зір, зупинила серце. Але рота жила! Ворожий авангард, що хотів безборонно захопити позиції роти, поліг кістьми, а нові підрозділи фаланги змушені були притаїтися на горбах. Ніхто не знав, коли поранений звір зробить свій новий одчайдушний стрибок. Це могло статися і за хвилину, і за годину, і після того, як в небі поголубіють останні зорі — аж на світанку.

Подзенькують лопати, натикаючись на каміння, хекають бійці, з силою вгризаючись у твердий, скелястий ґрунт: всюди в окопах, в ходах сполучення пахне свіжою землею і міцним солдатським потом.

У бліндажі на ящику з-під вибухівки сидить командир роти Антуан Борщ. Вусатий писар старанно виводить на клапті паперу прізвища, які йому називає ротний.

— ...Ілько Сербін, Омелько Литвин, Андрій Рибас... — повторює командир. На молодому його обличчі печать великої втоми.

— Бідака Рибас, — зітхає писар. — Не встиг і черевки одягти, подаровані мадрідцями.

— ...Данило Король — командир третього відділення, відправлений у тил в тяжкому стані, — продовжує диктувати Антуан Борщ, вдивляючись в одну точку — на тремтливий вогник свічки.

— Кажуть, і цей помер.. У дорозі помер, — озивається знову писар. — Царство йому небесне, — хреститься він на свічку. Потім обережно підправляє гнотика, і в бліндажі стає трохи світліше. — А про себе не пишеш, командире? Рука твоя мені не подобається... Он які жовті пальці... Може, вони отруєними кулями стріляють, хто знає. А може, антонів огонь...

— Свій свого не візьме, — одними очима скупко всміхається командир роти. — Я сам Антон, і антонового вогню нехай ті бояться!

Згадка про відбиті атаки тішить командира. Недарма полягли його друзі, і він недарма пролив свою кров. Смертельну небезпеку прориву під Гвадалахарою відвернуто.

Після короткої паузи Антуан Борщ продовжує диктувати рапорт. Чого він потребує, в чому відчуває нестачу? Набої насамперед. І хоч би пару ящиків вибухівки. Та ще трохи людей, три-чотири десятки свіжих бійців.

— Зв'язковий! — гукає командир роти. — Зв'язкового Гонтаря до мене!

Той з'являється з темряви — широкий, повновидий, міцний, як віл, буковинець. В окопі відразу стало тісно. Карабін в руках його здається іграшкою.

— Я слухаю, командире.

Антуан Борщ задоволено оглядає зв'язкового.

— Потішся на дорогу, — частує він Гонтаря тютюном. — Італійський, а нічого... Пакет понесеш дуже важливий, сам розумієш. Ми відрізані від наших і потребуємо допомоги. Розшукати штаб Лукача вночі буде нелегко, але ти це зробиш краще за інших... Оце й усе. Зараз підеш, Гонтаре. Тобі нелегко буде орієнтуватися в темряві, але чекати до ранку ми не маємо права.

— Єсть, командире, — натоптує Гонтар свою глиняну файку.

— Будь обережний. Ніч, як у фашиста совість. А ти ж один...

— Ні, я не один, командире. Ось якого друга беру з собою! — Гонтар дістав з-за пояса трофейну навагу,

вужку й довгу, виточену з уламка шпаги. На чорній колодочці блиснув срібний півмісяць. Сховавши за пазуку пакет, затиснувши в зубах нерозкурену файку, він круто повернувся на каблуках.

Чути було, як у ході сполучення зашерхотіла його брезентова накидка...

Писар дістав з ящика солдатський мішок. Покопавшись у ньому, витяг пачку галет і пару шматочків цукру, з баклаги, що висіла на поясі, відлив в алюмінієву чарку трохи вина. Ротний пригубив чарку, посмакував. Гриз міцними зубами галети, прихилившись плечем до стіни. Права забинтована рука спочивала на колінах.

— Пошукай сапера, — попросив ротний писаря. — Нехай трохи попоїсть з нами. Він не харчі у мішку носить, а динаміт. Я бачив... — і коли за хвилину писар повернувся в окоп разом з худим вужкобровим сапером, Антуан Борц запросив того до столу.

— Сідай, Ярославе. Почастуємо тебе, чим бог послав.

— Скупий у вас бог, — оглянув той командирську вечерю. — Може, догадався, що має справу з безбожником, га?

— Давно догадався. Я ще в дитинстві божі горшки побив. Ну його!

Писар невдоволено подивився на командира.

— Нема вам про що говорити, Антуане! — промовив докірливо. — В таку ніч, як ця, ні бога, ні чорта не слід згадувати...

— До слова прийшлося...

— І тато покійний усе страхав «бозею», і фермер, у якого батракував я в пустелі Гран-Чако. Та як не молився я, а бог не врятував від кобри. Ось дивися, камарада Ярославе, — і командир роти, заголивши поранену руку до ліктя, показав йому старий великий рубець. — Спасибі, мисливці зустрілися та огнем отруєне місце випекли...

— Не везе твоїм рукам, камарада! — сапер Ярослав переломив галету, менший шматок поклав собі в рот й одразу закашлявся, крихти, очевидно, потрапили не туди. — Гран-Чако, — це ж десть в Аргентині? — запитав він перегодя, і коли Антуан Борц кивнув йому ствердно, сапер знову запитав: — А родом сам звідки?

— Хе, «звідки»? Скажу — не повіриш. Я уроджений аргентінець.

— І в паспорті сказано, що аргентінець? — примружив очі сапер.

— Чого б іще захотів! Досить того, що в мерії перехрестили Атона на Антуана.

Сапер трохи подумав і, запивши галету вином, сказав:

— Може, це й краще, камарада, що не перелицювали тебе. Принаймні, не забудеш, хто ти є... Я от виріс у східних кресах. Українців у нас на Волині дуже багато. Трудящій людині тяжко в якій завгодно державі, де пани-багатії при владі. А як лютують польські пани! Скільки провокаторів та підслухачів усяких! Тяжко трударям живеться. Багато думаєш про панські порядки, а сказати не можеш. Відразу почують. Бо є ж у ворогів «двуйка» стоока й стовуха. Не стямишся, як уже на гачку. Кинуть тебе в Березу Картузьку, а там, як говориться, і жаба цицьки дасть... — Ярослав припалив сигарету, пустив під низьку стелю дим. І знову, як тоді, коли ковтнув крихти, закашлявся.

— Це що ж, в'язниця така, Береза?

— Уяви собі древні монастирські руїни, підземні келії з ликами святої Терези і святого Франціска на стінах. А замість церковних співів всюди стогони й прокльони в'язнів і лайка охоронців, — сапер Ярослав кілька разів глибоко затягнувся, аж вінчик сигарети спалахнув. Провалювалися й знову надималися щоки. Він курих і кашляв, кашляв і курих. Груді, здавалося, викидали в окремі хвилини зайвину повітря, але відразу ж знову щось їх розпирало зсередини.

— А тобі, брате Ярославе, берегтися треба, — сказав співчутливо Антуан Борщ. — Менше курити і більше бувати на сонці... А ще краще біля моря...

Ярослав погасив сигарету, він і сам, очевидно, добре розумів, що йому шкодить.

— На все життя увійшла в мої легені Береза... — поскаржився глухо.

— Он воно що! — літній писар уважно прислухався до розповіді Ярослава. — І давно звідтам?

— В тридцять третьому навесні кинули нас в Березу. Для нас той «курорт», власне, й відкрили пілсудчики. Саме тоді Гітлер почав німецьку свободу в концентраційні табори заганяти, от і старий фашист Пілсудський розхраб्रився, не захотів пасти задніх. Без суду, без слідства хапали. Мене хоч було за що переслідувати,

я вже вступив тоді до КПЗУ, працював у підпіллі. Але ж «дзуйка» зіграла в новостворений концентраційний табір тисячі людей, які не були навіть попутниками комуністів. Одних звинувачували в тому, що вони не-людяно поводитися під час виборів до сейму, других — за участь у діяльності профспілок, третіх — представників прогресивної інтелігенції — за «вільнодумство». Всі, хто не галасував на мітингах: «Нех жие Юзеф Пілсудські», були кандидатами в Березу та на інші подібні «курорти». Покійний Юзеф діяв підступніше за Франко, авжеж... Він років сім-вісім готувався нишком-тишком, обіцяв «оздоровити» країну, закликав до від-родження польського національного духу. Ну, а вже потім, пізніше...

Розповідь Ярослава обірвали вибухи, що розляглися поблизу. Над окопом пронісся ураган. Скиглили, свистіли осколки, потім почувся глухий тупіт кінноти. Але то не кінські копита топтали гори Гвадалахари — підня-та вибухом земля верталася з мандрівки в небо. Грудки стугоніли, бухкали, з шерхотом розкочувалися нав-круги.

Ось уже припинився градобій. Ротному відпустило вуха. Людські голоси з ходу сполучення долітали в бліндаж, як вісники життя. Спалахнув сірник, його три-мала чиясь велика рука. Командирові роти було видно спершу тільки руку, та, коли він трохи повернув голо-ву, впізнав писаря, який схилився над ним.

Писар допомагав командирові підвестися. Їх на хви-лину знову огорнула темрява: сірник погас. Антуан Борц відчув, як йому в рот полилося прохолодне, паху-че вино. Тепла рука підтримувала його голову.

Новий спалах — не біля них, а в кутку. Звідти озвався сапер Ярослав.

— Пристрілялися, гади!

— Гей, чи тут живі-здорові? — протиснувся хтось у бліндаж.

Це ротний санітар Леонтій Чугай, тільки у нього та-кий знаменитий бас.

Загоряється, нарешті, знайдений сапером огарок свічки.

Антуан Борц, підтримуваний писарем, сідає на ящик з-під вибухівки. Комір розстебнутий, груди його то важко піднімаються, то опускаються.

— І вас, виходить, колихнуло... — Чугай почав оглядати, обмацувати ротного.

— Буцімто ніде не поранило, дякувати богові,— сказав писар.— Землею трохи присипало, а крові нема. А ви як там, камарада Ярослав? Руки, ноги цілі... Ну й добре!— писар знову повернувся до Чугая і вже спокійніше почав розповідати: — Сидимо, вечеряємо, чим бог послав. Ярослав про Пілсудського згадує, як той народ свій стриножив. Коли трр-ах — і розкидало нас...

Антуан Борц мутним поглядом обвів землянку, довше затримався на Чугаєві. І ніби догадався, чого той одвертається, ховає очі.

— Знову є вбиті, Леонтію?

— Кулеметника Омелька Птаху, камарада ротний, влучило. Кулемета нема, і людини нема... — голос у санітара зірвався, він охрип. — Тільки з-під землі ноги його, бідолахи, стирчать. Як бритвою їх... А поруч торба. І більше нічого... ні пера від нашого Птахи... — санітар помовчав, а потім заговорив знову, ніби сам до себе:— Дивною людиною був цей Птаха. Ми ж з ним товаришували, і я знаю, що в бога він не вірив... А почали ми в речах його адресу шукати — треба ж написати додому, в Канаду. Коли дивлюся — біблія! Та ще яка — панська! З позолоченої палітурки хоч туфлі для нареченої ший. Шевро! — Леонтій Чугай, ротний санітар, жартував крізь сльози.

Сапер Ярослав остаточно очухався, навіть галети позбирав і склав на ящику. Почувши про біблію, зацікавлений, підійшов до санітара.

— Ану покажіть, чоловіче, знахідку.

Книга справді добре видана. Невелика, щільно спресована. По сірій шкірі пущено візерунок. На цьому фоні опукло виступають золотаві літери, з яких складається слово «Біблія». Сапер помалу перегортав глянцеваі сторінки...

...У бліндаж входили бійці. Хтось доповідав ротному, що був сигнал від зв'язкового Гонтаря, інший повідомив про те, що кулемет загиблого Птахи знайшли і боєць Йосип Бринза просить дозволити пальнути з нього. Треба ж пересвідчитися, чи кулемет в порядку. Ротний сказав, що з цим слід почекати: навіщо давати ворогові орієнтири?.. Розмовляв спокійно, неначе був зовсім здоровий. І тільки відпустивши усіх, хто приходив до нього, поскаржився писарю:

— Несила більше терпіти. Ось тут розпеченими голками штрикає,— показав праве плече.

Санітар Чугай обережно почав знімати з нього юнгштурмівку. Підніс свічку ближче. Коли приторкнувся до тіла, Антуан Борщ увесь напружився і заскреготав зубами.

— Нерв, мабуть, пошкодило вибуховою хвилею,— поставив діагноз санітар.

— А як його лікувати, той нерв? — серйозно запитав у Чугая писар.

— Як? Лежати в ліжку і менше рухатися... Це щоб нервові тканини відновилися. Сонячні ванни допомагають. Ось коли вам, камарада, доведеться, нарешті, побувати в тилу.

Писар зітхнув. Заклопотано оглянув бліндаж. Після вибуху тут і там посунулася земля, жердини на стелі випирали, як ребра у хворого на сухоти. Куток, де сидів з біблією сапер Ярослав, здавався надійнішим за інші... і накат там товстіший і ґрунт не потривожений.

Писар мовчки зносив туди ящики. Складав їх один біля одного, утворюючи лежанку; простелив два плащі — свій і командирський, в голови поклав якийсь клунок. Все це він робив неквапно, акуратно, і може, тому імпровізоване ліжко вийшло непоганим. Сапер Ярослав дещо відсунувся, так він не заважав писареві поратися, а крім того, йому краще було видно зовсім дрібний текст «божественної» книги.

Санітар і писар хотіли допомогти ротному, але він відсторонив їх і підвівся сам.

— А тепер ідіть, Чугай,— наказував санітарові.— Ми вже обійдемося, як бачите, без вас. Можливо, там ще комусь треба допомогти. І про те, що зі мною трапилося, нікому ні слова, чуєте? Це — наказ. А ви ідіть. Скоро повернеться Гонтар, і, можливо, не сам,— і вже звертаючись до сапера Ярослава, до писаря, упевнено повторив: — Ні, не відпустить генерал Лукач його одного, ось побачите. Матимемо на ранок і бійців, і набої, все матимемо!

Біль заважав йому говорити, по обличчю перебігали корчі, та, можливо, для того, щоб Чугай був спокійний за нього, Антуан Борщ звернувся бадьоро до сапера, який ось уже хвилин десять, не відриваючись, читав книгу, знайдену в торбі загиблого Птахи.

— Ну, багато правди в біблій, камарада Ярослав? Про нас з вами пророки Дем'ян і Лука нічого не пишуть?

Ярослав, почувши запитання, обернувся до ротного командира.

— Всі, всі п'ятсот сорок сторінок! Крім двох перших, всі, дорогий Антуан, про нас з вами!— худе обличчя Ярослава світилося радістю.

«Дивак цей сапер! Така жорстока ніч, а він — з біблією! Знайшов чим утішати пораненого командира!» — подумав Леонтій, затримавшись біля самого виходу.

А колишній в'язень Берези ніби й справді збирався читати командирові біблію. Ось він сів поруч з ротним і, підтягнувши до себе ящик, на якому була припаяна свічка, розкрив книгу.

— Ніколи не переможуть того народу, — зазвучав голос Ярослава, — того народу, — повторив він, — робітники і селяни якого у більшості своїй пізнали, відчули й побачили, що вони захищають свою, Радянську владу... — сапер передихнув і, вже не дивлячись навіть у книжку, по пам'яті закінчив піднесено: — владу, перемога якої їм і їхнім дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами...

Врочиста тиша запанувала в окопі. А трохи згодом її порушив схвильований бас санітара Леонтія:

— Гей, чоловіче добрий! Скажи на милість, з котрого це ти пророка вчитуєш такі мудрі слова?

Антуан Борщ і старий писар теж гарячими очима дивилися на Ярослава, чекаючи, як і Леонтій Чугай, відповіді.

— З котрого? — спитав сапер, збуджений не менше за них. Але він знав те, чого вони ще не знали: в оправу, «Біблії» було вкладено нелегальне комуністичне видання. В очах сапера Ярослава світилися захоплення й горда сила бійця.— Його, друже мій, звать Ленін! — він підняв книгу вгору, потряс нею: — Це — Ленін! — повторив він у захваті.

13

— Знову несвоєчасно втручається Валенсія. Їм, виходить, краще відомо, ніж нам, що ми можемо, а що ні,— генерал Лукач поклав папірець і притис його важкою чорнильницею, виточеною з шматка малахіту.— Розшукуйте, лейтенанте, комісара.

Ад'ютант вийшов. Генерал ходив по кімнаті, нервово кусаючи губи. Зупинився перед зв'язковим.

— Ми прибули сюди воювати, правда? А хтось хоче, щоб ми лише в піжмурки гралися. Мій план, бачте, здається їм передчасним! Чому, питаю я вас, сеньйори хороші? Може, хтось боїться успіху інтернаціоналістів? Може, комусь це не вигідно? Тоді пробачте.

Телефонний дзвінок не дав йому скінчити думку. Лукач з неохотою взяв трубку.

— Так... так...— лице його ще більше нахмурилося.— Я вже знаю. Ні, ні. Нічого не вирішено. Ось що, капітане. Приходьте зараз. Влаштуємо свою військову раду, дідько його забери... Я чекаю на вас... Чуєш, Педро,— звернувся генерал до Котка,— штаб фронту намагається дезорієнтувати і танкістів. Та дарма, Матео Алказ цього разу буде розумніший.

«Матео Алказ... Алказ». Котко знав, що цим прізвиськом генерал інколи підписує свої листи додому і в Будапешт — сестрі Лаурі. Але вперше сьогодні зробив відкриття. Він кілька разів промовив у думці «Алказ... Алказ... Алказ», і це слово прозвучало раптом, як «Залка». Потім із співчуттям дивився на генерала. Там, на батьківщині, ніколи не бачив його таким нервовим. Іспанія давала себе знати. Важко, справді, воювати на два фронти — з ворогом, який, переважаючи силами, нахабно лізе вперед, і з іншим ворогом, який діє, одягнувши маску друга.

Генерал розстелив на столі карту і, наказавши Котку відпочивати тут, бо він може знадобитися, почав наносити на карту якісь нові позначки.

За цією роботою і застав його комісар.

— Ось читай,— Лукач подав комісару привезений Котком наказ.— Їх, очевидно, більше радують похорони, ніж весілля.

Комісар спокійно дістав з коричневого старенького футляра пенсне, приладнав його лівою рукою на м'ясистому носі,— права висіла на чорнім паску. Сива голова злегка похитувалася, читав він помалу, вдумуючись у зміст кожної фрази.

— Так...— комісар озирнувся і, побачивши, що, крім ад'ютанта і зв'язкового, нікого стороннього нема, коротко вилаявся:— Сволота!— Він не уточнив, кому саме адресував свій соковитий епітет.

— Командир танкової роти одержав аналогічний наказ,— пояснив Лукач.— Він тільки-но дзвонив мені.

Комісар знову взяв папірець. Пробігши його очима, зупинився на одній фразі і голосно прочитав:

— «Подібна операція мала б сенс, якби в ній брали участь великі сили, але ми, як відомо, не підготовлені...» Хто це «ми»? Я зранку встиг побувати в трьох батальйонах. Настрій чудовий, всі — від рядового до командира — вірять в успіх. Рота Шевченка поклялася першою увірватися в лігво ворога. Скажи їм тепер, що наступу не буде... А ось ще...

«Ми не маємо права витрачати людські резерви і боеприпаси, потрібні для оборони Мадріда...» Виходить, що Мадрид можна відстоювати лише в самому Мадриді. А далі, чуєш, що вони говорять далі...

— Досить, комісаре. Я, слава богу, звик до стилю генерала Ламоса. Це, пробач мені, стиль банкрота, щоб не сказати більше!— Генерал Лукач подивився на свій годинник.

Котко подумав, що краще було б, якби він досі знаходився в дорозі. В три, як намічалось, дивізія перейшла б у наступ. Наказ штабу «запізнився», ото й усе. «Хіба взяти «провину» на себе?»

Він знав, звичайно, що ніхто, навіть генерал Лукач, не врятує його. Навіть повний успіх дивізії. А військова прокуратура особливо вимоглива, між іншим, саме до добровольців з інтернаціональних частин. Знав, що важко буде виправдуватися, але це не злякало, не зупинило Котка. Якщо в такий спосіб можна допомогти дивізії — він готовий.

Комісар, вислухавши Котка, заперечив:

— Ні, це не вихід, ми будемо відкрито захищати свої погляди, свої позиції. Ділом будемо їх захищати!

Генерал Лукач з вдячністю подивився на комісара.

Сіроокий тридцятирічний капітан — командир танкової роти — приніс із собою пахощі полину і бензину. Майже услід за ним з'явився і начальник штабу дивізії.

Не довго тривала військова рада. Всі зійшлися на тому, що відмовлятися від старанно підготовленої операції — безглуздя. Фортеця була важливою базою фаланги, вона, крім того, панувала над вузлом доріг, над республіканськими позиціями. Позбавити ворога всього цього — означає серйозно покращити своє власне становище. Розповіді полонених, взятих за останні дні, свід-

чили на користь республіканців: фортецю обороняли марокканці, а вони сильні лише в наступі, бо їх гонять вперед підрозділи Іноземного легіону. В обороні марокканці не виявляли такої покори: вони або тікали, або здавалися в полон.

Велика надія покладалася на танки. Досі бійці Лукача ні разу не воювали у взаємодії з ними, але слава про хоробрість і бойові успіхи танкістів дорівнювалася хіба що славі їхніх земляків-льотчиків.

— Сім раз не вмирати,— сказав капітан-танкіст, приєднуючись до пропозиції, висловленої комісаром,— Тим більше, що переможців не судять, а ми будемо переможцями.

І наказ Ламоса, привезений Петром Котком, потрапив у сталевий похідний сейф дивізії, нічого не змінивши в попередніх планах. Ніби й не існувало ніякого наказу кадрового іспанського генерала.

Тільки й того, що Котка залишили в дивізії до кінця операції.

В три години дня інтерівці без арtpідготовки почали наступ. Перші траншеї на підступах до фортеці танкова рота перемахнула з ходу, фалангісти не встигли зрозуміти навіть, що сталося. Висадивши десантників на околиці селища, танки рухалися далі. Ось уже й центральний майдан. Побачивши головну машину, чорнолиций регулювальник махнув прапорцем. Але на його сигнал офіцер, який виглядав з танкової башти, не реагував, і марокканцю нічого не залишалось, як відскочити вбік, щоб не бути розчавленим гусеницями. Він навіть козирнув з переляку. На балконі, нависаючому над вулицею, стояли дві жінки у білих мантильях та офіцер-іспанець. Сеньйори махали привітно кольоровими хусточками; командир танкової роти чути було навіть, як той офіцер закричав:

— Віва Італія! Віва Муссоліні!

«Он воно що! Легіонери зустрічають нас, як співників! Чому ж не скористатися такою ситуацією!»

Вісім танків один за одним безперешкодно просувалися вперед і вийшли на протилежну околицю. Попід садками вже на ближніх підступах до фортеці стояли вкриті камуфляжними сітками гармати. Обслуга відпочивала в затишку, тут панував повний спокій.

Та ось танки розгорнулися — чотири повернулися ліворуч, чотири — праворуч. Гримнули танкові гармати.

З-під олив, ніби налякане гайвороння, врозтіч кинулися солдати у світлій уніформі.

Командирський танк перевалив через земляний вал, всією багатотонною масою обрушився на артилерійську позицію. Скрегіт, хрускіт, чорний дим в панорамі. Тікають артилеристи. Вискочив з бліндажа офіцер з пістолетом, він намагається зупинити своїх солдатів. Кулеметна черга — і як вітром здуло людей в світлих мундирах колоніальних військ.

Ще і ще верталися танки, крутилися на місці, втоплюючи в землю рештки обладнання артилеристів. Тільки тоді, коли все тут було скінчено, танки повернули в селище.

А в кварталах ще точився запеклий бій. Фашистські пако¹ вели вогонь з будинків, з окопів, розміщених понад стінами. На тому самому ажурному балконі, де стояли сеньйори з офіцером, з'явився кулемет — він обстрілював головну магістраль селища.

Гармата командирського танка повільно піднялася. Коли дим пострілу розсіявся, капітан побачив тільки рештки ажурного балкона, закинуті на дах сусіднього будинку.

Кількома ручаями потекла через майдан піхота — не ворожа, своя, рідна, інтерівська піхота! В невисокому командирі, який вів бійців, капітан упізнав командира десанту шевченківців. Антуан Борщ... Він виріс у далекій Аргентині, син українського бідняка-емігранта з Львівщини, а тепер воює за свободу Іспанії.

Підтягується артилерія, чекає дозволу рухатися далі колона автомашин. І медицина не відстає. Старий Хуан Дорадо стоїть на ганку котеджу, над яким полощеться білий з червоним хрестом прапорець.

Низько, зовсім низько ідуть літаки. Чужі. Ідуть з вантажем бомб далі, на республіканські позиції. Їм, очевидно, не відомо, що і ці танки, і ця піхота, і цей транспорт належать не фаланзі, що лінія фронту перемістилася.

Знайомий «шевроле». Десь тут повинен бути і сам генерал. Командир танкової роти дає по радіо команду поповнити боекомплект.

Лукач сидить на землі, перед ним карта: квадрати будинків, чорне плетиво вулиць. Зелені і руді плями

¹ П а к о — снайпер.

горбів, і на одному з них хрест. Це кінцевий об'єкт сьогоднішньої атаки. До хреста тягнуться стріли наступаючих підрозділів.

Трубка розкішного телефону, «позиченого» бригадними зв'язківцями в мадрідському готелі «Капітоль», висить на гілці олеандра. Біла трубка контрастує навіть з руками генерала, ну а про Мустафу ібн Кала, який лежить на траві під олеандром, нема що й говорити. Мустафа допитує своїх земляків, взятих тільки-но у полон, і перекладає їхні відповіді.. Марокканці виряченими від жаху очима дивляться на танк, що зупинився за кілька кроків від них. Тільки коли мотор затихає, а офіцер-танкіст виплигує на землю і йде собі, обминаючи полонених, вони трохи заспокоюються.

Лукач кричить щось у трубку, і голос у нього молодий, веселий. Ось він побачив командира танкової роти, швидко підвівся.

— Чим ви їх так заворожили, капітане? Вас же зустрічали, як на параді. Я бачив, все бачив.— Очі Лукача радісно поблискували.— Справжній парад, тільки без квітів!

— А «прийом» після параду буде, товаришу генерал? — запитусь, сміючись, капітан.— Як у нас дома заведено.

— Урядового, на жаль, не буде. Але взяття фортеці ми обов'язково відсвяткуємо. Бачиш її на горі? Отам і відсвяткуємо...

В садах, у будинках містечка ще гриміли постріли, чулися поодинокі вибухи гармат. Та з кожною хвилиною опір розрізаних груп противника в самому селищі вщухав, підрозділи проходили вулицею, навіть не розосереджуючись. Трьома потоками — бруком і тротуарами — рухалися піхотинці, артилеристи, мінери. Останні несли на собі ящики, начинені вибухівкою.

Тут і там почали з'являтися перші мешканці селища. Дівчатка і хлопчики визирали з-поза парканів, простягали солдатам-інтерівцям глиняні збанки з водою. Вбо одягнена жінка винесла з двору повне відро, але, побачивши, що солдатам ніколи зупинятися, пішла поряд з ними, роздаючи воду. Ще один водонос з'явився біля танка...

— Чабал¹, дай-но водички.

¹ Ч а б а л — хлопець.

— Я не чабал,— всміхнулося до нього гарненьке обличчя.

Фігурка тендітна, як у хлопчика, але це справді дівчина.

Танкіст ковтнув з глечика. Напій був прозорий, прохолодний і пахучий. Не вино і не вода, можливо, компот. Ще кілька ковтків — і приємний струмінь пішов по тілу, здавалося, він тільки-но вийшов з ріки.

— Муї б'єн! Дуже добре!— сказав капітан, віддаючи порожній глечик.— Спасибі, сеньйоріно!

Дівчина витягла з пазухи маленьку хусточку і, ставши навшпиньки, витерла пітне чоло капітана. В її граціозних рухах було стільки звабливої жіночності, що капітан забув на мить і про те, що вони зовсім незнайомі, і про своїх підлеглих, які, можливо, бачили все,— він затримав і поцілував смагляву руку дівчини.

Цей вчинок знітив босоногу красуню. Закривши глечиком лице, вона побігла у свій двір... Але трохи згодом, коли капітан озирнувся, «чабал» вже знову стояла у хвіртці і посилала йому обома руками поцілунки...

З'язківці змотували дріт, шофери виводили машини на дорогу. В різних кінцях селища почали рватися снаряди ворожої артилерії, яка вела вогонь з фортеці. Фашисти зрозуміли нарешті, що рейд республіканських танків був не просто розвідкою, і намагалися тепер перешкодити рухові наступаючих колон.

Лукач давав останні накази.

— Через десять хвилин артпідготовка. Потім кидаємо танки з десантом. За вами, капітане, підуть домбровці. Дивіться, не відривайтеся від піхоти. Це дуже важливо. Мій наступний командний пункт ось,— генерал показав на карті місток за кілометр від фортеці, де ще трималися фашисти.

Лукач дав знак, і його попелястий «шевроле» виїхав з укриття.

Петро Котко, який рухався разом з штабом, попросився:

— Дозвольте і мені з ними,— він чув розмову Лукача з командиром танкістів і розумів, що на долю десантників випало нелегке завдання. Десантники першими зйдуться віч-на-віч з фашистами біля стін фортеці.

— Не знаю, чи знайдеться для вас місце...— Генерал трохи подумав, сказав капітану:— Що з ним зробиш, нудиться герой. Візьміть земляка.

— Єсть, товаришу генерал.

— Ненадовго, звичайно,— останнє вимовив турботливо, немов розставався з близькою людиною і дбав про її благополуччя.

Так його натяк і сприйняв капітан. В бригаді давно помітили особливу приязнь генерала до Педро, їх часто бачили вдвох, з Педро генерал завжди розмовляв мовою, незрозумілою для багатьох інтерв'юців, крім тих, що були в роті Шевченка.

«Візьму в свою машину»,— вирішив капітан.

Коли залазив у танк, поруч опинилася дівчина, яка частувала його компотом. Простягла обидві руки, немов просилася з ним у бій.

Капітан посварився на неї жартівливо: «Не можна». Тоді іспанка швидко зняла з шиї шнурочок.

— Візьміть, сеньйор. Нехай вас бог береже,— серйозно промовила вона, віддаючи йому срібний хрестик.

Він усміхнувся, але хрестика взяв.

— Грасіас¹, сеньйорино!

— Тересіта,— підказала дівчина. І, сміливо дивлячись на нього, щось запитала.

Капітан не зрозумів її, Петро Котко, який краще знав іспанську мову, переклав слова Тересіти.

— Андрій,— червоніючи, відповів капітан.— Мене звати Андрій.

— Андрес?— дівчина переплела руки над головою.— Андрес і Тересіта... Муї б'єн!

Так вона і залишилася на дорозі, закутана шарфом сизуватого диму з командирської машини. Стояла, тримаючи сплетені руки над головою.

Для Петра знайшлося місце поруч з водієм. Поки що рухалися з відкритими люками. Обганяли машини, підводи, піших бійців. Танкам всі давали дорогу.

На околиці зупинилися. Тут окопувалися артилеристи. Стволи їхніх гармат дивилися на фортецю.

Бічними вулицями через сади і двори пробиралися наперед сапери з довгими драбинами, мінери. Без метушні, без зайвого галасу займали своє місце на новому рубежі. Танки гуркотіли й видихали гарячий дим.

Петро Котко підійшов до десантників, які спішилися. Один з десантників, кругловидий хлончина років двадцяти — двадцяти двох курил глиняну файку.

¹ Г р а с і а с — спасибі.

— Сідай, браток. Покуримо наостанку, най дома ся не журять.— Тютюну в кisetі кароого зовсім мало, а рука щедра, ніби той кiset бездонний.

До гурту приєдналися ще кілька бійців з роти Шевченка.

— Салуд!

— Привіт, лісоруби!

Той, що назвав бійців «лісорубами», сам справді родом з Карпат, батько його рубав колись ліси на Буковині, ганяв букові та смерекові плоти по Черемошу. Яким вітром занесло верховинця на іспанську землю?!

Ніхто, здається, і не казав їм, звідки прибув Педро в бригаду, а якось самі відчули в ньому не просто українця. Тягнулися до нього і, заглядаючи у світлі волошкові очі, починали розмову про далекі батьківські місця на Буковині і Покутті, на Волині, в Галичині. Та найбільше мріяли уголос про велику Радянську Україну.

Кiset галичанина спорожнів. Вже й другий чийсь по руках пішов. Пахучий дим змішався над курцями і поплив тихо-тихо за гарячим вітром. На сади, на горби.

«Лісоруб» шкарубкими пальцями скручував собі здоровенний мундштук, довше за всіх набивав його на долоні, а потім перегнув коцюбою.

— Наостанку, кажеш, покурити захотілося?— пригадав слова галичанина.— Е ні, браток! Ніякого останку. Ось Педро каже, що забере нас до себе за далекі моря. А там і тютюн інший, хто його вживає — сто літ проживає...

— А це ти який куриш? Може, канарський?— прищулився верховинець.— Я пригадую, на пачці етикетка була: «Укртютюнтрест». Де це, в якій державі є такий трест? Може, ось товариш Педро знає?

Очі верховинця і всміхаються, і просять. Хочеться йому викликати небалакучого Педро на розмову, хочеться почути перед боєм хоч що-небудь про державу, звідки цей тютюнець. Нехай навіть не називає її, нехай і про себе говорить, що він серб чи поляк, аби те, що знає, що бачив, розповідав. Коли вони ще знову зустрінуться? Коли ще матимуть подібну нагоду?

— Раз етикетка була, значить, нема чого ховатися,— всміхається Петро Котко.— Самі знаєте добре, де той «Укртютюнтрест».

— А зброю там виробляють? Є свої, скажімо, танки, літаки, гармати?— допитується верховинець.

— Зна москаль дорогу, та ще питається,— зауважує галичанин.— Все у них є, друже. Ти хотів би, звичайно, щоб разом з тютюном пливла до нас з Чорного моря і зброя, ще й солдатів їхніх покликав би.

— Припливе і зброя. На все свій час,— упевнено говорить Котко. Він міг би сказати їм, що цей ось танк зварений, можливо, з криворізької сталі і що не всі карабіни для добровольців прибули з Мексики. Та навіщо? Кому треба — той і сам знає, звідки що береться на іспанській війні.

Галичанин поглядає на фортецю, окутану димом, питається, чи доводилося комусь бачити такі хороми середині. Він ще маленьким хлопчиком працював у мастку Вишневецького під Львовом. Яка там розкіш! Ясновельможні ілі з золотих тарілок, а під ноги собі клали звірині хутра. І нікого не боялися, бо стіни всюди муровані і двері залізні.

— Викуримо!— обіцяє верховинець, маючи на увазі, очевидно, і польських, і іспанських «ясновельможних».

І враз над ними тріснуло небо. З шерхотом і свистом у бік фортеці полетіли снаряди.

— О, почалося!

Петро Котко опинився на броні танка поруч з верховинцем; бійці-десантники тулилися один до одного, щоб хто не впав, бува, коли танк рушить. Капітан пірнув у башту, потім знову з'явився — він шукав, очевидно, Котка. Але той не обізвався.

Здригалось сталеве тіло машини. Ревів мотор, скреготали гусениці, з хрускотом ламалися дерева. Пекельний шум вливався у вуха, сповнював мозок тупим незнайомим болем. Петро Котко читав на лиці сусіда-верховинця і неприховану тривогу, і біль, і рішучість.

14

— Так, так, сеньйор коронель. Я бачу по ваших очах, що ні мені, ні моїм колегам ви не вірите ні на сентимо. Прикро, але факт. І в цьому, коронелю, ваша помилка...— старий лікар-психіатр, в чистому, добре випрасуваному халаті і білій шапочці, маленький, рухливий, продовжував сміливо відбивати атаки Ларосси.

Але й той стояв на своєму.

— І все ж таки ви покажете мені француза, якого вважаєте божевільним, професор Наварро.

— Не вважаю, а він і є божевільний,— поправив коронеля професор і зробив це упевнено, як поправляє учитель учня.

— Нехай і так.

— А хворих ми показуємо лише лікарям, у нас не театр.

— Ваша впертість варта поваги, професоре.

— Це не впертість, а метод.

— Метод? І в мене є свій метод, професор. Він полягає в тому, що у подібних випадках я повинен особисто переконатися.

— Тоді беріть штурмом лікарню... І шукайте вашого француза. Штурмом беріть!— професор обома руками обперся в стіл і з викликом дивився на Лароссу.

Раптом якась думка освітила лице коронеля.

— Добре... Ну, а сеньйора Дорадо ви знаєте? Професор медицини Дорадо?

— Хуан Дорадо!

— Ви знайомі? Тим краще. Я приведу сюди сеньйора Дорадо... Йому, представникові командування...

— Дорадо насамперед відомий вчений, сеньйоре коронель. Але мені щось не віриться, що він з... вами.

— Отже, вирішено... Через сорок — п'ятдесят хвилин ми будемо,— коронель Ларосса взяв свій портфель.— Я не прощаюся.

Біля під'їзду лікарні на нього чекав Чароль.

— Смішна ситуація! Наварро і його помічники дуже вперті люди. І, одверто кажучи, я потроху починаю вірити їм. Та однаково. Однаково француза ми побачимо... Як ви думаєте? Де може бути наш Хуан Дорадо? В дивізії чи в госпіталі?

— Після вчорашньої операції тільки в госпіталі. Там найбільше роботи, а лікарів обмаль.

— Монастир кармеліток,— наказав Ларосса шоферові.— А ви, теніенте, залишіться тут. Хто знає, чи не захочуть вони запроторити кудись Жака Пійо. Я швидко.

І він справді їздив не більше години. Теніенте Чароль за цей час встиг двічі обійти навколо будинку божевільних і нічого підозрілого не помітив. З воріт ніхто не виходив.

Хуан Дорадо потягнув за шнурок дзвінка, сказав санитарові, хто він. Той відразу ж відчинив двері. І зро-

бив те, чого не робив, коли Ларосса був один,— запропонував одягти халати.

Професор Наварро саме розмовляв з молодим лікарем, але, побачивши двох незнайомих, різко повернувся до них.

— Добрий день, колего,— привітався Хуан Дорадо, трохи хвилюючись. Йому було, очевидно, неприємно, що Наварро не пізнає його, тоді як він, Дорадо, з першої ж хвили пригадав і цю велику голову на тонкій шиї, і ніби збуджені очі, і звичку впертися долонями в стіл або кафедру.

Молодий лікар здивовано і радісно дивився на Хуана Дорадо. І не втерпів, майже вигукнув, звертаючись до свого патрона:

— Професоре, ви не впізнаєте! Це ж...

Не встиг назвати прізвища гостя, Наварро вже і сам опам'ятався. Вийшов з-за столу і простягнув колізі сильні, мохнаті руки.

— Вічність, слово честі, минула вічність, шановний колего, як ми з вами бачилися востаннє... Сідайте ж, сідайте, прошу... Я радий вітати вас...— Наварро і на Лароссу дивився вже не так сузоро, як годину тому.— Ось цей... гм, цей коронель доблесних військ нагадав мені.. Ні, вірніше погрожував мені вами, колего. Думайте, я повірив? Але ось ви тут, живий і здоровий... Ну, це ж просто чудово!

Хуан Дорадо зручно вмовстився у кріслі.

— Я теж радий, колего. Ви виглядаєте чудово! А ранковий моціон? А гирі — не забули? Ні, не забули! І на риболовлі буваєте... І все такий же строгий? Вірно робите, колего. Лікарня завжди лишається лікарнею. Навіть під час війни. Ні. Під час війни в лікарнях повинно бути ще більше порядку.

Лароссі здавалося, що Хуан Дорадо на радощах забув, заради чого вони приїхали. Та ось Хуан Дорадо згадав про француза.

— Жак Пійо?— і далі Наварро сказав щось латинською мовою.

— Абсолютно?

— Абсолютно.

— Без надії на одужання?— навмисне обійшовся цього разу без латині Хуан Дорадо.

— Поганий той лікар, який зробив би подібний висновок. Завжди повинна бути надія, колего. Інакше

важко працювати... Француз зовсім молодий, але прожив, очевидно, бурхливе життя. У нього жажливі галюцинації... Я гадаю, що аварія літака, на якому він летів, була поштовхом. Шизофренія Жака Пійо набула в зв'язку з аварією лише нових активних форм.

— Цікаво. Дуже цікаво, колего. Зараз ми подивимося його... До речі, зі мною піде мій «асистент» коронель Ларосса. Ви, сподіваюся, не будете заперечувати?

Наварро беззлобно сказав Лароссі:

— Ваш «метод» перемиг. Але дякуйте за це не «методу», а шановному Хуано Дорадо. Ми з ним з однієї миски, як говориться, студентську кашу їли. Коли це було, колего? Двадцять я тут, а раніше десять, ні, двадцять працював в Каталонії. Отже, виходить більше тридцяти.

Вони пройшли довгим коридором головного корпусу і потрапили в сад. Там під самою стіною приліпився флігель з трьома круглими заготованими вікнами. За одним чувся божевільний регіт, за другим хтось співав арію тореадора з опери про прекрасну циганку Кармен.

Професор Наварро показав на сонце, яке було саме в зеніті.

— Рефлекс. В палатах завжди однакова температура, спеки не відчувається. Але колись в ці години сонце дуже непокоїло їх. І ось, маєте «концерти».

— Француз воює. Другий день воює і лає марокканців,— сказав санітар, коли зрозумів, хто їх цікавить.

— Воює?

— Рубає повітря, ніби в нього шабля в руці. Командує «своїми легіонерами». Та ось і зараз. Чуєте?

За дверима сьомої палати справді лунали вигуки, схожі на військові команди.

Санітар відчинив віконечко, і професор зазирнув у палату. Потім він поступився місцем Хуану Дорадо. Коли прийшла черга коронеля Ларосси, хворий вже, очевидно, стомився. Він зліг грудьми на стіл, немов на бруствер і, вдивляючись в сіру глуху стіну, бурмотів щось невиразне. Ларосса принаймні розумів лише окремі слова: «сарана», «ножі в зубах», «вогонь», «карамба». Француз Жак Пійо скаржився комусь: його оточує чорна сарана Абд ель Керіма¹. Його пече вогонь пустелі. Йому не дають води. Ось француз завив, як шакал.

¹ Ватажок національно-визвольного руху марокканців.

Раптом схопився обома руками за голову і з його грудей вирвався дикий, тваринний зойк. Почав задкувати через всю палату, а злякані очі дивилися вгору, ніби на нього хтось замірявся ятаганом.

В окремі хвилини хворий обертався лицем до вікна, і тоді була повна можливість розгледіти його як слід. Жак Пійо не брюнет, як більшість його співвітчизників, — це блондин з голубими невеликими очима, скоріше схожий на німця або прибалта, ніж на француза. Можливо, він з Ельзас-Лотарингії, де, як відомо, кров французька давно змішалася з германською. Документи, які були в розпорядженні Ларосси, свідчили, що Жаку Пійо пішов двадцять четвертий рік, хоч на вигляд він здавався старшим. Звичайно, тут позначилося перебування в Іноземному легіоні під сонцем Африки, та й ця хвороба накладала свою печать. Ларосса знав, що Пійо журналіст, але він тепер бачив руки, які звикли тримати не лише перо, — це були цупкі, великі, солдатські руки. Якщо книга, прочитана Лароссою, справді написана Жаком Пійо, про його руки можна сказати, що вони досить талановиті. Але як химерно склалася доля сміливої і талановитої людини з народу! Ларосса, спостерігаючи за хворим, пригадував сторінки його «Записок». Крізь марево східної екзотики, крізь настирливу проповідь псевдоромантики, крізь всю ту фальш, без якої книга, очевидно, не побачила б світу, виразно вимальовувалася колоніальна дійсність з її підлою мораллю і звірячими законами. І ось трагічний фінал: людина в тих умовах не лише спустошена духовно, вона зломлена фізично. Божевільня як нагорода за «героїзм», виявлений в брудній війні проти беззбройних африканських племен! А ті, хто купив за безцінь його душу, його молодість, хто вбив у ньому людину, продовжують своє діло і вже за гроші, які пахнуть кров'ю скореної «чорної сарани» Абд ель Керіма, купують ту саму «сарану» і кидають її, ошукану, проти астурійського гірника Ларосси, проти трудової Іспанії.

Хворий палати номер сім знову стогнав, нагадуючи самотнього голодного шакала.

— А у вас непоганий «асистент», колего, — почувся позаду голос Наварро. — Я, одверто кажучи, починаю заздрити вам. Чверть години спостерігати за таким хворим, не будучи медиком!

Ларосса подякував за комплімент і за дозвіл побачити Жака Пійо.

Наварро проводжав їх до машини і на прощання пообіцяв, що наступного разу, якщо коронель Ларосса цікавиться, покаже йому тих, кому вже в значній мірі допоміг його, Наварро, метод лікування.

Але не про підопічних професора Наварро думав зараз Ларосса. Він пригадав розмову з генералом Лукачем, якого познайомив з документами, знайденими у Жака Пійо, і з книгою «Записок сержанта Іноземного легіону». Побачивши фотографію в книзі, генерал Лукач раптом почав тоді шукати свої окуляри. Лароссі здалося, що генерал пізнає автора.

— Дивна подібність,— сказав після паузи генерал і попросив викликати свого зв'язкового.

Котко увійшов хвилин через п'ять. Генерал подивився на нього, потім на портрет у книзі.

— З чим і вітаю тебе, дорогий Педро,— показав він зв'язковому портрет у книзі.

«З чим він його привітав?» — подумав тоді Ларосса. Тільки подивившись на фотографію француза, Ларосса зрозумів, що між Жаком Пійо і Педро велика подібність.

На всякий випадок, ідучи в лікарню, Ларосса взяв у Педро маленьке фото. Звичайно, ці бігаючі очі, синці під очима, зморшки на чолі відрізняли француза. Але риси обличчя, нісі м'яке волосся кольору достигаючої пшениці, і голубизна зіниць. Ні, генерал Лукач не помилився.

Ларосса в дорозі показав фотографію Котка Хуану Дорадо.

— Жак Пійо?

Якби Хуан Дорадо помітив посмішку Ларосси, то здивувався б, звичайно. Але він дивився вперед — на дорогу.

Ларосса сховав фотознімок. Стрічка дороги, вимощена вапняком, нагадувала розмотаний сувій газетного паперу. І на цьому папері Ларосса, напружуючи пам'ять, бачив рядки документа, який зберігав у сейфі.

«Я рекомендую вам, генералісімус, юнака хороброго і талановитого, в минулому сержанта-легіонера, а нині літературного працівника йогомосці архієпископа паризького. Жак Пійо у вірі твердий, в житті — богобоязливий; йогомосць багато зробив для літературної сла-

ви і матеріального благополуччя юнака... Вийшовши з черні, Пійо тільки завдяки високій опіці зайняв місце, відповідне його розумовим здібностям. Йогомосць, керуючись почуттям любові до Вас, генералісимум, і вірячи в вашу зірку, яка сходить в іберійському небі, на моє прохання відповів згодою і відпустив Жака Пійо з тим, щоб останній став Вашим, генералісимум, біографом».

Одного не написав у листі герцог Альба — про те, який зиск з усього цього матиме сам він, а також йогомосць архієпископ паризький.

Повернувшись у штаб, полковник Ларосса ще раз взявся за книгу Жака Пійо. Рифів-повстанців автор називав «чорними бандитами», «дикунами»; католицьких місіонерів, які насаджували віру Христову і займалися шпигунством, — «мучениками»; найманців-легіонерів — «янголами з мечами». Французьке Марокко, де відбувалися відображені в «Записках» події, кров'ю платило за свою свободу, але так і не здобуло її, як і Іспанське Марокко...

Ларосса зрозумів, навіщо потрібний був виходець з «черні» Жак Пійо французьким колонізаторам і Ватікану. На прикладі його життя вони повчали: «Служіть нам вірно і ви теж займете тепленьке місце під сонцем». Авантюристам в блискучих генеральських мундирах і в чорних сутанях Жак Пійо допомагав вербувати нових добровольців — дешево гарматне м'ясо для «брудних» війн. Перебування в Марокко зображувалося Жаком Пійо як веселий шабаш з карколомними трюками, з вином і молодими чорношкірими наложницями. Фальшива правдоподібність, очевидно, була для Пійо тим гачком, на який потрапляли шукачі легкого хліба й гострих почуттів.

Жак Пійо знайшов нарешті притулок в лікарні душевнохворих. Накоївши лиха своєю «сповіддю», Пійо несподівано і для своїх благодійників «вийшов у тираж». А його книжка продовжувала калічити нових пійо — «у вірі твердих, а в житті — богобоязливих».

Ларосса думав...

Два знімки лежали перед ним. Один у французькому паспорті і другий, взятий у Педро.

«Як вони дивно схожі, ці такі різні люди. Чи не можна скористатися подібною ситуацією?»

З самого початку наступу дивізії жоден республіканський літак не з'являвся в небі на цій ділянці фронту. Відчувалася рука начальника штабу фронту генерала Ламоса. Якщо генералу не вдалося вплинути на танкістів, то авіація блискуче дотримувалася його наказу. І не дивно. Хіба авіаційні командири на своїх далеких базах знали, що між генералом Ламосом і командиром інтердивізії Лукачем немає згоди! Ламосу видніше, де сьогодні бути льотчикам.

Перша група фашистських бомбардувальників не викликала особливої тривоги: до «юнкерсів» інтервіці звикли. Вони летіли високо, супроводжувані винищувачами, і бомби впали на нічийній території. Та ось в небі виникли нові чорні цятки. З кожною хвилиною наростало гудіння, і бійці мимоволі поверталися в той бік, угадуючи — «чужі» чи «свої». Дехто почав підраховувати літаки, і те, що їх виявилось більше трьох десятків, не радувало, адже тільки фашисти мали змогу посилати такі великі зграї.

— Знову «юнкерси», — не відриваючи бінокля від очей, сердито промовив Лукач. — А де ж наші «чатос»? — він вдивлявся в прозору синяву, плекаючи надію, що ось-ось на видноколі з'являться «кирпаті».

А небо на півночі, звідки мали прилетіти свої, було, як навмисне, зрадливо пустинним.

«Юнкерси» цього разу летіли значно нижче і без прикриття. Ще трохи — і вони один за одним пішли вниз — на селище. Бомби падали, випереджаючи літаки. Почулися вибухи: ціла серія слабших, а потім — обвал. І знову густі вибухи, ніби артилерійська канонада, коли одночасно б'ють десятки гармат однакового калібру. Шал вибухів наближався.

Зенітники, скинувши з гармат маскувальні сітки, зелені гілки, готувалися відкрити вогонь. Гірка посмішка скривила уста Лукача: «Чого вартий цей поєдинок! На всю дивізію три зенітні гармати і один кулемет».

Рух на полі завмер, стрілянина вщухла. Припинився штурм горбів, зловісне гудіння поклато людей, притисло їх до землі. «Юнкерси» заходили з боку сонця. Назустріч їм вдарили гармати. Три білих м'ячі розривів повисли в небі. Потім ще три. Лукач бачив спалахи

пострілів в багатьох місцях: піхотинці стріляли, цілячись в літаки.

— Лягай!

Хтось схопив генерала Лукача за плече і з усієї сили штовхнув у вузьку щілину, викопану під оливою. Почувся гострий, проникаючий у мозок свист, земля здригнулася, і перед ним виринула глибока крутоверть. На самому дні її — гілляки, сині скалки розбитого неба і сонце. Вогняний м'яч сонця.

Потім над ним схилилося знайоме обличчя: це Хуан Дорадо заступив йому сонце. Глухі голоси. Говорять про нього. «Зачепило вибуховою хвилею, товариш комісар». Б'ють дзвони: бов, бов, бов... Потім все зливається в один безконечний звук, який ніби притихає чи віддаляється. Зате людські голоси чути виразніше. Комісар віддає наказ відновити атаку. Він говорить, що тільки зближення з противником врятує становище. Всіма силами — на фортецю!

«Так... Всіма силами. А танки в обхід, — вирішує Лукач. — Ще зусилля, і ми візьмемо фортецю...»

Ще зусилля. І Лукач розплющує очі. Свіжа земля під головою, вона пахне ліками. Олива стоїть, як стояла, тільки віти звисають, мов перебиті. А над оливою ціле-цілісіньке небо. Хтось підносить до губ Лукача флягу з вином.

— Не треба. — Генерал підводиться на ліктях. Він згадує все і стурбовано озирється. Ні, це вже не щілина під оливою — він лежить на широкому ліжку в чистій просторій кімнаті. За вікнами ніч, лише кімнату освітлює свічка. В глибоких нішах біліють гіпсові фігури рицарів, барвисті прапори, схожі на церковні корови. На вікнах — ґрати...

«Фортеця... Я у фортеці...» — догадується Лукач. Його очі раптом зустрічаються з іншими, дуже знайомими. Це промовисті очі комісара: «Ага, ми здобули перемогу!»

Мабуть, нема дійовіших ліків, як радість перемоги! Лукач відчув у собі сили підвестися. Спираючись на руку комісара, він зробив кілька кроків і опинився біля вікна. Неначе для того, щоб переконатися, де він справді, штовхнув раму. Повітря загасило свічку. На тлі зоряного неба виник силует знайомої вежі, яку перед наступом стільки разів він, Лукач, розглядав у бінокль. Тепер вежа поруч. І прапор над нею... Лукач міг би

заприсягтися, що і в темряві пізнає кольори: червоний, жовтий, фіолетовий. Священний прапор Республіки!

А вранці у замковім парку з'явилася свіжа яма. І першим поклали в неї капітана-танкіста. В командирський танк влучила авіабомба, і всі, хто був у ньому, всі п'ятеро тепер лежатимуть в одній братській могилі. І ще сімнадцять учасників штурму — болгари, українці, іспанці — лежатимуть разом з ними. І той чорнявий галичанин, тютюнець якого курили перед боєм.

Петро Котко стоїть у строю недалеко від командира дивізії. У генерала весь час, поки комісар виголошує промову, сіпається ліва брова.

Прогримів салют, і земля посипалася в братську могилу. Ридала мідь оркестру, а бійці стояли з сухими, як порох, очима. Бійцям не до сліз. Тут, біля могили, їх лише купка. Батальйони ведуть бій у долині вже за фортецею, і стрілянина кличе туди всіх, хто може тримати зброю.

Похмурі башти фортеці дивилися вибитими вікнами в парк. На вищербленому гербі вуркотіли злякано голуби. Вони не літали, а стрибали, мов кури. Тільки почувши грім «Інтернаціоналу», голуби ніби згадали, що в них є крила, і цілою зграєю знялися в небо.

Генерал Лукач збирався відправляти зв'язкового Котка в штаб фронту. Він читав голосно подане на підпис бойове донесення:

— «Фортецю, яка панувала над нашими позиціями і вузлом шосейних доріг, взято штурмом... Ворог тільки вбитими втратив кілька десятків солдатів і офіцерів, сорок вісім взято в полон... Наші втрати...»— Генерал зупинився, сказав начальнику штабу:— Ось тут треба вказати: «Наші втрати не були б такими, якби ми мали авіаційне прикриття». Нехай читають.

Коли передруковували донесення, генерал з якимсь особливим виразом на обличчі прислухався до цокання машинки. Він то затуляв долонями вуха, то відтуляв їх і знову прислухався. Хуан Дорадо невесело поглядав на генерала.

— Я попереджаю, вам потрібне лікування і абсолютний спокій. Слово честі, доведеться повідомити про контузії командуючого фронтом.

— О, це для нього було б чудовим приводом...— підхопив іронічно генерал,— тільки й бачили б тоді Лукача на фронті, професоре... Ні, ви вже краще самі мене

лікуйте, без «відриву від виробництва», як люблять говорити у нас на батьківщині.

Він підписав документ і сказав Котку:

— Закріпимося на новому рубежі — приїду в штаб. Дуже хочеться мені сам на сам поговорити з генералом Ламосом.

Петро Котко дивився услід машині, що спускалася крутою гірською дорогою. В хвилини розставання з Лукачем він завжди з особливою силою відчував, як міцно зв'язала їх доля.

І хто б міг подумати про таке! Потрапити на край світу і тут зустрітися з батьком Наталії.

16

Молодий араб Мустафа ібн Кала, який добровільно перейшов на бік республіканців, ніяк не міг зрозуміти, навіщо молодому унтер-офіцеру знати арабські слова. Якщо треба знову по радіо звернутися до марокканців, Мустафа це зробить сам. І листівку він приготував: «Поверніть зброю проти гнобителя-генерала Франко, брати марокканці! Вертайтеся додому і поділіть між собою землю, ту саму, щедро политу кров'ю і відібрану іспанськими генералами! Згадайте славного Абд ель Керіма і робіть те, що робив він».

Мустафа ібн Кала показав густо списані аркушки, запевняючи унтер-офіцера Педро, що він добре продумав кожную фразу звернення.

І Педро обіцяв передати їх куди слід. Але Мустафу від себе не відпустив. Двадцять нових слів — щоденна норма. Ті, що записувалися вчора, сьогодні вживалися в розмові з Мустафою.

«Марокканці — це чорна сарана». «За гроші — все, без грошей — нічого». Ці і подібні фрази з книжки Жака Пійо Мустафа ібн Кала категорично відмовлявся перекладати.

— Книжка бреше, як шакал! — обурювався він. — В ній — неправда. Араби, бербери, це — люди, у яких шкіра чорна. А в колонізаторів — чорні душі. Ти хочеш говорити з марокканцями? Вивчай добрі слова, щирі слова. Не забувай приказку: сердечно розмовляєш — і змії з нори вийде на твій голос, образливо розмовляєш — і араб зламає свою вірність.

Довго доводилося переконувати Мустафу, але потім все починалося спочатку. Хіба міг догадуватися він, в яке середовище мав невдовзі потрапити унтер-офіцер Педро!

Маленька кімната, де Петро Котко мешкав тепер, перетворилася на бібліотеку лінгвіста, філолога, історика. Читав день і ніч. Північно-Західна Африка, Марокко Французьке: Райот, Касабланка, Уоджа... Султан Мухаммед бен-Юсуф... Друг Франції — Джілеві-паша («друг Франції!»). Про військових, під началом яких служив Жак Пійо, найкраще розповідали його власні «Записки». Але треба дещо знати і про Іспанське Марокко, про його верховного комісара, генерала Франсіско Франко, про «героїчний переліт» Франко з Канарських островів напередодні заколоту.

А життя при дворі паризького кардинала — хіба не зможуть цікавитися всілякими пікантними подробицями? А ватиканські анекдоти?

А сам Париж! Його Жак Пійо любить особливою любов'ю — говориться в книжці, — любов'ю бродяги, який довго мандрував по світах. Французи кажуть: «Інші міста можна покохати, тільки в Париж можна закохатися». Лувр, Собор Паризької богоматері, бульвари. Ну і звичайно — Єлисейські поля, Ейфелева башта, Пантеон (Жаннета Василівна Котко в Біликах про все це розповідала синові не раз!). А він. Він, можливо, змушений буде «згадувати» своє. «Ми часто гуляли з архієпископом в парку Тюльєрі... В Сені я змив свій африканський загар і свої гріхи...» Бальзак? Гюго?! Навряд щоб генералісімуса Франко цікавили великі гуманісти... Зате він дуже хоче бути схожим на Бонапарта. Аяччо на острові Корсіка (Корсіка — батьківщина Жака Пійо!). Тут все нагадує про імператора. Що «все»? Сувеніри в вітринах, пам'ятники, собор, де похована рідня Бонапарта, будинок, де він народився. В мерії — портрети Наполеона. Попільнички з портретом «маленького капрала в сірому похідному сюртуці». На Корсіці жінки навіть в спеку носять чорну одягу (як і іспанки).

Треба багато знати. Францію і Французьке Марокко, звички йогомосці архієпископа паризького і смаки герцога Альби. «Ви не можете уявити собі, Ваша світлість, як страждав герцог, почувши, що червоні вандали спалили його палац. В Лондоні, у Парижі він відслужив

молебні за дарування перемоги Вашому, генералісімус, воїнству».

Стукіт у двері застає Петра Котка на найцікавішому місці. Він саме «смакував» — теоретично, звичайно, — ром гаванський міцністю 60 градусів. Про такий ром є згадка в «Записках» Жака Пійо.

— Зовсім пропаль Педро. Ай-ай, зовсім пропаль, — з порога починає «жаліти» Котка військовий в шкіряній курточці і світлому галіфе.

Прийшов Лукач, і не один. Петро Котко знайомиться з друзями генерала — іспанськими письменниками. Рафаель Альберті. Марія Тереса Леон. Він читав їхні твори у французькому перекладі.

— Ти просив у мене «Тисячу і одну ніч». Дякуй, Педро, цій сеньйорі. — І Лукач поклав перед ним пухкий том казок Шахразади.

— А я просила вашого генерала, — Марія Тереса придивлялася до білявого юнака, — просила влаштувати цю зустріч з вами, оригінальний юначе.. На щастя, настрої у генерала, як бачите, чудовий.. Так ось ви який! Ні, ти тільки подивися на нього, Рафаель! І на його «келію». Запам'ятай добре — зброя і книжки поряд. Динамітні пакети, споряджені астурійськими шахтарями і.. ось в нього навіть наш Сервантес! Війна і культура. Два абсолютно протилежні поняття.

— Війна, але яка? — втрутився генерал. — Війна на захист культури. Ви теж без зброї, я бачу, ні кроку.

Ямочки на круглих щоках Марії Тереси поглибилися, вона всміхнулася.

— У нас з Рафаелем один на двох, — бавилася срібним маленьким пістолетом. — Але в мене, генерале, тепер тільки зброя. Книжки залишилися по той бік війни.

— Коли гримлять гармати, музи мовчать. Так? А я не згоден, сеньйора Марія... — серйозно заперечив їй генерал. — Ми з вами і зараз пишемо епічний роман. Пишемо розділ за розділом. Землячка Педро, поетеса з вашим, Маріє, характером, писала про слово, що воно її єдина зброя. Особливо одна строфа врізалася мені в пам'ять. — Лукач почав декламувати:

Слово, моя ти єдина зброя,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

— Леся Українка, — тихо сказав Педро.

— Леся, — підтвердив Лукач. — Леся називала слово зброєю. А в наш час кожен постріл республіканського карабіна звучить як гнівне слово революції.

— І мій пістолет брав «слово», — згадала Марія Тереса. — Не знаю, чи влучила куди треба. Ми поверталися з Рафаелем вночі в будинок альянсу¹ письменників. І раптом — ворожі літаки. А з вікна третього поверху хтось сигналізує їм зеленою ракетою.

— Наводчик показував, де розташований штаб Хунти Оборони, — обізвався Рафаель Альберті, — і тоді наша Марія пальнула у зрадника.

Вони згадували про цей епізод з гордістю і були схожі на дітей. «Нехай той постріл символічний, — думав Лукач, — але як важливо, що рука іспанської письменниці стріляє в фашистів...»

Жінка знову звернулася до Котка:

— Ви навіть конспектуєте історію Марокко! О, генерале! Ваш аміго скорив моє серце! Ти, Рафаелю, не ревнуєш? — Марія Тереса жартувала, але очі її справді захоплено розглядали юнака, і він трохі ніяковів.

Рафаель взяв зі столу навмання одну книгу. Чорні густі брови ворухнулися.

— Сучасний барон Мюнхгаузен? І ви витрачаєте на це час?

— Мова іде про Чорну Африку, — сказав Котко.

— Про Чорну треба читати африканців, «мюнхгаузени» фальшиві екскурсоводи. Чуєте, що тут говориться, наприклад, про чорних. — І Рафаель, змінивши голос, прочитав, як читають псалтир над покійником: — «Рифи ненавидять кожного білого вже за те, що він білий. Тільки страх бути скараним на смерть стримує цих дикунів від людоїдства. Своїх ворогів, взятих у полон, рифи закопують живими в землю і потім влаштовують навколо жертви дикунські оргії. Європейцю на подібному «святі» здається, що він потрапив до божевільних».

Петро Котко і генерал Лукач перезирнулися. Можливо, згадали необачного корсіканця Жака Пійо, «європейця», який підкоряв «чорних» і, зрештою, не обійшовся без лікарні професора Наварро.

— Якщо навіть і так, якщо бербери, араби справді знаходяться на низькій стадії розвитку, хто винен, пи-

¹ А л ь я н с а — спілка, об'єднання.

таюся я себе? Чи не «білі» колонізатори? Паразитична омела росте на дереві і живиться його соками. Колонізатори присмокталися до Африки. Африка постачає їм все. Навіть гарматне м'ясо.

— Двадцять тисяч марокканців ідуть на Мадрид,— нагадала Марія Тереса.— Двадцять тисяч... Ви, генерале, краще за мене знаєте, як воюють моро¹. Що ж виходить: з одного боку «білі» стверджують, що марокканці дикуни, які ненавидять «білих», що «моро» — «божевільні». А з другого — каудильйо кидає їх в бій проти іспанських робітників, проти селян. Ось ви, юначе, вивчаєте, я бачу, нашу історію. Як ви дивитеся на участь «моро» у війні проти Республіки?— Марія Тереса болісно морщила високе смагляве чоло, вона, очевидно, силкувалася зрозуміти «моро».

— У мене є друг, аміго,— сказав Петро Котко,— його звуть Мустафа ібн Кала.

— Я чула про цього араба. Він сміливий і чесний.

— Вам слід поговорити з ним, сеньйора... Ібн Кала перейшов до республіканців. Ось що він каже. Є серед марокканців, говорить він, кадрові солдати Франко. За гроші вони вбивали навіть своїх кровних братів. Тепер їм сказали: «Стріляйте в іспанців», і вони стріляють. Але скільки таких? Решта — велика більшість — люди одурені, їм казали, що буде великий парад у Севільї і за участь у ньому кожен одержить по три песети на день. Чом не піти! А нині ж, свідчить ібн Кала, марокканців посилають першими в атаку, а щоб вони не розбіглися, фашисти в спину марокканцям націлили кулемети Іноземного легіону. Так і воюють — серед двох вогнів. «Моро» — це озброєні раби.

— Прийде час, і вони опам'ятаються... Горе тоді буде тим, хто підло одурив їх!— мовила упевнено Марія Тереса.

— Я пережив один раз все це,— озвався Лукач.

— Жовтень?

— Жовтень — це історична віха. Але за сімнадцятим прийшли вісімнадцятий, дев'ятнадцятий. Ті, кого Денікін, Колчак вели проти революції, у дев'ятнадцятому повернули зброю... Не всі, але більшість.

— Довго чекати. Дуже довго.— Марія Тереса маленьким своїм кулачком підперла щоку і замислилася.

¹ М о р о — марокканці, маври.

Генерал Лукач прислухався. Недалеко в горах клекотів бій, а сюди він долинав, як безугавний плескіт морських хвиль... Безсмертний Сервантес спокійно дивився з портрета на стіні; здавалося, він дивиться на томик мудрих і вічних казок Шахразади.

— Розсіються, милі мої товариші, ілюзії Дон-Кіхота. Іспанія бореться, і я не знаю, скільки ночей мине — менше чи більше тисячі, але буде одна, після якої настане перший ранок Свободи.

Лукач промовив ці слова тихо, упевнено, і, можливо, саме тому глибокий їх зміст особливо зворушував.

— І ви, Лукач, іспанський генерал, напишете тоді казку «Тисяча друга ніч». О, вона повинна бути прекрасною! І ніч, і казка про неї.

— Я?.. Ні, в мене, мабуть, не вистачить хисту, — серйозно сказав Лукач. І зараз же перевів розмову на інше. — Отже, ви, Рафаелю, хочете кілька днів пожити в дивізії?

— Разом з Марією, звичайно.

— Жити серед інтерв'їв — значить воювати. Добре, зарахуємо вас. Але в мене одна умова. Візьміть шефство над нашим юним другом. Справа в тому, що Педро збирається стати спеціальним військовим кореспондентом... Маленький досвід у нього є, але не іспанський. Йому доведеться брати інтерв'ю у великих «миру сього», у генералів, міністрів. Вести розмову з ними не просто.

— З військовими міністрами особливо, — скептично поморщився Альберті і почав згадувати: — Якось я завітав до «старика»¹. Питаюся: «Як ви провели вчорашній день, мій генерале? З ким зустрічалися, де побували?» Пояснюю — французька газета звернулася до мене з проханням розповісти про один з багатьох напружених днів головнокомандуючого збройними силами Республіки. І ось його відповідь: «Зранку приймав тричі делегації, які висловлювали свою вірність Республіці. Пізніше давав сніданок на честь нового військового аташе уряду його величності короля Великобританії... Приємний, знаєте, співбесідник. Ну, а потім... читав... Клаузевіца доводиться студіювати. Гм, вони спірні, звичайно, погляди Клаузевіца, але примушують нас, іспанців, замислюватися над власною тактикою». Як протікають операції на Центральному фронті? — запитав я, намагаючись,

¹ «Стариком» називали Ларго Кабальєро.

спрямувати «старика» в потрібне русло. І знаєте, що він мені відповів? «Про операції розмовляти не цікаво. Зранку вони обстрілювали нас інтенсивніше, ніж ми їх, а під вечір ми обстрілюємо їх трохи слабше, ніж вони нас». — Рафаель махнув рукою. — Та ви й самі, дорогий Лукач, в чині генерала і добре знаєте: в штабах на все, абсолютно на все накладається замок з штемпелем: «Військова таємниця».

— Про те, що подавали йому на сніданок, «старик» не сказав?— очі Лукача заіскрилися сміхом.

— Сказав!— підтвердив Альберті.— Опустивши верхню губу, «грав» Кабальєро:— «Аташе, знаєте, здивувався, побачивши бургундське розливу 1821 року! Британець ніколи не пив бургундського взагалі і не увляв, що віна живуть так довго!» Тьфу,— з серцем підсумував Альберті.— Генерал в ролі гурмана чи гурман в ролі генерала? А шановна газета хоче бачити в ньому Марата чи Робесп'єра.

— Аналогії— річ небезпечна. Франсіско Ларго Кабальєро можливий тільки в Іспанії.

— Франція має свого Ларго Блюма,— заперечив Лукач.— Ну та дідько з ними. Продовжуйте, Рафаелю. Отже, з генералами розмовляти важко.

— Коли не брати до уваги присутніх. Всі інші або майже всі— честолюбці. «Що ви думаєте, генерале?» «Нас цікавлять *ваши* особисті погляди, генерале!» «Як би ви подивилися, генерале, на таке?» Ось приблизно форма звернення кореспондента. І більше «медку», не жаліти «медку»... Солодке люблять не лише бджоли, а й трутні. «Вас знають, генерале, як послідовника тактики Олександра Македонського». «Ваші сміливі прогнози щодо міжнародних подій завжди збувалися, генерале!» і т. д. Навіть серце фельдфебеля на таке «аукання» відгукнеться. Ага, ледве не забув. Ви, юначе, навчилися пити? Трохи? А варити грог? А робити коктейль? Без нього не обійтись, коли хочеш здобути симпатії високопоставленої особи. І ще одно. Треба знати— для генералів— військові анекдоти, для цивільних— всякі. Хочете завоювати серце начальника— частіше смішіть його.

— Якщо будете брати інтерв'ю у «вищих сферах»,— радила й від себе Марія Тереса,— ніколи не забувайте про жінок. О, бачите, Рафаель червоніє! «На злодієві шапка горить»— так, здається, говорять росіяни? Рафаель завжди в подібних випадках цікавився здоров'ям

сеньйор і особливо сеньйорин, щедро сів компліменти. Майте на увазі, майбутній кореспонденте, дружини у генералів не обов'язково старі і не обов'язково погані.

— Частенько можна почути, що свій «стиль» в роботі журналістові потрібен не менше, ніж володіння багатствами мови. Так ось вам порада Рафаеля Альберті, якому, чорт забери, доводилося мати справу з різними людьми: розумними і дурними, хитрими і простими, добропорядними і падлюками. Вірніше, це навіть не моя порада, а наказ нашого Сервантеса: «Слово повинно бути однією ногою на губах, а другою між зубами».

— Вірніше, мовчїть там, де треба слухати,— по-своєму розтолкував Сервантеса Лукач і голосно розсміявся. — Педро за останню пораду вам буде особливо вдячний, милий наш Альберті!

Ще півгодини просиділи гості в маленькій кімнаті Педро.

Рафаель то жартома, то всерйоз ділився літературним досвідом.

На прохання Лукача він прочитав свій новий вірш, записаний олівцем у блокноті. Йому щиро аплодували всі троє. Лукач потім тихо запитав у Котка:

— За «казки» подякував?

— А кому він повинен дякувати?— почала Марія Тереса. — Мені чи арабським мудрецам, які створили їх? Мені? Ну тоді і я не залишуся в боргу. Одну хвилиночку.— Вона взяла ручку і написала на першій сторінці книжки: «Товаришу Педро. Наша зустріч в Іспанії — початок тисяча другої казки. Допишімо ж її, як сказав генерал Лукач, щоб скоріше настав Перший ранок Свободи!» І поставила підпис і дату.

Петро Котко випроводжав їх через завітчані трояндами і гвоздиками двір. Коли дійшли до хвіртки, в руках у нього вже був чималий букет.

— Вам,— сказав Котко, віддаючи квіти Марії Тересі.

— Грасіас!— подякувала Марія Тереса й відразу ж відкусила одну червону гвоздику зубами.— Цю — залиште собі. Ти не ревнуєш, Рафаель?

З квітами біля лиця вона здавалася зовсім молоденькою пустотливою дівчиною...

Коли генерал і Педро залишилися тільки удвох, генерал запитав:

— Ти думав, яким чином потрапиш «туди»?

— Про це дбає коронель Ларосса.

— Вся складність у тому, що «ім» багато що відомо про Жака Пійо. Навіть про лікарню Наварро. Треба ні в чому не помилитися... А ти. Ти сам готовий? Не страшно?

— Трохи страшно,— признався Петро Котко.— Але ви не подумайте, Матвій Михайлович, що страх може зупинити мене.

Лукач з батьківською любов'ю дивився на юнака. Дивився довго, ніби прощався. Потім сказав:

— А між іншим тобі привіт. Наталка полтавка з okazji прислала листа.

Котко почервонів. Виходить, Матвій Михайлович таки сповістив про нього в Білики.

17

Дон Кресенсіано відпочивав на балконі після вечірньої чашки зеленого парагвайського мате, до якого він звик, живучи в Мехіко. Пансіон його і там звався «Білим лотосом».

Наливаючи в чашку пахучого мате, згадує Кресенсіано, як успішно спекулював він акціями «Тампіко петролеум компанії». «Чорне золото» легко перетворювалося в золотий метал. Якби не президент Карденас... Скільки збитків завдав Карденас банку «Санто Спїріто»! А тепер, чути, йдеться взагалі про націоналізацію нафти. Ось до чого дійшло у Мексїці.

Як пахне мате, які спогади навіває цей запах! Голубка Хасїнта з «Савойї». Циганка з покїрним білим тілом. О Хасїнта, Хасїнта, Хасїнта!

Хитається качалка, в якій сидить дон Кресенсіано, хитається на хвилях споминів.

І раптом — хто це стоїть поряд з ним? Незнайомець в плащі, на очі насунуто темний капелюх.

— Прощу пробачення, Кресенсіано. Я трохи невчасно. Але що поробиш.

«Як він тут опинився, коли ключі у мене в кишені?» — жахається дон Кресенсіано.

Незнайомець робить крок і щільніше закриває двері, під його плащем Кресенсіано помічає зброю. «Грабіжник»,— холодіє хазяїн «Білого лотоса».

Але людина в плащі не хапає його за горлянку, не наставляє пістолет.

— Мені негайно потрібна сеньйора Ес,— шепоче незнайомиць.

«Йому потрібна сеньйора Ес. А пароль?» — ще більше дивується Кресенсіано.

— Як ви сказали? Сеньйора Ес?

Незнайомиць підійшов до балкона, подивився униз, вгору, на віти розкішного дерева. Потім сів на вільний стілець проти дона Кресенсіано і почав роззуватися. Під устілкою черевика у нього був схований конверт.

— Тут немає адреси, але лист повинен якнайшвидше потрапити до сеньйори. Сьогодні вночі, не пізніше.

Незнайомиць не назвав хазяїна «Білого лотоса» донном. Це міг дозволити собі лише знатний вельможа. У всякому разі...

Дон Кресенсіано не встиг додумати до кінця, хто ж такий незнайомиць у плащі, як той залишив кімнату. Ось він уже внизу, метнувся поміж деревами і зник на доріжці, яка веде до урвища.

Білий конверт лишився в руці дона Кресенсіано. Що ж, бомбу такого розміру ніхто ще не вигадав. Задушливі гази? Вони не транспортуються в конвертах! Отрута? Ніхто не примусить Кресенсіано ковтати отруту, досить і того, що він бачив, який вигляд мав пес, після того, як поласував «гостинцем» доньї Еспіти.

У вухах його ще й досі звучать слова незнайомця: «Сьогодні вночі, не пізніше».

Опинившись у винному льосі, дон Кресенсіано при світлі блимаючого огарка надірвав конверт.

«Сеньйора!

Те, що сталося зі мною, Вам відомо. Моє удаване божевілья допомогло уникнути великих неприємностей, і ось тепер підготовлено втечу. Потрібні тільки гроші. П'ять тисяч песет — інакше двері палати для мене не відкриються... Поклопочіться про документи на будь-яке прізвище. Подробиці вам розповість той, хто принесе цього листа.

Жак Пійо».

Кресенсіано розгубився. Хто такий Жак Пійо? Він нічого не чув від доньї Еспіти про «удаваного божевільного». Однак перший же рядок листа свідчив, що Еспіті Жак Пійо відомий... Потім цей тон. Він не просить, а на-

казує. Як і його посланець, між іншим... Очевидно, Жак Пійо — птиця не проста... Боже мій, хтось хоче п'ять тисяч песет лише за те, що відкрив двері! П'ять тисяч... Щедрий сеньйор Жак Пійо. От у кого повчився б його-моць Таккі Ярара!

Але що робити? Бігти до сеньйори чи почекаати ночі? Після дванадцятої вона і сама може з'явитися. Ні, ні, — відкидає подібний варіант Кресенсіано. — До ночі далеко. Сеньйора розгнівається, не простить, коли з його вини вийде якась затримка. І чому він, Кресенсіано, повинен вагатися, справді? Посланець Жака Пійо назвав Еспіту умовним іменем. Одне — що не знає пароль? Але після провалу Діона пароль вже мінявся тричі і, можливо, не всі мали змогу своєчасно про це дізнатися. Так, він повинен знайти сеньйору, і все тоді відразу з'ясується.

Огарок кінчається. Ось-ось вогонь вип'є останні крапельки воску.

А може, незнайомиць — агент республіканців, які шукають Еспіту? Хатній арешт Таккі Ярари тільки називається «хатнім», масток охороняється вдень і вночі, і жодному посланцеві доньї Еспіти ще не вдалося прослизнути до дядька так само, як і від нього ніхто не приходять... Може, агенти йтимуть услід за ним і скоплять Еспіту?

Важко, дуже важко дону Кресенсіано подолати свою нерішучість. Він продовжує вагатися. «Якщо агенти знайшли дорогу у «Білий лотос» — погані твої діла, доне Кресенсіано, зовсім погані. В Мехіко твоє перебування просто вважали небажаним, і ти поїхав собі, прихопивши мішечок зеленого парагвайського мате. А звідси, дивись, живим не випустять».

У льосі повітря густе і кисле, як винний оцет. Голова відмовляється працювати в такому повітрі. А двері — двері лякають дона Кресенсіано. Що, як за ними агенти республіканців?

Дон Кресенсіано відсуває велику діжку і лізе, як тхір, в отвір у стіні. Через кілька метрів підземний хід стає більшим, можна йти зігнувшись. Нарешті він повертає ліворуч і в сутінках вже видно його кінець. Скриплять на іржавих петлях двері. Він у каретнім сараї. З віконця добре видно увесь будинок, стежки, балкон. В ресторані мугиче саксофон і чути шаркання ніг. Мола з'явився на ганку, розсовує щось по кишнях. Гроші.

Обачний Мола. Виручку — в праву кишеню, чайові — в ліву. Такого не застугасш зненацька. А он Кароліна.

Обтрусившись, Кресенсіано виходить з сарая.

— Кароліна! Куди це ти так поспішаєш? — зупиняє Кресенсіано товсту офіціантку. Йому хочеться бути зовсім звичайним, спокійним. Якщо його хотіли спровокувати... нехай підходять. Нехай хапають хазяїна «Білого лотоса». Він скаже, що справді прочитав листа і саме зібрався нести його до республіканської міліції. Ну, що ви тоді скажете, панове агенти?!

Та ніхто не хапає Кресенсіано. І Кароліна нічого не помічає. Отже, треба йти. Тільки Еспіта скаже, чи є десь на світі Жак Пійо.

Холодний чай уже не пахне, як перше. І все ж Кресенсіано випиває його до краплі. За іконою в опочивальні бере пістолет. Світлий піджак замінює чорним. На всякий випадок набиває кишені песетами. Хто знає, чи не доведеться йому назавжди розпроцятися з «Білим лотосом».

Гуде ресторан. Хтось пальцями, ніби кастаньєтами, вицокує пустотливе і жваве фанданго.

— Я навіть не знаю, чи повернуся сьогодні. Є справи, дуже важливі справи, сеньйор Мола.

Вони давно розуміють один одного. Кожен заробляє свій хліб, як може.

Синій присмерк краще за всякий плац обгортає дона Кресенсіано.

«Чому так виходить,— думає Кресенсіано свою не дуже веселу думу.— Коли ти молодий, то і з чортом побрататися тобі не страшно. А от з літами хочеться тихої пристані. Він уже послужив і католицькому богові, і Таккі Ярарі. Пора на спочинок. Чи, може, заблаглося монсеньйору Ярарі бачити власними очима, як він, Кресенсіано, спіткнеться, ніби старий віл, і впаде не випряженим? Змови. Заколоти. Безсонні ночі, як от нинішня... Завжди озираєшся, боїшся викриття. Заради чого? Зрештою йому нема діла, хто сидітиме в кортесах¹. Аби не комуністи. Ні, комуністів він, Кресенсіано, не хоче! А Франсіско Ларго, старий кінь, с'як-так задовольняв таких, як Кресенсіано. Кабальєро завжди нагадував хазяїну «Білого лотоса» колесо, яке крутиться на місці. Нехай би собі крутилося... Чому вони не можуть порозу-

¹ Кортеси — іспанський парламент.

мітиса — два Франсіско? Сторгувалися б, як розумні люди, і край! Спокійніше жилося б тоді обом, а разом з ними і дону Кресенсіано. Ні, не розумний хазяїн Таккі Ярара! Вже коли витрачаєш гроші на всякі політичні діла, шукай найвірніших шляхів. Навіщо сипати бомби? Навіщо кликати чужинців? Домовтеся між собою — армія, церква, кортеси. І Іспанія буде вашою... А всіх комуністів вислати в пустелю, нехай ділять її між собою. Порівну нехай ділять, як вчить їхній апостол ель алеман де барбас ларгас ¹.

Проти темно-синього неба вирізьблюється монастирська гора. Дону Кресенсіано залишається невеликий, але найтяжчий відрізок шляху. А піт, ніби навмисне, заливає йому очі, краплі котяться по губах. Піт теплий, як кров, і солоний, як кров...

«Молодому і з чортом побрататися не страшно, — знову наворачтається в голову думка, — але то молодому». І брови Кресенсіано похмуро зсуваються. Піт, мов крізь решето, струмить з його тіла, здається, вся шкіра вкрилася сверблячками.

Згорблений, засапаний, злий, зупинився він, нарешті, під невисокою хвірткою в стіні.

Сонний жіночий голос питається, хто там.

— Слава Ісусу, — подає він умовний знак.

— Навіки слава, — відповідають на тім боці.

«Добре, що хоч біля хвіртки хтось є», — втішає себе Кресенсіано.

Світла не світили. Черниця повела його, як сліпого.

Він побачив білі плями подушок на ліжках. Почув голос Еспіти.

— Що сталося, дон Кресенсіано?

— З вами шукає зустрічі посланець Жака Пійо... — випалив Кресенсіано. Цілу дорогу він тренувався, з чого почати, щоб не пошитися в дурні. Адже сеньйора Еспіта могла і не знати ніякого Жака.

— Нарешті! — скрикнула радісно Еспіта.

«Ага, ви таки мали від мене таємницю, сеньйоро! — майнуло в голові Кресенсіано. — А я, бач, тут як тут».

Матушка Лівія обізвалася з кутка:

— Сам знайшовся, виходить. А ви, Еспіто, вважали, що він загинув.

¹ Ель алеман де барбас ларгас — бородатий німець.

— А що б подумали ви, матушко ігуменя? Той Пію ніби крізь землю пішов... Ми не знали, що і відповідати друзям. Його долею цікавиться сам генералісимус.

«Он воно що!» Кресенсіано почув себе героєм. Нічна дорога вимотала його, та дарма. Все, що залежало від Кресенсіано, він зробив.

— Я привіз вам листа від Жака Пію,— аж тепер сказав Еспіті.

— Причиніть добре віконниці, Філоніла,— наказала матушка ігуменя.— І дасте нам свічку.

18

Професор Наварро читав якийсь папірець, і губи його трусилися. Ні, ніколи в житті не зустрічав Наварро нічого подібного. За всі роки своєї практики психіатра. Божевільний француз не тільки втік, а ще й залишив нахабного листа. Хоч у ньому не було нічого такого, що безпосередньо стосувалося лікарських здібностей професора Наварро, проте останньому було завдано дошкульного удару по найвразливішому місці. Лист, залишений хворим з сьомої палати, перекреслював діагноз, поставлений Наварро: Жак Пію виявлявся удавано божевільним! Перебуваючи у лікарні під наглядом самого Наварро, він увесь час ловко симулював. Ось який папірець знайшли в його палаті при ранковому обході: «Я, Жак Пію, перебував у цій богоугодній установі протягом сімнадцяти днів і ночей. Стверджую, що потрапив я сюди за власним бажанням і ніяких претензій до лікарів і обслуги не маю. Залишаю плату для кандидата більш достойного, який проживатиме в ній на законних підставах, а не заради власної примхи. Купіть, професоре, на спогад мої «Записки», або ні, я сам подарую їх Вам, коли допишу нові сторінки. Амінь.

*Жак Пію, червень, день
сто сімдесят четвертий, рік 1937».*

Тепер доктор медицини Наварро розумів, що вони мали рацію, помічник прокурора і той коронель, здається, Ларосса. Француз увів в оману його, психіатра, а він — представників влади. Що ж, Наварро готовий нести яку завгодно кару. Сталося неможливе... Всі, абсолютно всі симптоми божевілля мали місце... «Симптоми».

Яке іронічне забарвлення вчувалося тепер в цьому слові! Не «симптоми», а талановита гра пройдисвіта... Гра, якій піддався він, член колишньої Королівської, а тепер Національної Академії Іспанії. Ганьба!

Через годину він, зломлений і принижений, сидів у корселя Ларосси. Коронель уважно вислухав повідомлення професора Наварро, і на його обличчі не здригнувся жоден мускул.

— Я готовий прийняти яку завгодно кару,— сказав професор.

— Ви?— щиро здивувався Ларосса.— Це ми зробимо для себе відповідний висновок. Лікарня — державна установа, і наша міліція повинна її добре охороняти. Я зробив усе можливе, професоре, щоб у майбутньому подібні інциденти не повторювалися.

«І все? Оце й усе?»— не міг зрозуміти Лароссу Наварро. Він ще згадав помічника прокурора. Невже і той не буде наполягати, щоб Наварро притягли до відповідальності?

Випроводжаючи професора, Ларосса був з ним особливо чемним. І серце старого Наварро вдруге капітулювало перед «червоним» коронелем. Він навіть в останню хвилину подумав, що саме в Ларосси слід запитати — чи варто іти до помічника прокурора, який теж багато разів цікавився французом.

— Помічник прокурора Бурес?— перепитав Ларосса.— Ні, до нього не треба іти. Справа в тому, що Бурес зник.

— Зник? Як це зник?

— Між іншим, разом з вашим французом.

«Он воно що! «Медична помилка» тому й не здивувала коронеля. Тут мала місце змова».

Коли б професор Наварро в той самий день випадково потрапив у машину, яка повезла коронеля Лароссу, можливо, він остаточно відчув би себе непричетним до всієї цієї історії.

В оливковому гайку метрів за п'ятдесят від маєтку прелата Ярари Ларосса залишив машину. Тричі якісь цивільні люди зупиняли його, після короткої розмови з ними Ларосса йшов далі. Зрештою він опинився в саду. Знайома доріжка вела до чорного входу в будинок.

Теніенте Чароль чекав на нього в кабінеті Таккі Ярари. Все тут залишалося на місці, тільки хазяїн ніби десь вийшов... Та Ларосса і Чароль не дуже тим журилися.

— Я мав розмову з професором Наварро,— повідомив коронель.— Лист, залишений «Жаком Пійо», справив на професора жажливе враження. Мені просто жаль його. Так і кортіло натякнути, що ніякої помилки він не зробив.

— Можна зрозуміти професора. Епізод з французом похитнув у нього віру в свою лікарську ерудицію.

Ім було боляче за професора і трохи смішно. Раніше ніж поселити в цьому палату нового клієнта, Чаролю та його колегам довелося довго виманювати звідти божевільного француза. Тепер справжній Жак Пійо знаходився за триста кілометрів в іншій лікарні, йому і там було не гірше, як тут.

Але після того, що сталося, і Лароссу, і Чароля, скажемо одверто, більше цікавила доля його наступника. Риск, на який Педро ішов добровільно і без вагання, був занадто великим. Саме заради його успіху на новому поприщі доводилося підтримувати перед професором Наварро і персоналом лікарні версію, що Жак Пійо симулював хворобу.

Ларосса подивився на годинник і відразу ж наказав теніенте:

— Нехай приведуть абата Діона.

Високий, рівний, як межовий стовп, увійшов Діон. Сутана на ньому трохи прим'ята, лице з слідами безсоння. Він поголений, чистий. Маленькі очі, схожі на очі рисі, очікувально дивилися на коронеля.

Той нарешті одірвався від паперу. Дає знак охоронцеві і Чаролю залишити їх з Діоном сам на сам.

— Сідайте, Діон. Ось ви і знову нам потрібні. Погляньте, будь ласка.

Діон бачить на папері рядок знайомих слів, якими він не раз починав радіорозмову. Заперечливо хитає головою.

— Ви більше мене не примусите це робити.

— Ми вас просимо, Діон. Поки що просимо. Втім, ви, здається, не встигли ознайомитися зі змістом?

— Ваші фальшивки мене не цікавлять, сеньйор коронель... І взагалі... Я надалі даватиму свідчення тільки прокуратурі Республіки.

— Прокуратура Республіки вас опікала, це вірно. Але трапилася маленька несподіванка.— Ларосса говорив, не кваплячись, не підвищуючи голосу.

— Яка це «несподіванка»?

— Для вас дуже важлива... Помічник прокурора сеньйор Бурес. Ну от, ви нарешті зацікавилися, я бачу. Бурес перейшов лінію фронту, втік.

Лице в Діона зробилося біле, як пергамент.

— Важко втратити близьких друзів, правда? Я вас розумію, Діон. Ви, очевидно, разом збиралися залишити наші незручні місця, та сеньйор Бурес виявився не таким вже й пунктуальним. В останню хвилину він забув обіцянку. Своя сорочка, як говориться, до тіла ближче.

Діон не хотів вірити, що Бурес утік, кинувши його напризволяще. Це було б подвійною зрадою. Адже сам Бурес захищав, як міг, Діона, і тепер своєю втечею він накликав на Діона невідворотну біду... Але що це за папірець в коронеля?

Подолавши вагання, Діон взяв його. «Нині, і прісно, і во віки віків,— читав Діон,— нам, нарешті, пощастило визволити Жака Пійо живого і здорового; сьогодні вночі він вирушить з надійними людьми. Щодо взяття червоними фортеці «Гостра вежа», то це був самочинний акт вже відомого вам Лукача, здійснений всупереч волі наших друзів».

Ларосса не спускав очей з абата Діона, по виразу його обличчя він міг судити, як той все більше дивується. Ось Діон спідлоба глянув на Лароссу: «з ким ви, коронель?» Таке запитання він мав право ставити тільки, звичайно, в думці. Занадто ризикованим було воно. В найдальшому і найглибшому куточку розуму Діона ворухнулася надія. «Бурес зрадив Республіці. Чому ж не може зрадити і цей коронель? Кожна людина вибирає, де краще. У червоних нічого сталого, нічого постійного. Навіть генералів уряд міняє, ніби кокетка наряди. Що можуть означати слова «наших друзів?»

Пригадував усі свої розмови з Лароссою. Плутався в химерних здогадках.

Тим часом наближався час «молитви». Треба було вирішувати. Він ще раз перечитав текст, написаний рукою Ларосси. «Вирушить з надійними людьми». «З ким?» «Хто вони і для кого саме «надійні?»

Ларосса підвівся.

— Шифрувати будемо там.— І, не чекаючи згоди Діона, попрямував до канапи, увімкнув механізм. Те, що він сміливо перший почав спускатися в підземелля, залишивши позаду Діона, остаточно дезорієнтувало абата. «Ми, здається, намагаємося перехитрити один одного»,—

подумав Діон. Звикнувши все життя комусь підкорятися, Діон і зараз відчув над собою владу Ларосси.

Жовтий зайчик ліхтарика в руках Ларосси прокладав їм путь у темряві. На якусь невловиму мить у Діона спалахнула думка — варто простягти руки і... Та відкинув її як недоречну. Однаково вхід і вихід охороняються, смерть Ларосси лише прискорить розправу з ним, Діоном.

І потім — чи потрібна Діону ця смерть? Чи не означала б вона, що Діон власноручно підпиляв сучок, на якому сидів?

Двері «радіорубки» охоронялися. Проти дверей на стіні висів газовий ліхтар і під ним стояв вартовий.

В останню хвилину невідомо звідки прийшло заспокоєння: він, Діон, потрібний Лароссі, і ще невідомо, кому принесе користь нинішня їхня спільна «молитва».

Діон швидко шифрував текст. Ларосса перевіряв кожне слово за кодом.

Три години... Увімкнуто акумулятори, засвітилася сигнальна лоппочка. Чується шарудіння, потріскування, і вже напливає здалеку голос: «Один, два, три... сім... десять. Слава отцю, і сину, і святому духу...».

Після кожних трьох шифрованих слів Діон повторював молитву: «Слава отцю і сину...» Коли весь текст було передано, Діон переключився на прийом. Він зовсім ніби забув, абат Діон, що поруч з ним сидить не Таккі Ярара, а червоний коронель Ларосса.

Записавши якесь речення, сказав Лароссі:

— Цікавляться координатами. Де саме планується перехід лінії фронту групою французів?

Ларосса дописав у кінці шифрограми: «координати невідомі».

— Можна відкритим текстом?— запитав Діон.

— Лише цю відповідь.

Верталися тією ж дорогою. Вже в кабінеті Діон наспівав порушити мовчанку:

— Хазяїна, здається, вивезли з мастку?

— Чому ви так думаєте?

— Таке відчуття.

— Цього разу воно не підвело вас, абат. Таккі Ярара переведений у в'язницю.

— Черга за мною?

— Нам нікуди поспішати, Діон. Та й вам не раджу. У ваших же інтересах попрацювати з нами.

Викликаний Лароссою солдат повів Діона мимо кімнат, двері були чомусь відкриті навстіж. В одній повітря здавалося голубим, як ріка на світанку, — там чулися голоси. Лише кімната, де тримали Діона, колишня молільня, стояла зачиненою і охоронялася. Солдат увійшов разом з абатом, пильно оглянув позолочені ґрати на вікнах.

Абат жадібно пив воду з глиняного кухля. Вона з учорашнього дня встигла зігрітися і не гасила спраги. І не гасила незадоволення самим собою... Як вони справді нерозумно потрапили в пастку! Прелат у в'язниці, він, Діон... Хто знає, кому він служить, скоряючись вимогам Ларосси. Чортові чи богові? А в голубій кімнаті, на тій канапі, де стільки разів умлівав Діон, відчуваючи близькість Еспіти, на тій самій канапі сплять взутими червоні вандали!

Діон простогнав, стискаючи у безсилій люті кулаки. Мимоволі зустрівся поглядом з апостолом Петром, намальованим на іконі, — стояв Петро на площі Святого Рима і проголошував до учнів своїх: «Сам уклоняйся прилюдно і усім вели поклоняться, як сам це чиниш». Уклоняйся! Хіба він, Діон, не заслужив молитвами своїми і ділами заступництва самого господа бога? Нехай же станеться чудо, нехай впадуть мури і ґрати перед абатом Діоном, нехай перенесуть його янголи на своїх крилах до Рима під золоте склепіння церкви «Іль Джезу», або церкви «Святого Андрія», чи «Святої Трійці на горі». Там — спокій.

...Німа молитва Діона мало чим була схожа на всі, знані ним досі. І в цій імпровізованій молитві, в цій розмові віч-на-віч з апостолом не останнє місце відводилося і доньї Еспіті. «Як добре після прийняття святих таїнств в твоїм храмі, святий Петро, де солодкозвучні органи супроводжують службу божу, з очищеною душею і помоділим тілом спуститися на берег Тібру. І слухати водяний шелест, що обгортає, голубить юну купальницю донью Ярару... Слухати шелест, бачити її тіло».

Як завжди у подібних випадках, коли абат Діон віддавався пожадливому вогню бажань, в нього починалися галюцинації.

Щось чорне, огидливо потворне злетіло під стелею. Кажан! На фіранці, до якої кажан причепився, блискотіли гострі зернята очиць. Діон замахав руками: «Киш...

Киш». Але потворна летюча миша гойдалася на фіранці, і пазурі її наскрізь протинали тканину.

Жах охопив абата. Вечірній гість, що завітав до нього крізь ґрати, сприймався як провісник смерті, як посланець чорного князя за Діоновою душею. І, відповзаючи далі од вікна, од фіранки з кажаном, Діон стогнав, і молився, і каювся в гріхах. Тільки пізніше, коли вітер зачепив фіранку і вона на мить обгорнула чорну потвору, абат Діон схопився, як навіжений, і з усієї сили рвонув фіранку. Задихаючись, почав пропихати обірваний шматок шовку крізь ґрати. Біле крило фіранки майнуло востаннє перед ним і пішло вниз, як парашут.

При самій землі його впіймала якась людина, що випадково проходила під вікном молільні. Довго виплутувала кажана і, звільнивши його, нарешті поклала на підвіконня.

В сутінках коридора ця людина зіткнулася з теніенте Чаролем.

— Ви дуже вчасно, капрале Відаль. Коронель вже турбувався.

У високому срібному світильнику горіла одна з трьох свічок. При її світлі коронель Ларосса щось уважно читав. Але він відразу ж відклав книжку.

— Пішки?— запитав Відаля, звернувши увагу на те, що чуб у того був зовсім мокрий.

— Так точно, камарада коронель.— Альваро Відаль подивився на свій годинник.— Вийшов у чотири, а тепер скоро дев'ять.

— За п'ять годин ви пройшли більше сорока кілометрів. Це ж справжній марафон! Ну, сідайте, капрале. Дасмо вам хвилину відпочинку на кожен кілометр. Ні, пробачте, на кожні десять кілометрів.— Настрій у коронеля з появою Відаля помітно змінився, він повеселішав.— Сідайте і ви, Чароль. А щоб не кортіло розпитувати Відаля, я прочитаю одне місце, на яке тільки-но сам натрапив. Це книга одного розумного іспанця, який жив більше сотні років тому. Ось що він пише про заколотників — найманців короля: «Заколотники поєднують у собі багато якостей різноманітних рослин: немов квітки розрив-трави, вони розлітаються хто куди, ледь приторкнешся до них рукою; так само, як квітка, яка зветься «нічною красунею», заколотник тікає від сонячного світла і розпускається тільки вночі; як невдячний плющ, він висмоктує і душить дерево, на яке спирається; як

всяка рослина-паразит, він простягає свої присоски, шукаючи точки опори, і йому особливо подобаються мо-настирські стіни; як і всі паразитарні рослини, він підтримує своє існування тим, що відбирає від інших, кривавим дощем поливає землю». Чуєте, друзі, як здорово сказано! Іспанія знає, що таке королівські заколотники. А ось і рецепт, як їх винищувати. «Таким чином, заколотник — це шкідлива і навіть дуже шкідлива рослина. Втім, породжуючи отруту, природа відразу ж створює і протиотруту. Мудра в цьому випадку, як і у всіх інших, природа зробила нам відомими і особливі засоби, протистояти яким не здібна ніяка поросль заколотників. Це насамперед велика пильність і знищення їх всюди, де вони починають розмножуватися, як чортополох; а з метою профілактики їх варто викурювати порохом в таких пунктах Кастилії, де, як і в Роа, і в інших місцях, вони проростають особливо буйно. Їх не пробували ще випалювати, як стерню, і хоч цей спосіб вживався проти відьом, все ж він може виявитися підходящим і навіть, як я думаю, дійовішим проти заколотників, ніж проти відьом. Звичайно, найкращою протиотрутою було б виховати у всіх громадян любов до своєї батьківщини і розкрити їм очі, щоб вони побачили заколотників такими, які вони є насправді, і навчились їх розпізнавати».

Чароль подивився на книжку в руках коронеля; той показав йому палітурку.

— Маріано Хосе де Ларра. Великий іспанський патріот і блискучий публіцист. Рекомендую. До речі, в цьому році Іспанія повинна була відзначати сторіччя з дня його трагічної смерті. Заколотники Франко зірвали нам...

Альваро Відаль зробив рух, ніби збирався підвести: кадровий капрал ніяк не міг звикнути сидіти в присутності коронеля.

— Сидіть, будь ласка,— лагідно сказав Ларосса.— Сидіть і розповідайте все по порядку.

Альваро Відаль насамперед передав їм привіт від «Жака Пійо». Він, бідака, відсиджується в напівтемному льосі серед винних діжок, куди його і Буреса заховала донья Еспіта. Тільки Відаль дозволяють виходити на «світ божий» та сама донья Еспіта час від часу ходить до старого Кресенсіано... Еспіта забезпечила «Жака Пійо» і його, Відаля, зброєю, грошима. Це дуже енергійна і здібна особа, донья Еспіта.

З розповіді Відаля можна було зрозуміти, що все у них з «Жаком Пійо» йде добре. Прокурор Бурес без кінця хвалиться, як він чудово підготував втечу француза з лікарні, а Еспіта потроху починає залищатися до «Жака Пійо». Самого Пійо ні про що не розпитують, більше самі розповідають. Як же — біограф генералісима повинен знати про тих, хто «не шкодує себе», хто «готовий пролити кров за Іспанію Філіппа Бурбона і Франсіско Франко».

— Вас вони вважають «небожем» Хуана Марча? — перепитав Відаля Ларосса.

— Ні. Я відразу сказав, що Кресенсіано трохи наплу- тав. Я тільки «друг» небожа, якого справді знаю. Тепер він, на щастя, вчиться в Оксфорді. Тут, в Іспанії, ми з ним відвідували школу тавромахії¹.

— Продовжуйте, Відаль.

Альваро Відаль назвав кілька людей, з якими Еспіта підтримує постійний зв'язок. Матушка Лівія — ігуменя кармелітського монастиря, священник Йорк, ад'ютант генерала Ламоса — Морено. Саме Морено повинен забезпечити перехід лінії фронту на ділянці анархістів.

— Морено. Добре. Дуже добре, Відаль... Ми займе- мося і ним... Трохи пізніше, звичайно.

— Перехід призначено на першу годину ночі.

— Вас, Відаль, беруть?

— «Жак Пійо» в присутності Еспіти і Буреса наймав мене своїм зброєносцем, як він жартома казав. П'ятсот песет на місяць. Я відмовився, звичайно, від платні, ска- завши, що мені і самому цікаво бути поруч з ним, ге- роєм Іноземного легіону. А щодо грошей — то в мене, мовляв, і своїх вистачає.

— Отже, сьогодні, можливо, ми з вами прощаємося?

— Здається.

— Не сумуйте, Відаль. Ваш теніенте скоро наздожене вас. Через кілька днів ви знову будете разом. Домов- теся між собою про всі деталі зустрічі «там». З наших людей ви будете знати тільки Педро і Чароля. Більше нікого.

— Зрозуміло, камарада коронель.

— Без погодження з Чаролем ніяких ризикованих дій.

¹ Тавромахія — «наука» про бій биків.

— Зрозуміло, камарада коронель.

— Ваша сестра в Толедо. Але ви, звичайно, розумієте, що зустрічатися з нею вам забороняється.

— Ясно, камарада коронель... — капрал вимовив «ясно» так, неначе зітхнув.

— ...ні з рідними, ні з друзями чи просто знайомими. Взагалі обминайте Толедо... Навпаки, підтримуйте «дружбу» з сеньорою Еспітою. Ми заради вас і Педро змушені дати їй змогу «втекти». Ну, щодо друзів Еспіти, які залишаються, ми про них самі подбаємо. Еспіту хвилює доля благодійника Ярари, я знаю. Ми повернемо Таккі Ярару в маєток — і знову про це знатимуть ті самі особи, що й раніше, отже, знатиме й Еспіта. До речі, Відаль. Куди вас послали зараз?

— Добути провізії на дорогу.

— І ви добули?

— «Француз» заявив, що жити не може без смажених голубів. Примхливий, дідько! Боюся, що мені доведеться ловити їх руками і самому смажити.

Ларосса жваво цокнув пальцями: молодець, мовляв Педро. Тут же дістав з планшета якусь книжку і, перегорнувши кілька сторінок, прочитав голосно:

— «Я народився на Корсіці, в маленькій кімнаті під самим дахом і на все життя запам'ятав, як вуркочуть корсіканські голуби... Вони в дитинстві наповнювали мою голову мріями про мандри, а живіт — дармовим м'ясом. На світі нема нічого смачнішого!»

— Ну от... — Альваро Відаль відразу догадався, кого саме цитує коронель. — А наша сеньора замовила мигдаль у цукрі. Не знаєте, де його шукати, мигдаль?

— Мені здається, що в маєтку знайдуться і мигдаль, і голуби. Ні, ми не дозволимо голодувати Жаку Пійо, ні в якому разі! «Іноземець» повинен мати все, чого тільки забажає. Як і його супутниця. Ви допоможете Відалю, теніенте Чароль?

Всі троє розуміли — гра почалася. І хоч згадка Відалю про смажених голубів спершу викликала в кожного легку посмішку, втім, саме ця, здавалося б, незначна деталь — смажені голуби, без яких «не міг жити» їхній друг Педро, ще раз нагадувала: ризикована гра почалася і відступу вже нема.

Великий чорний стіл розділяє їх, як рубіж. Строгі лиця святих, розп'яття в ніші, світильники, розставлені попід стінами... Запах воску і ладану... Прелат Каміло Дука навіть дивується, як вільно почуває себе молода донья в подібних умовах! Сам він завжди проймається якимсь особливим настроєм, коли потрапляє сюди. Все земне, звичайне ніби залишається за порогом, і тільки святі діла, тільки потреба служити розумом і тілом вірі католицькій — з ним і в ньому.

Дивує прелата й інше. З останніх повідомлень абата Діона видно, що червоні продовжують тримати управителя банку Таккі Ярару під наглядом. Звідки ж цей настрій самовдоволення у юної Ярари, ця пустотлива гра в її очах?

— Ваша поява в Толедо для мене дуже несподівана, сеньйора.

— Як і для мене самої,— спокійно витримала Еспіта докірливий погляд прелата Дуки.— На початку тижня я й на думці не мала, що опинюся серед друзів. Ви навіть не уявляєте, монсеньйор, як вільно дихається мені тут.

— За лінією фронту свої люди нам куди потрібніші... Зараз особливо.

— Ви хотіли б навіки залишити мене в тому пеклі?— мружила, наче кішечка, очі, гріючись під зливою сонячного світла, що вливалось крізь скляне склепіння купули.

— Бог послав усім нам випробування. Треба кріпитися, — мовив Дука піднесено-врочисто, ніби стояв на амвоні перед паствою.— Ускладнилися дороги, якими маємо йти до царства божого.

Еспіта хитнула головою, згоджуючись з прелатом. І поки він говорив їй, що господь нині від кожного чекає не самих тільки молитов, а й повної покори, чекає жертв, Еспіта думала зовсім про інше.

В товаристві молодого й бувалого іноземця Еспіті було цікавіше, ніж в кармелітській обителі. За кілька днів, проведених з Жаком Пійо в одному з тайників «громадянської гвардії», вона встигла звикнути до всього. Уперше в житті мала справу з живим автором книги; кожне його слово, промовлене до неї, намагалася закарбувати в пам'яті. Кому ще з його читачів пощастило

так, як їй! Жак Пійо, цей овіяний легендами французький легіонер і особистий літературний працівник архієпископа паризького, розмовляв з нею, як з рівнею, і навіть... навіть цілував їй руку. «Ускладнилися дороги, якими маємо іти до царства божого», — сказав тільки-но прелат Каміло Дука. Еспіта, всміхнувшись, відразу ж погодилася з ним. Неждано-негадано з'явилася на її дорозі людина, не схожа на всіх, кого раніше вона знала. І все справді ускладнилося. Вчора переконувала себе, що дійде з ним тільки до Толедо, а нині вже готова була подорожувати й далі, до самої Саламанки або й до Бургоса.

20

В кращому готелі міста на них чекав офіцер з комендатури. Номер «люкс» відвели Жаку Пійо. Сеньйора Еспіта не могла не помітити, що і офіцер, і службовці готелю з підкресленою люб'язністю опікали француза.

Номер Еспіти був поверхом вище і не такий шикарний. В ще скромнішій кімнаті оселився Альваро Відаль.

Жака Пійо офіцер попередив, що о четвертій за ним прийдуть.

Тепер була лише друга.

Розклавши карту, Жак Пійо насамперед поцікавився, як далеко знаходяться вони від Мадріда, від лінії фронту. Коронель Кастро дав їм карту, на якій, на жаль, ніяких орієнтирів.

У Відалю настроїв не змінився. Він був під впливом неприсмної звістки про свою сестру.

— Візьміть себе в руки, Альваро. І зважте — вашою біографією, можливо, цікавитимуться більше, ніж моєю. Чи все обмірковано? Адже в ній не повинно бути і натяку про Толедо, про службу в армії.

— Мій кузен все життя прожив у Сантандері. Його, правда, звуть Ахеліно. Цей Ахеліно у свій час і познайомив мене з небожем Хуана Марча... таким чином, все збігається. В армії він не служив.

— Мав звільнення по хворобі?

— Здається.

— А якщо спробують покликати вас в армію? У всякому разі, треба бути до цього готовим... Від комісії жоден іспанець не викрутиться.

— Що ж, виявиться, що моє здоров'я покращало. Між іншим, в цьому не буде нічого дивного. Під час війни здоровим вважається кожен, у кого є руки і ноги.

— Отже, Альваро, ви народилися і вирости в Сантандері.. Вчилися у Мадриді і там застала вас війна.. Ви ховалися в лікарні, не хотіли служити червоним. А далі — знайомство зі мною.. Далі все, як ми домовилися раніше.

— Я ваш зброносець, ваш Санчо Панса.

— І репетитор.

— Здається, цю місію брала на себе донья Еспіта,— нагадав Альваро. — Боюся, що донья не пробачить мені втручання в її «сферу».

— Донья Еспіта... — Жак Пійо замислився.

— Бійтеся в ній насамперед жінки. Такі жінки нікому не прощають байдужості до себе, особливо ж тим, до кого самі вони не байдужі.

— Дурниці. В ставці генералісімуса багато блискучих офіцерів. Котрийсь з них, я певний, швидко вгамує серце доньї Ярари. Такий, наприклад, як Кастро..

Згадка про коронеля Кастро відразу ж перенесла Альваро Відаля в Бехар, в кімнату коледжу. Ага, він зовсім забув сказати Жаку Пійо про зустріч з тією доньєю, Емілією Дорадо.

Жак, уважно вислухавши Відаля, здивувався, що Емілія не ховається і навіть веде дружбу з ад'ютантом генерала Кеведо. Треба мати це на увазі. Більше обережності. Обминати коледж і навіть Бехар.. Ніяких зв'язків з коронелем Кастро.

Телефонний дзвінок перервав їхню розмову.

— Мосьє Пійо? Вас турбує співвітчизник, — чулося в телефоні. — З щасливим прибуттям, мосьє.

Потім у нього запитали, чи Жак Пійо сам. Співвітчизник знайде хвилини через п'ять для конфіденційної розмови.

— Француз?

— Здається. Тон самовпевнений, хоч слова і люб'язні.

Альваро Відаль показав на другу кімнату.

— Посидіти там?

— Ні. Краще погуляйте в коридорі. Не відлучайтеся далеко.

— Будьте обережні, Жак.

Жак Пійо дістав з кишені браунінг, загнав патрон у ствол.

— Подарунок доньї Еспіти, — сказав про зброю.

Коли Альваро пішов, він скинув піджак і залишився в одній сорочці. Так, думав він, належить бути людині у себе дома на відпочинку. Тим більше, після довгої подорожі. З чемодана дістав флакон одеколону, толедські газети, коробку сигар.

Розгорнув газету і, кинувши подушку на канапу, приліг. Читав усе підряд, а розумів небагато. Газета закликала легіонерів скоріше звільнити Мадрид, де на них чекають фешенебельні ресторани, море вина і найкрасивіші в світі жінки.

Легенький стукіт порушив тишу. Потім стукіт повторився, вже трохи сильніший. Жак Пійо обізвався і пішов відчиняти.

Людина в білому костюмі, білих черевиках, з чорним, як у негра, волоссям і такою ж тростю в руках ввічливо розкланялася і назвалася Шавереном. («Радник французького посольства», — згадав Пійо розмову з Лароссою). Шаверен відразу ж поцікавився, чи добре влаштувався мосьє Пійо і, не питаючись дозволу, зазирнув у спальню, в кабінет. Потім поклав свою трость і капелюх.

— Отже, колего, — звернувся він до Жака Пійо, — в Парижі таки беруться за розум. Я наполягав на подібному варіанті з самого початку. В іспанському питанні уряд не має права користуватися лише власною інтуїцією. Мати свої надійні очі і вуха — ось у чому сенс. Я мало що встигав сам... Тепер нас двоє. Крім того — становище довіреної особи при самому генералісимусі... Кращого не вигадаєш! Полковник Дюран геніально провів цю операцію!

«Дюран! Це прізвище відоме Жаку Пійо. Спасибі тобі, друг Ларосса! Твоя обізнаність, твоя передбачливість просто блискучі».

Шаверен подякував за сигару, але курити не став. Обережність, з якою зустрів його Жак Пійо, насторожила радника посольства. Чи не йде це від того ж Дюрана? Останнім часом начальник відділу полковник Дюран став нагадувати про пасивність деяких своїх співробітників і робив натяки, що окремих доведеться навіть замінити. Можливо, на місце Шаверена проєктується нова кандидатура і Жакові Пійо дано вказівки

не особливо з ним, Шавереном, інтимничати. Це було б трагедією для Шаверена. Він і так не виправдав себе на сході, спасувавши перед всемогутньою японською розвідкою. Тепер обставини знову були проти Шаверена... Але як розуміти таємний лист Дюрана, одержаний ще в квітні? Без всякої «вуалі» сповіщалося в ньому, що майбутній біограф генералісімуса Франко повинен буде підтримувати зв'язок з ним, Шавереном. За його порадою Шаверен ознайомився з книгою Жака Пійо.

— Ваша поява у готелі, мосьє Шаверен, не зовсім...

— Ви маєте рацію, колего, — Шаверен взяв сигару і відкусив кінчик, готуючись припалити.

— Але до готелю я увійшов через ресторан.

— Ви поганой думки про іспанську контррозвідку, мосьє.

— Наші іспанські колеги мають досить клопоту з комуністами. Їм ніколи полювати за двома зайцями.

— Ви гадаєте, Дюран схвалив би подібні теорії?

— Я теж не все схвалюю... — з образою в голосі мовив Шаверен і відразу ж запитав: — Ви вірите в непогрішимість начальства?

Це уже виклик, Жак Пійо змушений був його прийняти.

— Дюран служить Франції не гірше, як ми з вами.

Сказати отак, означало високо оцінити і Шаверена. Що ж, проти цього Шаверен не заперечує.

— Хто ж не вірить у патріотизм нашого Дюрана! Але навіть чесний патріот може помилитися в оцінці тих чи інших подій. Ось чому, власне, я й поспішив сьогодні... Перш ніж ви познайомитеся з Франко, вислухайте Шаверена. І нехай ця розмова залишиться між нами.

Радник посольства налив собі содової, сколихнувши у кухлі кришталіки льоду. Але перед тим, як сказати про головне, заради чого він прийшов, Шаверен раптом переломив чорну трость і дістав з її порожнини папірець.

— Прочитайте, будь ласка. Потім поговоримо.

Це був лист, підписаний однією літерою «Д». Жак Пійо догадався, звичайно, що це лист Дюрана.

— Тепер ви розумієте, мосьє, що маєте право бути зі мною зовсім одвертим. Я знаю, що ви, як усі корсі-

қанці, вважаєте себе сином великої французької нації. Ваші «Записки» принаймні свідчать про це. Так от. Шостий рік я живу в країні, яку трясє лихоманка. Нації французькі газети називають її хворобою, імпортованою з Червоної Росії. До певної міри вони не помиляються, колего. Але людина може хворіти, наприклад, на коклюш і не знає, що одночасно в неї й запалення легенів. Того, хто лікується у даному разі тільки від коклюшу, підстерігає катастрофа, яка прийде з іншого боку. Чуєте? Та хвороба найнебезпечніша, якої ми не лікуємо.

Шаверен ковтнув холодної води і підвівся. Він взяв подушку з канапи і поклав її на телефонний апарат.

— Мікрофон може бути і в іншому місці, — всміхнувся Жак Пійо.

— До цього іспанці ще не дійшли... — запевнив Шаверен. — У вас немає карти Центральної і Західної Європи? Ні? Тоді скористаємось моєю. — Він розкрив портмоне, розгорнув його, як гармошку, і виявилось, що під слюдою в ньому вставлено карту. — Дивіться, колего. Ось південь Франції, ось її північ і захід. А це — Балеарські острови і нижче — Гібралтар. Майже рік тому в перші дні заколоту німецькі крейсери «Кельн», «Лейпціг», «Нюрнберг», лінкори «Адмірал Шерер» і «Дойчланд» наблизилися до берегів Іспанії. Флот Німеччини допомагає Франко впоратися з червоними. Добре. А потім, що буде потім? Хіба ви не бачите, колего, що Франція потрапила в залізне кільце німецького і італійського флотів? А далекобійні артилерійські батареї генерала Франко, націлені на Гібралтар! Хіба це не страшні «симптоми» тієї «другої» хвороби? Наші, а також британські комунікації у великій небезпеці, колего. Тут, і тут, і на узбережжі Африки. Вісь Рим — Берлін — Токіо диктуватиме нам через рік-два свою волю. І тоді в Парижі знову обвинуватять Шаверена в «курячій сліпоті». І вас, колего, обвинуватять.

Жак Пійо мовчав. Мініатюрна карта французького шпигуна перетворювалася в уяві на величезне поле майбутньої світової битви. Вихід німецького флоту на оперативний простір, оточення Франції — лише перші прикмети чорної грози, чорної чуми фашизму над Європою.

А Шаверен не замовкав.

Він уже сховав свою карту і без неї по пам'яті називав острови, протоки, порти, де господарюють вороги Франції. Дозволити їм безкарно заволодіти Іспанією — і тоді — кінець. Середземне море перетвориться на внутрішнє озеро фашистської Італії. Ртуть, мідь, залізо, свинець, вольфрам, загарбані в багатій Іспанії, рікою потечуть в арсенали фашизму. Франція, а за нею і Великобританія змушені будуть стати на коліна перед Гітлером і Муссоліні, а полковник Дюран, вся французька розвідка визнає свою неспроможність.

— Ви висловлювали подібні припущення полковнику Дюрану? — серйозно запитав Жак Пійо.

— Як зараз вам, колего, — голос Шаверена затремтів. — Мені не вірять! Гітлер і Муссоліні дали якісь гарантії уряду Леона Блюма і на цьому все базується. Я чекав на вас, колего, як віруючі чекають неділі, щоб помолитися господу богу. Ми повинні відкрити очі нашим «миротворцям», показати, чим може обернутися для Франції кривава «Іспанська корида».

«Іспанська корида». Громадянську війну він називає боем биків... А втім, є здоровий глузд в словах Шаверена про небезпеку для Франції, коли фашизм переможе на Іберійській землі.

— Ви читаєте французькі газети, колего? — поцікавився Жак Пійо.

— Тепер не часто.

— «Юманіте», наприклад, ви хоч раз за останній місяць читали?

— Комуністичну «Юманіте»?

— Так. В ній, до речі, я зустрічав прогнози, подібні до ваших.

Шаверен відповів не вагаючись:

— Я спираюся у своїх прогнозах тільки на факти.

— І вас не дивує, що в питанні про майбутню експансію фашизму ваші погляди і погляди комуністів збігаються?

— Я не читаю «Юманіте», — роздратовано мовив Шаверен. — Якщо говорити про теоретичні засади моїх поглядів, то вже краще зробити екскурс в історію. Світ ще не чув навіть слів таких — «фашист», а чоботи прусаків вже топтали землю Франції.

Настала невелика пауза, під час якої вони розглядали один одного. Молодий — з цікавістю, прихильно, старший — очікувально. Жак Пійо повинен був, оче-

видно, відповіді відвертістю на відвертість. Та ось він подивився на годинник, на телефон, накритий подушкою, і сказав, зображуючи на обличчі незадоволення.

— А стрілки, на жаль, не стоять на місці. Мені пора.

— Я зараз піду. У всякому разі — ви попереджені. Старий собака Шаверен занадто багато знає, щоб його можна було далі терпіти в Саламанці.

— Хіба ви тут офіційно?

— Боже вас борони! Ні в якому разі! — іронічно мовив Шаверен. — Ви, здається, теж не з відрядженням полковника Дюрана прибули, мосьє.

— Я тільки біограф генералісімуса. Людина вільної професії, якій видано аванс за майбутній другий том «Записок». Ось так, мосьє Шаверен. Тільки біограф. Між іншим, саме як біографу мені не забороняється вислухувати думки різних людей і відбирати для своєї книги все найцікавіше. Не всі думки обов'язково повинні бути вірні. Але треба мати з чого вибрати. Можливо, мосьє, ви ще колись захотіли б поділитися зі мною своїми спостереженнями? Тільки не в готелі, звичайно. Готель не краще місце для подібних зустрічей.

Шаверен добув з кишені кілька срібних монет.

— Полковник Дюран дозволив мені познайомити з вами лише одну особу. Її адреса в Саламанці. — Він нахилився до Жака Пійо і зовсім тихо продовжував: — Вулиця короля Георга, сто один, квартира десять... сеньйора, або вірніше мадемуазель Буше. Про вас вона знає. А це вам замість пароля. Такі монети не кожен нумізмат має. Ви спитаєте мадемуазель Буше, чи не може вона за будь-яку ціну придбати ще одну.

— І мадемуазель покаже свою таку ж? — догадався Жак Пійо.

Шаверен дістав сині окуляри і, надівши їх, подав суху гарячу руку.

— Мадам завжди знає, де мене шукати... Прощайте...

Жак залишився сам. Коли хвилин через п'ять-шість увійшов Альваро, Жак показав йому старовинну монету. На ній, замість обличчя короля, було обличчя янгола.

— Сувенір? Чи, може, амулет?

— Ні те, ні друге. Цей янгол засвідчує особу Жака Пійо — французького «шпигуна» на іспанській службі. Обидва розсміялися.

21

Палац охоронявся королівськими солдатами і маврами. В саду навколо стояли замасковані танки. Легкові автомобілі тільки на мить зупинялися перед парадними дверима і, висадивши офіцерів, відразу ж ховалися в паркових алеях. Єдиною людиною у цивільному одязі був тут Жак Пійо. Офіцер, що супроводжував його від готелю, упевнено вів Жака Пійо, і вартові не питалися ні в офіцера, ні в цивільного ніяких перепусток, хоч інших зупиняли обов'язково. Офіцер мав звання теніенте-коронеля¹, але навіть коронелі, які зустрічалися, завбачливо давали йому дорогу.

І ось нарешті приймальня. Теніенте-коронель просить Жака Пійо почекати хвилину і зникає за важкими дверима, до яких прикуті очі всіх, хто є в кімнаті. А тих, хто чекає аудієнції, чимало — кілька генералів, коронелі, два капітани. На Пійо поглядають з цікавістю. Лише ті, кому зараз іти за дубові двері, нервуються в передчутті нової затримки: цей цивільний не збирається, здається, чекати.

Оглядний генерал з лицем червоним, як начищений мідний казанок, втупив у Жака Пійо свої банькати очі, ніби перестерігав його: «Посмія тільки піти раніше за мене, побачиш, чим це скінчиться». Генерал навмисне розв'язує папку, показуючи, що він зараз таки переступить поріг і доповідатиме свої важливі справи, тоді як цивільний ще потопчеться під дверима.

Але генералу сьогодні не щастить. З'являється теніенте-коронель і запрошує не його, а цивільного. Кам'яною брилою, яку не схитнеш, заступає генерал дорогу, він обурений, адже ця сцена відбувається на очах стількох офіцерів. Та нічого не вдієш, навіть вилаються в присутності теніенте-коронеля він не наважується — той невмолимий. Теніенте-коронель розчиняє двері перед цивільним і сам залишається в приймальній.

Прямокутник кімнати і в кінці його за широким столом сам Франко. Він не такий, як на численних карикатурах у мадрідських газетах, і все ж щось є і в постаті,

¹ Теніенте-коронель — підполковник.

і на обличчі від тих карикатур. Повне, одутле лице з червоними, ніби підфарбованими губами. Лоб і лисина якось ніби зливаються, грань між ними неможливо навіть визначити. Ніс м'ясистий, з горбинкою, як у грека; під густими кошлатими бровами, схожими на гусениць, — рухливі, веселі очі. Вони тепер привітно всміхаються, циганські очі Франко, та в їхній глибині ховається щось затаєне й зовсім недоброзичливе.

Франко одягнений без шику, навіть скромно. Другий військовий, що стоїть ліворуч, теж генерал, виставив груди, як іконостас, його золоті, срібні, бронзові медалі і ордени блискотять і подзенькують. А у генералісимуса нічого. Лише погони. І... дорогоцінний перстеня на товстому пальці.

Цей перстеня боляче в'їдається в руку Жака Пійо, коли генералісимус стискає її.

— Радий бачити вас, мосє, в Іспанії! Не зовсім привітно вона зустрічає, правда?

— Все обійшлося добре, мій генерале. Ваші турботи...

— Боже, які там турботи! Ми збиралися атакувати столицю й вирвати вас, нашого дорогого гостя. Прошу, — генерал Франко показав Пійо на крісло. — Вашою долею цікавилися і в Парижі, і в Лондоні. Збити літак дружньої сусідньої держави — це ж безпрецедентний приклад в історії відносин між країнами! Комуністичні бандити дорого заплатять за подібну віроломність. Ми, звичайно, як тільки вступимо в Мадрид, проведемо слідство... Збитки будуть відшкодовані, як і годиться. Але є інші збитки, не матеріальні. — Генерал Франко помовчав трохи. — Францію хочуть посварити з Іспанією. Та це нікому не вдасться. Кордон у Піренеях завжди буде кордоном дружби, хоч би як старалися комуністи!

Він знову сів і мило так дивився на Жака Пійо, ніби казав: «Ви у друзів, француз Пійо. Почуйте себе як дома».

Генерал з іконостасом забрав свою папку, збираючись, певно, іти. Франко виразним рухом пальця затримав його.

— Ви ж не все доповіли мені, генерале. Мій новий друг пробачить нас. — І обернувся до Пійо. — Ви трохи відпочили? Я хочу, щоб перш ніж братися за перо, ви побачили, що вже зроблено нами. Визволено величезні

території і всюди налагоджується життя. Іспанський народ молиться богу, щоб швидше було покладено край анархії і диктатурі комуністичних елементів. Ми повертаємо власність законним хазяїнам і жорстоко караємо всіх, хто чинить опір. Ось генерал тільки-но повернувся з Андалузії. Вам, мій друже, цікаво буде послухати. Прошу, генерале.

Генерал розповідає про справи, розглянуті польовим судом за останній час на території Андалузської провінції, зокрема в Малазі, Севільї, Кордові. Процеси над бунтарями, над членами так званих «комітетів опору», свідчать, казав генерал, що коріння сваволі і анархії живилося комуністичними соками. В Севільї, наприклад, добре пам'ятають нинішнього лідера іспанських комуністів Хосе Діаса, або, як його там називають, «Пістолерос Пепе». Ще кілька років тому Хосе Діас сам збирав батраків на мітинги, вчив силою відбирати землю в поміщиків. В тому селі, де він мітингував — багато комуністів. Польовий суд виніс смертний вирок десятком з них — ватажкам села.

— Одинадцятим у цьому селі ми повісимо «Пепе»! Ми нагодуємо їх іспанською землею, — перебив Франко генерала. — Я поклявся в цьому, мосьє. Весь цивілізований світ підтримує нас... У Парижі і Лондоні мудрі державні діячі розуміють, що єдиною гарантією для них проти червоної небезпеки є ми, наша перемога тут, за Піренеями.

У генерала — члена військового трибуналу — залишилася ще якась справа. Він дістав віддрукований документ.

— На затвердження, ваша світлість.

— Іноземці?

— Так. Всі троє визнали себе винними в тому, що добровільно служили в авіації червоних.

— З богом! — Франко навкіс підписався в лівому кутку документа. — Я певен, що ці троє проникли до нас з Росії.

— Вони, ваша світлість, французи.

Генералісимум глянув на нього так, що генерал побілів.

— Французи, кажете? Ні, ви помиляєтеся, генерале! Французи у війні, яку ми ведемо, дотримуються нейтралітету. Чи не так? — Франко подивився на Жака

Пійо. — Ми воюємо проти комуністів і розстрілюємо комуністів. А це — люди без національності.

Генерал промокнув свіжий підпис і сховав документ. Виходив він з кабінету, якимось розслаблено переставляючи ноги. Але його турбувало не те, звичайно, що трое молодих французів впадуть сьогодні від руки кота. Генерал, очевидно, не міг забути погляду генералісимуса, тону, яким були сказані слова: «Ви помиляєтеся, генерале».

Генералісимум відкинувся на спинку високого крісла.

— Знаєте, чого мені зараз найбільше хочеться? — Франко зробив паузу і потім сам відповів, солодко зітхаючи: — Прогулятися вулицями Парижа! І щоб ви — поруч. Ось там нехай би і почалася перша сторінка моєї біографії. Ви б написали: «Франсіско Франко любив бульвари Парижа, любив тополині алеї і квіти...» Ви назвете, мабуть, першу главу «Знайомство», і читач дізнається, як Франсіско Франко підписує смертні вироки. Це ваша справа, звичайно. Та я хочу застерегти вас від помилки. Любов до квітів в мене від природи, жорстокість — диктується необхідністю. Після того як ви здійснили маленьку подорож по Іспанії, я розповім вам і про свою юність, і про мету мого життя. Ви, очевидно, знаєте, що не я повинен був очолювати всю цю справу. Нагла, або, як писали у вас, «загадкова смерть» генерала Санхурхо в Есторілах¹ примусила мене стати біля керма історичного для Іспанії руху. Так хотіло провидіння... Мені давали читати ваш твір, шановний. Порівняно з моїм, життя вашого героя, або вірніше ваше життя — це лише маленький струмочок, який, граючись, стрибає по камінчиках.

— Я добре розумію, ваша світлість...

— Але і я колись був солдатом.

— І струмочок потім перетворився в ріку?

— В океан! — похвалився Франко. — Ви самі, мосьє, побачите, який це бурхливий і непокірний океан. Генерал Санхурхо опинився на дні його при першій же спробі плисти... До речі, я дам вам змогу трохи познайомитися з передісторією... У мене був один ад'ютант з літераторів... Він зібрав багато матеріалу, але так і не написав нічого путнього. Це й зрозуміло. На наші іспанські справи треба дивитися очима іноземця, диви-

¹ Есторіли — португальське місто.

тися, так би мовити, збоку. Ось чому герцог мав доручення запросити когось з талановитих іноземців. Він обрав вас, мосьє. І я радий...

— Я ще не заслужив подібних компліментів, сеньйор Франко.

— А «Записки»? Вони по-справжньому талановиті, дорогий Жак Пійо. І головне в них — концепція. Вміння відстоювати свій погляд на речі, на події.

— Спасибі, ваша світлість.

— Я сказав герцогу — нічого не пошкодую. Я розкрию перед вами, мосьє, всі карти. Треба тільки вміти побачити в хаосі війни зародки нового порядку, нової ери, що кінець кінцем встане над світом. І якщо моє скромне життя, моя боротьба сприятиме цій справі — я буду щасливий!

Франсіско Франко жодного разу не вжив терміна «фашизм», але Жак Пійо і так добре розумів, про який «новий порядок», про яку «нову еру» іде мова. Навіть одягом, звичкою підкреслювати жестами свої думки Франсіско Франко намагався наслідувати Адольфа Гітлера, зірка якого піднімалася на закривавленому німецькому небосхилі. І в того, Жак Пійо знав, крикливі фрази були неодмінними супутниками в житті, як декольтований одяг у кокетки. І той запаливався власною демагогією.

Розмова між генералісимумом і його біографом продовжувалася б, очевидно, довгенько, якби не поява того самого тенієнте-коронеля, що супроводжував Жака Пійо.

— Барон Гюренсдорф, ваша світлість.

— Уже? — Франко подивився на годинник. — Один з моїх радників, — сказав Жаку Пійо про Гюренсдорфа. — Він командував німецьким експедиційним полком у Росії. Цей знає більшовиків! Я познайомлю вас, але трохи пізніше, — Франко підвівся, даючи зрозуміти, що він змушений на цьому попрощатися з Пійо. — Чотири дні у повному вашому розпорядженні. Придивляйтеся, звикайте. Виділіть, сеньйор, для нашого друга Пійо машину, ординарця. Забезпечте відповідними документами. Перепустка всюди. — І знову звернувся до Пійо: — З вами дама?

— Сеньйора, яка багато зробила для мого визволення.

— Знаю. Сеньйора Еспіта. В нагороду за її самопожертву я готовий дозволити сеньйорі залишитися при нашому штабі. Якщо ви цього бажаєте, звичайно.

— Я ще не встиг подумати про це, ваша світлість.— Жак Пійо не кривив душею, коли так відповідав. Він і справді не вирішив, чи може бути корисною для справи його «дружба» з доньєю Еспітою.

— Подумайте. Які ще у вас невідкладні питання?

— Зі мною перейшов лінію фронту один іспанець. За ту допомогу, яку він надавав мені «там», я обіцяв залишити його біля себе. Хоча б у ролі тлумача, без якого мені буде важко.

Франко схвально кивнув.

— Беріть, теніенте-коронель, нашого друга мосьє Пійо і влаштуйте все як слід. Ви мене зрозуміли?

— Зрозумів, ваша світлість.

— З богом!

Жак Пійо, почувши ці напутні слова, згадав, що півгодини тому Франко промовив їх, підписуючи смертний вирок трьом французам.

Він ще не встиг вийти, як двері відчинилися і високий худий генерал в попелясто-зеленому мундирі, в блискучих крагах переступив поріг і кинув вперед і вгору свою кістляву руку.

— Хайль, мій генералісимум!

— Хайль!— відповів Франко, теж вітаючи генерала піднятою рукою.— Ви, як завжди, пунктуальні, барон Гюренсдорф.

— Але годинники, очевидно, ідуть по-різному... Тепер п'ять хвилин на дев'яту... Мені довелося чекати...

Крім цих слів, Жак Пійо вже нічого більше не чув. Але й так все зрозумів. Німця протримали в прийомній зайвих п'ять хвилин, і він з цього приводу робив відповідний «демарш».

Генерал з лицем, як мідний казанок, продовжував тупцюватися біля дверей. Закони гостинності були йому відомі, звичайно, і все ж генерал почував себе, як видно, ображеним. Француз, німець, а потім ще з'явиться «макаронник»¹ або португалець. Скільки їх — всіх не переждеш.

Через годину Жак Пійо на своєму «форді» повернувся до готелю.

В коридорі вже горіло світло. Портъє впізнав Жака. — Ваші апартаменти відчинені, мосьє. Там на вас чекає сеньйора...

¹ «Макаронниками» іспанці називали італійців.

Пійо згадалася розмова з Шавереном. «Невже мадемуазель Буше?»

Але у нього була не мадемуазель Буше, якої він ще взагалі не знав. В куточку канапи, підібгавши ноги під себе, спала донья Еспіта. В тонкій піжамі з китайського шовку, Еспіта зараз була схожа на чіко¹. Кілька журналів, газет, томик «Записок» лежали поруч на канапі, а на столі стояла малахітова ваза, наповнена свіжими трояндами. Хіба хто інший, крім Еспіти, міг піти на таке? А Еспіті не більше років, як тій, другій, чий образ носить він, «Жак Пійо», у своєму серці. Він не порівнював їх, ні,—забагато честі було б для Еспіти в такому порівнянні. Він тільки подумав...

Що йому робити? Вийти тихенько з кімнати, не розбудивши донью? Але скоро десять, і невідомо, коли вона прокинеться? Залишитися і чекати?... Знов-таки, скільки доведеться чекати — невідомо.

Поки що він сів у крісло і замислився. Цей перший день, проведений в Саламанці, зміцнив упевненість, що «перетворення», яке сталося «з одним полтавчанином», було потрібне, що ризик виправдає себе. Вже зараз йому хотілося діяти. Ось у нього в кишені документ, засвідчений начальником штабу заколотницької армії Франко. Всі дороги, всі міста поневоленої частини Іспанії відкриті для нього. На власні очі пересвідчиться він, чи такий страшний чорт, як його малюють. Не тільки він, молодий воїн-інтернаціоналіст, а й не всі старші його товариші, як він розумів, не досить ясно уявляють собі, що таке Франко і його армія. Скільки різних, абсолютно різних прогнозів, скільки суперечливих думок чув він у підрозділах і республіканських штабах. «Ще трохи,—кажуть одні,—і Франко капітулює перед законним урядом». «Франкістські війська будуть оточені і знекровлені під Мадридом». «Франко — мильна бульбашка». Слухаєш таке — складається враження, що не треба особливих зусиль для перемоги над фалангою — перемога однаково прийде. Поодинокі застерезливі голоси розцінюють подібними «оптимістами» як прояв паніки. Але є й інші «пророки» — після невдач і поразок вони особливо активні. «Сила — на боці Франко». «Нам залишається тільки красиво вмирати». «Опір — це безглуздя».

¹ Чіко — хлопчик.

Згадуються Жаку Пію і слова Лукача: «Франко не мильна бульбашка, а реальність. І досить, на жаль, загрозлива. Єдине, що втішає, це те, що й ми — абсолютна реальність. Ми — це сила великого антифашистського табору».

І він, Жак Пію, посланець цих сил — теж реальність. Він — у ліві ворога.

Хоч би скоріше діяти.

Не все складається, як передбачав коронель Ларосса. Єдина людина, що на неї має спиратися Жак Пію, — Альваро Відаль, та в нього свого клопоту багато. А як сприйме звістку про арешт Кончіти Родріго Чароль, який скоро має прибути? Адже про це йому неодмінно треба сказати.

І потім — Шаверен. «Француз» Жак Пію був попереджений Лароссою, що з Шавереном доведеться зустрітись. Та хіба міг хтось передбачити в Шаверені союзника? Зрештою, французький розвідник не помиляється, коли говорить про загрозу для Франції, про німецькі гармати, націлені на Гібралтар. Шаверен не комуніст, — його політичні симпатії Жаку Пію не відомі. Але Шаверен хоче служити Франції, і тільки їй.

Жак Пію знову замислюється. Еспіта. Як розуміти безпрецедентну сміливість її «інтимних атак»? Невже в даному разі вона керується власними примхами? А може, Еспіта служить двом панам — і Франко, і Франції? І котрийсь з них прив'язав донью Ярару на всякий випадок до Жака Пію.

Багато, дуже багато питань виникає в нього і не на всі сам собі відповіси. Тільки час, тільки діла дадуть таку відповідь.

Жак Пію виймає срібну монету. На ній прозелень сторіч. За неї купували і продавали хліб і вино, зброю і поцілунки. Тепер монетами з янголами цікавляться лише нумізмати і... французькі шпигуни. Які, цікаво, паролі у німецьких, італійських резидентів? Не всім гроші служать паролем, але, як сказав один іспанський мудрець: «У нас не все продається, але все купується».

От Еспіта Ярара вірить у всесильність золота, багатства, бо в її мріях про себе, про своє майбутнє весь час фігурують земля, маєтки, акції, вклади в мадрідському банку, зроблені батьком на її ім'я. «Півмільйона песет, скільки це на ваші, шановний Жак, на

французькі гроші?» Вона ще хотіла б почути, напевне, і про його капітал!

Жак Пійо перенісся думкою в Білики. Там його неціненне багатство — Батьківщина... Там — дівчина з чорними косами, яка ніколи не розмовляла про багатство, про гроші, для якої всі багатства країни були і її власними.

...Чи від того, що він надто рішуче ступав по паркету, чи, можливо, від скрипу дверей, які зачинив за собою, Еспіта прокинулася. Відразу ж взяла журнал, буцімто увесь час читала його. В очах Еспіти пропливала хмарка якогось спомину.

Через кілька хвилин підліток-коридорний, спитавши дозволу ввійти, передав їй записку:

«Я повернувся не сам, сеньйора».

«Не сам?» Еспіта відпустила хлопчика, наказавши зайти за ключем від цього номера до неї на перший поверх. Забрала газети, взяла журнал і книгу. В останню мить побачила свою золоту шпильку. Всміхнувшись, кинула її на канапу поруч з подушкою. «Нехай нагадує».

І все ж таки — з ким «не сам»? Накинула на плечі мантилю, ховаючи від сторонніх очей свій квітчастий і легкий наряд гейші.

Коридорний навмисне підстерігав її на сходах, щоб взяти ключ. Еспіта поманила його.

— Ти не бачив, з ким сеньйор?

Той зробив вигляд, ніби у нього хотіли виманити державну таємницю.

Еспіта не дала ключа.

А в номері, куди він з'явився, Еспіта показала п'ять песет.

— Ну?

— Він прийшов сам, сеньйоро.

— Дам ще десять, якщо своєчасно повідомити про гостей мого знайомого, я повинна знати — чоловіки це чи жінки, скільки їх.

— Буду старатися, сеньйоро.

Скоро той самий хлопчик стояв у кімнаті перед Жаком Пійо.

— Ти щось маєш сказати мені, юний порт'єро?

— Я хочу продати одну таємницю, сеньйор.

— Тільки одну?

— Десять песет — і таємниця ваша, сеньйор.

— А за п'ять?

— Невигідно, сеньйор. Мені хочеться залишитися перед вами чесним, але тоді я втрачу рівно десять песет.

— Ого! Твоя таємниця, виходить, має відношення до мене?

— Ви вгадали, сеньйор!

Жак Пійо більше не торгувався. Сховавши гроші, хлопчик пояснив, у чому справа. Потім він запропонував свої послуги і на майбутнє.

— Я мужчина, сеньйор, і все розумію. Ваша наречена дуже ревнива. Але навіщо вам інші, як у вас є така гарна наречена?

Він справді був мужчиною, п'ятнадцятирічний портьє!

— Звідки ти взяв, що донья моя наречена?

— О! Хто цього не знає, сеньйор! Ви француз, правда? Ну от. А молоді французи тільки за тим і приїзять до нас, щоб розжитися на красиву іспанку...— портьє зітхнув. Йому, очевидно, жаль було віддавати на чужу сторону таких, як Еспіта.

Чимсь він зацікавив Жака Пійо, цей торговець таємницями.

— Скільки хазяїн платить тобі?

— Хазяїн? Я ще хазяїну плачу. Бути портьєро — це ж дуже вигідно. З нашого села я один так влаштувався. Вже другий рік...

— В чому ж полягає твоя вигода? В отаких заробітках?

— І в таких,— щиросердно признався хлопчик.— Я ж про всі таємниці довідуся перший. Скільки мешканців, стільки таємниць. І попоїсти перепаде, і вином частують.

Він розповідав, а сам прислухався, чи не грюкнутьесь двері, боявся прогавити «таємницю» і чайові. Жак Пійо з гіркотою подумав: перед ним ось ще одна скалічена душа. Не тільки формений одяг робив хлопчика несхожим на всіх його ровесників, на Маноло, наприклад, який теж був із села. «Казенна» посмішка, звичка триматися, вести «ділову» розмову, манера прислухувати «на лапках», мов пес, тому, хто більше платить,— все це було образливим для людської гідності...

— І коли ти повинен звітувати сеньйорі?

— Як тільки до вас хтось прийде. Навіть серед ночі.

— Добре. Отже, ти можеш бути спокійним, бо я нікого не чекаю.

— А записка?— запитав і знітився, зрозумівши, що видав себе. Та відразу ж знайшовся:— Сеньйора читала при мені голосно вашу записку.

— Ти, здається, хочеш і в сеньйори заробити?

— Боже борони, мій сеньйор! Ваші десять песет лежать біля самого серця, ось тут. І вони стримають мене від спокуси...

«Чесність за десять песет. Невелика ж ціна твоїй чесності, хлопче!»

Невдовзі юний портьє знову зазирнув до Жака Пійо.

— Сеньйора сама викликала мене,— вже з порога почав виправдовуватись він.— І ось вам.

«Прошу зайти до мене ще сьогодні, як тільки ви звільнитесь від своїх гостей».

— Ти все ж сказав сеньйорі, що в мене гості?

— Звичайно!— і він дивився на Жака Пійо такими невинними очима, ніби в кишені мав не песети, одержані за «продані тасмниці», а папську індульгенцію¹.

Раніше ніж іти до Еспіти, Жак Пійо подзвонив Відалю. Він попередив, що після одинадцятої Відаль повинен «шукати» його і «знайти» в сеньйори. Вони підуть разом... Куди? До чорта на роги! Можна буде сказати, наприклад, що посланець генералісімуса — той самий геніенте-коронель — запрошує Жака Пійо на склянку грогу в офіцерський нічний бар.

— Ви ще не спали, Відаль?

— Не спав, мосьє. Я слухав радіо. Бургос повідомляє, що біля Азорських островів затримано пароплав зі зброєю для червоних...

— «Затримано»? Ким?

— Лондонським комітетом по невтручанню. Це мене обурює, мосьє.

— І мене теж... Хто ще там наслідкується посилати зброю червоним бандитам!

22

Пепіта забрела в цей куток монастирської садиби, шукаючи новий держак для лопати. Давно колись бачила

¹ Індульгенція — грамота про відпущення гріхів, яку віруючим видавали за гроші.

такі держакі, вони лежать в самому кутку дров'яного сарая серед іржавих ліжок та трухлявих меблів. Ніхто не знатиме, якщо вона візьме собі один... І не треба буде виправдуватися тоді перед ігуменією. Скільки він там коштує, поламаний нею держак, а матушка Лівія і такого дріб'язку шкодує.

Озираючись ще раз і впевнившись, що ніхто за нею не стежить, Пепіта полізла в дірку між дошками, вона ж бо худенька. Спершу побачила якісь залізяки, обручі, до лиця чіплялося, липло павутиння... Але далі не так захаращено. І ось уже можна навіть підвестися.

— Ой!— скрикує раптом Пепіта і заплющується з переляку. Їй привиділося щось страшне. Ніби то не дрова в сараї понад стіною, а люди, живі люди, озброєні пістолями й навахами.— О санта Марія, санта Марія...— тремтячі губи чернички вишіптували слова молитви,— Згинь, маро, згинь!

Стриманий сміх почувся в глибині сарая, і цей сміх ніби пробудив Пепіту: вона зрозуміла, що то не приви́ди. Ступила крок назад і враз метнулася до світлого проміжку в стіні.

— Сій!

Але не було, мабуть, на світі такої сили, яка зупинила б Пепіту. Навіть, коли зачепилася за щось, нітрохи не роздумувала — стрибнула, як налякане теля, і знову відчула себе вільною.

За кілька хвилин вона вже була у своїй келії. Зачинила двері і, тремтячи всім тілом, почала молитися святій Марії. Молилася і думала: «Ось він і збувається, мій страшний сон. Чужі люди переховуються в монастирі, і в них зброя. Чого їм треба, від кого ховаються?»

І згадався Пепіті вечір у трапезній. Мерехтливий кіноекран і на ньому в гостроверхій шапці Базіліо Чапаєв. Маноло міцно стискав руку Пепіті і страждав разом з нею, коли над пораненим Базіліо зійшлися жорстокі хвилі ріки. Згадалися вороги Базіліо, що приповзли вночі, як змії, і вбили його, а потім вбили й веселого хлопця Педро.

«Ті в сараї теж дожидаються ночі».

Уявляла, як вони вдеруться до матушки Лівії і як та відкупиться золотом. Життя дорожче за гроші. Потім грабіжники будуть шастати по келіях, шукаючи, чим би ще пожитися. І натраплять на неї. «Ага, —

скажуть вони, пізнавши Пепіту. — Ти один раз уже втекла від нас, вдруге не втечеш».

Пепіті моторшно самій в келії, але й вийти з неї страшно. Що, як за нею стежили і тепер тільки й чекають, щоб вона відчинила двері?

Крізь вузьке віконце видно майданчик перед монастирським костюлом. Там на лавицях і просто на траві відпочивають поранені республіканці. Там Маноло. Вона здаля пізнає кучеряву голову пастушка, бачить, як він, спираючись на милиці, стрибає між деревами. Останнім часом одужуючі бійці, уродженці країни басків, щодня влаштовують на майданчику свої ігрища: приволокли десяток товстих колод, добули десь сокири і «рубать дрова». В усі боки летять тріски, схвальні вигуки присутніх супроводжують кожен влучний удар, сміхом, колючими словечками нагороджуються невдахи.

Веселий гомін докочується й сюди, в келію, і це трохи впливає на Пепіту; вона вже не озирається так полохливо на двері, й думки її стають яснішими.

«А може, то не просто грабіжники?»

Мимоволі згадується недавня нічна пригода. Брязкіт ключів і скрегіт залізних петель хвіртки в садовій стіні. Спалахи ліхтарика.

Плутаються думки, спростовують одна одну і знову народжуються, ще настирливіші, тривожні.

А Маноло стрибає поміж колодами, і білі його бинти здаля схожі на голубині крила.

«Єдина людина, кому вона довірить свою таємницю — це Маноло, — вирішує Пепіта. — Тільки йому скаже про озброєних чужих людей. А він нехай робить, як знає».

Жодна черниця не повинна бачити їхньої зустрічі. Пепіта зробить вигляд, що поспішає до центральної брами, й пересіче майдан. Маноло, звичайно, побачить її і зрозуміє сигнал: Пепіта накаже йому іти услід за нею.

В коридорі її зустрічає гнітюча, підозріла тиша. Ніде нікого. Жодного звуку, ніби черниці вимерли. Ось уже і двері — за ними майдан і Маноло.

Та Пепіта не встигла покласти руку на клямку, як скригнули інші двері, на порозі келії — Філоніла.

— Мишка? Чого ти злякалася?

— Я... Ні... Я не злякалася.

— А що це з сукнею? І на лікті дірка, і внизу. — Філоніла схопила Пепіту за руку. — Тільки божевільна може дозволити собі з'явитися на подвір'ї у такому вигляді!

— Пустіть, мені треба. Пустіть, — пручалася Пепіта, але вона була дитиною в порівнянні з Філонілою, і та без особливих зусиль потягла її за собою.

В келії Філоніла відпустила Пепіту і замкнула двері. Розглядала худеньку черничку, мручажи засвічені іронічними вогниками очі.

— До тебе в келію хтось вдерся, так?

Пепіта тремтіла, вона взагалі боялася Філоніли, як чорта, а в цю мить й поготів. Ніби злий дух, виникла Філоніла перед нею саме в ту хвилину, коли залишилося лише переступити поріг.

— Я впала. Я сама, — виправдовувалася Пепіта, давши собі слово нізащо в світі не казати правди. Філоніла — права рука матушки Лівії. Можливо, й хвіртку в садовій стіні вона відчиняла...

— Не смій брехати! — підвищила голос Філоніла, наступаючи на Пепіту. — Скажи зараз же, підла, хто у тебе був? Ну! Чи ти думаєш, що я зовсім дурна і нічого не розумію?!

— Хрест святий, нікого.

— Мені бридко дивитися на тебе. На твоїй одежі я бачу сліди чужих рук, а щоки твої горять. Ти приймала у своїй келії коханця!

— О боже! Клянуся вам...

— Не клянися! Ніхто не повірить. Скажи краще, куди він подівся? Чи й досі сидить у келії?

Пепіта впала на коліна.

— Простіть мене... Я не винна.

Філоніла зрозуміла це, як часткове визнання Пепітою своєї провини, й трохи пом'якшала.

— Бог простить, якщо щиро покаєшся і все розкажеш. Чуєш, навіть ігуменя не знатиме. Я чекаю. Підведиш, дурненька, і розповідай все, як було.

«Все, як було?» Ні! Правду знатиме тільки Маноло. Заради цього Пепіта візьме на себе найбільший гріх — одурить Філонілу. Тільки заради Маноло та його друзів, яким загрожує небезпека...

— Дайте і ви мені слово... — схвильовано заговорила Пепіта, ховаючи заплакані очі. — Ігуменя не повинна знати.

— Даю! Присягаюся перед богом! — поспішила запевнити Пепіту Філоніла. Їй не терпілося почути пікантну історію, а головне — дізнатися, хто з поранених міг зацікавитися цією кволою черничкою.

— Я застала його в келії, — червоніючи, признавалася Пепіта. — Він ховався під ліжком, а потім виліз і кинувся до мене...

— Ти його знала й раніше?

— Ні, зовсім незнайомий. З чорною бородою, — вигадувала Пепіта. — Очі в нього божевільні, а руки довгі, з кривими пальцями. Я відразу зрозуміла, що це сам сатана.

— Сатана? — перепитала Філоніла й зайшлася сміхом. — Хіба ж сатана посміє переступити поріг святої обителі? (Вона ще подумала: сатана міг би собі вибрати серед сестер-кармеліток трохи кращу за «мишку»). І твій сатана залишився, кажеш, ні з чим, ти втекла?

— Втекла.

Філоніла подивилася на двері, потім на Пепіту.

— Хочеш, ми його провчимо як слід? Нехай не лякає людей. Хочеш? Зараз підемо в твою келію.

— Нізащо! Я боюся.

— Ти стоятимеш в коридорі, а я сама зайду. Треба ж вигнати його, поки ніхто нічого не знає.

Філоніла дістала з-під ліжка ціпок, віддала його Пепіті. Сама вона, очевидно, збиралася «воювати» голими руками.

«Тільки вийдемо, я зроблю вигляд, ніби щось побачила в сутінках коридора, й закричу. А потім кинуся до дверей. Філоніла не встигне затримати мене...» — вирішила Пепіта.

Хтось постукав з вулиці: обидві завмерли від несподіванки.

— Відчиніть! — почувся владний жіночий голос.

— Ігуменя! — незадоволено промовила Філоніла. — Витри сльози. Вона нічого не повинна помітити.

Матужка Лівія прийшла не сама. Поруч з нею стояли дві дебелі черниці, прозвані в монастирі полісонте¹.

— Ви про що тут шепочетесь? — строго запитала ігуменя, входячи в келію. — Чому ти не на роботі? — підозріло дивилася на Пепіту.

¹ Полісонте — поліцай, шпик.

Черниці наблизилися до Пепіти, насторожені, неначе гончаки, що натрапили на слід. Одна з них навіть почала обмацувати Пепіту.

— Вона! Ось дивіться, матушко, і ось... — показувала подрану в кількох місцях сукню Пепіти.

Пепіта ввонулася до дверей, але втекти їй не вдалося. Черниці схопили її, скрутили руки.

Матушка Лівія сама штовхнула Пепіту на ліжко і прикрила лице їй подушкою. Спершу вона ще пручалася, відбивалася ногами, та ігуменя продовжувала притискати подушку, аж поки Пепіта не втихомирилася.

Філоніла повзала по підлозі, збираючи янтарні зерна чоток, які ігуменя випадково розірвала. Ні про що не сміла розпитувати. Коли маєш справу з полісонте, краще мовчати.

Рука Пепіти звисла з ліжка. Філоніла дивилася на тонкі пальці з нерівно обрізаними нігтями, і їй здалося, що пальці поступово темнішають, як надломлений гриб-синяк.

— Досить з неї, — попросила Філоніла, не відриваючи очей від синіючих пальців.

— Помовч. — І матушка Лівія, доручивши Пепіту черницям, почала вголос читати молитву. — Покладіть її в ліжко як слід. Накрийте. Нехай лежить до ночі. Двері — на ключ. І ні пари з вуст. — Ігуменя нахилилася трохи в дверях і пішла з келії, строга і поважна, як завжди. Гукнула Філонілу й по дорозі сказала їй: — Мала намір усіх нас зрадити, підла. Бог відплатив їй, не ми, сам бог покарав її... — Ігуменя подивилася на костьол, на майдан біля нього, де ще й досі юрмилися поранені й дзвеніли сокири. — Тішаться, антихристи! А того не відають, що, може, востанне сьогодні бачать захід сонця.

Філоніла відразу згадала начальника госпітально Франсіско Астудільйо. Як врятувати його, як відвести від нього небезпеку? Вона не хоче, щоб гарячі руки молодого лікаря стали схожими на здерев'янілі руки Пепіти, коли ту схопили...

Востанне блиснув хрест на шпилі монастирського костьолу й побляк, ніби чиясь велетенська рука зітерла з нього позолоту. На півдні, на заході, звідки долинав гуркіт далеких вибухів, небо починало світитися відблисками мерехтливо-пожадливого вогню, у вир

якого країна Сервантеса щедро день і ніч кидає все, що надбала,— людей, їхні скарби, їхні ідеї, надії...

У горнилі війни залізо не плавиться, а згорає дотла, перетворюється на порох і дим. І яке треба мати серце, щоб на грані життя і смерті залишитися людиною!

Поскрипує ліжко під Рамосом, сухопутним моряком, ніби він справді пливе. Спокійно, мрійно тече його розповідь: у Мадриді Рамос залишив дружину з маленьким сином Вісенте. Який він пустун! Рочок йому, та вже добре смакав батька за вуса...

— А мій, як і я, шахтарчук, — й собі згадує астурієць Анхеліно Рохо. — Одягне, бувало, шолом, візьме ліхтар і прощається з нами: «Ну, я пішов на зміну, дітки!» Він добре знав, що шахта дає всім нам хліб, а йому інколи й цукерки. Рвався у шахту.

— Вони поспішають, наші сини, — зітхає Рамос. — Як і ми поспішали в свій час хліб заробляти... Я був менший за Маноло, а вже підмітав вулиці, рубав дрова, мив посуд в таверні. Всього потроху навчився. О, не відразу я став барbero! Треба було добре вислужитися перед хазяїном, поки він згодився взяти мене в перукарню. Три роки вважався учнем, три роки працював задарма. Мені й вночі снилися купи волосся. Підмітаєш його, підмітаєш, а волосся прокляте хтозна-звідки й береться.

— То правда, — знову обізвався астурієць. — Чим живеш, те й сниться. У тебе волосся, а в мене вугілля. Насувається лавина, порох проникає в горлянку, в ніс, січе очі... Прокинешся — увесь мокрий, солоний піт на губах. Хоч би, думаєш, у сні щось інше привиділося. Потім я знайшов-таки вихід, — усміхнувся Анхеліно. — Почав на ніч читати книжки. І все про хороше життя.

— Про панів, виходить, читав? Тільки їм і добре на цім світі, живуть, як у раю.

— Панське щастя мене не влаштовує, чоловіче, — серйозно відповів астурієць. — Своє хочу мати, справжнє. За нього оце й кров проливаємо...

Рамос дістав цигарки.

— Бери, товаришу! І ти, Маноло, бери. Не соромся. Кажеш, товаришу, ми кров проливаємо, захищаючи щастя? А хіба ми куштували на смак, яке воно? Хіба можна захищати те, чого не маєш?

— Чому ж тоді ти взяв гвинтівку, Рамос? — запитав астурієць, прищулюючись і цокаючи запальничкою.

— Я захищаю від маврів мою дружину, мого Вісенте. Не хочу, щоб у Мадриді хазяйнували маври й солдати Іноземного легіону. Мені несолодко жилося, але якось жилося.

— В тому-то й штука, що «якось»! А ми, шахтарі, друже Рамос, жили інакше. Ми боролися. Так, боролися за те, чого не мали. За свободу, за своє щастя. Ти щось чув про Жовтневе повстання, про республіку робітників і селян Астурії?

— І ми в Мадриді страйкували тоді,— з гордістю згадав Рамос. — Ми були з вами.

— А через наше село королівські гвардійці гнали потім колону босих людей і казали, що то червоні «динамітерос»¹. Я пам'ятаю, — приєднався до розмови й Маноло.

— Так, це були ми, хлопче, астурійські динамітерос. Чуєш, Рамос каже, що й у Мадриді такі, як він, були заодно з нами, але вони, на жаль, тільки страйкували. Ми зброєю і динамітом вибивали ворогів з Хіхона, Трубії, Овіедо. Ми кликали всю трудову Іспанію: «Брати пролетарі, єднайтесь!» А нам замість підмоги надсилали резолюції і привітання. Слухай, слухай, Маноло, як ми втратили можливість завоювати своє щастя. Ти не гнівайся на мене, Рамос. Я не хочу тебе образити, зовсім не хочу. Тепер ви всі з нами. Але тоді... Є такий кат іспанського народу генерал Очоа. Він кинув на червону Астурію марокканців і «Терсіо»². Очоа купив анархістських лідерів, і вони підло нас зрадили. Але ми все ж багато чого навчилися, ми зберегли прапор республіки робітників і селян.

— Тільки прапор.

— Ні. Прапор і віру, що з ним переможемо. Вороги завоювали тоді Астурію, але не серце астурійців!

— Ти говориш, як поет, товаришу Рохо, — похвалив астурійця мадрідський барберо. — Спасибі. Я не гніваюся, коли говорять правду у вічі. Ми пізно зрозуміли тоді, в тридцять четвертому, що нам слід робити. Я не комуніст, товаришу, ти це добре знаєш. Але мені добре між вами в інтернаціональній дивізії. — Рамос тихенько засміявся. — Оце згадав, як генерал Лукач обіцяв зробити Рамоса політпрацівником... Куди мені!

¹ Динамітерос — шахтарі, які застосовували в бою пакети з динамітом.

² «Терсіо» — Іноземний легіон.

— Прибіднюєшся, аміго! Я тебе знаю не перший день. Ти й нашого Маноло загітував. Хіба я не бачив, як ви удвох змайстрували модель зенітного кулемета. Авіонів збираєтесь полювати?

— А що ж! Спробуємо, — не заперечував Рамос. Він склав докупи кулаки, зігнув руки в ліктях. — Та-та-та... І нема «хейнкеля». Натиснув ще — і кінець «юнкерсу» або «капроні».

— Та-та-та... — повторив за ним Маноло, впираючись у подушку, як в бруствер. — Ми їх...

«Та-та-та...» — вже справжні постріли почулися за вікнами. Бризнуло скло, поруч з ліжком астурійця на підлогу впало щось металеве, важке. Відразу ж вибух струсонув келію. Ще один вибух, потім в кімнаті залягла зловісна тиша.

Двоє лежали нерухомі і вже нічого не чули. Не чули навіть, як їхній товариш, підпасок Маноло, стогнав, повзучи без милиць до висаджених дверей.

23

Крізь вікно, нещільно прикриті шторами, видно стіл і за ним людину. Генеральський мундир висить поруч на стільці, а його власник в одній сорочці, до того ж розстібнутій. Він сидить, сперши лису голову на руку, і пише. В генерала широкі плечі, худа шия і щіточка волосся на потилиці. Крім генерала, в кімнаті нікого.

В саду, що оточує генеральський особняк, тихо, мов у храмі. І на вулиці, де стоїть особняк, тиша. Місяць спокійно обливає своїм сяйвом чавунну браму, оздоблену вгорі ажурним плетивом, віддзеркалюється в темних вікнах.

Та ось в кінці вулиці спалахують два рухливі паски світла — це автомашина. Мить — і фари гаснуть вже коло самої брами. Вартовий виходить з затіненого кутка і зупиняється.

— «Прадо», — називає пароль офіцер, який тільки-но вийшов з машини. — Терміновий пакет генералу Ангіано.

Вартовий цокає ключем, і офіцер швидко входить у двір. Він затуляє собою машину. Вартовий не бачить, що з неї вискакують ще двоє чи навіть троє. Та ось сильні і вмілі руки невідомих швидко роблять свою справу, вартовий зв'язаний, в роті у нього кляп.

Трое, очолювані офіцером, ідуть далі. Дзвінок, і в парадному спалахує світло. Молоденький тенієнте на ходу застібає гудзик френча й відразу ж розчиняє широко двері.

— «Прадо», — повторює пароль офіцер. — Генералу Ангіано пакет.

— Ви хочете самі?

Але відповіді він не чує. Жорстокий удар збиває з ніг, і коли йому затуляють рота, тенієнте тільки тихенько стогне...

— Буенос ночес, генерале!

Той здригається від несподіванки. Права рука хапається за кобуру на поясі.

— Не робіть дурниць, генерале, — людина в офіцерській формі з чорною маскою на очах наставляє на генерала маузер. Інші двоє в таких же масках спокійно підходять до генерала, і ось уже його зброя разом з поясом опиняється на столі. Генерал Ангіано розуміє, що чинити опір нерозумно. Він підводиться: високий, незграбний, розгублений.

— Що вам потрібно? Хто ви такі? — губи в генерала Ангіано тремтять, і він жадібно ковтає ротом повітря, як риба, що зазнала кисневого голоду.

— Ми не янголи, ви самі розумієте, звичайно, — відповідає все тим же жартівливим тоном невідомий у масці. — І потрібно нам від вас дуже небагато, генерале. Завтра вранці, як нам відомо, мають бути страчені три льотчики. Ви, як голова військового трибуналу...

— Я тільки член трибуналу.

— Однаково. Саме ви, генерале Ангіано, очолюєте зараз цю вельми християнську установу — не відмовляйтеся. Льотчики повинні жити!

— Але вирок затверджено генералісимумом!

— І це нам відомо, генерале. І все ж льотчики будуть жити! Або... Вам доведеться зустрітися завтра на тому світі з усіма своїми жертвами. До речі, їх у вас багато, генерале, і зустріч буде не з приємних.

— Ви мене лякаєте, як маленького. Я звик дивитися смерті у вічі.

— О, ви вже трохи заспокоїлися, я бачу, генерале! Це похвально. Пізнаю іспанця. Отже, поговоримо. Вам пропонують...

— Ніякі гроші мені не потрібні, — скипів генерал.

— У нас мало часу, щоб вести зараз дискусію. Та й не потрібна вона ні вам, ні нам. Ми прийшли з однією вимогою — сьогодні вночі льотчики повинні бути звільнені. Як це зробити — вам видніше. Інакше... Рівно о десятій, коли ваші кати розстрілюватимуть французьких льотчиків, партизанська куля зіпсує і вашу черепну коробку, генерале. Клянуся Мадонною!

Хвилиenne мовчання. Троє в масках чекали відповіді.

Генерал Ангіано ніби тільки-но пригадав, що він без мундира. Почав одягатися. Очі генерала ковзнули по обличчях невідомих, зупинилися на столі, де лежали папери. І враз він побілів, помітивши, що і офіцер в масці теж дивиться на папери.

— Ваші мемуари, генерале? — запитав офіцер, наближаючись до стола. — Ми відірвали вас від корисної роботи.

Генерал Ангіано якось нервово зібгав листи і кинув їх під стіл. Потім поклав перед собою чистий папір.

— Я готовий допомогти вам, — видихнув через силу. — Але чорт його знає, як це зробити.

— Ви боїтеся відповідальності, генерале? Хіба генералісимум легше зустрів би звістку про вашу смерть, ніж те, що французькі льотчики одержали свободу? Є компромісний варіант. Ви приймаєте рішення про те, щоб льотчиків стратили не тут, а в Бургосі. Там, у вашій «столиці», люблять подібні «видовища». Подзвоніть начальнику в'язниці і попередьте: льотчиків повинні видати мені згідно з вашим письмовим розпорядженням — от і все.

— А охорона? Вони пошлють з вами великий конвой.

— Скажіть, що конвой виділяється трибуналом. Попередьте, нехай довго не затримують, бо в Бургосі, мовля, треба бути на ранок.

Генерал смикнув до себе телефонну трубку.

— Тільки не робіть дурниць, генерале. Одне необережне слово — і заговорить мій маузер.

Генерал Ангіано опустив плечі. Він розумів, що «гостей» не одуриш. Що ж робити? Звільнення трьох льотчиків не така вже велика плата за право жити. До того ж генерала Ангіано дуже хвилювала папка, яка лежала на столі. На папку він поглядав частіше і з більшим страхом, ніж на незнайомих у масках.

Розмова з начальником в'язниці тривала кілька хвилин. Потім генерал написав розпорядження.

Офіцер козирнув генералові і наказав одному з своїх спільників:

— Залишайтеся тут, поки я повернуся.

До в'язниці було недалеко.

Коли офіцер, на цей раз без маски, прибув туди, льотчиків уже вивели у двір. З металевими наручниками, в тюремній одежі, вони сиділи на бетонній плиті і дивилися на всіяне зорями небо.

Наглядач взяв у офіцера розпорядження, підписане генералом Ангіано.

— Документ без печатки, сеньйор капітан.

— Генерал підписував його дома.

— Одну хвилиночку.

«Хвилиночка» здалася, мабуть, офіцерові досить довго. Та ось його покликали в кімнату чергового. Сива людина в чорному мундирі при його появі підвелася.

— Начальник в'язниці, — сказала людина про себе. — Генерал попередив мене, але цей документ...

— Завтра вранці ви одержите офіційне підтвердження.

— Пробачте, але я змушений ще раз подзвонити генералові.

— Будь ласка, — спокійно сказав офіцер.

В'язниця мала військовий зв'язок. Комутатор дуже швидко з'єднав квартиру генерала Ангіано, і той підтвердив своє розпорядження. Начальник в'язниці на решті заспокоївся.

Шестеро конвоїрів супроводжували льотчиків до машини. Наглядач був трохи здивований, що це розкішна «іспано-сюїза», а не спеціальна тюремна «каре́та».

— Чи не занадто велика честь цим французам?

— Так менше впадає в очі, — пояснив йому офіцер. — Дороги тепер небезпечні, службовими машинами партизани цікавляться більше, ніж цивільними.

— Чого голови опустили? — наглядач брязкотів ключами перед обличчям в'язнів, перевіряв наручники. — Не кожному щастить перед смертю кататися на лімузинах.

Перші три сидіння зайняли в'язні, за їх спинами сіли військові з маузерами наготові. Офіцер вмовився поруч з шофером.

— Попереджаю, — сказав голосно, обертаючись до в'язнів. — Я людина строга. — І показав їм свій вели-

кий кулак. Але підніс його вгору так, неначе вітав їх, а не залякував.

Машина рушила.

І як тільки вона рушила, офіцер знову обернувся до льотчиків.

— Камарадас! Ви — на волі!

Ті, до кого він звернувся, не повірили. Тоді «охоронники» звільнили руки першому, потім другому, третьому. Машина з великою швидкістю неслася по нічних вулицях, освітлюючи собі дорогу підфарними вогнями. Шлагбаум на околиці перегородив їм путь, але офіцер кинув у вікно одне лише слово «прадо», і «іспано-союза» покотилася далі.

Метрів за двісті від генеральського особняка офіцер зупинив машину.

— Тут ви почекаєте. Я на одній нозі. До світанку вам треба бути далеко звідси.

І ось він знову в кабінеті Ангіано. Знову з маскою на очах. В кімнаті повно диму — це генерал нікотином вгамовує, очевидно, свої нерви.

— Все обійшлося якнайкраще, генерале. Спасибі. Ви виявилися справжнім джентльменом. В майбутньому ми при потребі знову звернемося до вас. — В голосі офіцера чулися іронічні нотки.

Генерал безсило кусав губи, з ненавистю стежив за кожним рухом офіцера. А той, забравши з кобури генеральський браунінг, несподівано почав складати в папку й папери, які лежали на столі, навіть з підлоги підняв пожмакані листочки...

— Не руште, — кинувся раптом генерал до офіцера, забувши про обережність. — Це інтимне листування. Мемуари.

— А що їм станеться, генерале! Ми почитаємо на дозвіллі й повернемо. Слово джентльмена, — серйозно пообіцяв офіцер, продовжуючи складати папери. Окремі з них він нашвидку пробігав очима.

— Я протестую!

— Що з вами, генерале? Ну, не можна ж, справді! — офіцер ще з більшою цікавістю почав переглядати папери, за якими так побивався член воєнного трибуналу. Прочитав напис на папці: «Цілком таємно» і нижче прочитав: «Дванадцяте липня, або Обставини наглої смерті генерала Санхурхо».

— Ось бачите, генерале. Я так і розумію, що ваші мемуари повинні бути цікавими. — Офіцер показав своєму спільникові на двері. — Ми прочитаємо їх першими. Ви один з тих, хто щодня відправляє людей на гарроту, генерале, і нам потрібно знати, в ім'я чого ви це робите. Між іншим, ваші мемуари в Кордільєрах збережуться навіть краще, ніж в Саламанці. Там у нас спокійніше. До побачення, генерале.

М'яко зачинилися двері. Кроки віддалялися помалу, ті двоє не поспішали.

Генерал Ангіано схопив телефонну трубку, але раз же кинув її на стіл. Похитуючись, ніби п'яний, наблизився до столу. Довго шукав щось в одній з шухляд, і ось в руці у нього з'явився невеликий пістолет. Перезарядивши його, генерал кинувся до дверей. Вони виявилися замкненими. Тоді він розчинив вікно і стрибнув у сад. Швидко, мов гончак, подолав відстань, яка відділяла його від брами. І брама на замку. Вартового нема. І вулиця пустинна, ніби кладовище вночі.

Генерал натиснув на спусковий гачок.

Приблизно через півгодини особняк генерала був оточений військовою поліцією. Однак страшні подробиці швидко зробилися відомими не лише в штаб-квартирі, а й городянам. Вранці чутки, одна фантастичніша другої, носилися в повітрі, як сполохані птахи. Слово «терористи» не сходило з вуст. Його вимовляли з жахом ті, кому було чого тремтіти перед «червоними». Його вимовляли з надією ті, для кого Ангіано був катом. Стоусто повторена новина матеріалізувалася: знайшлися очевидці, які бачили «червоних терористів». Твердили навіть, що «червоні» спустилися з гір і господарювали в місті до самого світання. Вони були чудово озброєні і діяли під керівництвом досвідченого офіцера.

Про всі ці чутки і розмови доповідав на світанні керівник польової поліції. Франко дивився на нього з холодним презирством.

— Минуло цілих шість годин, коронель! Шість годин ви збираєте чутки, як гриби після дощу! А вбивці Ангіано на волі. Хто відповідатиме за безглузду смерть моїх генералів?

— Дозвольте, ваша світлість. Смерть генерала Ангіано перший випадок. Генерал завжди відокремлювався від інших, жив на глухій околиці.

— Яке це має значення! Мої генерали повинні всюди в Іспанії почувати себе, як дома! — Це сентенція, виголошена генералісимумом, самому йому, очевидно, сподобалася, бо він тут же повторив її. — На всій визволеній території повинен панувати такий порядок, який би гарантував нам повну особисту безпеку.

Франко енергійно натиснув кнопку. Запитав у офіцера, який з'явився:

— Як скоро прибуде барон Гюренсдорф?

— Його не знайшли дома, ваша світлість.

— Де ж він?

— Здається, виїхав на місце...

— Куди виїхав?

— В особняк генерала Ангіано, ваша світлість. Я послав за ним і туди.

Франко нервово ходив по кабінету, схиливши голову. На коронеля не дивився. Потім зупинився біля вікна і склав руки на грудях точнісінько так, як Наполеон на картині іспанського художника, виставленій в Ескоріалі¹. Заговорив сам до себе:

— Прімо де Рівера. Санхурхо. Хіль Роблес. Вони прийшли і швидко пішли. А чому? Чому не втрималися вони в Іспанії? Чому експеримент² мого друга Санхурхо в 1932 році не приніс успіху? — Він з силою махнув тростю в повітрі. — Твердої руки ви не мали, сеньйори. Руки, яка б, не вагаючись, сікла. Безжалісно сікла. Своїх і чужих. Не кожний годний бути спицею в колесі історії, але кожен повинен віддати себе. — Франко рвучко повернувся до коронеля. — Мені потрібні розумні, вперті генерали і офіцери, слухняні, готові вмирати солдати. Той, хто не виправдовує себе на одному місці, може легко опинитися на другому. Десятки років треба служити, щоб стати коронелем, і одну хвилину, щоб перетворитися в рядового. Зважте, коронель, — махнув тростю, немов винуватий не стояв віддалік, а лежав перед ним, і це його карав генералісимум.

— Хайль!

— Доброго ранку, барон.

Гюренсдорф високо ніс свою журавлину голову, увінчану гостробоким картузом з лакованим козирком. Кра-

¹ Ескоріал — палац під Мадридом.

² Тут мається на увазі фашистський заколот в 1929 р., очолюваний генералом Санхурхо.

ги ритмічно поскрипували. Він так красномовно показав очима на коронеля, що Франко відразу ж зрозумів — той зайвий.

— Ви можете іти, коронель. Я чекатиму наслідків операції.

Коли вони залишилися тільки удвох, барон Гюренсдорф запитав:

— Маєте на увазі нічну подію? Я був там.

— Ми понесли серйозну втрату, барон. Ангіано один з ветеранів фаланги. І мій особистий друг.

— Втрата справді серйозна, мій генерале. — Гюренсдорф досить вправно володів французькою мовою, але розмовляв з німецьким акцентом. — Тільки ми з вами маємо на увазі, очевидно, різні речі. Ваш «особистий друг», між іншим, вмер «за власним бажанням». Так, так. Не дивуйтеся. Я був там з лікарем. Крім того, поранений в сутичці офіцер остаточно опам'ятався і посвідчив, що він бачив крізь вікно, коли генерал Ангіано перебіг через двір, наздоганяючи когось, і біля брами застрелився.

— Арабська казка, мій генерале. Ніколи не повірю.

— А ось це не казка? — Гюренсдорф дістав з кишені складений вчетверо папірець. Він був дуже пожмаканий, так наче хтось навмисне зібгав його. — Знайшов під столом генерала Ангіано. Рекомендую ознайомитися.

Франко, взявши папір, одійшов до вікна. Вгорі на листку голубим чорнилом позначено номер сторінки — сто двадцять два. Густо вишикувалися в рядках слова, написані знайомим генералісимуму почерком. Рука Ангіано.

Чим довше читав Франко, тим суворішим робилося його лице. Ось він зупинився, глянув на Гюренсдорфа.

— Яка підлість, — процідив крізь зуби. І знову вчитувався в косі рядки. Він, мабуть, вирішив завчити напам'ять зміст цієї сто двадцять другої сторінки рукопису, залишеної посмертно невдячною і підступною людиною. О, Франсіско Франко добре пам'ятав усі подробиці суперечки між ним і Санжурхо, яка виникла тоді в замку герцога Альби під Мадридом! Свідок сварки — Ангіано нічого не вигадав... Франсіско Франко міг, звичайно, назвати це свідчення вигадкою пасквілянта, зрадника, але... перед ним стояв Гюренсдорф і тому

в подібній демонстрації не було потреби. Зрештою, покійний не помилявся в аналізі причин сварки... Розходження між ним, Франко, і Санхурхо були. Поразка в 1932 році нічого Санхурхо не навчила. Він знову все збирався робити «сам», без допомоги дуче і фюрера. Наївний! Франсіско Франко, як твердить покійний, назвав тоді Санхурхо генералом «назад». Що ж, це було влучно сказано. Минулі помилки тяжіли над ним, як вага власного тіла, від якої неможливо звільнитися.

— Розраховане на ефект блюзнірство,— сказав на решті Франко про записки Ангіано.

— Ви звернули увагу, генерале,— сьогодні Гюренсдорф чомусь вперто називав Франко генералом, а не генералісимумом,— в наших руках лише сторінка сто двадцять друга. Отже, були ще подібні. Були і нема. Чи не в цьому причина самогубства Ангіано? Ваш «особистий друг» потрапив у пастку, розставлену червоними, і злякався, що рано чи пізно вони викриють його, опублікувавши десь сторінки цих мемуарів.

— Ви певні, що мемуари потрапили до червоних?

— А до кого ж?

Франко сів, замислився. Він не міг відповісти Гюренсдорфу. Не хотілося ділитися з німцем своїми сумнівами. Знав, звичайно, що багато хто заздрить йому. Кейпо де Льяно, Мола, Варелла, Кеведо. Кожен з них вважав себе наступником Санхурхо. Фюрер і дуче обрали його — і це примусило інших підкоритися. Але хіба той самий Кеведо не продемонстрував зовсім недавно «незалежність», призначивши полковника Кастро своїм першим ад'ютантом. Пасквілянта Кастро, який у приватному листуванні дозволив собі легковажно судити про нього, генералісимума Франко! Можливо, й Ангіано спілкувався з котримсь, а потім став жертвою власних інтриг.

І тут згадався генералісимуму один француз. Ось хто все віддав би за мемуари Ангіано.

— Шаверен...— вимовив Франко.

Гюренсдорф схопився.

— Франція? Ви вважаєте?

— Я не відчуваю себе винним у смерті Санхурхо,— то був безглуздий випадок. Але деякі аспекти нашої політики, нашої і вашої політики, барон Гюренсдорф, знайшли, як видно, в записках Ангіано тлумачення, не вигідне для нас... Шаверен вороже ставиться до того,

що в іспанських водах плавають ваші, барон, військові кораблі. Шаверен боїться вас і Італії.

— «Шаверен». «Шаверен». У свій час іспанці блискуче провчили самого Бонапарта. А ви... Я дивуюся, мій генерале! Якесь нікчемність крутиться під ногами, а ви... я вже кілька місяців чую про Шаверена. Хто він, зрештою? Французьке посольство «вичікує» в Мадриді, на чий бік схилиться чаша вагів, а тут... псує повітря відвертий ваш недруг. Може... Якщо не заперечуєте, звичайно, я візьму на себе Шаверена.

— І через кілька днів доведеться публікувати некролог?

Гюренсдорф знову всміхнувся, і ця його ехидна посмішка була, очевидно, відповіддю: «Некролог так некролог»

— Якщо ви вважаєте, що записки Ангіано у Шаверена — вони скоро будуть у мене,— гоноровито мовив Гюренсдорф,— тільки не втручайтеся, будь ласка, дорогий генерале.

— Що? Добре, добре. Моя поліція теж зараз...

Ад'ютант генералісімуса увійшов в кабінет, він був чимсь дуже заклопотаний.

— Ваша світлість, тільки-но дзвонив начальник поліції. Вночі, виявляється, невідомі з'явилися у в'язницю з письмовим розпорядженням генерала Ангіано і забрали трьох французьких льотчиків, присуджених до страти. Вони...

Франко голосно свиснув.

— Ну! Чуєте, бароне Гюренсдорф? Я і на цей раз не помилився.

— Шаверен, — підтвердив Гюренсдорф. — Його робота. В такому разі я більше не затримуюся, ваша світлість.

Франко кивнув, згоджуючись.

— Вам потрібні люди, барон?

— Ні. Своїх вистачить.

— Бажаю вам успіху, барон Гюренсдорф.— Франко підняв руку.— Хайль!

Як тільки той вийшов, Франко схопив листок, залишений Гюренсдорфом, і розірвав його на дрібні шматочки. Це було нерозумно, звичайно, бо один листок не робив, як говориться, погоди. Та, очевидно, Франсіско Франко просто не міг далі стримувати себе.

Хвилини п'ять ходив між столом і стіною — три кроки туди, три назад, ніби ув'язнений, для якого увесь його світ — оця площа; ніби маятник, обмежений у своїх руках. Ад'ютант, що зазирнув був до нього, відразу ж причинив двері, не наслідуючись тривожити генералісимуса.

Та ось Франко зупинився перед картою Іспанії. Одним поглядом охопив всю її, від Вічо на заході до Барселони на сході, від Альхесіраса над Гібралтарською протокою до Сантандера, що лежав на півночі. А на півдні, на золотому півдні, його уява побачила заморські володіння, сонячну землю, населену чорними рабами. Там його назвали пашею. Там при його появі чорношкірі музиканти завжди грали королівський марш. Нічого. Він примусить Іспанію білу і Іспанію чорну зустріти його, Франсіско Франко, королівським маршем і в Мадриді. А потім, потім Французьке Марокко. Алжир. Французька Західна Африка. Французи, янки підуть самі або... Хіба білі раби будуть служити гірше, ніж чорні! Провидіння сказало йому, що робити, і він не відступить. Три держави поділять Європу і Африку між собою, три «фюрери» правитимуть народами — Гітлер, Муссоліні, Франко... Він — Франсіско Франко!

І в порівнянні з тим, що чекало його в майбутньому, всі ці нинішні невдачі, всі неприємності вже здавалися Франко не вартими особливої уваги, не вартими нервів... А смерть Ангіано? Що ж, господь бог звільнив його, Франсіско Франко, від ще одного небезпечного свідка. Коли б тільки знайшлися прокляті папери.

Чарка рому остаточно заспокоїла генералісимуса. Він віддавав накази, вислухував доповіді про становище на різних ділянках фронту, разом з начальником штабу оглядав на танкодромі нові німецькі танки, що прибули через Кадікс. Опівдні генералісимуса відвідав барберо, і після гоління й масажу той став виглядати, як кавалер перед побаченням. Між іншим, кухар генералісимуса був попереджений, що обід готувати не треба, і приблизно о пів на першу машина з генералісимусом відійшла від резиденції в «невідомому напрямку».

Якщо генералісимум не казав, куди збирається, це означало, що всі пости від Саламанки до Сьюдад-Родріго і далі до самого маєтку повинні бути напоготові. Жодній машині не дозволялося з'являтися на цьому шляху.

ху протягом сорока-п'ятдесяти хвилин, жоден пішохід не мав права зупинятися хоч на мить і придивлятися до чорного розкішного лімузина.

Та ось око ад'ютанта, який сидів поруч з водієм, тоді як «сам» напівлежав позаду, смокчучи пуро¹, помітило «непорядок»: в кюветі ліворуч застряла легкова машина, здається, «форд», а її пасажери сиділи на траві під платаном. Там стояв і зелений мотоцикл військової поліції. Ад'ютант презирнувся з шофером, і той, зрозумівши його, збільшив швидкість.

Та генералісимум наказав зупинитися.

— Довідайтеся, що трапилося. Це, здається, мій французик.

Так, генералісимум Франко не помилився. Під платаном справді сидів Жак Пійо, і не сам, а з сеньйорою і тлумачем. Вони, виявляється, виїхали сьогодні вранці подивитися розкішні долини ріки Дуеро з тим, щоб поснідати в Сьюдад-Родріго, а потім продовжувати шлях далі... І ось конфуз — зіпсувався мотор.

Ад'ютант Франко співчутливо вислухав француза і хотів уже йти. Але сеньйорина, кокетливо склавши губки, запитала, чи не може він чимось їм допомогти. Ну підвезти своєю машиною до Сьюдад-Родріго, наприклад, — там веселіше буде чекати, поки мотор відремонтують.

— Я, на жаль, не сам, сеньйорина.

— Тим краще! Скажіть вашому патрону, що жертви дорожньої пригоди вмирають з голоду.

— Я обіцяю доповісти, — ніяковів перед гарненькою сеньйориною ад'ютант Франко.

І він дотримав свого слова. Скоро лімузин без номера дав задній хід.

Всі були дуже здивовані, побачивши в ній самого генералісимумса.

— О, я прошу пробачення! — приклав руку до серця Жак Пійо. — Ми не сподівалися на таку зустріч!

Франсіско Франко вийшов з машини.

— Прошу без церемоній, сеньйорина, — мовив Франко, розчиняючи перед Еспітою дверці. — Я завжди з радістю виручаю друзів з біди. Отже, ви у Сьюдад-Родріго? Нам по дорозі.

¹ Пуро — сигара.

В машині розмовляли про Іспанію. Еспіта сказала, що вона вже ніби бувала в цих місцях і що недалеко звідси повинно бути море.

— Океан, сеньйорина. Атлантичний океан. Але між нами і океаном лежить ще ціла країна.

— Так, я забула, сеньйор Франко. Пригадую, я дуже здивувалася, коли нас зупинили в одному місці на шосе і попередили, що он там, за тими деревами, Португалія. Я зовсім інакше уявляла собі кордон. Навіть смішно.

— Смішно?— Франко ніби не зрозумів сеньйорину.

— Я уявляла собі кордон зовсім інакше,— повторила донья Ярара.— Якийсь мур чи канал. Або як між Іспанією і Францією — гори.

— Ага. Тільки це. А от якби встав з труни Філіпп Другий... Йому, очевидно, було б не до сміху.

Тепер донья Ярара подивилася на генералісимуса очікувально,— чекала пояснення.

— Тоді кордон виглядав інакше? — наївно спитала вона, кинувши собі в рот зернятко солодкого мигдалю.

— При Філіппі тут не було ніякого кордону, сеньйорина. Португалія належала Іспанії. Як, до речі, і Нідерланди, Сіцилія, Неаполь.

Еспіта дивилася на генералісимуса: він, очевидно, жартує? Ні в якому підручнику вона, італійка, ніколи не читала, що Сіцилія і Неаполь належали Іспанії.

— А ви таке чули, мосьє Пійо?— звернулася вона до француза.

— Я ще погано знаю історію Іспанії,— признався той.— Втім, у минулому це була велика... Я маю на увазі територію, коли вживаю термін «була», бо як держава, Іспанія і зараз на чільному місці. Ще при Карлосі Першій, здається, Іспанія завоювала Мексіку, Перу, Болівію та інші області Південної і Центральної Америки. А на островах Середземного моря Іспанія, як слушно нагадує нам його світлість... почувала себе повною хазяйкою.

— І на Гібралтарі, мосьє,— нагадав Франко.— Непереможна армада Іспанії успішно вела морські битви і примушувала відступати флоти Туреччини і Англії.— Він міг би це саме сказати і про Францію, звичайно, але стримався заради Жака Пійо.— Якби не окремі прорахунки Філіппа Другого, не Мануель Годой з його нерозумною військовою політикою, хто знає, як виглядала б тепер карта Іспанії!

Карта Іспанії...

Франсіско Франко бачить її у думці такою, якою вона буде завтра. Головне, не повторювати помилок своїх попередників. Воювати проти цілого світу неможливо. Інша річ, коли бити ворогів поодиноці, заручившись при цьому підтримкою могутніх спільників.

Шосе гойдало машину, як на хвилях, рух був таким стрімким, що коли Еспіта жартома виставила руку, повітряний потік відкинув її назад. Франко притримував донью вище ліктіа.

— Скільки вам років, сеньйорина, що ви й досі любите бавитися?— спитав всміхаючись.

— Багато. Мені інколи здається, ваша світлість, що я прожила на світі цілу вічність. Я стара, дуже стара, сеньйор,— капризно копилила губки донья Еспіта.

— Напевне, не менше двадцяти?

— Майже.

— Щаслива пора! Але я вашим рокам не заздрю...

— Якщо не таємниця, як зрозуміти це «не заздрю»?

— Бо що жінці добре, мужчині — зле. В двадцять мужчина — це ще дитина. Пробачте, мосьє, вас я не маю на увазі. В двадцять у кавалерів більше диму, як вогню.

— Ви, звичайно, маєте на увазі іспанців, сеньйор? — кокетувала Еспіта з Франко, в той же час лукаво поглядаючи на Жака Пійо.— А ви, мосьє? Невже і ви присяднете до подібних тверджень?

— Коли вірити древнім грекам, мужчину в сорок п'ять — п'ятдесят років молоді жінки Еллади вважали найбажанішим.

Цей комплімент був розрахований на генералісимуса.

Промайнуло кілька будиночків, оточених фруктовими деревами, дорога попереду роздвоїлася. І тут раптом шофер загальмував. Всі побачили — через дорогу, сторожко озираючись, пробіг білястий, з чорним пухнатим хвостом кіт.

— Стій! — лице Франко спохмурніло.

— Приїхали?— запитала Еспіта.

Їй не відповіли.

— Сеньйор, он на лавочці сидить інвалід. Спитайте, де він одержав поранення. І нехай підійде...— наказав Франко.

Лавочка на тім боці умовної траси, прокладеної кішкою,— ад'ютант генералісимуса першим пересікає її.

Що ж, і це подвиг. Хіба не повинен підданий прикривати собою короля, якщо тому загрожує небезпека!

Винахідливість Франко нікого не одурила. Втім, його ад'ютант привів інваліда. Невисокий селянин на милиці скинув чорний трикутний капелюх.

Генералісимум вийшов з машини.

— Пінто Монкада, колишній солдат Гвардії Севиль¹. Поранений при взятті Алькасаара,— доповів ад'ютант.

— Служив у генерала Варелли?— запитав Франко.

— Так точно, ваша світлість,— невесело дивився на Франко солдат.— Ногу втратив під час третього штурму.

— Нагороджений?

Солдат витяг з кишені бронзову медаль і, скептично всміхнувшись, підкинув її на долоні.

— Оце й уся нагорода,— сказав він.

Франко строго подивився на інваліда.

— А ти... Чого ти хотів?

Солдат Пінто Монкада стояв перекобочений, спираючись на саморобну милицю, і роздумував. Хотілося, очевидно, сказати дуже багато, та не вірилося, що його вислухають до кінця. А можливо, і побоювався солдат. Хто знає, чи не образиться генерал на його слова.

— Тебе питають, чого ж мовчиш?— обізвався ад'ютант.

З машини висунулася ніжна, з рожевими нігтиками, рука сеньйорини Еспіти, в тонких пальцях вона тримала срібну монету.

— Візьми,— простягла монету інвалідові.

Він не поворухнувся. Тільки сказав глухо:

— Я не жебрак, сеньйора,— і враз рішуче обернувся до Франко, підніс голову.— Мені, ваша світлість, земельку обіцяли. Всім нам обіцяли.

— І не дали?

— Навпаки. Останню забрали. Ще й випороли багатьох наших...

— Хто забрав? Нічого не розумію.

— Алькальд². Він твердить, що земля наділена незаконно, що вона, як і раніше, буде належати герцогу.

— А! Ваші селяни займалися самочинством.

— Уряд ділив землю, сеньйор... Спеціальна комісія.

¹ Громадянської гвардії — відбірних фашистських військ.

² А л ь к а л ь д — місцевий староста.

— Який уряд? Яка комісія? — очі Франко налилися кров'ю.— Уряд ніякої землі не ділив і не збирається ділити, то згряя мадрідських демагогів і зрадників підбурювала селян.

— Он воно що,— інвалід почував стрижену голову.— Виходить, не бачити нам земельки...— скригнув милицею, схилився, ніби для поклону.— Спасибі вам, сеньйор генерал. Тепер хоч і я знаю, як воно буде. А то наші алькальда лають, на алькальда всіх собак вішають. Самому генералісимуму Франко скаржитися збираються... Спасибі, розтлумачили мені, дурному...— очі солдата мерехтіли, як у хворого на гарячку. Ось він потер пальцем медаль і враз зареготав, мов божевільний.— Мені що, ха-ха-ха... Я медаль маю... Мені і без землі, і без ноги добре... Ха-ха-ха... Дивіться, сеньйор генерал, як вона сяє, моя медаль! А моєму братові, сеньйор генерал, ще краще — йому ні їсти, ні пити не треба, ні земельки. Брата Дам'яна я поховав під Алькасаром, який йому тепер клопіт?— Побачивши, що генерал сідає в машину, безногий перестав сміятися. Кинув чорний свій капелюх на землю і простяг велику натруджену руку.— Е ні, я передумав, сеньйори. Я таки справжній жебрак, чого там! Подайте Монкада, подайте на його сиріт, на його каліцтво, на його дурну голову.

— Він втратив не лише ногу, а й розум, ваша світлість,— зауважив ад'ютант.

Франко мовчав, насуплений.

— Не можу дивитися на калік,— поскаржилася Еспіта Жаку Пійо.— Пригадуєте, в древній Спарті знищували німечних ще в колисці. Це було, звичайно, дико, але калікам не місце серед здорових людей. Вони псують настрій... Іспанія має Марокко, острови. Чому б не створити на котромусь резервацію для всіх покалічених? Годувати їх, забезпечувати необхідним.

— Але ж у кожного інваліда є родина, сеньйора. Дружина, діти. Ваша ідея потребує уточнення. Що з ними робити?— Жак Пійо, питаючись, дивився не на Еспіту, а у віконце, тому що очі не підкорялися його волі так, як підкорявся голос, і показувати їх цим людям тепер було б нерозсудливо.

— Родинам видати грошову компенсацію,— легко вирішила і цю проблему вихованка ватиканського банкіра Ярари.— Гроші найкраще виліковують душевні рани черні...

— Але на війні, сеньйора, інвалідами стають не тільки солдати. Так само, як цей Пінто Монкада, без ноги може залишитися офіцер, генерал, тоді як?

— Благородна людина не буде хизуватися каліцтвом, мосьє. Достаток дасть їй можливість створити собі власну резервацію, де завгодно. Можливо, он і в тій білій віллі живе інвалід. Але ні ви, ні я ніколи з ним не зустрінемося. Яке мені діло до нього! Благородство ховає свої болячки, соромиться їх. А чернь... Ви бачили, мосьє, дерев'яну ногу цього Пінто? Вона навмисне так зроблена. Велика, незграбна, навіть не пофарбована. Фі.

Франко ніби прокинувся від сну. Він погладив руки Еспіти.

— Той, хто гостро бачить потворне, сеньйора, особливо глибоко відчуває прекрасне. Ні, це не комплімент. У вас витончений смак... Все, що не радує око, викликає у вас протест, правда? Ну от. Бог не помилився, створюючи вас жінкою. — Франко поглядом пестив донью. — Саме такою я уявляв ідеальну супутницю мужчини в цьому далеко не ідеальному світі. Бачити тільки те, що радує. Це ж релігія вищих верств суспільства! Ви, сеньйорино, достойний ангел-охоронець цієї релігії, за яким, сподіваюся, підуть без вагань. Чи не так, мосьє?

Жак Пійо кивнув головою.

— О! Безперечно. Тим більше, коли «ангел» сам виглядає як аргумент.

Еспіту схвилювало висловлене французом порівняння. Але ще більше подобалося Еспіті те, що Франсіско Франко — суворий диктатор, як про нього говорив навіть сам Таккі Ярара, визнав за нею, Еспітою, незаперечне право бути «янголом». «Начувайся, Жак Пійо! У тебе, здається, з'явився грізний суперник!»

Франсіско Франко ненароком висловив свою заповітну думу про панування над світом. Назвав Сіцилію, Неаполь, Нідерланди як споконвічні іспанські землі. Він хотів би володіти світом і вже потім... всім іншим. Еспіта була скромніша у своїх бажаннях. Вона мала все, що давали гроші. І чому б не задовольнити їй і ту примху, яку люди називають коханням?

Егоїзм Еспіти Ярари не мав, здається, ніяких меж. Сьогодні він одкрився Жаку Пійо ще й з нового боку, викликавши змішане почуття гніву й жаху. До якої, справді, потворності можна дійти! Вісімнадцятирічна

донья наполягає на праві «здорових людей» створювати резервації для калік, щоб вони не псували «пейзажу». Її душу не тривожать роздуми про те, чому і звідки каліки. Пінто Монкада і тисячі подібних — для неї лише непотріб, покидьки життя. І це Франко називає релігією вищих верств суспільства! А втім, можливо, «вищі верстви» сповідають таку «релігію»?! Можливо, донья Еспіта Ярара справді заслуговує бути апостолом подібної релігії вже хоча б тому, що вона висловлює одверто те, що інші лише носять у своїх чорних душах?

Бездонна і безмежна прірва лежить між «вищими верствами» і народом Іспанії. Кого ж вона, зрештою, поглине?

Запрошення Франсіско Франко поспідати з ним було для Жака Пійо трохи несподіваним. А Еспіта? Вона аж засяяла вся! Якже! Бути гостею диктатора Іспанії! Мастай Саккеті, Кресенсіано, ігуменя кармелітського монастиря — всі, всі служили Франсіско Франко. Він був для них надією і богом. Одній Еспіті випала така честь — бути його гостею. Отже, кішка, що перебігла дорогу і примусила генералісимуса зупинити машину, для неї особисто була доброю прикметою.

Жак Пійо нагадав генералісимусу, що тлумач з машиною шукатиме їх у Сьюдад-Родріго.

— Нехай це вас не турбує, — заспокоїв француз генералісимус і подивився на свого ад'ютанта. Той зрозумів, чого від нього треба. Вийшов з машини. Відразу ж з гайка вискочив офіцер в поліцейському мундирі — вони про щось тихо поговорили. Офіцер козирнув.

І знову стелилася безлюдна дорога. Ліворуч густі гаї, праворуч — річка. В садах біліють палаци. Ріка з кожним кілометром стає ширшою, могутнішою, це вже не ріка, а лиман. Ось попереду виник казкової краси зелений острівець. В кучерявому обрамленні кипарисів білостінна вілла з вежею, схожою на вежу толедських знаменитих воріт — Пуерто-дель-Соль.

Ажурний ланцюговий міст веде на острівець, і при появі машини генералісимуса два солдати у формі королівської гвардії, які охороняють його, завмирають на місці. Якби не очі, які стежать за машиною, можна було б подумати, що солдати неживі, що вони відформовані з гіпсу.

Міст ще розведений. Повільно іде машина, і так само повільно, врочисто опускається, зустрічаючи їх, широка

металева панель... Ось вона стала нарешті на своє місце, голуба прірва зникла. Колеса прошурхотіли по панелі, і шофер дав газ.

Кипариси, квіти. І поруч — лимонні дерева. Скульптурні постаті Венери і Аполлона. Мармуровий гном з кошиком живих троянд на плечі. Лави з білого мармуру, виточені італійськими майстрами. В глибині за деревами видно позолочені пруті кліток.

Ось він, земний рай. Резервація, де не зустрінеш Пінто Монкада і взагалі нічого такого, що може зіпсувати «пейзаж» або викликати гидливість. Навіть слуги не потрапляють на очі, все тут ніби робиться само собою, все живе і дихає з ласки бога, його турботами.

24

Двос вершників з'явилися в кінці алеї. Побачивши їх, Франко зробив знак шоферові зупинитися. Відразу один з вершників спрямував свого коня до машини, тоді як другий навпаки стримав свого.

На арабському скакуні, який наближався, сиділа молода красуня. В замшевих бриджах і зеленому оксамитному камзолі, вона нагадувала підлітка з іподрому. Чорні кучері хвилями спадали на округлі плечі, підфарбовані губки пашіли вогнем. Ніби загіпнотизований, Франко пішов назустріч вродливій амазонці; кінь під нею грайливо підтанцьовував... Ось амазонка зупинила його і, кинувши повідок, з легкістю циркового наїзника стрибнула на землю. Та, очевидно, все було добре розраховано: генералісимум опинився поруч — ніжка красуні так і не торкнулася землі. Руки в білих рукавичках зімкнулася на його шиї, пахуче волосся лоскотливо закрило йому очі... Він завмер, забувши, здається, про все на світі. Але ні, не про все. В машині були непотрібні свідки. Франко тільки крадькома поцілував гарячу щоку і щось прошепотів. Красуня озирнулася, очі її зустрілися з іншими жіночими очима — холодними і презирливими, ніби сповненими отрути. Амазонка здивовано кліпнула віями...

— Я запросив до нас гостей, Енрікетто, — мовив Франко, відпускаючи від себе красуню. — Привітайте вельмишановну сеньйору Еспіту та її друга. Знайомтеся, мосьє. Це моя племінниця Енрікетта.

Той другий вершник, що не насмілювався супроводжувати Енрікету, свиснув, і кінь Енрікети слухняно пішов до нього. Енрікета поважно хитнула головою, вітаючись з гостею. Так само стримано відповіла їй і Еспіта. З першої ж хвилини між ними виникла незрозуміла неприязнь, і це помітили і Франко, і Жак Пійо. Особливо відверто демонструвала свою неповагу до «племінниці» Еспіта, — вона не подала їй навіть руки.

Франко зробив вигляд, що не помічає цього. Відпустивши машину, він запропонував пройтися до вілли пішки. Жак Пійо запитав сеньйорину Енрікету, чи володіє вона французькою мовою. Одержавши позитивну відповідь, відразу ж почав висловлювати своє захоплення чудовою природою острова і всім тим, що бачив. Час від часу звертався і до Еспіти, але сьогодні вона була поганою співбесідницею. Ні тропічні дерева, ні екзотичні птаці в клітках, ні навіть білка-побігушка в колесі не цікавили Еспіту. «Невже правда, — з іронією подумав Жак Пійо, — що двом красуням тісно під одним небом?»

Ліворуч, у гущавині, при самій землі ховалася якась споруда, і коли вони порівнялися з нею, Енрікета раптом зупинилася.

— Ваша світлість, — звернулася вона до Франко. — Ви забули нашу умову.

— Ні, не забув, — повеселішав Франко. — А ви готові? Ну що ж, коли так, гості будуть свідками вашого фіаско.

— Моєї перемоги, — мовила Енрікета, зиркнувши скося на Еспіту.

— Племінниця вчиться стріляти, — пояснював Франко Еспіті і Жаку Пійо. — Минулого разу ми билися об заклад. Та ось ходімте, прошу вас. Кілька хвилин, і Енрікета змушена буде визнати себе переможеною. Я певен.

Несподівано для Жака Пійо Еспіта перша дала згоду подивитися, як стріляє «племінниця» його світлості.

Споруда виявилася просторим тиром. Енрікета увімкнула електрику, і стало видно мішені в протилежному кінці, килим для стрільби лежачи, кілька пристроїв для націлювання. Дві дрібнокаліберні гвинтівки з пневматичними затворами лежали на столику.

Енрікета взяла одну з них, перезарядила.

— Стріляю в море! — вигукнула вона і натисла на гачок.

Червоним спалахнула лампочка. Металевий море зник.

— Прошу до мішені, ваша світлість, — торжествуючи, мовила Енрікета і переступила бар'єр. Франко пішов услід за нею.

Моро — це марокканець, зроблений з бляхи, намальована лялька у білій одежі, але з чорною шкірою. На грудях у ляльки чорні і білі кола, як на звичайній мішені. Мішень покрита тонкою восковою плівкою, і тому на ній добре видно слід кожної кулі.

— Вам можна позаздрити, Енрікеті! Куля влучила цій чорній мавпі просто в серце... Визнаю себе переможеним, — Франко взяв руку Енрікети і поцілував рожеві пальчики. Вів її, немов церемоніймейстер, через увесь тир. — Може, і ви хочете спробувати, сеньйорино? — запропонував Еспіті з таким виглядом, ніби нацьковував її на свою «племінницю».

І знову Еспіта здивувала Жака Пійо.

— З радістю, але я погано бачу білий і чорний кольори. Найкращий колір для мене — зелений. Тільки в зелений я влучаю більш-менш пристойно. — Еспіта торкнулася рукою до камзола Енрікети. — Ось у такий.

Мить вагання, і вже Енрікета залишилася без камзола. Побігла до мішеней, розмахуючи зеленою оджею. Виклик прийнято!

Гвинтівка Еспіті не сподобалася. Маленький револьвер, добутий із сумочки, блиснув у руці Еспіті, і вона так само голосно, як раніше Енрікета, вигукнула:

— Стріляю в зелений камзол. Бачте гудзик, вважайте, що то серце!

Гримнув постріл. Запахло порохом. Енрікета поблідла, їй навіть звідси видно було, що гудзик зник. Все ж пішла разом з іншими до мішені.

Так, Енрікета не помилилася. В тому місці, де блискотів гудзик, чорніла дірка. Куля, послана гостею, пробила не тільки камзол, а й море.

«От і добре, — подумав Франко. — Вони поквиталися і знають тепер ціну одна одній».

Ніби з-під землі з'явилися озброєні люди. На обличчі офіцера, що привів їх, застиг переляк.

Франко всміхнувся.

— Нічого особливого не сталося.

Енрікета тепер поглядала на сеньйорину з острахом, але остання вже не пропікала її своїми гострими очима. Наївна помста виявилася кращими ліками для Еспіти, вона почувала себе певніше, ніби в чомусь таки підкорила цю «племінницю».

Франсіско Франко слідкував за кожним рухом Еспіти, і тільки коли вона поклала револьвер в сумочку, дістав ручку і якусь книжечку. Це були банкові чеки. Навкіс підписавши чек, передав його Енрікеті.

— Розраховуюся при свідках. Ось вам мій програш. Ви скоро зовсім розорите Іспанію, дорога племіннице.

Енрікета взяла чек і відразу сховала його за... панчою. Це для всіх було несподіванкою. Навіть струнка ніжка Енрікети, яку вона ненароком показала, не виручила її перед Франко — він спохмурнів і одвернувся. Можливо, згадав інші часи, коли бачив її на маленькій сцені кафешантану в Бургосі. «Дивно, — подумав Франко, — як довго вона не може позбутися своїх звичок».

А Еспіта тепер остаточно пригадала, де бачила вона «племінницю», й, одверто кажучи, раділа. Насмілився ж Франко запрошувати її, Еспіту Ярару, в одну компанію з подібною дамою! Тепер нехай тішиться.

Після деякого замішання Франко ще раз запросив всіх у віллу.

Еспіта навмисне трохи відстала з Жаком Пійо.

— Раніше сеньйора Енрікета лише танцювала на столиках. Тепер в її репертуарі верхова їзда, влучання в моро... Кожен прогресує, як може!

— Хіба сеньйора артистка? — поцікавився Жак Пійо.

— Кафешантанна... — тихо відповіла йому Еспіта, і очі її в цю мить злостиво блиснули.

— А ви не помиляєтеся? Хіба це можливо? Племінниця самого генералісімуса і раптом... Ні, не повірю...

— Племінниця?! — Еспіта саркастично розсміялася. — Таке вигадали. Наївний ви, мосьє Жак! Подібних «племінниць» в іспанських містах можна знайти за гроші скільки завгодно. Фі...

Сором'язливість ніби зовсім не знайома Еспіті, завжди з якимсь особливим присмаком говорить донья про явища, які лежать по той бік здорової моралі, характеризують людське падіння. Говорить і не червоніє. Говорить, заглиблюючись в подробиці, і її «фі» звучить не гнівно, а як завчений спеціально для подібного випадку

«приспів», як пустопорожнє брязкальце, що згадується лише «для годиться». Сама вона, бачте, чиста і тому має право на оте «фі». А якими б очима дивилися на Еспіту дівчата з Біликів, коли б чули ті перла цинізму, що часто звучать з її гарненьких вуст!

Камердинер широко розчинив перед ними двері, і всі опинилися в просторій вітальні з вікнами на річку. Легкі меблі надавали кімнаті вигляду салону якогось туристського судна чи готелю на півдні країни, де майстри охочіше користуються бамбуком та лозою, ніж твердими породами деревини. В салоні жодної картини. Та вони й не потрібні. Від самої підлоги і до стелі вікна. Вся кімната здається скляною. І за склом — живі картини: гай, луки над річкою, голубі води Тахо. Видно, як ширяють над хвилями гострокрилі сизуваті птахи.

Довгий стіл займає половину кімнати, в кришталевих вазах китиці пахучого винограду, ранні яблука. Кришталеві бокали на тарілочках. Кришталева люстра іскриться, блискотить від дотиків сонця. Ось з дверей, замаскованих дзеркальним склом, з'являються двоє хлопчиків-служок. Обличчя і руки чорні. Моро! Вони рухаються безшумно, підносячи гостям бокали з холодним лимонадом. В бокалах плавають сріблясті і зовсім прозорі шматочки льоду.

Енрікета почуває себе хазяйкою. Вона люб'язна навіть з Еспітою — садить її у глибоке крісло проти вікна, пропонує подивитися альбоми: Еспіті — фотографії знаменитих торреро, Жаку Пійо — краєвиди Іспанії. Юні моро добувають звідкілясь кольорові опахала і починають махати ними над Еспітою і Жаком Пійо. Приємні пахощі розливаються по кімнаті, солодкуватий холодок ніжить вуста, ніздрі. Маленька ніжна рука Еспіти погладжує оксамитне бильце крісла, ніби воно живе.

Ось вони вже зовсім самі у вітальні, коли не брати до уваги двох моро.

— Я хочу винограду, мосьє Жак, — ліниво просить Еспіта.

— О, ваше бажання так легко вдовольнити. — Він підносить їй ціле блюдо.

— Поділимося? — простягла до нього виноград в обох руках. — Я щось загадала.

Жак Пійо бере ту китицю, що в лівій. Еспіта радісно посміхається.

— Ви, я бачу, задоволені?

— Дуже. Загадане здійсниться.

— Що саме?

— А ви хочете знати? — раптом запитує Еспіта. — Хочете? — збуджено дивиться вона йому у вічі. — Я загадала... Чуєте, мосьє Жак, загадала на вас. Чи ви нарешті хоч сьогодні, хоч за мій влучний постріл поцілуєте мене? Я вас у цю хвилину не бачу, мосьє, і тому, тому мені не соромно признаватися... Енрікета одержала свій виграш, а я хочу одержати свій.

Хто знає, чи розуміють моро французьку мову, але раптом вони складають свої опахала і... зникають. Еспіта продовжує сидіти з заплющеними очима, вона чекає.

І Жак Пійо таки цілує її. Не в губи, а в щоку. Та це для нього, власне, однаково. Він просто виконує нелегкий обов'язок. Відмовити Еспіті він не може, як не може ось зараз звільнитися від її несподіваних обіймів. Мить — і вже гарячі губи Еспіти впиваються в його губи.

— Ось так. Ось так, — чує Жак Пійо шепіт Еспіти. Вона шаленіє від задоволення, вона прихиляє його лицем до своїх грудей, забувши, здається, про все на світі. — Мій... мій... — і знову поцілунки, поцілунки, поцілунки.

Жак Пійо одривається нарешті від неї. Він розгублений. Йому соромно і незрозуміло. Щось диявольське є в цій красивій доньї, щось... спокусливе в цьому її свавіллі. Ні, більше ніколи, ніколи він не дозволить доньї Еспіті подібних жартів!

Їй, очевидно, не подобається вираз його обличчя, цей втуплений в землю погляд, і Еспіта підхоплюється, як ужалена.

— Ви... сумуєте? Невже за Енрікетою? — І вже ніздрі доньї Еспіти біліють, робляться тоненькими, тремтливими — вона обурена.

Жак Пійо уже трохи знає цю особу. Вона, як погода в березні. Егоїзм, доведений до обожнення свого «я». Здатність захищати це «я» всіма засобами, до того ж без особливих роздумів про наслідки. «Я не звикла відмовляти собі ні в чому». Що ж, езуїти, які протягом років і років опікали донью, зрештою домоглися свого. Бо хіба саме езуїтство не є проявом найвищих форм егоїзму? Між езуїтами і їхньою вихованкою одна і то неістотна різниця — там все робиться під фальшивою вівіскою бога, тут — присутнє «я». В племінниці прелата

Ярари — жодної віри, ніяких своїх поглядів на події, у вирі яких опинилася країна. Кров Іспанії — чужа їй, як і кров земляків — італійських солдатів, кинутих бездумно у вогонь чужої громадянської війни. Щось залишилося, правда, в Еспіті від італійки — в зовнішності, в темпераменті, але то зовсім незначне, нестійке, неістотне, як хвіст пуголовка; дайте час — і він відпаде, а пуголовок перетвориться в звичайнісіньку жабу.

— Ми тут не самі, сеньйора. — Жак Пійо відходить до стіни, за якою повільно тече Тахо. Сваритися з Еспітою, щось доводити їй — пусте діло. Яка є, такою і залишиться. Але йому потрібна її приязнь... Хіба не попереджав теніенте Чароль, як корисно мати поруч віддану людину з «їхнього» середовища — це ж кращий громовідвід. Отже, зберегти пристойні або навіть дружні стосунки, зберегти обов'язково!

Тільки-но вона пристрасно цілувала Жака Пійо... А потім ревниво нагадала про Енрікету. І зараз, хоч як презирливо донья поглядає на Жака, десь у глибині її очей жевріє надія: Жак зрозуміє все і підкориться. Ось у чому річ! Добре. Заради справи він заспокоїть красуню. Те, що він зараз скаже їй, не покладає жодного обов'язку на Петра Котка з полтавського села Білики, — з нею розмовлятиме Жак Пійо, француз на іспанській службі, чи то пак на службі у генералісімуса Франко.

— Змушений признатися — ви двічі здивували мене. Спершу відчинили плебею золоті ворота, а потім передумали і покарали його за спробу увійти до раю. Несправедливо так жартувати.

В цю хвилину Жак Пійо виглядав, очевидно, вже не так, як тоді, коли вирвався з обіймів Еспіти, — він не був ні розгубленим, ні суворим. В світлих очах світилася меланхолійність, характерна для закоханих. Якщо в голосі звучали непевні нотки, їх можна було пояснити легко і просто: «Я ваш, сеньйорино».

«Ага! — блиснули переможно очі Еспіти. — Ти хотів би бути моїм, та я ще змушу тебе трохи постраждати, як страждала я...» Вона не сказала йому цього, тільки зітхнула глибоко і почала розглядати альбомні фотографії.

Дзеркальні двері знову відчинилися, і першою увійшла Енрікета, а за нею — Франко. Енрікета вже встигла переодягтися. На ній старовинне іспанське вбрання — барвисте, розшите бісером. Легкі, виплетені з шовкової

тасьми черевички. Клітчаста, широка, як дзвін, спідниця ледь-ледь закриває коліна, в руках чорна з червоними і зеленими квітками хустка, у волосі червона троянда.

Енрікета кидає лукавий погляд на Жака Пійо, потім вибачливий на Еспіту. Ні, Енрікета не вважає Еспіту своєю суперницею, ніскілочки! Вона певна за себе, за неперевершену свою красу.

Енрікета щебече, як пташка — цвірінь, цвірінь. Важко відразу зрозуміти, чого вона хоче від Еспіти, куди запрошує. Тільки генералісимум роз'яснює їй, в чому річ: в сусідній кімнаті подано сніданок і на гостей чекає тільки-но принесений з льоху багаторічної витримки херес.

Енрікета веде всіх, пританцьовуючи. Звідкись ллються звуки музики; мелодія схожа на вальс, але в ній є і такти іншого, бадьорішого танцю. Чути перебори струн, глухе цокання кастаньєт.

Зала в східному стилі. Низенька канапа і такі ж низенькі стільці. Понад стінами кольорові ліхтарики. За ширмою — музиканти. Сніданок подано на чотири персони, за кожним стільцем служка-моро. Однаково одягнуті, однакового зросту, як близнята-брати. В кутку чийсь бюст. Білий халат, біла чалма на голові. Ага, це «паша» — Франсіско Франко, генерал-губернатор Іспанського Марокко! І ці хлопчики-служки, очевидно, привезені ним з губернаторства, як і меблі, і мавританські ліхтарики.

Стогнуть, рокочуть гітари. Похитується з келихом янтарного хересу в руці Енрікета, — мелодія сирильї¹ заворожила її. Ось Енрікета млосно заплющує очі і починає тихенько наспівувати. Одне слово все частіше повторюється в пісні. «Ай-яй-яй, Сантандер, ай-яй-яй, Сантандер», — уболіває Енрікета, підкоряючись своїм почуттям. «Ай-яй-яй, Сантандер!» — вигукує вона розпачливо, коли за ширмою озиваються кастаньєти, сповнюючи залу звуками, що нагадують цокання каблуків.

Франко помічає цікавість на обличчя свого біографа.

— Це пісня про місто на півночі Іспанії, мосьє Пійо. Енрікета там народилася.

Мосьє вдячно нахилиє голову і дивиться на Енрікету. Тепер вона йому трохи більше подобається; щось ніжне, душевне вчувається в голосі Енрікети, особливо коли

¹ Сириль я — танець з хусточкою.

вона повторює мелодійний приспів, де кілька разів є те слово «Сантандер». В якусь хвилинку здається, що і гітари за ширмою, і Енрікета тут біля столу плачуть. Та це триває недовго, знову зринають веселі звуки, знову галоп, вицокують підбори з підківками, і слово «Сантандер», промовлене співачкою, вже не печалить, а веселить.

Жак Пійо розуміє окремі слова... Йдеться про розлуку, кохання, вірність, про місто, де залишилася її коліска.

Нарешті пісня кінчається. Енрікета завчено посміхається до «публіки» і бере піднесений Жаком Пійо келих.

— А ви любите своє місто, мосьє? — раптом запитує Енрікета в Жака Пійо. Його увага до неї сподобалася Енрікеті.

Чи любить він своє місто? Що ж, Білики, звичайно, маленькі, це зовсім не місто. Але як можна не любити рідну землю, рідне небо, рідне повітря? Як можна забути людей, в яких навчився вимовляти перше слово, навчився жити! Ті Білики, де залишилася і чекає на нього мати, де Наталія Залка...

— Я корсіканець, сеньйорино. І своїй Корсіці я залишуся вірним до останнього подиху. — «Своїй Корсіці». Хіба хтось зверне увагу на це «свій».

Енрікета нагадала генералісимуму:

— Скоро день мого народження, ваша світлість.

— В червні? Справді, я пам'ятаю.

— Двадцятого червня, ваша світлість.

— Двадцятого? — Франко обвів всіх промовистим поглядом, склав руки на грудях. — Ми візьмемо Більбао і тріумфальним маршем вирушимо на Сантандер. Я подарую вам Сантандер, Енрікетю, до дня народження. Чого б це не коштувало.

Вона хитнула красивою голівкою:

— Спасибі, ваша світлість.

Еспіта сказала:

— Мої співвітчизники ідуть вам на допомогу, ваша світлість. Ще сто тисяч італійців.

— О, сеньйорина досить добре поінформована! — посміхнувся генералісимум. — Я дуже вдячний його світлості Муссоліні... Але дуче не зовсім уявляє собі, що таке Іспанія 1937 року. Десять разів по сто тисяч — ось що нам потрібно тепер для розгрому червоних.

— І якщо вам їх не дадуть, в Сантандері ще довго хазяйнуватимуть червоні? — насупилася Енрікета.

— Мої плани, як вам повинно бути відомо, — строго подивився на Енрікету Франко, — здійснюються незалежно від чиєїсь допомоги. Пригадайте ніч, проведену в Бургосі.

— О! Я добре пам'ятаю, ваша світлість! Ви так чудово передбачили тоді хід подій! Ви зробили тоді свій шах і мат! Я побачу рідне місто, відшукаю матусю. Вип'ємо за шах і мат, ваша світлість!

Енрікета раділа, як дитина. І вона таки справді нерозумна дитина. Жак Пійо, який чув від Еспіти, ким Енрікета була, прекрасно розумів, що не від багатства, не від розкоші пішла вона спершу в кафешантан, а потім в наложниці до Франко. Ні молодість, ні таланти — а вона чудово співала іспанські пісні — не забезпечували їй, очевидно, чесного шматка хліба; через падіння лежав шлях сантандерської красуні до свого химерного «щастя». Тепер вона мала багатого, могутнього коханця і більше нічого не хотіла знати. Банкові чеки, виписані ним, лежали за тонкою панчохою і лоскотали Енрікету, кликали її в Сантандер, де своїм багатством можна буде похвалитися перед матір'ю!

До кінця сніданку Жак Пійо мовчав, прислухаючись до незнайомої мелодії. А вона й справді тривожила серце, нагадувала про щось далеке і неповторне. Це була, як він розумів, музика іспанського народу, прекрасний витвір його генія, музика, що через покоління прийшла в сьогодні живою і свіжою, прийшла, щоб сказати людям так багато. Оркестр грав за ширмою, і музиканти не бачили Енрікети, але сама вона, здавалося, диригувала ними. Саме вона, Енрікета з Сантандера... І все, що грали потім музиканти, було їй знайомим, до кожної мелодії в неї знайшлися слова і жести... Франсіско Франко масними очима поглядав на високу і трепетну груди Енрікети, на її ніжки, що притопували в такт музиці, на її запашіле од вина і музики лице. Він дивився на неї, як на свою іграшку. Дивився і, може, порівнював Енрікету з доньєю Еспітою, яку теж встиг оцінити оком знавця. Жак Пійо принаймні перехопив кілька таких красномовних поглядів іспанського диктатора.

Години через дві на прогулянці в парку він сказав щось про генералісімуса, як про мецената. В Марокко Жак Пійо знав багатьох французьких офіцерів і генера-

лів — вони більше любили вино і рулетку. Він, Пійо, здивований тим, як добре його світлість підбирає репертуар, тим, що генералісимумс такий чутливий до музики.

— Якщо вашому скромному слугі, — сказав Жак Пійо про себе, — пощастить колись видати іспанські нотатки, світ буде найбільше здивований саме розповіддю про ці зовсім не військові таланти вождя Іспанії.

— О, ви, мосьє, перебільшуєте мої заслуги, — не приховуючи задоволення, мовив Франко («вождя Іспанії» він прийняв безапеляційно). — Я тільки подаю думку, а Енрікета її реалізує. І робить це з більшою винахідливістю, ніж деякі генерали реалізують мої військові плани.

Жінки йшли попереду, вони знайшли нарешті якусь цікаву для обох тему. Час від часу то Еспіта голосно сміялася — Енрікета щось шепотіла їй на вухо, то, навпаки, сміялася Енрікета.

Франко запитав француза інтимно:

— Ви любите донью Еспіту, признайтеся?

— О!

— Це не грішно, мосьє Пійо. У вашому віці особливо. Я навіть хотів запропонувати вам... залишайтеся обоє моїми гостями до завтра. Га, як ви на це дивитесь?

Франко жартував? Чи справді шукав шляхів, щоб наблизити до себе біографа?

Жак Пійо сказав, що він дуже схвильований такою увагою генералісимумса до його скромної персони. Але чи сміє він, грішний, зловживати і далі гостинністю його світлості? Крім того, донья Ярара дуже хотіла показати йому, Жаку Пійо, Сьюдад-Родріго та його мальовничі околиці, де вона якось подорожувала ще з дядею!

— Ви дипломат, — сказав на те генералісимумс. — Але мені і не треба зайвих пояснень. Я сам був молодим і знаю, що обох вас кличе в дорогу... — Він солоденько посміхнувся і штовхнув Жака Пійо, спрямовуючи його в той бік, де біля клітки з орлом зупинилася Еспіта. — Майте на увазі, між іншим, на трасі між Сьюдад-Родріго і португальським кордоном є дуже пристойні венті¹.

Жак Пійо, звичайно, зрозумів натяк. Він ще раз роблено всміхнувся. Хоч книгу про Іноземний легіон і редагували жерці і поборники християнської моралі, все ж

¹ Венті — дорожні готелі.

між рядками тут і там просочувалися згадки про любовні інтрижки солдатів французького легіону. Не був винятком, очевидно, і сам автор.

Раптом Жак Пійо почув: Енрікета голосно сказала щось про... Кіда Коррераса. Він прислухався. Ага, це Еспіта розпитує про нього, про якусь фотографію, побачену нею в альбомі Енрікети.

Франсіско Франко теж почув їхню розмову.

— А я і забув, — обізвався він до «племінниці». — Для вас, Енрікето, є приємний сюрприз. Знаменитий тореро живий! Наступної неділі ви зможете його побачити на пласа де торос в Бургосі.

Пійо, почувши це, завмер від несподіванки.

Енрікета зраділа: вона дуже любить кориду! Особливо, коли беруть участь такі маестро, як Кід Коррерас, але звідки він взявся? Ходили чутки, ніби Кіда розстріляли комуністи. Енрікета зробилася веселою і так щасливо поблискувала оченятами, ніби тільки-но сталося щось особливо приємне для неї.

Інакше зустріла новину Еспіта. Якесь замішання оволоділо нею, коли почула, що Коррерас, як і вона, знаходиться по цей бік фронту. Адже севільський тореро був за її переконанням найсправжнісіньким червоним... Скільки разів говорив він їй про готовність вмерти за Республіку! А Франсіско Франко твердить, ніби Кід Коррерас знову братиме участь у кориді. І де? В Бургосі! Жартує, певне, генералісимум?

— Ваші солдати взяли його у полон, дон Франсіско Франко? — запитала Еспіта, сподіваючись почути відповідь: «Я пожартував, сеньйора».

Та цього не сталося.

— Майже. Коррерас перейшов на наш бік під час однієї операції в тилу червоних.

І знову Енрікета бурхливо висловлювала своє задоволення.

— У нього тільки мулета¹ червона, якою він дратує бика, а сам він — наш! Тореро — це тореро! Ось побачите, як він завоює Бургос на пласа де торос. Ми всі поїдемо туди, всі!

Взяла слово в Еспіти, що та обов'язково буде на кориді з участю Кіда Коррераса, і лише тоді відпустила її і Жака Пійо.

¹ М у л е т а — червоне полотнище, прикріплене до палиці.

Останнє напутнє словечко — у саме вухо сеньйори Еспіти. Остання посмішка до Жака Пійо. І помах рукою їм услід, — добропорядний, як і личить племінниці самого Франсіско Франко.

Гримить під колесами залізний міст. Гримить і подзенькує. Отак подзенькують ланцюги на бранцях, що заповнили нині в'язниці Іспанії.

25

Біля переправи машину зупинили італійські легіонери. Далі, пояснили вони жестами, їхати заборонено. Та почувши голос молодой сеньйори, яка заговорила до них чистісінькою італійською мовою, легіонери пом'якшали. Один з них, високий і худий, показав сеньйорі на будиночок під олівами.

— Зверніться до нашого офіцера, сеньйора. Капітан Терачіні робить інколи винятки. Якщо вам, звичайно, неодмінно треба на той бік.

Це зупинка не дуже сподобалася Альваро Відалю.

— Може, повернемо назад? — запропонував він Жаку Пійо.

— Пізно. Тільки викличемо підозру, — Пійо дістав свою штабну перепустку, передав Еспіті. — Покажіть йому.

— Ні. У них свої закони, свої перепустки, це ж італійці, — Еспіта енергійно штовхнула дверці. — Де ж капітан? — спитала в легіонера. — Обов'язково йти до нього?

Очевидно, тон, яким запитувала сеньйора, справив враження. Високий легіонер глянув на Жака Пійо, на машину. Потім осмикнув попелястого кольору мундир.

— Я доповім йому, сеньйора. Не знаю тільки, чи капітан вийде. У нього гість.

Тепер і Еспіта побачила зелений «пакард» біля будинку і шофера на траві. Він лежав горілиць і щось насвистував. Прислухавшись, Еспіта відмітила, що в нього неабиякий талант. Звуки лилися вільні і чисті, і їй відразу згадався вечір в Саламанці, коли після чудової вечері Мастай Саккеті катав її по нічному місту. Він був тоді напідпитку і без кінця примушував свого водія висвистувати неаполітанські мелодії.

Легіонер тим часом зник у будинку. Еспіта походжала біля машини, поглядаючи то на свій годинник, то на шофера. Він зацікавив її. Невже шофери італійських офіцерів мають однакові здібності!

Нарешті легіонер з'явився. Він ховав очі і не поспішав, здається, до Еспіти. Еспіта прикусила губу, догадуючись, чим скінчилася для легіонера зустріч з капітаном Терачіні: його вилаяли, звичайно, і вигнали. О, ганьба! Навіть не поцікавилися, за кого просив легіонер.

Еспіта Ярара рішуче стисла кулачки.

— Капітан зайнятий, сеньйора, — розводив довгими руками легіонер.

— Ви навіть не говорили з ним? — Зрозумівши, що легіонер правди не скаже, Еспіта кинулася до будинку. Образа душила сеньйору. Скільки років живе вона в Іспанії, і ніколи ніхто не перепиняв їй шляху! А тут свої, італійці, поводяться з нею, як дикуни. Або ні, вони її саму мають за дикунку, неначе знаходяться не в цивілізованій країні, а в колонії! Якийсь офіцерик дозволяє собі...

Еспіта опинилася в маленькому передпокої, перетвореному в канцелярію. Веснянкуватий, з гострим носом офіцер щось диктував легіонерові, який примостився з друкарською машинкою біля вікна, ще один офіцер напівлежав на канапі, смокчучи сигару.

— Хто впустив? У чому справа? — одірвався від роботи веснянкуватий, холодні байдужі очі його без особливої цікавості розглядали Еспіту.

— Мені потрібен капітан Терачіні, негайно, — з гідністю мовила Еспіта.

— Негайно? — перепитав офіцер, трохи здивований тоном незнайомої сеньйори.

— Де він? — Еспіта зробила крок до дверей, за якими чулися голоси.

— Е ні, так не можна, — заступив їй шлях офіцер. — Я повинен спершу доповісти.

— Тоді доповідайте, — не давала йому опам'ятатися сеньйора. — Скажіть, що піддана його величності короля Італії сеньйора Ярара горить бажанням мати аудієнцію.

Офіцер почухав ніс, подивився на двері і двічі постукав по них пальцем.

— Ну! — почувся хрипкуватий бас. — Якого біса!

Капітан відчинив двері і зник за ними. Через хвилину він вже знову був на цім боці, а за дверима гримів, як порожній цебер, розлючений голос:

— Всіх під три чорти! В шию. Ніяких підданих!

Еспіта, скориставшись розгубленістю офіцера, штовхнула двері.

Запах міцних сигар і вина вдарив їй у ніс, через сизуватий дим, що наповнював кімнату, вона ледве розгляділа круглий стіл, пляшки на ньому і... червоне пітне лице Мастая Саккеті. Приземкуватий, огрядний капітан перехилився до нього через стіл, тримаючи в кожній руці по пляшці.

— В шию! — механічно повторив капітан, не поглянувши навіть, хто там знову рипнув дверима.

Але Мастай Саккеті уже побачив Еспіту.

— О, яким вітром! — простяг обидві руки і пішов так їй назустріч.

Капітан стояв не зовсім твердо, і вино лилося з пляшок просто на стіл.

— Яка несподіванка, капітан! Ні, мені просто сьогодні щастить! — радів Мастай Саккеті, не помічаючи, якими очима дивилася Еспіта на капітана Терачіні. — Уявляєте, сеньйора. Годину тому зустрів друга по військовому коледжу, а тепер ось ви... але спершу познайомтеся.

Свого прізвища Еспіта не назвала. Вона ненавиділа цього банькатога Квазімодо, який тільки-но так негідно поведився. В її вухах ще й досі дзвеніло: «Під три чорти! В шию!» З таким хамом Еспіта Ярара не хотіла мати нічого спільного.

— Ми дуже поспішаємо, — обернулася вона до Мастая Саккеті. — А нас чомусь не пустили через переправу.

— Ви знову, мабуть, з тим французом? — догадався колонелло Саккеті і посміхнувся. — Ой, не вигідну партію вибрали ви, сеньйора. Не пустили, кажете, далі! Так вам і треба!

— Ви ніби радієте, що нас не пустили?

Колонелло не заперечував — радіс. По-перше, Еспіта промчала б, як вихор, і вони так і не побачилися б. А по-друге, це дуже добре, що італійські легіонери підкоряються тільки своїм офіцерам. Там, де стоїть озброєний італісець, — хазяїн дуче і він. Інакше війни не виграєш. Мастай Саккеті і за себе, і за капітана Терачіні пробається перед Еспітою — для неї, звичайно, всі шляхи відкриті.

— При одній умові, — обізвася капітан Терачіні, пересуваючи ближче до Еспіти стільця. — Маленьку чарочку зі мною для знайомства.

Еспіта подивилася на Саккеті, потім на капітана, який всім своїм поглядом стверджував, що тепер він готовий служити сеньйорі ціле життя.

— Я не одна, — нагадала Еспіта.

— О, ми повинні бути джентльменами, капітане. Там у машині француз, який на службі у генералісимумса. Оригінальна людина. Зовсім молодий, а побував і в Іноземному легіоні, і ще хтозна-де... Сеньйора не відпускає його від себе ні на крок.

— Облиште, Мастай, ваші жарти!

— Іду! Вже іду. А ти, капітане, подбай про святу водичку... — Мастай Саккеті одним духом вихилив решту вина, яке було в його бокалі, і, погладивши руку Еспіти, вийшов.

Еспіта опустила на стілець і очима, сповненими цікавості, вивчала свого земляка, капітана. Вона дивилася на нього так, як дивляться звичайно на новий екземпляр рідкісної тварини у зоопарку. Терачіні справді заслужував на подібну увагу. Присадкуватий, з великою головою і високим лобом, капітан Терачіні нагадував скоріше різника з бойні, ніж офіцера. Було загадкою, як такого прийняли в коледж. Дивувало Еспіту і те, що Мастай Саккеті не соромився називати капітана Терачіні своїм другом і навіть був з ним на «ти». Вона подумала, що не слід посилати за кордон таких потворних людей, як цей Терачіні, бо вони одним виглядом своїм дискредитують націю. Тільки горба йому не вистачає, а то точнісінько тобі Квазімодо!

Мастай Саккеті виявився стопроцентним джентльменом, він запросив не лише «французика», а й тлумача.

Еспіта торжествувала. Кілька хвилин тому її супутникові здавалося, що хтось може зірвати подорож, що далі шлях для них закритий. Та варто було за справу взятися їй... Тільки одна вона продемонструвала наполегливість, і ось мета досягнута. Той самий капітан, який не хотів ні з ким розмовляти, прислуговує їм власною персоною. Звичайно, Еспіта розуміла, яке значення мала в даному разі присутність тут колонелла Мастая Саккеті, та зрештою і без нього вона не збиралася капітулювати перед цим квазімодоподібним.

Пили монтилью і херес. Мастай Саккеті все підливав та й підливав собі і Жаку Пійо, а капітан Терачіні дбав про себе сам. Лице його з кожною новою порцією вина червоніло все більше, здавалося, от-от на ньому спалахне полум'я, як на перегрітій плиті.

Крізь вікно у кімнату напливав якийсь невиразний металевий шум. Скоро він посилювався, і навіть шибки у вікні затремтіли, а підлога під ногами передавала тілу легенькі часті поштовхи. Мастай Саккеті відсунув стілець. Не зовсім певною ходою наблизився до вікна. І враз загукав на повні груди, викинувши вперед праву руку:

— Віва! Віва, Італія!

Еспіта, Жак Пійо, Альваро Відаль — всі кинулися до вікон.

Там, підіймаючи пилюку, гримотіли гусеницями жовто-зелені металеві коробки. Одні з них вже наближалися до мосту, інші скупчувалися поблизу, чекаючи, очевидно, своєї черги.

— Як їх багато! — висловлювала своє захоплення Еспіта. — А казали, генерал Франко воює без танків.

— Хіба ви не бачите, сеньйора, танки італійські, а не іспанські, — зауважив Жак Пійо.

— Наші танки! Більбао братимуть італійські танки і італійські легіонери! — гоноровито обізвався п'яний Терачіні. Він хотів теж побачити танки, але ніяк не міг одірватися від стільця.

— Танки ідуть на Більбао? — запитала Еспіта свого родича.

Саккеті кивнув головою.

— Скоро і ми з вами, якщо забажаємо, будемо там.

— Ви певні, що ми візьмемо Більбао?

— Які можуть бути сумніви, сеньйора! — знову почувся голос Терачіні. — Сотня танків це вам що? А наші свіженькі дивізії? Ми розтопчемо Більбао, як мокрицю! Б'юся об заклад, сеньйора... Ми навчимо іспанців воювати.

— Я чула, що генералісимум Франко визначив строк взяття Більбао... — згадувала Еспіта.

— Франко? Ха-ха-ха! — п'яно реготав Терачіні. — Франко, сеньйоро, не командує італійцями! А Більбао братимемо ми... Нехай Франко бере своєю фалангою Мадрид. Ми розподілили з ним сфери... Північ наша!

— І Сантандер?

— І Сантандер, сеньйоро! Ми швидко приберемо до рук всю північ.

Гуркотіли мостом італійські жовто-зелені танки. За танками рухалася моторизована піхота, артилерія. На північ, на північ...

Жак Пійо зрозумів: їхати далі немає потреби. Все ясно. Навіть коли названі капітаном цифри і не зовсім точні. Він так багато побачив на цій переправі. Бургос — ось куди треба поспішати. В Бургосі він знайде лейтенанта Чароля, і той зробить все, щоб поінформувати кого слід про Більбао. От тільки Коррерас... Невже він справді дезертирував до Франко? Зустріч з Коррерасом не передбачена його планами.

Готується рішучий наступ на півночі. Фашисти прагнуть ліквідувати весь північний фронт.

— Там, як бачите, сеньйоро, і без нас тепер багато гостей! — показав він на підрозділи італійської армії, які на машинах і в пішім строю рухалися за ріку... — Є певний ризик.

— Ви боїтеся ризику, мосьє? — не повірила Еспіта.

— Я боюся, що не встигну в потрібний час бути в Бургосі, а це накличе на мене гнів генералісімуса. Він любить точність, сеньйоро.

— Генералісімус Франко призначив вам день зустрічі в Бургосі, день, а не час.

— Ви помиляєтеся, сеньйоро. О восьмій вечора сьогодні ваш покірний слуга мусить з'явитися перед його світлістю...

— «Ваш покірний слуга», — передражнила Еспіта. — Що ви називаєте покірністю, мосьє? — вона дивилася на нього з викликом, але не сердито. Зрештою, їхати далі неможливо. До того ж після вина куди приємніше відпочити в тіні олив або на березі ріки, ніж сидіти в нагрітій сонцем машині і рухатися по кілометру на годину.

Жак Пійо не встиг відповісти, бо колонелло Саккеті раптом угледів на мосту якесь неподобство і вилаявся голосно. Там, здається, виникла бійка. В усякому разі, окремі вигуки, що долітали звідти, свідчили про серйозну сутичку. Хтось подав команду, і легіонери почали стрибати з машини, поспішаючи на виручку своїм.

Пролунав постріл. Капітан Терачіні відразу ж схопився за зброю, але не втримався на ногах і впав, перекидаючи пляшки і стільці. Мастай Саккеті побіг на місце пригоди.

Ще хвилин через п'ять від мосту відокремилася купка людей. Попереду ішов маркіз Саккеті. Двоє дужих легіонерів вели під руки, вірніше волочили по землі офіцера з чорною кучерявою головою. Офіцер белькотав щось і час від часу робив спроби вирватися.

— Боже, когось поранили! — схопила Еспіта Жака Пійо за руку.

Мастай Саккеті забув, очевидно, що в кімнаті є дама, — п'яного втягнули в кімнату і кинули на канапу. Він дивився на колонелло, на стіл з пляшками, на даму біля вікна, шмигав носом, з якого струміла кров. Потім голосно гикнув.

— Вмити! — наказав Саккеті.

Ті, що привели п'яного, хлюпнули йому трохи в лице. П'яний схопився, як ужалений.

— Сакраменто! — і поліз за зброею, але, на щастя, кобура була порожня.

Мастай Саккеті взяв повний кухоль і почав поливати йому голову.

Нарешті офіцер трохи очуняв: холодний душ зробив своє.

— Хто такий? Документи, — наказав Мастай Саккеті. Молодий офіцер силкувався зрозуміти, чого від нього хочуть.

— Документи! — заревів капітан Терачіні.

Еспіта пожаліла молодого італійця.

— Ви бачите, Мастай, кров. Його поранено.

— Не бійтеся. Не його, а він поранив. Ось у такому вигляді сидів за рулем і вривався в колону. А потім ще й пальнув з пістолета.

Очі молодого офіцера дивилися на колонелло досить зухвало.

— Хто сміє? Хто ображає італійського офіцера — три кроки вперед! — раптом скомандував він.

Як не дивно, а капітан, почувши такий наказ, схопився. Надто упевнено пролунав наказ п'яного, і другий п'яний механічно підкорився йому.

Колонелло Саккеті голосно засміявся.

— А ви таки герой! Дуже приємно було б познайомитися з вами ближче...

Офіцер скептично скривив губи і поліз до кишені. Довго шукав, потім кинув щось на підлогу.

Мастай Саккеті нахилився, підняв документи.

— О! Граф Корціні! — миттю лице Саккеті втратило всю суворість, зробилося поблажливо-веселим. — Ви ад'ютант командира експедиційного корпусу, чи не так?

— З ким маю честь? — запитав в свою чергу п'яний граф, продовжуючи лежати на канапі.

— Маркіз Мастай Саккеті, начальник контррозвідки, — відрекомендувався Саккеті.

— Чув! — офіцер простяг Саккеті мокру руку, і той не відмовився потиснути її.

Легіонери, які привели офіцера, збентежено поглядали то на нього, то на колонелло. Вони трохи перестаралися і готові були пробачитися перед графом Корціні. Ну хто міг подумати, що за кермом сидів граф, сам молодий граф Корціні!

— І ви під Більбао? — Корціні потроху починав отямлюватися. — А Мадрид? Хто братиме Мадрид?

Запитання звучить зовсім серйозно. Якби не мокре розкуйовджене волосся і не цей розстебнутий мундир...

Втім, відповіді він не чекає. Підвівся і бреде помалу, ніби вчиться ходити, до столу. Маркіз Мастай Саккеті подає йому склянку з хересом. У Корціні тремтить рука, дзвенить від дотику пляшки кришталевий бокал. Ось п'яний враз високо підносить його і пробує пити херес за іспанським звичаєм. Експеримент, правда, не зовсім вдається, цівка червоного вина спершу потрапляє на шию, потім в очі і лише незначна частина — в рот.

— Ху! — задоволено стогне молодий граф.

Колонелло дає знак легіонерам, і ті, козирнувши, виходять. Чути, як вони дякують мадонні — пронесло! Життєвий досвід підказує їм, що в таких випадках краще своєчасно зникнути. Жак Пійо бачить, як вони біжать підтюпцем, наздоганяючи свій підрозділ. А можливо, навіть і не про підрозділ думають легіонери, а лише про те, як би скоріше опинитися за рікою, змішатися з усією солдатською масою і таким чином уникнути помсти. О, хто не знає, якою лютою буває графська помста! Ні, не маркізові, звичайно, «подякує» граф Корціні, хоч саме його волю виконували, а на них, простих легіонерах, захоче позбиткуватися.

Пригода з графом була для сеньйори Еспіти лише цікавим епізодом. Пійо бачив, як легко пробачила сеньйора молодому графові і розстебнутий мундир, і манеру пити, і, нарешті, його безшабашність в поведженні

з колонелом Саккеті. Корціні належав до вищих верств суспільства, до «золотої молоді»; в Римі він був, очевидно, «душею» свого середовища. Навіть такий, напівп'яний, він більше подобався Еспіті, ніж... Мастай Саккеті... «А чи міг би отак «веселитися» ти, Жак Пійо? — запитувала Еспіта поглядом француза. — Чи був ти, корсіканець, взагалі колись таким гарячим, як цей мій земляк?» Їй здавалося, що в стриманості, поміркованості француза і ховається причина її невдач. Хіба не зробила вона все для того, щоб він відкинув вагання і пішов найкоротшим шляхом назустріч її бажанням! А що змінилося? Майже нічого. Навіть руку Жак Пійо цілує тільки два рази на день, коли вони зустрічаються і коли розстаються. І як цілує? Ніби ікону.

— Вам краще, граф Корціні? — запитав трохи згодом Мастай Саккеті. — Я радий. І хоч ви не в парадній формі, — доброзичливо всміхався Саккеті, — а все ж мені доведеться представити вам моїх друзів. Ви сьогодні такий неухажливий, графе, що й досі не привітали сеньйорину.

Граф Корціні, почувши, що в кімнаті є сеньйорина, почав осмикувати свій мундир.

Еспіта сміялася.

— О, на війні як на війні! Я пробачаю вам, граф Корціні!

Він обернувся на її голос і теж засміявся.

Еспіта вклонилася. Мастай Саккеті врочисто представив її Корціні.

— Джонато Ярара? Так, дійсно. Мій покійний батько розповідав про... — Але що саме той розповідав, молодий Корціні пригадати не міг.

Французові граф тільки кивнув, на Відаля тільки подивився. Він уже зрозумів, що колонелло Саккеті живе перед сеньйориною оцим знайомством з нащадком цілої династії графів Корціні, родовід яких починається десь в глибині віків, тоді як Саккеті з'явилися порівняно недавно. Зрозумів це і відчув себе зовсім упевнено.

— Пробачення сеньйори говорить про її великодушність... Я пропоную тост за... великодушність сеньйори... Налийте нам, капітане. І собі теж, бо ви, я бачу, збираєтеся бай-бай!..

Капітан справді «клював» носом, не розумів, чого від нього хочуть.

— Граф пропонує тост на честь сеньйори, — пояснив йому колонелло Саккеті.

І знову пили вино. Потім граф Корціні згадав про машину, про те, що в ній є речі, а головне, — новий мундир. Машина відразу ж, звичайно, знайшлася. Вона стояла поблизу, замаскована винахідливим шофером під скиртою сіна. Шофер лежав, терпляче домагаючи, поки його світлість граф Корціні викрутиться з халепи, в яку потрапив. Для шофера подібна історія не була чимсь несподіваним, він звик за кілька місяців перебування в Іспанії і не до таких пригод. Почувши, що граф збирається їхати далі, шофер хвацько козирнув, але тут же підійшов до колонелло й пошепки попередив його:

— Штаб відстав, сеньйор колонелло. Я певен, що нам краще почекати їх тут.

Мастай Саккеті здивувався:

— А ви ж як? З неба впали?

— Сто сорок кілометрів на годину, сеньйор колонелло. Граф інакше не їздить.

Саккеті одійшов з Еспітою вбік.

— Я вам не раджу вперед... Вертайтеся краще в Бургос. Розумієте, перед наступом наші герої завжди багато п'ють. Навіщо ризикувати.

Через хвилину сеньйора Еспіта вже розмовляла з «своїм» французом.

— Ви наполягаєте на тому, щоб вертатися в Бургос? Що ж, я знову роблю вам поступку, Жак Пійо. Зважте, все я та я.

26

Бургос — місто готичних будівель і вузьких вулиць, древня столиця Кастилії і батьківщина знаменитого Родріго Діаса де Бівар — іспанського лицаря, що прославився своїми подвигами у відвоюванні Піренейського півострова в арабів майже тисячу років тому і увійшов в літопис під іменем Сіда; Бургос — місто виноградарів і ткачів, центр повстання кастильців проти королівської влади, що спалахнуло в році 1520 і не згасло протягом майже двох десятиріч; Бургос, через який лежать найкоротші шляхи з Мадріда до Біскайського узбережжя і кордонів Франції — цей Бургос ось уже рік був столицею самозваного правителя держави Франсіско Франко. В резиденції, увінчаній шпилястими

вежами, де в свій час лунали полум'яні постріли ватажків комунерос¹, генерал Франко та його міністри ткали надгробний саван Іспанській Республіці. На ваги кинутьо все, чим багата Іспанія: олово, цинк, ртуть, залізну руду, вольфрам, алюміній. Беріть хоч задарма, покупці з Німеччини, Англії, Франції, Америки! А замість грошей дайте генералісимуму зброї, зброї і зброї. Щоправда, не нехтував іспанський диктатор і «дружньою допомогою» фашистських легіонів Беніто Муссоліні і Адольфа Шікльгрубера, прозваного Гітлером.

Бургос кишив італійськими та німецькими офіцерами всіх рангів, іноземними кореспондентами, що в перші дні фалангістського заколоту повтікали з Мадрида і вже звідси, з резиденції Франко, продовжували «цілком об'єктивно» висвітлювати хід подій; банківськими ділками та комерсантами, які, ніби гайвороння, налетіли на здобич, нехтуючи заради золота навіть власною безпекою; численними спостерігачами з нейтральних країн, нейтралітет яких викликав сумніви вже хоча б тому, що з урядом законним вони обмінювалися лише дипломатичними люб'язностями, а з «урядом» Франко торгували на повний хід, постачаючи йому продукцію своїх арсеналів.

Особливе пожвавлення у Бургосі відбувалося в останні дні. З Саламанки прибув, в оточенні численного почту, глава «уряду». Посунули сюди німці, італійці. Відразу тісно зробилося на бургоських вулицях, тісно в готелях, ще тісніше в тавернах та ресторанах. Посилені наряди поліції, військові патрулі намагалися підтримувати встановлений комендантом порядок, але ті, хто порушував його, «не розуміли» іспанської мови. Комендантська година виявилася фікцією принаймні для тих, хто носив уніформу. Після дев'ятої години вечора цивільні зникали. Тільки де-не-де можна було зустріти жіночий капелюшок або почути вереск якоїсь веселої сеньйорини.

На вулиці Галілея невисокий будинок в марокканському стилі притулився до круглої старовинної башти, що колись служила, мабуть, воротами. Літня людина в турецькій фесці сміливо кинулася назустріч молодому офіцерові.

¹ Комунерос — політична спілка лівих елементів в буржуазній революції 1820—1823 років.

— Прошу, сеньйор... У нас найперші красуні Бургоса. Зовсім недорого. І повна гарантія, сеньйор.

— Геть!— лайнувся офіцер і пішов далі, злегка похитуючись.

Але «феска» знає свій обов'язок. Таких клієнтів, як цей, втрачати не можна. Коли людина підпила трохи, вона буває особливо щедрою.

— Сеньйор... Одну хвилиночку, сеньйор,— «феска» наздогнав офіцера, схопив його за рукав.— У нас прекрасний кухар і вина з королівського льошу. Окремі кімнати. Ми обслуговуємо з ласки сеньйора коменданта тільки офіцерів.

— Іди геть!— ще раз крикнув офіцер і навіть замахнувся.

— Перші красуні Іспанії, сеньйор,— божився «феска», все ще не відпускаючи офіцера. До п'яного треба знайти особливий «підхід», тоді він піде за тобою, як овечка, і вже все залежатиме від дівчаток мадам Ісідори — його хазяйки:— За десять песет окрема кімната до ранку, сеньйор! Десять песет, десять способів кохання.

П'яний круто повернувся. В цю хвилину вони були тільки вдвох на темному розі вулиці Галілея.

— Ніде ви не знайдете таких дівчаток, сеньйор, як у мадам Ісідори. Навіть парижанки.

Та він не встиг розповісти про парижанок,— дзвінкий ляпас пролунав, як удар батога.

— За віщо? О свята мадонна!— кинувся вбік, забувши навіть про феску, яка злетіла з нього.

А «п'яний» попрямував далі, ніби нічого і не сталося. Він, правда, крокував тепер швидше і скоро зайшов у під'їзд будівлі, схожої на монастир. Проти синього неба вимальовувалися хрести. Двір виявився вузьким і зовсім темним, здавалося, що то підземелля. Та ось попереду з'явилися освітлені вікна, промчала машина. Офіцер опинився на іншій вулиці і пішов нею. Ступав широко і цілком нормально, начебто алкоголь миттю вивітрився.

Сходи круто падали вниз, потім почалася звичайна трав'яниста стежка, запахло річковою свіжістю, болотом, кроки зробилися глухими. Зате стало чути плескіт хвиль, поскрипування човнів на причалі. Офіцер розстебнув кобуру пістолета.

Ще кілька хвилин нічної мандрівки — і з темряви долинує шум води, а потім з'явився силует млина.

Офіцер намацав двері, потяг за клямку. Цокнув кілька разів. Ніхто не обзивався. Тоді він знайшов угорі над дверима загнутий кінець дроту: двічі смикнув. І по хвилині — ще двічі. Минуло дві-три хвилини, поки за дверима почулися кроки і чийсь хрипкуватий голос запитав, хто там.

— У вас легіонери не ночують, бува?

— Ні. А що хіба? Це млин, а не готель.

— Для солдата однаково, аби дах над головою. Відчиніть, — і забарабанив пальцями по дошці.

Тільки тепер його впустили. Й відразу знову заклали двері. Стара людина у білій сорочці і з такою ж білою, ніби присипаною борошном, головою тримала свічку. Вони пішли між мішками із збіжжям, попід нависаючими вогкими бантинами. Ось старий дмухнув на свічку й відчинив ще одні двері. Скоро вони опинилися під відкритим небом на самому березі шумливого Арлансону. Це було ніби внутрішнє подвір'я млина, відгороджене темними крилами паркана. Провідник упевнено прямував до невисокої будівлі, яка зовні скидалася на кузню чи майстерню. Коли вони переступили поріг, війнуло пахощами свіжого сіна. Щось впало на підлогу. І за хвилину попереду під стіною блиснуло світло. Відкрився люк, і старий легенько підштовхнув офіцера до драбини, що вела вниз. Не встиг офіцер спуститися і стати ногою на землю, як ляда зачинилася сама собою, відрізавши його від зовнішнього світу.

В кутку, відгородженому старенькою ковдрою, чулося тихе попискування «морзянки». Офіцер глянув на свій годинник — до початку сеансу залишилося хвилин п'ять. Підняв ковдру: дві пари очей очікувально і з надією дивилися на офіцера.

— Салуд, товариші. Я запізнився на цілу годину. Але що зробиш. Вам, — звернувся до молодшого, — доведеться попередити «Монте»¹, передачу почнемо хвилин через тридцять-сорок. Нехай стежать за нашими позивними. Є дуже важливі відомості, камарада Лорка.

Той, кого офіцер назвав Лоркою, літній, але ще міцний на вигляд, чисто поголений, запитав:

— Ви таки зустрілися сьогодні з аміго?

¹ Монте — гора; в даному разі — це пароль.

— За третім разом, камарада. І ми навіть не мали можливості розмовляти, — офіцер із ствола пістолета витяг згорнутий папірець. — Біля казино — як на ярмарку. А всередині звичайнісінький кафешантан. Аміго приїхав туди після дванадцятої ночі, і не сам, а в супроводі аж двох коронелів. Цю записку він мені передав у туалетній... Беріть папір і шифруйте, Мануель, — попросив офіцер радиста. — Я читатиму помалу.

Радист зняв навушники, поклав їх перед собою. Гостро заструганим олівцем надписав дату «сьоме червня 1937 року, два нуль-нуль».

— Пишіть, Мануель. «Монте. Особисто падре¹. Точно встановлено початок наступу: десяте червня. Напрямок — Більбао, Сантандер». Записали? Ні ще? Я почекаю. Повторюю — Більбао, Сантандер.

В навушниках щось часто запіпікало, Мануель взявся за ключ. Розмова між ним і «Монте» тривала кілька хвилин, потім радист Мануель знову шифрував.

— Ви написали «Сантандер»? Так, далі. «З-під Мадрида сюди перекинуто дві італійські дивізії, танковий полк німців, «Терсіо» та марокканців. Завдання: протягом трьох-чотирьох днів ліквідувати увесь північний фронт. Концентрація на новій ділянці здійснена за рахунок сил центрального фронту. Сповідіаю місця дислокації штабів італійських дивізій...»

Скінчивши диктувати, офіцер поклав перед радистом папірець, і той почав звіряти тексти.

— Ви, Чароль, принесли справді важливі вісті, — промовив Лорка, припалюючи від свічки сигарету. — На жаль, у наших залишається дуже мало часу.

— Я певен, що Ларосса сьогодні вночі доповість військовому міністру і вони дещо встигнуть зробити. Потрібні термінові заходи.

— Які саме, молодий друже? Партія послала мене в Бургос рік тому, і за цей час я не вперше чую про «термінові заходи». На жаль, ми втрачаємо місто за містом, провінцію за провінцією. Уявляєте, яка небезпека нависла зараз над Республікою?

— Ларосса доповість не тільки міністру...

— Знаю... Ото тільки й надія, що на Пепе.

— У вас теж є якісь новини для Мадрида, камарада Лорка?

¹ Падре — батько.

— Дещо є. Ми пустили під укіс один панцирник. Та ще готуємо сюрприз у самому Бургосі. На честь повернення в «столицю» глави держави, так би мовити, маленький фейєрверк.

— Розумію. Про панцирник треба передати обов'язково. Нічого, камарада Лорка. У нас багато ворогів, звичайно, та друзів більше. І тут, і за кордоном. Захист Іспанської Республіки — кривна справа чесних людей всього світу.

— Варто з'явитися над містом республіканському літаку, ми згадуємо Радянський Союз,— Лорка подивився вгору, ніби над ним була не вкрита пліснявою стеля, а чисте небо рідної Іспанії і в ньому срібнокрилі сталеві птиці, що прилетіли сюди за тисячі миль.

Тим часом Мануель знову знайшов у ефірі свого мадрідського напарника. Між ними почалася не дуже цікава для сторонніх розмова, — один, той, що сидів у підвалі на околиці Бургоса, вистукував ключем вірші славнозвісного іспанського поета минулого століття — Хосе Соррілі про химерність мрій і зрадливість кохання, а другий повідомляв, що вірші йому дуже подобаються, і прохав окремі слова і цілі строфи повторити. Якщо хтось і підслуховував піпкання двох «морзянок», він міг тільки лікти гризти собі, бо знайти ключ шифру до віршика так само важко, як знайти голку в копиці сіна.

Вже перед світанком Мануель одержав підтверження: все прийнято. Ларосса просив тримати його в курсі подій, з'язаних з операцією на півночі.

Мануель, скінчивши прийом, потягнувся всім тілом, очевидно кількагодинне сидіння набридло йому. Та на обличчі Мануеля не було жодного сліду втоми, воно зовсім свіже, ніби й не знало безсонної ночі. Що то юність! Тільки тепер, коли той повернувся, легко було відзначити дивну схожість між Мануелем і Лоркою.

Теніенте Чароль мимоволі згадав свого батька; він міг пишатися сином, який у дні жорстоких випробувань залишився з народом, захищав Республіку. Такий і комуніст Лорка. При першій же зустрічі на явочній квартирі бургоський ткач Ернесто Лорка на запитання, чи надійний радист у підпільників, з гордістю відповів: «То мій син, камарада». Виявилось, що з чотирнадцяти років Мануель бере участь в роботі комуністичного осередку — спершу легально, а тепер в підпіллі. Він і радистом став, коли в цьому з'явилася потреба.

У Мануеля — трофейний пістолет італійського походження. Він носить його за поясом під оксамитною курточкою, як ковбой південноамериканських прерій. Але це, мабуть, єдина деталь, яка нагадує, що Мануель Лорка — підліток, схожий на багатьох своїх ровесників-кастільців. Він любить, звичайно, похизуватися, чом ні!

Якби не присутність батька, він, Мануель, розповів би камарада Чаролію про цей пістолет такі подробиці, що той вмер би від заздрощів. Хто ще так вміє добувати собі зброю, як кастільці!

В підземелля донеслася луна пострілу. Лорка-старший подивився на тенієнте, потім на сина. Не поспішаючи, взяв папери, які лежали на перевернутій діжці, підніс їх до вогню.

— Може, ви трохи підкріпитесь, Чароль?— запитав, дістаючи з великого шкіряного портфеля хліб і печене м'ясо.

— Одверто кажучи, не заперечую.

Старий поділив їжу на три рівні частки. З кишені добув цибулю і сіль. Поки він готував бутерброди, Мануель одійшов до стіни і почав витягати з душника каміння. Наскладав на землю цілу купу, а коли крізь отвір, що утворився, пахнуло свіжістю, погасив свічку. В льосі дихати стало легше. Почувся плескіт Арлансону і поскрипування човнів на недалекому причалі.

Їли, позираючи з душника на ріку. Крутизна в цьому місці була така, що в березі спокійно літували тисячі гострокрилих шпаків і ніхто їх не турбував.

Перші промені сонця торкнулися хвилястої поверхні ріки і, ніби підхоплені нею, поширилися на весь видимий простір. Ернесто Лорка вже знав — це було, мабуть, сигналом для мешканців земляних дуплянок: ось кулею вилетів чорний, схожий на наконечник стріли, птах, пішов у піке на позолоту і за якусь мить розтав у ній, зробився невидимкою... Але він не пірнув, а тільки зачепив дзьобиком води. Хто знає, може, то батько поніс живу краплину для малих своїх пташенят, схованих у затишку м'якого кубельця. А може, мати. Мине небагато часу, і голі тільця їхніх діток вкриються пір'ячком, виростуть, зміцніють крила — тоді нова турбота з'явиться у батьків: навчити літати. Це не так просто, як спершу здається. У кожного птаха є крила, та не кожному дано сміливо ширяти у високості, змагаючись хіба що з вітром. У птахів, як і в людей,— той легко і рішуче

відштовхується від тверді, а вже йому небо відкриває свої неосяжні і звабливі далі, а той довго махає крилами, і все вони у нього ніби зв'язані. Навіть з одного гнізда не в один час і не однаково вилітають птахи у широкий світ, у життя. Сина Мануеля він, Ернесто Лорка, рано пустив з гнізда. Разом тепер, як рівні, летять вони навстріч своєму сонцю, разом ризикують обпалити, а може, й зовсім втратити крила. І коли буває гримлять постріли месників на вулицях рідного Бургоса, тривожно стає на душі у старого ткача: то чиїсь сини, чиїсь Мануелі, Хосе, Хуани вийшли на герць з сильним і підступним ворогом. І хтось із них, можливо, уже не повернеться у рідне гніздо. Чи не тому він невідступно ходить всюди за сином Мануелем, що боїться втратити його, як втратив уже старшого свого, Модесто.

— Тобі слід відпочити, сину,— нагадує Ернесто Лорка.— І вам, Родріго. Тепер ще рано і не вигідно з'являтися на нашій околиці. До восьмої ранку принаймні.

— А ти, батьку, збираєшся іти зараз?

— Як завжди, сину. У мене сіті і свіжа рибка... Старий рибалка, та й годі.

— А може, і ти відпочинеш з нами до восьмої?

— Ні. Хіба ти забув, кого ми чекаємо сьогодні вранці?.. Мануель справді забув.

— Друга з Толедо.

«Нарешті!» Вчора, хоч якою короткою була зустріч в Пійо, а той нагадав про Толедо. І досі нічого путнього вони не знають про долю сестри Альваро Відаля. Друг, про якого сказав старий, повинен був давно повернутися, восьме червня — останній строк. Якщо він не приїде...

Але ні Чаролю, ні обом Лоркам зовсім не хочеться думати про невдачу місії одного з кращих бійців підпілля. Ще є час чекати, тільки треба набратися терпіння. Ще повних три години до останнього строку. А чому обов'язково невдача?

Лорка-старший ховає в кишеню складаний ніжик.

— О дев'ятій і ти повинен бути дома,— рішуче попереджає сина.— Мати обіцяла приготувати на сніданок свіже косидо¹... Так, о дев'ятій, ні на хвилину пізніше, чуєш?

— Чую, тату,— всміхається Мануель. Він збирає крихти на діжці і викидає їх крізь душник на скелі —

¹ Косидо — щось на зразок овочевого супу з гострими спеціями.

нехай і птахи поласують.— Буду точним, як твій годинник.

— Дивися мені!— старий виймає з маленької кишеньки годинник на срібнім ланцюжку і поважно відкриває його.— За хвилину — шість.

І він ще затримується на цю хвилину, якої не вистачає до шести. Та ось крізь душник в підземелля долітає звук першого удару годинника на міській ратуші.

— Дім горить, а годинник іде,— згадує старий мудре прислів'я, почуте ще тоді, коли він сам був таким, як Мануель.

Паузи між ударами довгі, наповнені мелодійним відгомонам. Останнє «бом» Ернесто Лорка чує, вже опинившись нагорі.

Шумить на лотоках вода, велетенське дерев'яне колесо ще стоїть на місці, але вже поскрипує, «прокашлюється», ніби от-от рушить у свою безконечну путь. У млині пахне квашнею і соняшниковим насінням. Сивий мірошник підгодовує свою дерев'яну машину густим мастилом, а над ним угорі під самою стелею шугають одчайдушно-сміливі горобці, нагадуючи, що і їм пора снідати.

— Доброго ранку, дядечку Рамон,— вітається Лорка.— Всі — і старі, і молоді клієнти — називають мірошника дядечком, хоча деяким «племінничкам» самим не менше років.

— Ну як, ловиться рибка?— запитує Рамон, підморгуючи зовсім білими бровами.

— Ловиться, дякувати Мадонні.

— Аби ловилася, дорогий Ернесто.— І вже тихіше запитує про Мадрид:— Що там вони кажуть, вожді Республіки? Чи скоро до нас збираються, га? А може, ми їм погано підсобляємо, чоловіче? Діди наші і прадіди проти короля всім народом піднімалися. У кожному місці наймитам королівським бій давали. А тепер...

— Нелегка це річ, дядечку Рамон.

— Свободу добувати завжди нелегко, чоловіче. Великою кров'ю виборюється свобода.

Темні жилаві руки старого продовжують упевнено робити своє звичайне діло, і коли дивитися на них, здається, що таким рукам усе повинно підкорятися, що немає для них нічого недосяжного. Ернесто Лорка в думці підраховує — скільки роботящих людей має Іспанія?

Майже тридцять мільйонів! Невже мало їх, щоб захистити Республіку?!

Мірошник супроводжує Лорку до «ями»,— так вони називають місце, де водяться кангрехо¹. О такій порі вони ще сплять у своїх нірках під самим берегом; тільки не бійся клешні — і кангрехо твій.

— Макаронники ніби на Більбао прямують. Учора все борошно для них з муніципальних запасів забрали. Тепер в місті ні борошна, ні зерна. Чим людей годувати? Війна війною, а поки живий чоловік — їсти треба.

Ернесто Лорка роздягся, ступив у воду. Мірошник крадькома перехрестив його.

Ернесто затуляв лівою рукою ніс і занурювався у воду з головою. Так він робив кілька разів. Потім перейшов у інше місце. Добутих кангрехо викидав на берег. Вони повзали, натикалися один на одного, кумедно ворухили довгими вусами.

— Отак колись і нашого каудильйо хвиля викине на пісок,— роздумливо сказав старий мірошник.— Викине, як непотріб.

Вгорі на асфальтованій дорозі з'явилося кілька військових вантажних автомашин, дядечко Рамон дивився на них з-під долоні.

— О, вже за борошном ідуть. Чуми на них нема. Тобі краще не зустрічатися з ними, Ернесто.

Поки Ернесто Лорка одягався, мірошник попрямував до машини. Через хвилину він зник у млині, а за ним увійшли туди і люди в уніформі.

Вулиці Бургоса потроху оживали. Робітники поспішали на роботу. Солдати шикувалися на майданах: іспанські, німецькі, італійські. Команди подавалися трьома мовами, і це нагадувало Лорці древній міф про будівництво Вавілонської башти. Одверто кажучи, йому подобалася подібна аналогія. Він багато віддав би, бургоський ткач Лорка, для того, щоб франкістська «башта» не була збудована.

Пескадор² зі своїм нехитрим реманентом не привертав нічийої уваги. Лише на розі Санта-Креспіна— вже недалеко від квартири — молоденький легіонер-італісець зупинив його і щось запитав по-своєму. Лорка захитав головою — він не знає італійської. Тоді солдат потяг

¹ Кангрехо — раки.

² Пескадор — рибалка.

його за собою у двір. Виявилося, що у нього мотоцикл. Солдат з розгону влетів у присипану землею помийну яму і тепер ніяк не міг витягти з неї мотоцикл. Рибалка зупинився над ямою.

— Венга, ту! ¹

Це прозвучало як наказ. Лорка пильно подивився в лице чужинцю. Ні, той не зник просити... В свої двадцять—двадцять два роки він уже добре навчився користуватися зверхністю над беззбройними. І разом з тим вояка мав душу боягуза: стежив за кожним рухом рибалки, озирався сполохано. Та чого дивуватися. І країна, куди його привезли через море, і її мешканці були для нього, очевидно, не тільки чужими, але й глибоко ворожими. Коли б'ються двое — третій зайвий. Він був третім в іспанській війні, фашистський легіонер з Італії.

— Венга!— повторив він, погрозово наступаючи на літнього іспанця.

Старий Лорка і собі озирнувся. Якби не білий день! І не так близько вулиця! Дарма, що руки тремтять від образи — Лорка знає, що й у такому стані вони не підвели б його. Та не лише турбота про власну персону стримувала бургоського ткача, не дозволяла йому на місці провчити зухвальця. Життя Лорки належало його партії, іспанському народові; комуніст не мав права ризикувати без особливої потреби. «Нічого, нехай сьогодні буде не по-моєму,— втішає себе Лорка,— нехай тобі, заблудо, здається, що ти сильніший. Втім, моя сьогоднішня «попора» — то смертний присуд тобі, бо наш час прийде, і всі ви заплатите по великому рахунку».

І все ж, навіть визнавши доцільним «по-доброму» розійтися з фашистським легіонером, Лорка в багно не поліз. Він пішов через двір в той куток, де лежали дрова. Приніс оберемок довгих поліняк, почав вимощувати ним яму.

Зрештою їм удвох таки вдалося витягти мотоцикл на сухе. Загурчав мотор, зачихкав сизуватим газом, і мотоцикліст вихором помчав з двора.

Ще здалеку Ернесто Лорка побачив на вікні своєї кімнати вазони. Це означало, що у них є гість з числа друзів. Та Лорка, хоч як йому кортіло швидше дізнатися, хто саме, навмисне не поспішав. Перекинувся кількома словами з удовою поліцейського детектива, вбитого під

¹ Венга, ту!— Давай, ти!

час недавньої сутички з партизанами, похвалився уловом перед двірником, признавшись йому «по секрету», що значну частину рибки встиг продати і має тепер на пару склянок вина. Бермехо завжди скептично дивився, на рибальство, але від частування не відмовлявся.

— Я до ваших послуг, сеньйор Ернесто. От тільки побуваю в поліцейському комісаріаті — і вільний.

— Хе! Знову вас туди викликають, шановний сеньйор Бермехо.

— Доводиться ходити, Ернесто. Така служба,— ухилився від прямої відповіді двірник. Та, власне, його відповідь не дуже-то й потрібна була Лорці, хто-хто, а він добре знав його. Давно вже той «підробляв» на дрібних послугах поліції, а нині в таких, як він, франкістські карателі особливо відчували потребу. То тут, то там з'являлися антифашистські листівки, вночі гриміли постріли невідомих месників, все частіше якісь сміливці вчиняли напади на окупантів і обеззброювали їх. Хто міг бачити і знати більше за двірника? Хто краще знав людей свого будинку, своєї вулиці, хто міг вказати на ненадійних? Звичайно, тільки двірник. І він дещо таки зробив для своїх шефів, ретельний у службі Бермехо. На його совісті і швець Андрес, мешканець восьмої квартири, про якого було відомо, що він напередодні приходу до влади у Бургосі фалангістів виступив проти них з промовою на мітингу; і молодий шофер таксі Ніно — син сліпого скрипаля. Якось після доброї чарки Бермехо признався Лорці, що це він викрив «червоних».

— І ви не боїтеся помсти, шановний сеньйор Бермехо? — обережно запитав його тоді Лорка.

— А це навіщо?— і двірник показав пістолет, який носив під сорочкою за поясом.

Подібне відкриття відповідно «піднесло» Бермехо в очах Ернесто Лорки — віднині він певно знав, що перед ним не просто нікчемна особа, ні, двірник Бермехо — довірений працівник франкістської поліції. Напрошувалися самі собою відповідні висновки. Чом не «подружити» з Бермехо, якщо це може принести користь справі.

— О десятій приблизно я зайду до вас, Бермехо,— пообіцяв Ернесто Лорка, зробивши рукою виразний жест біля горла, що означало — «пережилимо по чарчині».

Квартира Лорки на першому поверсі складалася з однієї кімнати, вікна якої виходили на вулицю Санта-Крестіна, і кухні з вікном у двір. Зовсім маленький коридорчик служив і передпокоєм і гардеробною, а ліворуч від входу виднілися прикриті шторкою полиці.

Ніякої одежі на вішалці, навіть кашкета чужого Ернесто Лорка не побачив.

Дружина визирнула на сходи, чи не йде хто услід за її чоловіком.

— У нас...— вона назвала ім'я так тихо, що йому здалося, ніби він помилився, невірно зрозумів. Перехопивши погляд чоловіка, донья Мартініана ствердно кивнула йому.— Лісандро Перес... Він прийшов нарешті. О третій годині ночі.

— І ти відчиняла браму?

— Ні. Лісандро скористався парканом, а я відчинила йому кухонне вікно. Чому ти спізнився?

— Потім розповім, дорога, потім,— і, скинувши рибальську куртку, швидко пішов у кімнату.

Лісандро Перес підвівся йому назустріч. Він був добре одягнений, років тридцяти—тридцяти п'яти, з глибокими розумними очима і ніжним красивим лицем. Лісандро уже навіть поголився — шкіра на вилицях і підборідді аж блискотіла.

— З поверненням вас, друже Лісандро!— радо вітав гостя Ернесто Лорка.— Годину тому Чароль питався про вас...

— Як бачите, я цілий і неушкоджений,— стиснув руку Лорки Лісандро Перес.— Та, на жаль, цього разу мені нічим порадувати вас... Сталося так, товаришу Лорка, що я вже не застав Кончіту Відаль в Толедо.

— Де ж вона?

— Кончіту Відаль дуже поважали в'язні. І в той день, коли її напівживу принесли з допиту, люди відмовилися їсти, відмовилися виходити на прогулянку, а в кількох камерах на знак протесту проти катувань заспівали пісні революційної Іспанії. Вся в'язниця ніби збожеволіла. Люди кричали, ламали свої ліжка, били вікна... Все це, дорогий Ернесто, я почув з уст «юриста», до якого ви послали мене.

— Де ви зустрілися з «юристом»?

— В його кабінеті. Аудієнція тривала п'ятнадцять хвилин.

— Він вам не скаржився на свою долю?

— Ні. Він прекрасно розуміє свій обов'язок, Ернесто, і своє місце в боротьбі.

— А був час, коли ми вагалися, чи слід приймати його в партію, пам'ятаєте? Не тому вагалися, що мали справу з адвокатом. Матеріальне становище тестя ставило і його, нашого адвоката, по той бік барикад. На щастя, виявилось, що він не зрадив своєму класу, залишився з нами. На наше щастя, Лісандро. Що ж він знає про Кончіту?

— Її відправили в іншу в'язницю. Куди саме — невідомо...

Ернесто подивився на двері.

— Ви щось казали про всю цю історію моєї Мартініані?

— Ні. Тітуса Мартініана ніколи ні про що не розпитує. У неї чудова витримка, якої не вистачає, між іншим, багатьом нашим жінкам.

— Не тільки іспанкам, Лісандро. Жінки в цілیم світі однакові.

— Крім вашої Мартініані,— наполягав Лісандро.— Колись, як ми переможемо і настане мир, я спробую написати правдиву книгу про скромних героїнь підпілля, про іспанських жінок. А страждання Кончіти Відаль? Хто про них знає?

— Хіба ви літератор, Лісандро? Я знав вас досі як вчителя математики.

— Виживу, зроблюся літератором, Ернесто. Обов'язково. Якось я читав російську книгу у французькому перекладі. Був у комуністів Росії полководець такий, народний герой Чапаєв. А з ним поруч воював комісар. Він ніколи не думав, що стане літератором, і коли взявся за перо, мав на меті лише правдиво розповісти все, що бачив. Мені здається, що і я зможу.

— Нам з вами, Лісандро, одного лише не вистачає, щоб взятися писати романи,— всміхнувся Ернесто Лорка.— Треба спершу перемогти, друже. Той російський камарада написав книгу після перемоги, правда? Спершу він писав свій роман зброєю, а потім вже пером.

— А може, й одночасно, Ернесто, хто знає,— замріяно мовив Лісандро.— Папір краще зберігає пережите, ніж пам'ять.— Він міг би нагадати старому ту ніч, коли разом з старшим сином Лорки лежав у засідці на шляху між Бургосом і Валенсією. То була остання ніч Модесто. Як схвильовано мріяв Модесто Лорка про майбутнє.

А на світанку його не стало, тільки свіжий горбок з'явився у заростях недалеко від неглибокої і тихої Пісуерги. Він, Лісандро Перес, на жаль, тоді нічого не записав, а пізніше зробив спробу, та виходило зовсім не так, бідніше. Думки були ніби ті самі, але висловлені вже не словами Модесто, промовленими в передчутті бою, а словами Лісандро, які ніяк не задовольняли його самого. Однак не варто ятрити батьківські рани. Хоч цей батько — ель техедор рохо, «червоний ткач», як його називають в розмовах між собою бійці підпілля, але й у нього не залізне серце.

Мартініана нагадала, що пора снідати. А за хвилину принесла варених кангрехо.

— Іжте. Ти добре сьогодні попрацював, Ернесто. Чотири десятки, і всі молоденькі...— хвалила чоловіка Мартініана, нарізаючи тоненькими скибочками хліб.— Гість наш зовсім голодний, Ернесто, а характер точнісінько твій. Вигадує, що в дорозі цілу індичку з'їв. Признайтеся хоч тепер, сеньйор Лісандро, вигадали індичку?

— Не вигадав,— всміхнувся Лісандро.— Вірніше, був такий випадок, але не тепер. Це коли ми льотчиків з Саламанки везли на генеральській машині. Хазяїн таверни навіть гроші відмовився брати.

Мартініана принесла синій чайник, дві старовинні чашки з портретами короля Амадея та його дружини. Чашки були абсолютно однакові і зовсім нові, хоч особи, намальовані на них, «забастували» і зреклися престолу ще в 1873 році. Звідки старий Лорка добув цю реліквію, не знала навіть Мартініана. Вона чула лише, як одного разу він пояснював двірникові Бермехо, що король Іспанії Амадей Савойський був сином італійського короля.

— Італійці,— казав ткач,— завжди дбали, щоб Іспанія мала розумного короля. Вони не випадково і тепер прийшли до нас. Якщо італійці так гаряче підтримуватимуть нашого генералісимуса — можете спати спокійно, Бермехо.

— А німці, як ви на них дивитеся?— допитувався Бермехо.— Чи не думають вони підкорити собі наш півострів? Адже в листівках червоні пишуть, що Гітлер і Муссоліні — це два диктатори, які прагнуть до панування в цілій Європі.

— Я не знаю, що там пишуть червоні у своїх листівках, сеньйор Бермехо. Я не читаю нічого, крім нашої

«АБЦ»¹. Але мені відомо, що і німці, і італійці — християни і що вони добре знають святе прислів'я: «Бог любить трійцю».

— Що ви маєте на увазі? Яку саме трійцю?

— В Німеччині — фюрер. В Італії — дуче. У нас, в Іспанії, — каудильйо. Ці трое, сеньйор Бермехо, і відповідають перед богом і історією за Європу. Хіба ви не читаєте «АБЦ»?

Чашки з портретами королівського подружжя стояли на виду, і ними користувалися кожного разу, коли в квартирі бували чужі люди.

Посьорбуючи тепер чай, гість, щоправда, ніякої уваги не звертав на досить таки вправно намальовану королеву. Він тримав чашку так, що пальці закривали лице королеві і вона, бідна, нічого не бачила. Втім, досить було б з неї і того, що вона чула б. З неквапної розмови двох іспанців — маестро математики Лісандро Переса та ель техедора рохо Лорки королева довідалася б, що і тепер, через десятки років, в Іспанії так само ненавидять всю їхню королівську породу, як і в минулому. Ні, не для того іспанці робили свою революцію і проливали кров за Республіку, щоб підкоритися нині реставратору монархії!

Двоє, що пили чай, належали до тієї партії, яка вірила не в добрих королів, а в трудовий народ.

27

Коронелю Лароссі дав аудієнцію новий прем'єр-міністр уряду Хуан Негрін. В цивільному одязі він був зовсім не схожий на діяча, якому довелося в дуже скрутних умовах прийняти цей високий пост. Добродушне повне обличчя, широкі плечі, окуляри.

— Ви, кажуть, нікому не хочете підкорятися, коронель, — такими словами зустрів Лароссу Негрін, але вимовлені вони були не сердито, а ніби навіть прихильно. У всякому разі, під окулярами поблискували спокійні, трохи лукаві очі.

— Я служу Республіці, сеньйор прем'єр.

— От-от. Але Республіка — це ж не якесь абстрактне поняття. Республіка має свій уряд, своїх міністрів.

— Тому я й прийшов до вас, сеньйор. Ви пожартували, звичайно, звинувачуючи мене в «непокірності». Розвідка, очолювана мною, завжди пунктуально виконувала всі завдання військового міністра.

¹ «АБЦ» — газета, орган монархістів-католиків.

— Чому ж тоді сеньйор Пріето скаржитися на вас? Цікаво послухати. Сідайте, будь ласка.

Ларосса дістав з папки свій рапорт.

Хуан Негрін протер окуляри і, взявши олівець, почав читати. Час від часу він робив якісь помітки. Та ось в трьох місцях з'явилися поставлені ним і густо підкреслені цифри 1, 2, 3 — це Хуан Негрін вибрав, очевидно, квінтесенцію рапорту.

— Все зводиться, як я розумію, до трьох китів. Розвідці треба вірити і своєчасно реагувати на її сигнали... Так?

— Без цього наша робота зайва, сеньйор.

— Що ж, ви маєте рацію, коронель. А далі? Далі ви вже втручаєтеся в функції військового командування. Ви ось тут хочете довести, що ми мало турбуємося про північний фронт?

— Взяттям Більбао Франко хоче замінити взяття Мадріда. Якщо фашистам вдасться захопити столицю басків і взагалі розвинути успіх на півночі...

— Якщо вдасться.

— Для цього вони зробили все потрібне, сеньйор. Закінчується концентрація на підступах до Більбао відбірних частин фаланги. Сюди перекинуто італійські дивізії, німецький авіаційний легіон «Кондор». Я маю відомості, сеньйор, що навколо Бургоса зосереджено німецькі танкові підрозділи. Франко визначив строк — двадцять червня.

— Військовий міністр доповів мені вчора про ваші «прогнози». Але мене, як і Пріето, цікавить одне: звідки ваша певність, сеньйор Ларосса, що ці прогнози мають під собою твердий ґрунт?

— Я переконаний у вірогідності одержаної мною з франкістського тилу інформації.

— У вас своя інформація, у військового міністра своя. Кому ж повинен вірити уряд?

Хуан Негрін підійшов до карти, кілька хвилин стояв перед нею замислений. Зір його був прикутий до лінії фронту, що проходила тепер на північ від Більбао і тяглася спершу в східному напрямку, а далі знову повертала на північ. Сусіднє місто на узбережжі Сан-Себастьян вже належало фашистам.

— Добре, сьогодні ми вирішимо вашу суперечку. Якщо не заперечуєте, запросимо до мене військового міністра, а також начальника генерального штабу

Північного фронту. Перше слово на цій конфіденціальній зустрічі ми надамо вам, коронель.

— Я готовий хоч зараз, сеньйоре. Але в мене є пропозиція: чи не можна запросити керівників уряду басків? Саме вони повинні будуть організувати оборону своєї столиці. Потім таких військових командирів, як Крістобал і Нанетті. У них є досвід боротьби за Сан-Себастьян.

— Який ваші герої все ж здали ворогу?

— Колона Нанетті билася до останньої можливості, сеньйор!

— Знаю, знаю. Однак ми обійдемося на цей раз без зайвих свідків. Спершу самі домовимося, знайдемо істину. Досить буде начальника генерального штабу. Він, кажуть, прекрасно знає справи на своєму фронті, Федеріко Сіутат.— Хуан Негрін натиснув кнопку, і в дверях з'явився його особистий ад'ютант.— Дізнайтеся: сеньйор Сіутат ще не виїхав?

— Я бачив його в прийомній військового міністра.

— Тоді запросіть до мене. Так. І з'єднайте мене зараз же з Пріето.

Через півхвилини Негрін розмовляв уже з військовим міністром.

— Я чекаю на вас рівно о першій,— сказав Негрін в трубку і поклав її.

Ларосса підвівся, йому здалося, що Негрін і його відпускає до першої години.

— Ви, мабуть, ще не снідали?— несподівано запитав його Негрін.— Я був би радий поділитися з вами чим бог послав.

— Щиро вам вдячний, сеньйор.

— Потім подякуєте, коронель.

В маленькій кімнаті, пристосованій під опочивальню, стояв круглий стіл. На тарілці лежала тонко нарізана ковбаса, сир, у блюдечку маслини. Пляшка столового вина була занурена в металевий посуд, набитий льодом. Негрін сам дістав з шафки дві тарілки, виделки, ніж. Частував Лароссу, як простий смертний, ніби не він, а його гість головував в уряді Республіки.

— Ви комуніст, Ларосса?— запитав Негрін, коли вони випили по маленькій чарочці вина.— Мені хочеться поговорити з вами одверто, як з представником партії.

— Говоріть краще як з людиною, з іспанцем. Я справді комуніст, але в даному випадку не маю повноважень говорити від імені партії.

— А я не маю доручення уряду вести офіційні переговори. Отже, це наша приватна розмова, добре? Так от. Я лікар за професією, а ми, лікарі, не приступаємо до лікування раніше, ніж не встановимо діагнозу. Уряд мого попередника хворів на дуже симптоматичну хворобу — він фактично усунув від участі в керівництві всі партії, крім соціал-демократів. Чи розуміють комуністи, що Хуан Негрін має свій, зовсім інший погляд на цю справу?

— Здається, розуміємо. Але мати погляд це ще не все, сеньйор. Треба створити умови.

— Я створюю такі умови, коронель. Комуністи висунули чимало розумних пропозицій, і я, як голова уряду, готовий запроваджувати їх в життя. Але є у вас програмні речі, про які взагалі говорити ще передчасно.

— Наприклад?

— Ну хоч би націоналізація військової промисловості. Або — боротьба за покращення умов праці і побуту міського і сільського пролетаріату. Невже ваш лідер сеньйор Хосе Діас не знає, в якому тяжкому стані наша економіка і наші фінанси? Вам, комуністам, інколи не вистачає реалістичності.

— Ви порушили два питання, сеньйор Негрін. Я почну з останнього. Ось тепер загроза нависла над республікою басків. А чи все там було зроблено, щоб баски як один, зі зброєю стали на захист республіки? Чи дав уряд можливість самим баскам відчутти плоди автономії?

— Про «плоди» повинен був дбати баскський президент Агіре. Ми розв'язали йому руки.

— Пролетаріат Басконії так нічого і не дочекався від Агіре.

— І ви гадаєте, що з цієї причини ми втрачаємо Басконію?

— Баски хочуть битися за свободу, проти іноземного ярма, яке збираються одягти на них італійці. Але їх треба об'єднати, організувати. Треба підняти маси і дати їм відчутти, що це боротьба народу за свої права, за краще життя.

— «Мундо обреро»! Я читав статтю Хосе Діаса, присвячену саме цьому питанню. Одверто скажу, ви не вмієте оцінити все, що там зроблено. І, між іншим, зроблено тим самим Агіре, який взяв на себе функції головнокомандуючого всіма збройними силами Басконії.

А синтурон? ¹ Ви, коронель, чули про залізний пояс, створений навколо Більбао? Він неприступний. Що ж до «подачок», які ви, комуністи, хочете дати баскам, то з цим завжди встигнеться. Спершу треба перемогти, а потім ділити трофеї. Спершу перемогти...

Негріну, очевидно, сподобався власний афористичний вислів, він навіть всміхнувся задоволено.

Ларосса похитав заперечливо головою.

— Блага, які революція несе народів, ви називаєте «подачками», «трофеями»? Тоді у нас з вами, сеньйор Негрін, різні, дуже різні погляди на іспанську революцію.

— О, ви вже починаєте хвилюватися, коронель Ларосса. Даремно. Я ще не чув вашої думки про націоналізацію.

— Маєте на увазі військову промисловість? Так, нехайна націоналізація — це наша вимога до уряду. Армія революції не може залежати від капіталіста, нехай і свого, іспанського. Хто дасть гарантію, що капіталіст підтримуватиме нас? Факти підтверджують протилежне. Ви, мабуть, знаєте, що в Астурії один з власників вугільних шахт висадив у повітря величезні запаси динаміту, який збиралася реквізувати Республіка?

— Уряд не панькався з ним! Наскільки пам'ять мені не зраджує, злочинця покарано смертю.

— Вірно, сеньйор. Гірники Астурії розстріляли зрадника. Але наші сапери залишилися без динаміту. Це жорстокий урок, сеньйор. Росіяни в Жовтні діяли інакше і тому перемогли. Власними силами перемогли і своїх контрреволюційних генералів, і інтервентів.

— Іспанія — не Росія, коронель! У нас все значно складніше. Ви, звичайно, знаєте, що деякі демократичні держави називають військовий заколот революцією, а «уряд» Франсіско Франко — революційним.

— Гітлер називає себе соціалістом, і своє «вчення» націонал-соціалізмом. Демагогія — це ширма. Такою ж ширмою, сеньйор, згадані вами «демократичні держави» прикривають свої справжні симпатії. Що ж, історія ще посміється над ними! Зараз фашизм заграє з «демократіями», лукавить, але все це тимчасова гра.

Негрін відсунув тарілку і кілька хвилин слухав Лароссу підкреслено уважно. Той ще раз нагадав, що ре-

¹ Синтурон — залізний пояс.

волюція, як учив великий її теоретик і практик Ленін, не любить півзаходів, що тільки тоді, коли маси відчують, що це їхня революція, що вона звільняє їх від соціального гноблення — тобто в ході самої революції відчують її плоди, тільки таку революцію вони доведуть до кінця. Нагадав главі іспанського уряду перші ленінські декрети — мир, земля, націоналізація фабрик і заводів.

— Іспанія — не Росія, коронель, — знову повторив Негрін, але цього разу заперечення його вже не звучало так упевнено, як раніше.

Наближалася перша година дня. Разом вони повернулися в кабінет.

— Я ще хотів вас попередити, коронель. Пріето — баск, і справи Басконії йому особисто близькі.

— Справді? — Ларосса скептично всміхнувся.

— Ви, комуністи, не любите Пріето.

— Ми просто відповідаємо йому взаємністю, сеньйор.

Запрошені Негріном генерали увійшли разом. Один високий, в новому, ніби тільки-но від кравця, мундирі, з холодними очима і колючою посмішкою на вустах — це військовий міністр. Другий — в прим'ятій курточці з «блискавкою», яку носять багато офіцерів республіканської армії, з обвітраним лицем, по-юнацькому стрункий, рухливий — це Сіутат, начальник генерального штабу Північного фронту. Негрін простяг Сіутату руку.

— З вами ми сьогодні ще не бачилися. Прошу сідати, сеньйори. Пробачте, я й забув познайомити вас, — звернувся до Сіутата. — Коронель Ларосса, начальник розвідки.

— А ми давно знайомі, — Сіутат потиснув руку Лароссі.

— Хіба ви бували в Басконії? — поцікавився Негрін.

— Ні. Ми разом служили в П'ятому полку, сеньйор, — не без гордості відрекомендувався начальник генерального штабу басків.

— Тим краще, сеньйори. Якщо люди знають один одного, їм завжди легше порозумітися. Ще раз прошу сідати. — І сам подав їм приклад, зручно вмовившись у м'якому глибокому кріслі.

Пріето вибрав собі крісло подалі, підкреслюючи цим, що розмова, яка має відбутися, його не дуже хвилює.

Негрін незадоволено глянув в його бік, погрався трохи товстим кольоровим олівцем.

— На Північному фронті, сеньйори, складається становище, яке не може не турбувати мене, як главу уряду! Ось сеньйор Ларосса має в своєму розпорядженні дуже важливі відомості відносно Більбао. Я попросив би коротко доповісти нам.

Ларосса добре розумів, що від того, переконає він главу уряду чи ні, залежатиме багато. Нехай генерал Пріето ображається на Лароссу, але він скаже йому у вічі правду про злочинну безтурботність військового міністерства перед лицем небезпеки. Катастрофа на півночі стане неминучою, коли негайно не буде вжито надзвичайних заходів — це йому, Лароссі, ясно, як те, що двічі по два — чотири.

— Я познайомлю вас, сеньйори, з одним документом. Його одержано цієї ночі. Надійній людині, яка знаходиться в Бургосі, вдалося особисто бачити наказ Франко про наступ, план операції на Північному фронті, зокрема план взяття Більбао.— Ларосса дістав з папки лист і поклав перед собою. Здавалося, що він знає цей документ напам'ять, бо читав його, ні разу не спіткнувшись. «Всі наші попередні повідомлення підтверджуються. Концентрацію військ для наступу на Більбао в основному закінчено. Операція почнеться, як визначено в наказі Франко, масованими ударами авіації на світанку в день «В». Наступ в шість нуль-нуль — одночасно на широкому фронті. Основною ударною силою є експедиційний італійський корпус генерала Манціні, поповнений новими резервістами, які прибули тепер з Італії. Остаточний строк взяття Більбао — двадцяте червня...»

— День «В»?— Негрін написав на папері, який лежав перед ним,— «день «В» і поставив обіч великий знак запитання.— Продовжуйте, коронель.

— Я вже раніше доповідав вам,— звернувся Ларосса до військового міністра,— день «В» — це день, коли почнеться генеральний наступ франкістів на півночі.

— За вашими «точними» даними,— ворухнувся у своєму кріслі Пріето,— вказаний наступ повинен був початися першого червня, а сьогодні маємо одинадцятье. Боюся, коронель, що «надійна людина» або навмисне плує карти, або стала жертвою власних домислів.

— Останнім часом, сеньйор міністр,— обізвався Сіутат,— франкістська авіація справді активізувалася. Особливо в зоні першої лінії оборони вздовж узбережжя. З'явилися німецькі бомбардувальники нових марок,

— «Хейнкелі»? Вони є всюди, генерале! Що зробиш,— зітхнув Пріето.— Наші літаки, як вам відомо, базуються в Сантандері — от Франко й підкидає сюди дещо для рівноваги.

— Ви певні, сеньйор військовий міністр, що тільки для рівноваги?— запитав раптом Негрін офіціальним тоном.

— Переконаний, сеньйор.— Пріето знову увівся в кріслі якнайзручніше.

— Продовжуйте, коронель Ларосса,— попросив Негрін.

Ларосса читав далі.

— «В разі успішного просування військ на північ і на північний захід, Франко ставить також завдання з ходу оволодіти Сантандером — «останнім опорним пунктом червоних на північному морському кордоні», як вказано у наказі».

— Фантастичні вигадки, не більше!— обірвав Лароссу військовий міністр.— Тільки абсолютний невіглас може ставити перед військовими подібні нереальні завдання. Важко повірити, що мова іде про досвідченого генерала, яким всі ми знаємо Франко. Так, сеньйори, я не побоюся в даному разі послатися на досвідченість лідера фаланги, яка протистоїть нам. Більбао, Сантандер, а потім ви ще з легкої руки віддасте без бою і всю Іспанію!

— Я нічого нікому не віддаю, генерале,— різко відповів Ларосса.— Я не командую військами і не очолюю військове міністерство.

— Більше витримки, сеньйори!— Хуан Негрін налив у склянку холодної води, підсунув її до Ларосси.— Я не стратег, коронель Ларосса, але знаю, що внутрішня і зовнішня оборона Більбао, яким ми приділяли стільки уваги, не дають підстав вважати наші справи на півночі такими безнадійними. Франко в даному разі прорачується.

— Дай боже, сеньйор! Я поки що не коментую наказу Франко; для нас важливо знати, що такий наказ існує, що спроба буде зроблена. Не зважати на це було б нерозумно, коли не сказати більше.

Пріето іронічно кинув:

— Ви запізнилися, коронель Ларосса. Ось сеньйор Сіутат може підтвердити. Ще три місяці тому ми почали створювати синтурон, наш «залізний пояс» на півночі.

І я з повною відповідальністю, сеньйор Негрін, заявляю, що синтурон неприступний. Якщо хочете — це «баскська лінія Мажіно».

— Наскільки я поінформований, — Ларосса звертався до Негріна, — синтурон, це, власне, Більбао. Отже, сеньйор міністр збирається обороняти Більбао в самому Більбао. А підступи? Там щось є? Чи ми спокійно дамо ворогу оточити Більбао? Уявіть собі, якого морального удару завдасть подібна ситуація захисникам синтурону!

— Ви не знаєте басків, коронель! — не здавався Прієто. — Врівноваженість, впертість, поміркованість — ось ті якості, що забезпечать нам успіх в обороні. Баски ніби спеціально створені для боротьби в укріплених районах.

— Я вірю в басків, сеньйор міністр. Це справді хоробрі, стійкі бійці. Та для того, щоб їхні якості розкрилися в повній мірі, треба створити відповідні умови. А мені здається, що «баскська лінія Мажіно», як ви, сеньйор, називаєте синтурон, породжує не виправдане нічим заспокоєння, благодущність. Військове міністерство занадто мляво реагує.

— З цього б ви й починали, коронель, — Прієто підвівся і підійшов до Негріна. — Чули, сеньйор прем'єр! Коронель хоче, щоб вся діяльність міністерства і командування була підпорядкована йому, а вірніше тій партії, до якої коронель Ларосса має честь належати! Чи не забагато! Ваші сигнали, сеньйор Ларосса, не завжди вірогідні, часто — сенсаційні, як і ось цей ваш «документ», до речі. Хоча б той факт, що співробітникові розвідки вдалося буцімто читати таємний наказ Франко. Ну хто повірить вам, хто повірить вашим «цитатам»? Ми не діти, сеньйор!

Негрін простягнув руку, ніби хотів взяти в Ларосси згаданий міністром документ, щоб пересвідчитися в його вірогідності.

— Оригінал шифрограми в сейфі, сеньйор, — пояснив Ларосса. — Джерело абсолютно надійне.

— Поживемо — побачимо! — Прієто підійшов до карти і з хвилину мовчки розглядав її. Потім запитав у Негріна: — У вас немає плану Більбао та його околиць, сеньйор Негрін?

Сіутат розстебнув свій планшет, поклав його на стіл. Під слюдою виразно окреслювалися контури синтурону з численними окопами, блокгаузами, бліндажами і куле-

метними гніздами, з майже безперервною лінією траншеї.

— Класичний приклад використання природних умов, сеньйор Негрін,— Пріето водив тупим кінцем олівця по планшету.— Гори, могутні скелі, ущелини. Захисникам синтуруну забезпечена повна герметичність, непроникливість їхніх позицій.

— Коронель Ларосса твердить, що Франко збирається кинути на Більбао стотисячну армію,— нагадав Негрін.

— По-перше, це фантастичне перебільшення,— воно в стилі коронеля Ларосси,— відповів Пріето самовпевнено.— А по-друге, навіть стотисячна армія нічого не зробить з синтуруном, який захищатимуть хоробрі баски!

— А як ви гадаєте, начальник генерального штабу?— звернувся Негрін до Сіутата.

Той підвівся. Увесь час, поки між військовим міністром і начальником розвідки тривав досить гострий поєдинок, Сіутат не виявляв свого ставлення до справи, яка обмірковувалася. Кілька разів міністр поглядами апелював до нього, але і в цих випадках Сіутат ніяк не реагував. Втім, до слів Ларосси Сіутат прислухався з особливою увагою і навіть робив якісь записи у своєму блокноті.

Тепер, почувши, що глава уряду цікавиться його думкою, Сіутат закрити блокнот і повернувся всім корпусом до Негріна.

— З вашого дозволу, сеньйор прем'єр... Я хотів би спершу дещо запитати в коронеля Ларосси.

— Будь ласка, прошу,— дозволив Негрін.

— Чи знаєте ви, коронель, чи знаєте особисто людину, яка є автором цієї важливої інформації,— показав на документ.— Хто вона?

— В роботі розвідки є свої закони, сеньйор,— нагадав Ларосса.

— Ні, я не питаю прізвища. Ви мене не так зрозуміли,— поспішив пояснити Сіутат.— Не в прізвищі справа. Чи можете ви, Ларосса, довіритися тій людині, як, скажімо, довіряєте... мені?

Ларосса кивнув.

— Так, сеньйор.

— І в неї справді є доступ до «першоджерел»?

— Так, сеньйор.

— І та людина підтримує зв'язок лише з вами і ні з ким більше?

— Так, сеньйор.

Очевидно, цей діалог між ними не сподобався Пріето. Він почав ходити по кімнаті. Крок у нього був важкий, непевний. Сіутат знову заговорив.

— Я думаю, сеньйор Негрін, що тривога коронеля Ларосси про стан на Північному фронті не безпідставна. Хороша річ синтурон, та й він ще не цілком готовий... Крім того, у нас останнім часом сталося кілька незрозумілих інцидентів, які, одверто кажучи, примушують думати, що це інспіровано ворогом. Днями, наприклад, без санкції автономного уряду були заарештовані націоналістами всі офіцери на бойових кораблях в Біскайській затоці. Кажуть, ніби це зроблено з санкції військового міністра, з вашої санкції, генерале.

Пріето зблід, потім обурився:

— Чого не вигадують провокатори!

— У всякому разі, якась рука шкодить нам, і досить активно.

Скрипнули двері, Негрін зупинив коронеля.

— Одну хвилиночку.— І відразу ж спитав ад'ютанта, який увійшов:— Що у вас там, я ж попереджав.

— Дзвонить президент республіки басків Агіре, сеньйор. Він наполягає.

— Добре. З'єднайте нас,— і взяв телефонну трубку.

Хуан Негрін відповів на привітання.

— Я вас погано чую, сеньйор Агіре. Повторіть.— На повному обличчі Хуана Негріна спершу з'явилося здивування, потім розгубленість. Дрібні крапельки поту виступили на високому зморшкуватому чолі.

— Що їх там налякало?— запитав у Негріна Пріето, виймаючи портсигар, майстерно виплетений з мексиканської соломки.

Глава уряду прикрив трубку рукою і голосом, у якому чулися і тривога, і злість, сповістив:

— Інженер, який керував будівництвом синтурону, втік, забравши з собою всі схеми і креслення. Ось вам і «баскська лінія Мажіно», сеньйор військовий міністр!

В ту хвилину, коли генералісимум Франко, супроводжуваний блискучим почтом, прямував до своєї трибуни проти головних дверей пласа де торос, за кілька метрів від нього в натовпі, що складався в основному з офіцерів, сталося якесь замішання. Здалося, ніби в одному місці раптом утворився вакуум і туди, як у крутоверть, ринули люди в мундирах. Та скоро все знову заспокоїлося, а поруч з генералісимумом виник барон Гюренсдорф і заспокійливо промовив:

— Нічого особливого, ваша світлість! Котрийсь з офіцерів перебрав, як говориться, на честь кориди.

Він сказав це навмисне голосно, щоб почув не лише Франсіско Франко.

Як тільки Франко ступив на трибуну, в сусідніх ложах підвелися президент кориди, численні урядовці та їхні доньї в білих мантильях з червоними, зеленими, жовтими гребінцями у волоссі і жадібними гарячими очима, якими вони навчилися «керувати» з спритністю тореро.

Хтось вигукнув:

— Віска¹, генералісимум Франко!

— Віска, Франко!— ніби по команді, підхопили військові, що заповнили всі місця велетенського амфітеатру.

Бравурні звуки тріумфального маршу перекочувалися з ярусу на ярус, ринули під високий дах пласи. Військовий духовий оркестр шаленів.

Під ці звуки на арені з'явилися тореро: кінні пікадори та піші чуло, обов'язок яких дратувати бика, бандерильєри, еспада².

Буря оплесків, рев мідних труб — і вже в цирку забули того, хто сьогодні займає місце його католицької величності. Музика, оплески, все, все їм, хоробрим бійцям пласи, чия кров, можливо, сьогодні змішається в піску з кров'ю забитого бика. Окремих тореро пізнають, їх називають по імені, підбадьорюють перед боєм.

— Пабло де Рожас! Віва!

— Аурельо Кардано! Ти їм покажеш, як треба володіти шпагою, Аурельо!

¹ Віска! — Хай живе!

² Еспада — шпага. В даному випадку — матадор, який вбиває бика шпагою.

— Маестро Коррерас! Прима еспада!

Почувши це ім'я, сеньйора з темними окулярами перехилилася через бар'єр ложі і якимось особливо пильно придивлялася до маестро. Так, це він, це Кід Коррерас! Сеньйора Еспіта відразу пізнає його.

«Він хворий? Обличчя, мов крейдяне».

— Віва, Коррерас!— дзвінко вигукує її сусідка, молоденька красуня з оголеними плечима.— Віва, Непереможний!

Він на мить затримується, очі шукають ту, чий голос несподівано зринув над цілим прибоєм інших. Але серед тисяч глядачів важко знайти, неможливо... Матадор навіть дивиться не в той бік, ось він опускає очі і, шкутильгаючи, продовжує свій шлях по золотому піску арени, свіжому піску, привезеному, очевидно, заради цієї особливої кориди, про яку хтось з його нинішніх колег влучно сказав: «банкет під час чуми».

Квадрилья¹ зупинилася перед трибуною Франсіско Франко. Перший тореро схилив уклінно голову, потім другий... Третім був Кід Коррерас.

Сонце заливало арену, і під його нестерпно жагучим промінням тореадори нагадували позолочених ляльок. Ляльки все робили механічно, як заведені, і дивитися на їхні рухи було б смішно, якби не знаття, що це не ляльки, а люди.

Молодий фронт в світлому костюмі і в темних — від сонця — окулярах, який сидів у глибині ложі генералісимуса, вперше бачив церемонію відкриття кориди. Але еспаду в зеленій куртці, оздобленій золотим шитвом, яскравими галунами, бахромою, еспаду, який оце зараз уклонявся трибуні каудильйо, він трохи знав. Вони не так давно переповзали разом Мертве поле, і еспада міг там залишитися на віки вічні!

Кід Коррерас не тримав голову високо, як інші його колеги; коли скидав свій бойовий капелюх, вітаючи Франко, робив це ніби з примусу, без натхнення. Та він все ж вітав Франко. Він стояв на арені в Бургосі, демонструючи готовність добре потішити знатних глядачів, які нетерпляче чекали жорстокого поєдинку людини з биком!

Військовий оркестр заграє туш... Каштановий бик вискочив на арену, пікадори і чуло сміливо зустріли

¹ Квадрилья — повний комплект тореро, очолюваний еспадою.

супротивника. Яскраві плащі в руках чуло — ніби язика полум'я. Це дратує бика, а його продовжують «нацьковувати» на пікадора. Ось бик нагнув голову з могутніми рогами, ще мить — і він кинеться на кінного... Стрибок — але пікадора вже нема на старому місці, бик проскакує повз нього.

Боротьба почалася. Та ще не скоро вступить у нього еспада. Ще стоїть біля бар'єра Кід Коррерас, стоїть з опущеними плечима і втупленим у пісок поглядом. Про що він думає, вчорашній боєць бригади анархіста Мессіни?

Може, Кід Коррерас згадує інші часи, коли на цій самій пласі виступав перед простим людом — справжнім знавцем і цінителем тавромахії? Чи пригадалися йому мітинги на вулицях Мадріда, де Мессіна хвалився своїми «агілас», такими, як Кід Коррерас? «Смерть Франко!» — кричали анархісти у відповідь на заклик Мессіни. «Хай живе Республіка!»

Що ж сталося? Чому Коррерас вислужується нині перед своїми ворогами?

Жак Пійо не знав нічого про події в кармелітському монастирі, але він догадувався, що за якихось важливих обставин, коли на карту треба було поставити своє життя, Коррерас зманеврував малодушно. «Цікаво, — роздумував Пійо, — чи захоче донья Ярара зустрітися з ним, колишнім своїм поклонником? Тепер, між іншим, Коррерас має більше прав на дружбу з племінницею прелата — хіба не одному ідолу в образі «наполеончика» поклоняються вони!»

За першим биком, якого поклав Аурельо Кардано, прийшла черга другого. Це був андалузський бик з кривим рогом, з блискучою шиєю і запіненою мордою. Його добре роздратували ще в коралі¹, і бик був готовий до герцю.

— Оле, Коррерас! — почувся жіночий голос з ложі (той самий голос!). — Ти любив колись битися з кривоногими, прима еспада!

Коррерас, наче його підштовхнув хто, пішов вперед, розгортаючи мулету. Та ось, згадавши традицію, повернув до ложі президента. Слова обіцянки: «Я зроблю все, що від мене залежить, сеньйор президент» прозвучали глухо й невпевнено. Колись після цих слів Кід Кор-

¹ Кораль — двір.

перас кидав свій капелюх на пісок й відразу ж на пласі закипала одчайдушна боротьба, за якою стежили тисячі очей, сповнених захоплення й тріумфу. Нині ж капелюх так і залишився на ньому, хода в маестро була важка, праву ногу він ніби тягнув за собою, залишаючи нерівний слід на піску.

Ось вони зблизилися, Кід Коррерас і бик. Біля самого носа бика майнула червона мулета, та звір не звернув на неї уваги, він тільки замукав незадоволено й продовжував розглядати зухвальця.

На бика пішли пікадори, завдаючи йому ударів гостряками своїх пік, бика атакували бандерильєри, втикаючи в жирну шию тонкі кусючі бандерильї¹. Він повинен битися, цей бик вигодуваний спеціально для того, щоб умерти на пласі. Він буде битися, хоче цього чи не хоче!

Зрештою, криворогий починає грізно трясти головою, рис ногою пісок. Ось він почав відступати, стежачи налитими кров'ю очима за ворогами. Ось він опускає вниз вуха... і — кидається на того, хто найбільше допікає його своєю мулетою. Стрибок. Іще стрибок. Але Коррерас відскакує вбік, тільки мулета перед мордою бика.

Тепер це вже справжній поєдинок. Пікадори, бандерильєри не заважають еспаді показати свої здібності, адже в Коррераса слава першого еспади.

Сусіда коронель нахилиється до Жака Пійо.

— Коррерас нині не той. Він боїться бика. Дивіться, дивіться, мосьє, як він тримає шпагу!

— А як її слід тримати, сеньйор коронель?— запитує Пійо.

— Бій биків має свої закони, мосьє. Як і справжня дуель. Ми, іспанці, говоримо: краще тисячу разів умерти, ніж ударити бика знизу, або збоку, чи з тилу. Тільки зверху вниз, ось так.

«Має свої закони... Чому ж тоді на війні, яка теж є дуеллю, поєдинком двох сил, ці сеньйори з благословення свого вождя, свого каудильйо, частіше користуються підлими, підступними методами, ніж виходять відкрито на бій? Очевидно, не для них писалися закони іспанської честі!»

На верхніх ярусах амфітеатру почувся свист... Комусь не сподобалося, як б'ється Коррерас. Він уже двічі кори-

¹ Б а н д е р и л ь ї — дерев'яні дротики з гострими кінцями.

стувався шпагою і обидва удари наніс не в «хрест»¹, а в шию.

— Криворогий мудріший за еспаду!

— Ти так рухаєшся, Коррерас, ніби на тобі кайдани!

Образливий для Коррераса шум з кожною хвилиною ріс. Боротьба вже тривала майже дванадцять хвилин, а еспада продовжував тупцюватися перед биком, поглядаючи боязливо на вхідні двері.

Ось президент підняв руку з хусточкою, зробив еспаді попередження. В ложі, де був генералісимус Франко, хтось подав сигнал президентові кориди, і відразу ж від бар'єра вийшов на пласу новий еспада — низенький з квадратним обличчям і такими ж плечима, одягнутий в синю куртку й фіолетовий плащ.

— Кардано!

— Виручай невдачу, Аурельо Кардано!— знову загукали в різних кінцях амфітеатру.

Осміяний, принижений, Коррерас зробив останню одчайдушну спробу: в якомусь божевільному пориві кинувся він з шпагою назустріч бикові. Блиснуло на сонці лезо і впилося в горлянку бика. Це був підлий удар, заборонений законами тавромахії. Удар, про який тільки-но коронель сказав Жаку Пійо: «Краще тисячу разів умерти, ніж ударити бика знизу».

Бик помчав вздовж бар'єра, поливаючи пісок своєю густою, чорною, як дивитися здаля, кров'ю. Амфітеатр знову залишився незадоволеним. Хтось нагородив еспаду найобразливішим для тореро прізвиськом:

— Різник!

Другий підтримав:

— У сеньйора Вівальдо на бойні є вакансія. На тебе там чекають, прима-різник!

Розгублений, він зупинився серед арени, опустивши мулету, ніби ганчірку.

Чуло, озброєний довгою жердиною з гострим клинком на кінці, наздогнав бика і перерізав йому колінні зв'язки, а потім вже лежачого добив кинджалом.

Військові труби нарешті сповістили про смерть криворогого. Але й мідь оркестру потішилася над Кідом Коррерасом. Одна труба тонко й надокучливо тягла своє «мі», а потім ураз вискнула кілька разів, немов зайшла-ся сміхом.

¹ «Хрест» — місце, де кінчається загрибок і починається спина.

Один за одним колеги Коррераса вступили в бій; п'ятого бика поклав знову Аурельо Кардано — той самий, від удару якого упав і перший, а Кід Коррерас все стояв біля бар'єра, схожий на зеленого папугу.

Останнього переможеного бика прив'язали до упряжки мулів і поволокли з арени, та всі двері ще деякий час залишалися зачиненими. Ті, хто був на трибуні і в ложах обіч з генералісимумом, мали можливість вийти першими.

Жак Пійо звернув увагу, що на вулиці перед цирком багато поліцаїв, де-не-де між ними видно військових в німецькій уніформі.

Коли Жак Пійо опинився в своїй машині поруч з Еспітою та Енрікетією, він побачив, що в однієї сеньйори очі поблякли від сліз, а в другої, в Еспіти, вигляд збуджений і навіть трохи роздратований. Та коли він краще придивився до Еспіти, зрозумів: сеньйора намагається вирішити якусь загадку, і в її напівзаплющених очах не ознаки бурі, а гостре напруження мислі, нмагання зрозуміти щось незбагненне.

Машина «чхнула», і цей звук примусив Еспіту сполохано притулитися до Жака Пійо.

— Для кориди треба мати залізні нерви,— заговорив Пійо,— тільки іспанці, мабуть, не відчують всієї трагедії подібного видовища. Пласа — це кров і пісок, як влучно сказав один іспанський літератор.

— Вся Іспанія тепер ніби пласа, мосьє,— зауважила Еспіта.— Я в цирку відчувала себе, як на вулкані.

— Чому, сеньйора?

— Ах, мосьє Пійо. Ви нічого не бачите, нічого не знаєте. Перед початком кориди хіба ви не помітили, не зрозуміли, яка небезпека підстерігала всіх нас?

— А саме?— зацікавився Пійо.

— Вони хотіли вбити Франко, мосьє. Лише щасливий випадок врятував його. Подумати тільки — коронель Кастро хотів стріляти в генералісимумса.

— Кастро? Який Кастро?

— Ад'ютант генерала Кеведо. Пам'ятаєте, ми з ним зустрічалися в Толедо. Коронеля схопили в останню мить. У нього знайшли гранати і пістолет, заряджений розривними кулями.

«Кастро. Молодий коронель з високим розумним чолом. По дорозі в Толедо вони везли його подарунок сеньйорі Емілії Дорадо».

Пійо пригадалися й гострі слова генералісімуса про Кастро, який хотів писати його, генералісімуса Франко, біографію, а кінчив тим, що став колекціонером нерозумних пліток, вигаданих «ворогами Іспанії».

Отже, в середовищі самої фаланги не всі, виходить, моляться на Франсіско Франко.

Так, Ангіано не був самотнім, висловлюючи тривогу в своїх мемуарах. Навіть вороги Республіки — монархісти — побоюються: каудильйо одурить їх, залишить після перемоги ні з чим. А можливо, їх лякає апетит генералісімуса щодо майбутніх загарбань; хіба не краще в боротьбі проти червоних знайти спільну мову, спільний погляд з урядами Англії, Франції, а не лише з державами «осі»?

Йому ще згадалися досить туманні натяки окремих офіцерів за столом в ресторані «Піета»: генерал Кеведо та його штаб підтримують ідею переговорів з республіканським урядом, тоді як Франсіско Франко й чути про якийсь компроміс не хоче.

«А якби терористичний акт вдався?— роздумує Пійо.— Чи змінилося б щось? Навряд. Франко — маріонетка в руках Гітлера й Муссоліні. Не буде його, знайдеться інша слухняна маріонетка. Ні, не цей вітер повалить фашистську Бастілію, тільки не цей».

Він, Пійо, дуже неуважний сьогодні, і про це йому нагадує сеньйора Еспіта. Чи не має він бажання пообідати в сеньйори Енрікети? Її бургоська вілла недалеко звідси.

— Я дуже вас прошу, мосьє,— витирає очі пахучою хусточкою Енрікета.— Дуже прошу. На мої сльози не звертайте уваги, я вже зовсім спокійна. Ах, мосьє! Кід Коррерас не існує більше як еспада! І мені дуже жаль його. Не знаю навіть, що з ним сталося.

Вона сказала правду, що не знає. Зате Жак Пійо знав. Кід Коррерас спершу перестав існувати як чесна людина, як іспанський патріот, а тепер і як тореро. І в цьому була своя закономірність.

Хуан Негрін прибув інкогніто в штаб центрального фронту. На короткій терміново скликаній нараді глава уряду інформував командування про небезпеку, яка

створилася для Більбао і для всієї північної групи республіканських військ. Він заявив, що військовий міністр тепер вже знаходиться в Більбао — там будуть вжиті термінові заходи по перебудові синтурону, докорінно зміниться дислокація штабів та розміщення резервів. Він, Негрін, дав розпорядження посилити авіарозвідку в районі Більбао та в Біскайській затоці, де, можливо, ворог зробить спробу підтримати операції своїх наземних військ кораблями та підводними човнами. І все ж ці заходи ще не вирішують справи. Чи не слід перекинути на північ кілька обстріляних батальйонів або навіть дивізію? Він, Негрін, має насамперед на увазі дивізію Лукача. Інтерівцям не вперше зустрічатися на полі бою з італійцями. Хто в Іспанії не пам'ятає славних весняних боїв під Бріуегою та при взятті Тріхуеке! Біля Більбао, як повідомляє розвідка, зосереджені рештки тих самих битих італійських з'єднань: корпусом командує генерал Манціні, а четвертою дивізією генерал Бергонзоні — «герой» Аддіс-Абеби.

Хуан Негрін «влучив» добре: навіть Лістер, який прибув на нараду, похмурий, незадоволений, — він проводив нічне тактичне навчання з новими підрозділами, — навіть Лістер всміхнувся, згадавши, очевидно, і арагонську дорогу, захащену трофеями італійського походження, і бліді обличчя вояк у новенькій формі із значками Савойської королівської династії на рукавах, і те, як потім перед мікрофоном італійські полонені вигукували хором: «Абасо іль фачісмо!», що означає «геть фашизм!». «Що ж, — роздумував Лістер, — добре було б дати ще одного ляпаса Манціні та Бергонзоні». Йому, Лістеру, подобається новий прем'єр. Глуха ніч, а він примчав до них, радиться. Ларго Кабальєро не ризикував би. Правда, поруч з прем'єром — коронель Ларосса, а цей взагалі нічого не боїться. Однополчанин по П'ятому комуністичному полку!

Негрін вже вдруге запрошує командирів висловитися. Не викликає по черзі кожного, як це заведено у військових, а ніби засідає у себе в кортесах. Деякий час панує мовчанка. Всі чекають, що скаже командуючий фронтом. І ось командуючий нарешті підводиться.

— Для передислокації частин з одного фронту на другий потрібне розпорядження військового міністра, — розводить він руками.

— Я глава уряду, генерале, — спокійно нагадує Негрін.

«Молодець старий»,— говорять очі комдива Лістера, звернені на Негріна.

— У військового міністра, сеньйор прем'єр, є свої резерви, у нас свої,— пояснює командуючий. Він ще не звик до Негріна-прем'єра. Фінансові операції — куди не йшло. Але брати на себе відповідальність за військові операції? Чи не забагато це для вчорашнього міністра фінансів, лікаря по професії?

— Дозвольте.

Всі обертаються на голос. Це — Лукач. Генерал Пауль Лукач хоче висловитися.

— Будь ласка, сеньйор,— придивляється до нього крізь окуляри Хуан Негрін.

— Командир інтернаціональної дивізії,— говорить командуючий Негріну про Лукача. І ще тихіше додає:— Комуніст!

«Знаю»,— киває йому Негрін.

— Я так зрозумів, сеньйори,— звертається Лукач до всіх присутніх,— наступ на півночі може початися кожної години. Зрада фортифікатора — перший доказ цього. А якщо так, то чи є у нас час для перекидання звідси, з Центрального фронту, цілих з'єднань? Чи не краще якось інакше допомогти оборонцям Більбао?

— А саме? — перехилився над столом Хуан Негрін, вдивляючись у вольове обличчя прославленого комуністичного генерала. Є щось таке в рисах цього обличчя і в манері триматися, що примушує брати до уваги кожне вимовлене генералом Лукачем слово.

— Я подумав, сеньйор прем'єр, про наступні операції наших військ тут, на Центральному фронті,— твердо продовжував генерал Лукач.— Треба випередити ворога, відібрати в нього ініціативу.

— А Більбао залишити напризволяще?— не стримався Негрін.

— Ні, сеньйор. Захисники Більбао відразу відчують себе певніше, коли знатимуть про наш наступ. Ви кажете, сеньйор прем'єр, що ворог стягнув на Північний фронт стотисячну армію. А хіба резерви Північного фронту менші? Хіба баски не можуть виставити стільки ж, як не більше? Баскам, як говориться, і стіни допоможуть, бо вони у себе дома.

Командуючий фронтом пильно подивився на Лукача, потім обернувся до Негріна:

— Дивізія генерала Лукача зараз перебуває на відпочинку. Ми можемо дозволити їй, сеньйор, здійснити сміливий рейд у ворожий тил... Тут, на Центральному фронті.

— Пробачте, генерале, — перебив командуючого Лукач. — Я зовсім не це мав на увазі. Приватна операція, хоч яка вона смілива, нічого не змінить. Потрібна взаємодія кількох дивізій, значних сил всього фронту, коли хочете.

— І все це заради «платонічної» допомоги Більбао? — скептично знизує плечима командуючий. — Ні, на таке я не дам згоди, сеньйор Лукач. Одну дивізію кинути — куди не йшло!

Хуан Негрін тихенько постукує по столу — він не розуміє, на чиему боці правда.

Але, крім командуючого і командира сорок п'ятої дивізії, тут присутні й інші досвідчені командири. Невже всі вони вагаються, як і він, Негрін?

Прем'єр помітив, що один з офіцерів, коронель, який сидів біля нього, нахилився до свого сусіда, ніби збирався радитися з ним.

— Пробачте, хто ви будете? — звернувся до нього Негрін.

Коронель неквапно, з гідністю відповів:

— Радник Центрального фронту, коронель Кастільо, сеньйор Негрін.

— Ну і що ж ви можете порадити, сеньйор Кастільо?

— Я звик виконувати накази командування, сеньйор, — ухильно відповів Кастільо.

— І все ж таки. Уявіть собі, що саме ви, і ніхто інший, повинні зараз прийняти рішення.

Коронель Кастільо не примусив себе довго просити.

— Я цілком підтримую варіант командуючого, сеньйор. Наступ на вузькому фронті. Хоча б під Уескою. Це, між іншим, було б навіть символічно. Франкісти збираються штурмувати синтурон Більбао, а ми синтурон Уески.

— Що вам відомо про укріплення Уески? — зацікавився Негрін.

— Ще в минулому місяці, сеньйор, там велися фортифікаційні роботи. Бетонні стіни, рови, є навіть кулеметні точки з баштами, що обертаються навколо своєї осі. Ми, на жаль, не такі щасливі, як наші вороги. Але-

мано¹, який будував синтурон Уески, не перейшов на наш бік. Однак і ми дещо знаємо. Генерал Лукач одержить досить точні дані про синтурон Уески.— Кастільо сказав це таким тоном, ніби питання, що саме Лукачу буде доручено здійснити задум, вже вирішено.

Не питаючись дозволу, з місця подав репліку Лістер:

— Але чому тільки Лукач? Моя дивізія теж хоче попрацювати, як говориться, для загального добра. На фланзі у Лукача залишаться укріплені пункти Чімільяс і Аллере. Чи не краще заодно вдарити і по них?

— Ви ж мене знаєте, сеньйор Лістер,— якимось нервово реагував на пропозицію Лістера командуючий фронтом.— Якщо створюються відповідні умови, я ніколи не втрачаю нагоди розвинути успіх.

— Відповідні умови, сеньйор командуючий, вже є,— кинув йому Лістер і звернувся до Негріна.— Дайте нам нарешті змогу здійснити операцію у взаємодії з Лукачем, сеньйор прем'єр.

Негрін запитально дивився на командуючого. Самому йому запал Лістера подобається. І справді, чому не дозволити командирам завдати ворогові ударів з різних напрямків одночасно. Негрін міг би зараз же дати своє благословення, але подумав, що це буде не зовсім тактовно по відношенню до командуючого фронтом. Йому, а не Негріну доведеться здійснювати операцію.

— Інших пропозицій немає, сеньйори?— запитав Негрін.— Тоді все. Рішення буде прийнято і доведене ще сьогодні до кожного... Ваші побажання, сеньйори, ми врахуємо.

Негрін і командуючий пішли в сусідню кімнату. Потім туди ж покликали Кастільо і Лароссу.

— Нарада чотирьох,— кинув хтось іронічно.

— У нас так,— підтримав його другий, командир танкістів.— З нами радяться, а роблять по-своєму.

— В штабі фронту звикли слухатися лише самих себе. Лістер підсів до Лукача.

— Ти чогось засумував, Матвію Михайловичу?

— Мало радості, друже... Все робиться по-дурному. Ех, немає тут Климента Сфремовича! Він би навчив, як воювати за революцію. А то... Є така приказка на Україні — скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться.

— Справедлива приказка, генерале, — згодився Ліс-

¹ А л е м а н о — німець.

тер.— Я давно думаю — ну коли ми вже почистимо наші авгієві конюшні. Міняються прем'єри, міняються міністри, а радники при них ті самі. Ще командуючий чхнути не встиг, а він «будь здоров» каже. Вислужується.

— Якби перед Республікою вислужувався, а то невідомо ще перед ким.

Відкрилися двері, коронель Кастільо — легкий на помині — вийшов заклопотаний.

— Ви нам потрібні, генерале,— звернувся до Лукача, підкреслюючи отим своїм «нам», що він рівноправний член «наради» чотирьох.

— Переконали-таки прем'єра,— незадоволено промовив Лістер, коли Лукач і Кастільо зникли.

Через півгодини машина прем'єра взяла курс на Валенсію.

А в маленькій затишній кімнаті на околиці Леріди, де часто зупинявся Лукач, приїжджаючи в штаб фронту, чекали світання він і Ларосса. Лукач частував гостя хлібом, сиром, кавою. Вигляд у Лукача був стомлений, але він намагався навіть жартувати.

— Візьму Уеску — перестану пити чорну каву. Вина мені подавай. І шашлик на закуску. Люблю шашлик з цибулькою, на вугіллі смажений. Ти пробував, друже, натуральний шашлик з молодого баранини? Ні? Тоді приїжджай в Уеску. Сам тобі приготую.

— Спасибі, обов'язково приїду. Скучив, генерале, за домом, правда?

— Скучив,— признався Лукач.— Не генерал скучив, а Матвій Михайлович. У Матвія Михайловича там все — дружина, дочка, Москва і Білики. Білики мені навіть сняться, Ворскла у нас — ріка чудесна. Це там, де колись «и грянул бой, Полтавский бой».

Лукач розстебнув кишеню френча, дістав листа з штампелем Байони—невеликого міста на півдні Франції.

— З дому?

— Від дочки. Навколо світу лист обійшов, а таки знайшов мене. Хочеш подивитися, яка в генерала Лукача дочка? — він дістав з конверта фотографію: дівчина років сімнадцяти в білому платті, з великими, як у батька, очима.— Талочка.

— Студентка?

— Ні. Тільки збирається. Кінчила десятирічку.

Лароссу здивував напис на знімку.

— Конспірація?— запитав у Лукача.

Генерал Лукач і собі прочитав напис, зроблений рукою Наталі. І засміявся.

— Не ту карточку показав тобі. В конверті прийшло дві, розумієш? Одна мені, а друга...

— Жаку Пійо?

— Відразу видно розвідника... Йому.

Ларосса знову подивився на зворотний бік фотографії.

— Жаль. Напис всю справу псує. Я взяв би на себе місію передати адресату, але не той напис. Французька мова повинна бути.

Лукач сховав фотографію, мить сидів замислений.

— Кава вистигає,— нагадав Ларосса.

— Спасибі.— І запитав: — Ну як він там, наш Пійо?

— Йому нелегко. Уявляєш, в яку «компанію» потрапив? Каудильо впевнений, що має справу з політичним розвідником Франції, ким, власне, і був той Пійо. Але на даному етапі це нашому аміго не шкодить. Жаку Пійо, посланцеві «певних» кіл, вони віддають перевагу перед Шавереном, про якого я вже тобі розповідав. Жіака Пійо каудильо збирається приручити.

Лукач дивився у темне вікно, за яким у долині палякотили відблиски фронтової заграви.

— Педро мені як син, розумієш, камарада Ларосса. Він зростав на моїх очах, цей хлопець. І ось, як і ми, старі вояки, кинув усе. Не довчився навіть, а жаль. Одне втішає мене, що він пішов відразу вірною дорогою. Моя власна юність складалася інакше. Нам дали зброю тоді не для захисту свободи, а для війни проти інших народів. Ошукані, ми воювали, проливали кров за імперію Габсбургів, аж поки не почалося повстання нашої совісті... Совість привела мене в ряди бійців за свободу, за Жовтень, камарада Ларосса.

— Ви, кажуть, бачили Леніна, генерале?— запитав Ларосса.— Ну от. Ви краще, звичайно, знаєте, ніж про це написано в книжках, як Ленін керував озброєним народом. Правда, що на червоних фронтах все робилося тільки за згодою і за наказом Леніна?— Це питання, очевидно, цікавило Лароссу давно, і ось сьогодні нарешті він вибрав слухну хвилину, щоб почути, що скаже з цього приводу більшовик Лукач.

Лукач трохи подумав:

— Я дуже маленька людина, друже. Але знаю, що Ленін був серцем революції, серцем озброєного народу. Від того, як билося це серце, залежало все.

— Я читав, що Ленін умів ризикувати, коли треба. Пам'ятаю випадок у Пітері, оточеному військами Керенського. Ленін по радіо через голову командного складу звернувся до солдатів і наказав, як глава революційного уряду, підкорятися не білогвардійському генералу Духоніну, а призначеному Радою Народних Комісарів головнокомандуючому. Цей ризик блискуче виправдав себе, генерале.

— І так було завжди, камарада Ларосса, завжди, коли Ленін брався за якусь справу,— обличчя Лукача світилося гордістю.— З Леніним ми завжди перемагали!

— Іспанські комуністи, генерале, як і ви, більшовики, вважають себе ленінцями. Але нам багато треба вчитися і багато зробити, щоб виправдати себе перед всією великою сім'єю комуністів-ленінців. Як часто нам не вистачає сміливості, рішучості, справжньої революційної пристрасі. Якби хоч наш Хосе¹ не хворий.

— Він і хворий працює за десятьох, дорогий коронель! А Долорес Ібаррурі? А ваші військові керівники — Лістер, Галан, Модесто, Сіутат! Ви маєте славу випробувану в боях партію. Не скаржитися треба, коронель, а зміцнювати єдність партії і народу, як завжди робив Ленін.

— Так. Ми ще мало використовуємо досвід вашої революції. Пролетарська революція повинна змести з свого шляху все, що заважає її розвитку. Скоро має відбутися пленум ЦК, і ми висунемо свою програму перемоги... Якщо уряд не зробить історичних висновків для себе, ми звернемося через його голову до трудового народу. Кров Іспанії не повинна литися марно.

Ларосса відчинив віконце, і в кімнаті запахло ранковою свіжістю. В білому тумані, на пагорбах і терасах окреслювалися будівлі Леріди.

— Не подобається мені наш лерідський штаб², дуже не подобається,— раптом заговорив про інше генерал Лукач.— Слова у них завжди кращі за діла. А головне — кроку самостійно зробити нам не дають. Все з військовими радниками погоджуй. Кастильо бачив? Звідки він, хто цей радник? Чи не такий, як Морено? Поцікався, дорогий коронель, бо щось болить у мене душа останнім часом. Сам знаєш, важко підкорятися людині, до якої у тебе немає довір'я.

¹ Хосе Діас хворів на туберкульоз.

² Лерідський штаб — штаб Центрального фронту.

— Кастільо? Його, пам'ятаю, послав сам Пріето...

— «Сам»? А Пріето влаштує Республіку, як військовий міністр? Ой, боюся, що ні! Правий соціаліст, людина дуже далека від розуміння істотних потреб революції. Чим Пріето кращий від Ларго Кабальєро? Хіба він не продовжує політику лідера своєї партії? Боюся, що він ставить одну свічку богу, а другу чорту.

— Хочеш сказати — однією ногою стоїть у нас, а другою там.— Ларосса не запитував, він тільки підкреслив думку, висловлену генералом Лукачем.

— Слово честі, коронель, я завжди розумію, що у нас робиться на фронті. Ось і тепер. Наказ, звичайно, є наказ. Я поведу дивізію на Уеску. Але чому на інші частини наш командуючий поклав «табу», чому те, вступати їм у бій чи ні, буде залежати від радника Кастільо?

— Ще до того, як тебе викликали,— сказав Ларосса,— командуючий дав слово Негріну підтримати твою дивізію. Однак він заявив, що з «тактичних міркувань» не варто розголошувати це наперед. «Нехай генерал Лукач сам,— казав командуючий,— візьме синтурон Уески, а свіжі сили потім розвинуть успіх». Він навіть вихваляв тебе, Лукач, перед Негріном,— всміхнувся Ларосса.

— Говорять, що коли недруг хвалить, значить, ти щось не так робиш.

— Недруг? Навіть недруг?

— Боїшся цього слова? Ну які синоніми є у словнику: недоброзичливець, супротивник, ненависник... Є ще, правда, таке слово — ворог. Але воно категоричне, і я не наслідуюся користуватися ним у даному випадку.

— Я розумію тебе... На жаль, інколи ми виявляємося зв'язаними вищими інтересами і робимося рабами обставин. В уряді Народного фронту так поділено портфель, що керівництво армією поки що знаходиться в руках прієтистів. З цим ми змушені рахуватися. Хоч я певен, що подібне становище не може тривати довго.

— Тільки гіркі уроки, на жаль, роблять маси активнішими. Для того, щоб не стало Кабальєро, потрібні були уроки кривавих подій, розв'язаних зрадниками з ПОУМу¹ в Каталонії, викриття змови в самому уряді. Чи не досить і цього? Хто обпікся раз, той повинен бути обачнішим вдруге.

— Досвід — велика сила, мій генерале! Гіркий особ-

¹ П О У М — організація іспанських троцькістів.

ливо. І все ж ми виграємо цю війну, виграємо обов'язково, чого б це не коштувало. «Но пасаран!» — сказала наша Пассіонарія, — фашизм не пройде в Іспанії. І саме для того, щоб виграти, ми усунемо всіх тих, кого ти називаєш недругами, генерале. Я обіцяю тобі як комуніст. Мені здається, що Хуан Негрін згодиться з багатьма нашими вимогами, як тільки до кінця переконається, що інакше можна втратити Республіку. Мені дуже хочеться вірити в Негріна.

— В когось треба вірити, колего. Інакше жити неможливо.

— Я вірю в Іспанію, в її народ. Вся наша історія, генерале, дуже трагічна і повчальна. Але я вірю в світле майбутнє, так само як вірив у нього ти, коли воював на полях Росії за Жовтень. Наш Жовтень обов'язково прийде, генерале!

Отак у гарячій розмові пролетіла для них коротка ніч, про яку один з них згадуватиме ціле життя.

30

Жак Пійо ще раз перечитав записочку, яку йому віддав портъє. Вона була без підпису, але тільки одна людина в Іспанії могла бути її автором. Шаверен. Це він наполягав на зустрічі і призначав побачення. Отже, Шаверен теж у Бургосі. Густа пляма на п'ятому слові у третьому рядку — його, Шаверена, умовний знак.

«Як швидко летить час, — подумав Пійо-Котко. — Генералісимум чекає перших сторінок біографічного опусу, французька розвідка — перших шпигунських звітів. І треба цю роботу, коли ти «той самий». Тобі дали змогу призвичаїтися до певних умов, придивитися і тепер чекають від тебе справжньої роботи».

О, він міг би добре прислужитися і Шаверену, і Франції! Старий французький резидент не помилявся, коли вбачав у діях «безкорисливих» друзів Франко — Німеччини та Італії — загрозу майбутньому своєї країни. Іспанія лише етап, переддень тієї великої війни, яку фашизм готує. Ні, Шаверен не помиляється, коли думає так. Але підтвердити прогнози Шаверена — це значить сказати, що ти — не «той самий», втратити довір'я архієпископа паризького і тих, хто стоїть за ним. Іншої «правди» чекають вони від Жака Пійо, «правди», вигідної для Лондонського комітету по невтручанню, для імперіалі-

стів усіх країн. Яке скрутне в тебе становище, Жак! Просто мовчати — далі не маєш права, бо це викличе сумніви і підозру. Піти проти волі «хазяїнів» Жака Пійо? Ну що ж, вони швидко зорієнтуються і відступляться від тебе. І самому Франко ти станеш непотрібним — французькі його друзі швидко дадуть зрозуміти, що «біограф» не виправдовує покладених на нього сподівань. Тоді — кінець. Тоді вже коронель Ларосса не зможе читати щонаочі радіомадригали поета Хосе Соррільї, кожна строфа яких має подвійний зміст і служить Республіці.

Ні, він не мав права забувати ні на мить свою роль, своє основне завдання. Будь-що залишатися для них Жаком Пійо, завойовувати довір'я ворога, глибше і глибше проникати в таємниці фашистської змови проти країн і народів! Нехай пробачить француз Шаверен, але Жаку Пійо таки доведеться і сьогодні, і завтра кривити перед ним душею. Є інші шляхи, інші джерела, якими скористається Жак Пійо, щоб Франція знала жахливу правду свого становища. Хіба мемуари члена військового трибуналу генерала Ангіано, переслані Лароссі, не викривають справжнього обличчя фашистських лідерів!

Храм Картуха де Мірафлорес зустрів його міцними запахами ладану, воску, неголосним схлипуванням якоїсь набожної дами, що стояла на колінах перед іконою святої Каталіни, шелестом шовкових спідниць. Жак Пійо перехрестився великим пальцем, як це прийнято на Корсіці, і вибрав собі місце біля мармурової колони, оздобленої тонкою різьбою. Йому добре було видно майже всю внутрішність храму. Але як він не придивлявся, ніде поки що не бачив того, кого шукав.

Згодом поруч з ним зупинився літній чоловік з перев'язаним чорною стрічкою лівим оком і розкішною бородою. Губи старого шепотіли молитву.

Не відразу зрозумів Жак Пійо, що «молитва» одногого звернена не до бога, а до нього. Та ось старий простяг йому срібну монету і запитав, чи не згодиться сеньйор її розміняти. Жак Пійо насторожився: на монеті був зображений янгол.

— Будь ласка, я до ваших послуг... — відповів Жак.

— Ви мене не пізнали, мосьє? Я — Шаверен. Тепер не дивіться на мене, а тільки слухайте.

Шаверен сховав кілька дрібних монет, «виміняних» у Пійо. І знову почав «молитись». Єдине його око дивилося в цей час на осяяний вогнем свічок олтар.

— Щоб зберегти життя, — шепотів Шаверен, — я повинен, мосьє, негайно залишити Іспанію. В Саламанці в мене стріляли. В Бургосі подали отруєну каву. Комусь хочеться позбутися Шаверена назавжди. Це не так легко, як бачите, зробити — Шаверен старий вовк. І все ж доведеться зникнути. — Шаверен зітхнув і кілька разів згадав уголос святу Мадонну-заступницю. Потім продовжував: — Дюран пропонує вам зв'язатися безпосередньо з мадам Буше. Запам'ятайте її бургоську адресу. «Неверія»¹ в провулку Лукреції Борджа. Спитати сеньйору Ві. Перший звіт від вас чекають в кінці червня. Стережіться барона Гюренсдорфа: він ненавидить кожного француза. Я вірю, колего, що ви справжній патріот і ніякі інші інтереси, крім інтересів Франції, не будуть керувати вами. А тепер прощайте, мосьє. Не забувайте старого Шаверена. До побачення в Парижі.

Жак Пійо злегка кивнув головою.

Перехрестившись, Шаверен пішов до виходу.

«Неверія» в провулку Лукреції Борджа. «Неверія». Лукреція Борджа», — повторював у думці Жак Пійо, намагаючись запам'ятати адресу мадам Буше. Так чи інакше, а йому доведеться «звітувати» перед Дюраном.

Він вийшов з храму Картуха де Мірафлорес хвилин на двадцять пізніше Шаверена. В сквері навпроти його очікував Альваро Відаль.

— Що це за натовп? — поцікавився Жак Пійо, придивлячись до іспанців, які були чимсь схвильовані.

— Військова машина наскочила на людину, — пояснив Відаль. — Якийсь старий переходив вулицю і не почув сигналів. Помер, кажуть, на місці.

— Давно це сталося?

— Ні, хвилин п'ятнадцять-двадцять тому.

Жак Пійо раптом відчув, що на нього хтось дивиться. Повернув голову в той бік. Людина в голубій сорочці з розстебнутим коміром пустила пасмо диму і без особливості, здається, цікавості знову подивилася на Жака Пійо.

— Ходімо.

Кварталів за три від храму Пійо вперше озирнувся: голубої сорочки поблизу не було.

— Ви бачили ту людину, жертву?

— А що хіба? — Альваро Відаль почав пригадувати. — Середнього росту, з паличкою, борода.

¹ «Неверія» — кафе, де завжди мають запас снігу або льоду.

— А чорної пов'язки не помітили?

— Якже! — і він показав, як саме було перев'язане лице старого.

— Шаверен! Вони таки вбили його.

— Це був Шаверен?! — Альваро Відаль зрозумів, що й вони повинні бути особливо обережними.

— Якщо за ним стежили, то і за нами.

— Не поспішайте, Відаль, з висновками. Нам ще нічого до пуття невідомо. Єдине, що треба зробити, це сьогодні ж дізнатися, куди відправили жертву.

— Старого забрали в ту ж військову машину. Стійте. На кузові, пригадую, був намальований верблюд.

— Пізнавальний знак італійського корпусу «Наваро». Отже, Шаверена повезли в корпусний госпіталь, не інакше. — Жак Пійо був переконаний, що «нещасний випадок» біля храму Картуха де Мірафлорес насправді є терористичним актом, здійсненим тими самими людьми, про яких колишній французький радник Шаверен розповідав під час молитви. В Саламанці вони в нього стріляли, в Бургосі хотіли отруїти і ось тепер переїхали. «Стережіться барона Гюренсдорфа».

Жак Пійо щиро пожалів Шаверена. Зрештою, француз заслужував кращої долі. Він любив Францію і служив їй, як міг.

Але що їм відомо про зв'язки Шаверена з Жаком Пійо? Чи знали вони, підстерігаючи Шаверена серед білого дня на церковній площі, з ким той зустрічався в храмі Картуха де Мірафлорес? І чому їм важливо було знищити Шаверена саме тепер, коли той зібрався залишити Іспанію?

Жак Пійо не знайшов ще відповіді на жодне з цих питань, як вдруге побачив на протилежному тротуарі чийось голубу сорочку. Відразу ж попередив Альваро Відаля.

Серце забилося частіше, в голові виникали один за одним варіанти можливих дій, якщо їм тут, на вулиці, загрожуватиме небезпека. Звичайно, доведеться вжити зброю для самозахисту. «Спільників Шаверена» хочуть, можливо, взяти, як курчат...

«Голуба сорочка» пішла собі далі, не цікавлячись ними.

— Вип'ємо по чашці холодної кави, Альваро, — запропонував Жак Пійо, коли вони опинилися перед две-

рима кафе. — А заодно пересвідчимося, чи потрібні ми голубокрилому ангелу.

Чорна кава зберігалася в пляшках при температурі два-три градуси, пити її опівдні, коли сонце стоїть у зеніті і нестерпно палить грішну землю, коли навіть листя на деревах поскручувалося, поблякло, — пити холодну каву така сама насолода, як, скажімо, увійти о цій порі в ріку. Але якщо ти, крім насолоди, не хочеш стати веселим, хочеш плюнути не тільки на спеку, але взагалі на все на світі — тоді, крім кави, або краще замість неї, слід замовити шампанського на льоду і добру порцію ямайського рому. Як загомоніли ті он італійські легіонери з червоними лицами — їм море тепер по коліна. Найчастіше повторюють вони зараз заповітне словечко «рум», що звучить майже так само врочисто, як і «Рим». Десь там, за Середземним морем, яке їм «по коліна» — «Рим», а тут «рум».

П'ють «рум» завойовники з відзначками савойської династії на рукавах, п'ють їхні побратими по розбою, біляві і руді «мушкетери» його величності фюрера, у яких немає знаків королівської милості, але зате є на кокарді чорний павучок свастики, той самий павучок, що збирається обснувати своїм павутинням цілий світ, п'ють фалангісти. Справляють страшні поминки по іспанській свободі, по Республіці. Та чи не рано справляють? П'яний шум наповнює кафе. Тут і не мріють про чорну прохолодну каву, всюди вистрілюють і піняться пляшки шампанського, всюди тече по сп'янілих вустах липучий, густий ром.

Крізь скляні двері видно, як на протилежному боці вулиці знову з'являється голуба сорочка. Її власник оглядається навкруги, «нюхає» повітря, ніби голодний пес.

— За нами таки є «хвіст», — підтверджує свою здогадку Жак Пійо. Хвилину вагається — хіба пересидіти серед підпилих «завойовників»?

Але чого, власне, і з чим ховатися? Ось зараз він піде просто в резиденцію і зробить, як любив говорити Матвій Михайлович, — «хід конем». Так, він розповість «самому» про останнє побачення з колишнім радником французького посольства мосьє Шавереном. Розмова з генералісимумом буде настільки «одвертою», наскільки це виявиться потрібним, щоб зберегти, а можливо, навіть зміцнити свої позиції. Він ніби трохи покається: відсталі погляди Шаверена на міжнародні події відомі

давно, про них «дежто» попереджав його, Жака Пійо, ще в Парижі. Проста людська цікавість привела Жака Пійо в храм. І ось там Шаверен, як француз французу, заявив йому, що не збирається більше залишатися в Іспанії. Він вертається додому. Оце і все, що Пійо почув від Шаверена в храмі Картуха де Мірафлорес.

Жодного вільного місця в кафе не було, і вони ще трохи почекали, стиха розмовляючи між собою. Жак Пійо повідав Відалю зміст розмови з Шавереном, потім сказав про свій план — іти на «сповідь» до Франко.

— Це при умові, якщо Шаверен загинув. А коли він живий і говоритиме зовсім інше? — висловив сумнів Альваро Відаль.

— Я не бажаю йому смерті, Альваро. Проте нічого нового про Шаверена я однаково не відкрию. Настрої старого їм давно відомі. А про мене йому і говорити нічого.

Людина в голубій сорочці продовжувала маячити перед кафе.

— Вирішено. Ініціатива повинна залишатися за нами. Через годину, Відаль, я «каятимусь» перед патроном.

— ...І заодно покажете чернетки першої глави майбутньої його біографії?

— Доведеться. Хоч, признаюся, я майже нічого ще не нашкрябав.

— Як нічого? А «Ода» Мануеля Мачадо? ¹ Коментарі до неї, які ви мені читали? Хіба це поганий вступ? Вже за нього Жаку Пійо, як і Мачадо, генералісимум поставить при житті бронзові пам'ятники! — Альваро навіть повеселішав, згадавши, як вони потішалися над тією самою «одою» у себе в готелі.

Десь недалеко заграв духовий оркестр, звуки військового маршу швидко наближалися. І ось уже за скляними дверима з'явилася колона. Це вулицею Бургоса гордо марширували італійські легіонери. В новеньких мундирах, веселі, неначе попереду не смертельна битва, а святковий парад. Очевидно, ще не нюхали іспанського пороху, як інші їхні колеги з корпусу «Наваро». Нічого — кожному овочу своя черга, як говориться в народі.

— Тобі не видно голубої сорочки? — запитав Пійо у Відалю.

— Зараз ні. Колона перекрила всю вулицю.

¹ Мануель Мачадо — декадент, одописець франкістського режиму.

— От і добре. Скористаємося цим.

Вони більше не затримувалися в кафе. Пішли спершу проти руху колони, а потім завернули в провулок.

В резиденції глави уряду Пійо повідомили, що в його світлості зараз прийом на честь делегації американських комерсантів.

— Між іншим, в списку запрошених є і ви, мосьє.

«Добра прикмета, — подумав Пійо. — Навряд чи мене запрошували б, якби «голуба сорочка» полювала не просто за спільниками Шаверена, а за Жаком Пійо».

Знайомий коронель привітався з ним.

— Ви були там? — показав на двері зали, де відбувався прийом.

— Кілька хвилин.

— Чим нас порадували, американські комерсанти?

— О! Нафтою. Обіцяють в необмеженій кількості.

— Не бояться Лондонського комітету?

— Хто? Американці? Вони нічого не бояться і нікого не визнають. Американцям потрібні гроші, мосьє.

«Не зовсім так, — подумав Жак Пійо, пригадавши свою розмову з генералом Лукачем. — Американці, як і англійці, і французи, категорично відмовилися продавати зброю та стратегічну сировину республіканській Іспанії, прикриваючись рішенням Лондонського комітету».

Скориставшись тим, що з деяким запізненням прибули кінооператори, Жак Пійо разом з ними увійшов до банкетної зали. Генералісимум відразу побачив його, показав на стілець поруч.

— Ви присутні на історичній зустрічі, — сказав генералісимум тихо. — Вашингтон, як бачите, визнає нас де-факто. Тепер черга за Великобританією і за вашою Францією, мосьє.

Проголошувалися нові й нові тости. За кредит, який надається уряду Франко, за «співдружність» у використанні невичерпних надр Іспанії. Хтось з американців запропонував випити за Чемберлена і Даладье.

— Я з радістю піднімаю за них бокал, сеньйори, — підвівся Франсіско Франко. — В умовах, коли деякі британці і французи ведуть непристойну гру, сер Невіль Чемберлен і мосьє Даладье залишаються вірними нашій дружбі. Ми ніколи не забудемо цього, як не забудемо простягнутої нам через океан руки вашої прекрасної Америки, джентльмени!

Сліпучі промені осяяли задоволене лице каудильйо, почувся характерний шум пушених кінокамер.

Жак Пійо придивлявся до гостей. Їх було четверо, «комерсантів» з Америки. Всі в цивільному, але двоє молодших нагадували добре вимуштруваних військових. Ці трималися підкреслено офіційно, зате пили «по-офіцерськи», перекидаючи догори дном бокали.

На протилежному кінці за столом Жак Пійо побачив барона Гюренсдорфа. Він вибрав хвилину, коли Франко дивився в його бік, і сказав, що наслідуються звернутися до його світлості з проханням.

— Я завжди до ваших послуг, мосьє, — відповів Франко.

— Мені треба поговорити з вами, ваша світлість, тет-а-тет. Сталася одна неприємна пригода.

— З вами?

— І зі мною.

— Добре. Через тридцять-сорок хвилин я чекатиму на вас у своєму кабінеті.

— Тет-а-тет, — нагадав Жак Пійо.

Генералісимум якось особливо всміхнувся. Здавалося, він уже знає, про віщо буде мова.

З такою не зовсім зрозумілою посмішкою зустрів він Жюжа Пійо в умовлену годину.

— У вас поганий настрій, мосьє. Сідайте, прошу вас... — Франко був підкреслено ввічливим.

— Не знаю навіть, з чого починати, — замислився Жак Пійо. — Пригадуйте, ми якось розмовляли про одного мого співвітчизника, ваша світлість. Про Шаверена.

— Ага, цей упертий і не зовсім оригінальний дипломат!

— Сьогодні я мав з ним розмову, ваша світлість. Шаверен остаточно вирішив кинути службу.

— Він має рацію, мосьє. Кожен з нас колись буде старим. Роки диктують своє.

— І роки, і обставини. У Шаверена вони останнім часом особливо ускладнилися. Він не залишився в Мадриді з червоними, але не міг знайти своє місце і тут.

— Ну, це вже провина не мосьє Шаверена, друже. Поки мій уряд не буде офіційно визнаний Францією, Шаверен справді почуватиме себе ні в сих ні в тих.

«Не знає про те, що сталося, чи навмисне хитрує?» — не розумів Жак Пійо.

— Шаверен прибув у Бургос і листом запросив ме-

не, ваша світлість, на конфіденціальну розмову. Ми зустрілися, я не міг йому відмовити, тим більше, що він єдиний мій співвітчизник у цих місцях. І потім взагалі — цікава постать для мене, як для літератора.

— Ви зустрілися, і мосьє Шаверен вас чимось обравив? — допитувався Франко. — Розумію, розумію. Він не може примиритися з вашою, так би мовити, «капітуляцією» передо мною! — очі Франко світилися іронією. — Нічого, на все свій час. Ось нині ви бачили моїх гостей? Стопроцентні американці! А й вони не відразу зорієнтувалися. Янки ще недавно зображували мене в своїх газетах «безнадійним сміливцем», якого, мовляв, чекає спершу ізоляція міжнародна, а потім тюремна. І що ж? Ті самі американці дають нам все. Хліб, зброю, нафту. В цю хвилину, мосьє, мої танки і літаки під Більбао вже п'ють американський бензин. Рано чи пізно мене підтримає і Франція, незалежно від того, хто очолюватиме ваш уряд. Замість шаверенів прийдуть люди без упереджень, тверді політики, які розуміють історичну місію Іспанії у викоріненні найстрашнішої хвороби нашого часу — так званого більшовизму. — Франко був під впливом похвал на свою адресу, почутих від американців, і тих обіцянок, які дали йому посланці ділових кіл Вашингтона. Він, очевидно, не все сказав там, в банкетній залі, і тепер надолужував. Чим довше говорив Франко, тим певніше почував себе терпеливий слухач. Хіба подібне слововиверження перед ним, Жаком Пійо, не свідчило, що генералісимум не надає особливого значення самому факту його зустрічі з Шавереном. Агенти фалангістської розвідки діяли на власний розсуд, коли намагалися стежити за Жаком Пійо та Відалем.

Нарешті Франко вичерпав геніальні думки про високу мету, здійснення якої вважав своїм покликанням, і мав можливість знову слухати. Жак Пійо розповів, що сталося на площі перед храмом Кортуха де Мірафлорес. Коли він висловив припущення про смерть Шаверена, генералісимум підвівся, побожно перехрестився.

— У кожної людини свій кінець, — сказав трохи згодом. — А, зрештою, хіба не однаково, якою смертю ти вмреш? Головне — не боятися смерті, знати, що тільки загробне життя є вічним і вартим шанування. Бо що ми таке на землі — і Шаверен, і я, і ви, мосьє? Тимчасові гості, божі раби... — в ці хвилини Франсіско Франко вже не був схожим на професіонального військового,

який знав тільки одну найвірнішу дорогу в житті — дорогу війни, торжества сили зброї над всіма іншими проявами людської діяльності; він майстерно перевтілювався в ревного католика, ні, навіть у проповідника суворих догматів тисячолітнього католицизму, нещадного не лише до ближніх, а й до самого себе.

— Я мав би висловити співчуття в дипломатичному порядку, — розміркував Франко вголос, все ще перебуваючи під враженням своїх сентенцій про життя і смерть. — Покійний Шаверен кілька років займав офіційну посаду в посольстві Французької Республіки і був містком між нашими двома країнами. Шкода, що місток виявився тимчасово зруйнованим... Але нічого. Я дам наказ поховати вашого співвітчизника коштом держави і як личить за рангом.

«Поховати. У нього ніяких сумнівів, що Шаверен помер, — відзначив про себе Жак Пійо. — Ніби смерті Шаверена чекали».

І пригадалися мемуари генерала Ангіано. Пригадалася вбивча характеристика, дана ним Франсіско Франко. В ньому блискуче поєднуються, зливаються до купи дві, здавалося б, протилежні якості — глибока релігійність, благоговіння перед церквою і фанатична відданість папі, а разом з тим — неосяжна жадоба до влади, загарбання світів. Така внутрішня роздвоєність веде його крізь молитви і по трупах ближніх до мети... «Вчора — Санхурхо, нині — Шаверен. Між ними тисячі і тисячі іспанців, маврів, італійців, німців, покликаних для приборкання непокірних. Ось він який, цей ненажерливий Франсіско Франко!»

— Радив би вам, шановний мосьє Пійо, взяти на себе деякі турботи, зв'язані з смертю Шаверена. Спробуйте з'ясувати, чи не залишилися після нього речі, дорогі для його рідних у Франції. Їх треба зберегти.

Він нахилив голову в знак згоди з пропозицією Франко. Спитався ще, чи може сподіватися на зустріч і бодай коротку розмову з його світлістю завтра вранці або увечері. Хотів би познайомити генералісімуса з першою главою, яка служитиме ключем до всієї книги.

— Завтра? Ні, краще через два дні. Завтра, мосьє, Франсіско Франко розмовлятиме лише з богом і своїми солдатами!

«Більбао», — здогадався Пійо. Серце його тривожно стислося.

Барон фон Гюренсдорф завжди з'являвся в резиденції чи в ставці каудильйо несподівано. З деякого часу вхід до Франко для барона Гюренсдорфа залишався вільним за всяких умов... Іспанські генерали, офіцери по trochu зивкали до нього, як зивкає бідна рідня до багатого покровителя. Зітхали, знизували плечима, але зивкали.

У важливі моменти, коли вирішувалася доля серйозних операцій або приймалися якісь законодавчі акти, за бароном посилали в його «власну» резиденцію — особняк Хуана Марча, що нині перетворився на «державу в державі», бо над ним тріпотів не іспанський, а німецький прапор із свастикою. «Державу», як і годиться, охороняли власні танки, бронеавтомобілі і мушкетери.

«Держава» офіційно іменувалася «Німецькою військовою місією» при уряді генералісимуса Франко.

Висока щогла радіостанції, піднята над будинком, свідчила, що барон Гюренсдорф не довіряє місцевим засобам зв'язку, особливо коли треба розмовляти з Берліном або Римом. Інколи барон був настільки зайнятий справами місії, що навіть на урядові засідання не ходив, а посилав своїх високопоставлених помічників.

Але сьогодні він з'явився в резиденцію з власної ініціативи і зайняв своє звичайне місце — по праву руку від генералісимуса. Ліворуч сидів огрядний, схожий на грека, італієць — командир експедиційного корпусу «Наваро» генерал Манціні та кілька його колег-генералів. Начальник генерального штабу тільки-но скінчив свою доповідь про готовність до операції «День В». Посипалися запитання. Манціні цікавився, як будуть забезпечені його заявки на авіацію, морський німецький офіцер спитав, чи враховує командир корпусу, що десантна піхота з десятої години ранку завтра, після того як висадиться на узбережжі в районі на захід від Сантандера, перейде на його постачання до кінця операції...

Відповідав начальник штабу і за себе, і за Манціні. Все враховано, все продумано до дрібниць. Двісті двадцять бомбардувальників і більше ста винищувачів діятимуть безпосередньо в районі Більбао. Удар по синтуну з повітря буде завданий після артилерійської підготовки. Тисяча п'ятсоткілограмових бомб і стільки ж стокілограмових. Морський десант одержить все необ-

хідне за рахунок резервів. Командний пункт об'єднаної групи військ — в районі висоти 324,7, що в трьох кілометрах на північ від каплиці картузіанського монастиря.

— Все зрозуміло, сеньйори? — підвівся Франко. — Басконія — моя друга батьківщина, — врочисто заявив він і зробив паузу, даючи всім до кінця збагнути, яка то висока місія випала їм — звільняти від червоних батьківщину самого каудильйо!

Генерали та офіцери підвелися.

— Ми готові, ваша світлість! Готові покласти голови, але взяти Більбао, — за всіх відповів молодий коронель-іспанець з опуклими, ніби здивованими очима.

— Спасибі! — коротко подякував генералісімус. — Я буду з вами, сеньйори. Як завжди.

О, як він, Франсіско Франко, в цю мить хотів бути схожим на Буонапарте!

Скрипнули двері, порушивши врочисту паузу.

— Терміновий пакет барону фон Гюренсдорфу, ваша світлість.

Франко незадоволено кивнув. Фон Гюренсдорф зламав сургучні печатки. Через хвилину він зібрав на чолі цілу гармошку зморщок, прикусив губи — в пакеті виявилось щось дуже важливе.

— Сеньйори, — заговорив збуджено Гюренсдорф. — Надзвичайно важливе повідомлення. Одержано кілька хвилин тому від нашої розвідувальної служби в Мадриді. Я зачитаю, ваша світлість.

Читав німецькі речення і тут же досить вправно перекладав їх на іспанську. «Війська Центрального фронту червоних підготували удар під Уескою, який буде здійснено силою двох інтербригад нещодавно сформованої сорок п'ятої дивізії. Нею командує угорський комуніст Лукач. Атака почнеться о сьомій нуль-нуль одинадцятого в напрямку населених пунктів Чімільяс і Алере. Наступаючим забезпечена підтримка авіацією, що базується під Мадридом, а також танками батальйону, який налічує двадцять бойових машин».

Гюренсдорф зробив паузу і подивився на Франко. Той стояв, як і раніше, тримаючи руки на грудях.

— Все? — запитав Франко.

— Майже, — відповів Гюренсдорф. — Є ще окремі деталі чисто розвідувального характеру. Вони не для всіх цікаві, я гадаю.

— Люкач? Я знаю Люкач, — обізвався раптом Ман-

ціні, скептично посміхаючись. — Той, хто захищає Уеску, має серйозного противника в особі Люкач. Корпус «Наваро» мав з ним справу.

— Під Арагоном? — в голосі генералісімуса теж чулася іронія.

— Так точно, ваша світлість, — охоче підтвердив Манціні. — У Люкач своєрідна тактика. Любить нападати на противника зненацька, як це робили африканські дикуни.

— Ну, цього разу, як бачите, ніякого «зненацька» не буде, — сказав Франко.

— Як, можливо, не буде і самого Лукача, — натякнув на щось Гюренсдорф.

Франко перевів погляд на генерала авіації.

— Крім вас, генерале, інші присутні виконуватимуть раніше визначене. Ніяких змін! Наступ на північ, сеньйори! Що ж до Уески, то там доведеться попрацювати «юнкерсам» і нашій артилерії. — Франко наблизився до карти, яка займала третину стіни його кабінету, знайшов Уеску. — Якщо вони вже зосередились, переваливши через ось це пасмо гір, неважко уявити, сеньйори, повну диспозицію червоних... Несподівані для них удари «юнкерсів» можуть бути дуже ефективними. Я поздоровляю вас, барон Гюренсдорф, з прекрасною роботою розвідки. Німецькі друзі показують нам приклад, гідний наслідування, сеньйори.

Гюренсдорф, коли вони залишилися в кабінеті тільки удвох, знову витяг одержану з Мадріда радіограму.

— На наше щастя, сеньйор Франко, розвідці вдалося влаштувати через військове міністерство свою людину радником Центрального фронту. Цей документ — робота коронеля Кастільо, якщо пам'ятаєте його.

— Кастільо? Того, що залишився в Мадриді і викладав «червоним» основи тактики іспанської піхоти?

— Ви не помилилися, сеньйор. Ми знайшли з ним спільну мову ще в минулому році. І ось тут коронель Кастільо пропонує дуже прийнятну для нас річ. Одним сміливим заходом можна вбити кількох «зайців».

Вислухавши, в чому саме полягає «прийнятна річ», Франсіско Франко відразу ж дав свою повну згоду.

— Той Лукач хитрий і досвідчений командир. Боюсь, що він інтуїтивно відчує пастку.

— Ви забуваєте, сеньйор Кастільо має право наказувати. Він радник Центрального фронту. Наказ Кас-

тільо — закон для кожного командира, і в тому числі для Лукача. Крім того, ми ж нічим не ризикуємо.

— Кажете, в районі Апієса?

— Так, Кастильо вважає це кращим місцем для організації так званої «командирської розвідки». А плато біля Апієса і всі шляхи тут чудово проглядаються з Уески. Жодна машина, жоден пішоход не залишаться непомітними. Кастильо згоден ризикувати собою, аби тільки операція, задумана ним, вдалася.

— Ну, до самопожертви ще далеко. Знаючи все наперед, він встигне знайти собі укриття.

— Тим краще, ваша світлість. Наші люди в Мадриді чекають підтвердження. Мушу йти на радіостанцію.

— З богом, дорогий бароне, — Франко простяг німцю коротку пухлу руку. — Через годину приблизно і я вийду. Не під Більбао, звичайно. Мене більше зараз чомусь тривожить Уеска, — признався наостанку Франко. — До речі, подивлюся в очі деяким генералам. Там, як оповідають мені, хтось знову пускає чутки про «мирні переговори» з червоними. Послідовники Кеведо та його зграї не втрачають надії взяти реванш.

— Було б великою помилкою вірити всім і кожному. Ми у себе в Німеччині мали дуже повчальний досвід. Рем був другом фюрера... В таких випадках, коли хтось викликає сумніви, не слід вагатися.

Згадка про розстріляного Гітлером Рема викликала у Франко іншу — перед ним постало заклопотане обличчя Жака, який приніс звістку про смерть Шаверена.

— Одну хвилинку, бароне Гюренсдорф, — затримав німця Франко. — Я дізнався, що наш спільний знайомий француз віддав богу душу?

— Шаверен? О, ваша розвідка починає прозрівати, сеньйор! Я щиро здивований: звідки такі відомості?

— З першоджерел, барон. Моя людина розмовляла з Шавереном за кілька хвилин до смерті, а потім все бачила на власні очі.

Тепер Гюренсдорф справді здивувався.

— Ваша людина! — він ніби не вірив генералісимуму. — Може, ви назвете її прізвище?

— У кожного свої таємниці, бароне.

— Пропоную обмін таємницями, — всміхнувся фон Гюренсдорф. — Згода? Шаверен справді став жертвою автомобільної катастрофи. Але він не вмре... І не вмре, поки не скаже, куди поділися мемуари генерала Ангіа-

но, сеньйоре. Я не дам йому вмерти. Тепер скажіть, хто розмовляв з Шавереном.

— Мій молодий біограф.

— Знаменитий Пійо?

Гюренсдорф швидко розкрив портфель, дістав звідти невелике фото.

— Невже це він? Тепер я все розумію. Мої «хлопчики» встигли сфотографувати його біля місця пригоди, а потім втратили слід. Знімок трохи невдалий і навіть я не впізнав у цій людині Пійо. Отже, на «престол» французького резидента заступає нова особа.

— Жак Пійо наступник Шаверена лише за формою, барон, а за змістом — він посланець наших друзів. До речі, я просив його взяти участь в похоронах Шаверена, а виявляється — той ще живий.

— Пійо скажіть, що труп в судово-медичній експертизі.

— У нього важкий стан? — запитав Франко, хоч добре знав, що смертний присуд Шаверену був схвалений ним самим.

— Безвихідний, — красномовно подивився на Франко барон Гюренсдорф. — І все ж моїм людям довелося допитувати його. Впертий і гонористий. Навіть перед смертю хизується своїм французьким патріотизмом. Лежить з переламаним хребтом, а правди не каже. Та нічого, я маю надію, що мемуари Ангіано і досі переходять десь тут, в Іспанії. Ними хочуть скористатися.

— Ви надасте їм незаслужено великого значення.

— А ви? Хіба вам хочеться бачити їх в якійсь французькій газеті? Ні, такі документи зайвий раз нагадують про речі невігідні, непотрібні. Навіщо лякати Францію? Навіщо давати привід Великобританії уже тепер замислюватися над своїм майбутнім в світлі ідей, висловлених вами, як говоритися, не для друку? Лондон і Париж слід заспокоювати, а не цкувати передчасно. Це вимога фюрера, ваша світлість.

«Вимога фюрера». Франко ще довго потім бачив, з яким виразом дивився на нього Гюренсдорф, говорячи про «вимогу».

І знову Франко, як це він часто робив, зупинився в задумі біля карти Іспанії. Уявив собі нові землі, нові кордони. Коли б тільки здійснилися великі і принадливі плани Адольфа Гітлера! Фантастичність обов'язків, покладених на Іспанію лідерами фашизму, не лякала

Франко. Він не Санхурхо. Він тільки хотів би мати якісь гарантії, хотів би знати, що перед ним не залишаться в боргу майбутні володарі Європи, Африки, Азії. На карту поставлено кров, честь, і виграш, якщо його здобудуть, повинен бути і для нової Іспанії, очолюваної ним, вагомим і гідним. Заради цього він готовий на все.

Увімкнув радіо. Бургоський диктор оповідав про подвиги якогось офіцера іспанського легіону в Марокко. Серія вигаданих пригод в стилі Мюнхгаузена. І раптом названо ім'я офіцера: Франсіско. Дивний збіг... Послухав ще трохи і зрозумів — це про нього. Хотів подзвонити, нехай негайно припинять, але подумав і махнув рукою. Ті, що написали подібне, ніколи не нюхали пороху, що з них питати. А прославляти каудильйо треба.

«Хіба взяти з собою в цю подорож француза? Він «нейтральна» людина в Іспанії, і його слово для сучасної Європи, як і для майбутньої, матиме куди більшу цінність, ніж будь-яка «мюнхгаузіада».

На жаль, розшуки Жака нічого не дали.

— За ним ще о восьмій годині вечора приїхав коронель з корпусу «Наваро», ваша світлість, — доповідав черговий офіцер. — Сіли в машину і поїхали в невідомому напрямку.

Франко щиро жалкував, що Пійо не знайшли.

Далі Саламанки Франко їхати не збирався. Це була приблизно половина шляху між двома вогнищами, де завтра мала спалахнути велика пожежа. Що ж, нехай Манціні потопчеться біля Більбао. Більше крові — більшою буде допомога дуче. А от розбити Лукача, того самого Лукача, що влаштував справжню «баню» італійцям під Арагоном, — це означає здобути не лише військову, а й психологічну перемогу. Лукач — зірка інтернаціоналістів, надія комуністичного світу. Зломити його в Уесці — тоді все у них піде шкереберть.

Раніше ніж виїхати з Бургоса, Франко розмовляв по прямому проводу з Саламанкою, з Толедо і навіть з Уескою.

А в цей час в ресторані Бургоса пили сорокаградусну «вогняну воду» на брудершафт італійський колонелло Мастай Саккеті і його новий друг, а можливо, і майбутній родич — Жак Пійо, що народився на острові Корсіці і так чудово вмів розповідати про свого земляка Наполеона Буонапарте. Пили за те, щоб залишитися живими, за Аделіну — дружину Саккеті і за сеньйору Еспіту.

При згадці про Еспіту очі колонелла блискотіли.

— Дивіться, мосьє, не прогавте своє щастя! Суперник у вас такий, що не любить жартувати.

— Кого ви маєте на увазі, сеньйор?

— Не догадуєтеся? Чи ви й справді нічого не помічаєте? Ваша Еспіта останнім часом фліртує з... — він нахилився до Жака Пійо і назвав Франсіско Франко.

— Жартуєте, сеньйор колонелло!

Але Мастай Саккеті не збирався жартувати.

— Чудний народ французи, — сказав він серйозно. — У вас з-перед носа тягнуть ласий шматочок, а ви тільки губами плямкаєте. Не ображайтеся, мосьє, але це правда. Я наперед знаю, що високий суперник доб'ється свого... а вже потім, чого доброго, і вас оженить.

— Ви говорите дурниці, сеньйор! — Пійо вдавав себе ображеним. — На Корсіці за такі образи...

— На Корсіці? О, корсіканці колись вміли захищати свою гідність. Тепер не те. Гнила французька кров зробила й корсіканців безвільними. Я, звичайно, не маю на увазі присутніх. А вашому супернику взагалі дуже щастить. Пробачте, не супернику, а патрону. Ви чули останню новину? Ні? Так от. Комуністи збиралися піднести генералісимуму Франко позолочену пілюлю на Центральному фронті. Дізналися, очевидно, що корпус «Наваро» переведено звідти, і на завтра готували штурм Уески. Є у них мадярський генерал на прізвище Лукач. Кажуть, одчайдушний головоріз. Він і підготував операцію «бліц», як говорять німці. Я знаю становище на Центральному фронті, і, повірте, якби не цей німець Гюренсдорф, вірніше, не його агентура по той бік фронту, триумф червоних був би забезпечений.

— Барону фон Гюренсдорфу вдалося розкрити плани червоних? — підливаючи Мастаю Саккеті «вогняної води», запитав Жак Пійо.

— Більше того, мій друже! Самий план Лукача коректує довірена особа Гюренсдорфа. Ні, я схилиюся перед гестапо! Їм вдалося те, про що ми можемо тільки мріяти. Прославлений Лукач потрапить у таку пастку, мосьє, звідки є один вихід — на небо. Здорово, чорт забори! Шкода тільки, що це станеться саме тоді, коли мій корпус почне ламати собі зуби на укріпленнях Більбао. Це не зовсім чесно, мосьє, як ви гадаєте?

Як він гадає? Жак Пійо був приголомшений почутим. Завтра «день В». Завтра починається наступ фалангіс-

тів на півночі. Він, Пійо, своєчасно про все повідомив Лароссі. Нічого дивного нема в тому, що республіканці підготували у відповідь контрудар, цього треба було чекати. Але виходило, що вся його праця тут, у ворожому тилу, зводилася нанівець чисюсь зрадою по той бік фронту. Чиєю? Хто та «довірена особа», якій дано коректувати плани червоних? Сам командуючий фронтом? Начальник штабу? Хто?

Жак Пійо автоматично чокнувся з італійцем і вперше випив свою порцію «вогняної води» до дна. В грудях запекло, але він забув запити, сидів, напівзаплющивши очі, і думав. Напружено думав. Раптом подивився на годинник. Початок наступу під Більбао призначено на сім нуль-нуль. Отже, десь о цій порі, може, трохи раніше, поведе в наступ своїх бійців і Матвій Михайлович. Поведе туди, де на нього чекає пастка... Як мало залишається часу!

Вродлива іспаночка з глибоким декольте і рожевими голими руками саме підійшла до Саккеті, запрошуючи його на танець. Це була «штатна» красуня нічного ресторану, яку Жак Пійо бачив у машині Мастая Саккеті.

— Останній танець, — сказав Саккеті мрійно. — Хвилин через тридцять мене поглине чорна безодня ночі. А ви, мосьє, не хочете зі мною на північ? Бачу, не хочете! Все зрозуміло. В таку ніч куди краще бути біля сеньйори Еспіти. — Мастай Саккеті потягся до гарненької іспаночки. — Я ваш до кінця танцю.

Шикарні офіцери вели своїх дам по колу між столиками; іскрилося вино у прозорих високих пляшках; сусіда Жака Пійо — тенієнте в іспанській формі з перев'язаною рукою — остаточно сп'янів і тепер лежав грудьми на столику і чогось плакав.

Все це пропливало перед очима Жака Пійо, ніби в якомусь тумані. Але думками він був далеко. Рідне, з дитинства знайоме обличчя Лукача з'явилося на мить перед ним і зникло. Потім він побачив скорботне обличчя Наталі Залки і її очі, сповнені німого докору. І ще багато облич, знайомих і незнайомих, старих і молодих — облич суворих, ніжних, печальних. Це були воїни сорок п'ятої дивізії, сини Лукача.

Ні, Жак Пійо не дасть зробити їх сиротами, не дасть торжествувати зрадникам! Він насилу дочекався Саккеті.

— Ви попередили мене, маркіз, що можна прогавити своє щастя? Кайтеся, бо я збираюся вас залишити.

— Так і знав! — і тихіше запитав: — Вона вас чекає? Як я вам заздрю, Пійо!

— Прощайте, сеньйор. Ось я кладу на стіл гроші. Здається, сьогодні моя черга?

— Поцілуйте сеньйору Еспіту і за Мастая Саккеті, який колись... Та бог з вами. Ідїть, Пійо. Не виправдовуйтеся. У кожного своє щастя, своя доля, чорт його забери! — І Мастай Саккеті навмисне одвернувся від Пійо, — п'яний, він не міг приховати, що ревнує.

Машина Жака Пійо стояла серед багатьох інших, та він відразу знайшов її очима. Але як пояснити шоферові, чому раптом йому заманулося їхати серед ночі на вулицю Санта-Крестіна, де вони ще ніколи не бували.

Худенька жіноча постать виникла перед дверима ресторану. Вмить у Жака Пійо визріло рішення.

— Одну хвилиночку, сеньйорино, — обізвався до худенької. — Ви на когось чекаєте?

— О, ні! Я вільна, сеньйоре.

— Масте бажання побути трохи зі мною?

— Чом ні, сеньйоре.

— А живете далеко?

— Я не тутешня, сеньйоре.

— Зовсім добре. Я заберу вас з собою. Не боїтеся?

— Ви жартівник, сеньйоре.

Пійо взяв сеньйорину під руку, вона вся притислася до нього. В машині Жак Пійо відразу пригорнув сеньйорину, а шоферові сказав:

— Санта-Крестіна. Біля монастиря.

Через хвилину десять Пійо відпустив машину. Вони залишилися удвох з худенькою сеньйорою.

— Як вас звуть, чорнява?

— Звичайно, Кармен, сеньйор іноземець.

— О, чудове ім'я! Так от, Кармен. Тримайте. Не бійтеся, це гроші. Звичайні песети. А тепер ідїть. Ідїть і не оглядайтеся! — суворіше повторив він.

Сеньйорина не вірила йому, не вірила своїм вухам. Їй платили невідомо за що. Невже цей багатий іноземець настільки сп'янів?

— Ви жартуєте, сеньйоре?

— Ідїть! — голос його тепер прозвучав загрозливо.

Худенька сеньйорина метнулася вбік і потім швидко пішла, ховаючись в густу тїнь монастирської стїни.

Вікна квартири Ернесто Лорки не світилися, брама зачинена. Пійо не знав, чи є він дома, але тільки тут

мали можливість допомогти йому. Головне — встигнути. Попередити по радіо Лароссу. Якби Жак Пійо був хоч один раз в льосі на березі Арлансону, де підпільники тримали рацію, він і хвилини не вагався б, а пішов би відразу туди. Кожна мить була дорога.

Переліз паркан. І ось уже доторкнувся до знайомого вікна. Постукав і завмер. Знову постукав трохи сильніше. Серце то билосся часто, то зупинялося, як перегрітий кулемет.

Нарешті почулося шарудіння в кімнаті і до скла припало чиєсь лице.

— Поїзд запізнився знову, сеньйора, — прошепотів Жак Пійо.

— І набагато? — почувся жіночий голос.

— На цілу годину. Я зовсім зголоднів. Чи не знайдеться у вас чашки кави і трохи хліба?

— А чого ж, знайдеться.

Його впустили. Хазяїн квартири освітив Пійо ліхтариком.

— Аміго!

— Я, камарада Лорка. Причиніть вікно. І швидше одягайтеся. Нам треба негайно на берег.

— Що сталося, Аміго?

— Скажу по дорозі. Ведіть мене швидше до рації.

Ернесто Лорка стривожено подивився на гостя.

— На жаль, це неможливо. З учорашнього дня на подвір'ї млина встановлено zenітну батарею. Над нашим сховищем розмістилася німецька гармата обслуга. Все сталося несподівано, і ми не встигли навіть забрати рацію.

— О... — простогнав Жак Пійо, в безсиллі опускаючись на стілець. — Що за день такий нещасливий! І більше ніяких можливостей встановити зв'язок?

— В Бургосі — ніяких. Рація в Саламанці і в горах під Бехаром. Для чого вам потрібна рація, Аміго?

— Нова небезпека нависла над республіканськими військами, камарада Лорка. Ще одна підла зрада.

І він розповів все, що почув від італійського контррозвідника Саккеті. Ернесто Лорка почав швидко одягатися. Уже натяг був свою синю сорочку, але щось ніби згадав і попросив дружину:

— Дай-но мені чисту. І дістань кілька тих «лимонок» римського походження.

— Ти зараз, серед ночі, підеш, Ерні? А куди? — глухо спитала Мартініана.

— Ще сам не знаю. Але треба іти. Треба робити щось. Може, напасти на зенітників, виманити їх з сарая, га? Як ти гадаєш, Аміго? Поки триватиме сутичка, мій хлопець встигне передати потрібне. Буди сина.

— А як вони зустрінуть нас вогнем біля самого сховища? — запитав Жак Пійо.

Ернесто Лорка випростався, став ніби більший у цій довгій, чистій, як сніг, сорочці.

— Де приймуть бій, там приймуть і свою смерть.

Увійшов з кухні юнак з широким, як у батька, лицем. Сонними очима розглядав несподіваного гостя.

— Мій син Мануель, — сказав про нього Ернесто Лорка. — Мій молодший.

Мартініана принесла і мовчки поклала перед чоловіком чотири гранати-лимонки, вузлик з харчами, сірники. Все було в неї напихваті, давно, очевидно, приготоване на всякий випадок. Дивилася на чоловіка і сина з тривогою і смутком.

— Ти, сину, підеш до Арнольдо, — наказував Лорка. — Потім покличете Касареса, Амоса, ну ще, коли встигнете, нашого Алькара гукніть. Збір на схилах за монастирем. Не пізніше двох годин ночі.

— Пізно, дуже пізно, камарада... — втрутився в їхню розмову Жак Пійо.

— Пізно... Добре, за Алькаром не заходьте. Я приведу тих, що живуть ближче. В одну годину тридцять хвилин я чекаю на вас... Гранати одержите у Амоса.

— Все? — Мануель пішов до вікна.

— А черевики? — нагадала Мартініана, голос її здригнувся.

— Босому краще, мамо, — відповів Мануель. — Босий, як птиця! — І зник за вікном.

— Наш зірвіголова завжди бігає на роботу без харчів, а потім скаржить, що був голодний, — пояснювала Мартініана гостю, ніби справді виряджала чоловіка і сина на ткацьку фабрику, де вони обоє працювали. — Не забудь хоч ти, Ерні, все візьми.

Він узяв усе — харчі, сірники, чисту хустинку і вже потім порозсовував по кишенях гранати, пістолет.

— Ну, ми йдемо, Мартініана, — промовив Лорка, ховаючи очі. — Гроші під подушкою. Вранці прийде сліпий музикант, віддаси йому борг — дві песети.

— Ідіть з богом, Ерні. Та не затримуйтеся довго. Я буду чекати на вас з гарячим сніданком. Ідіть.

Мартініана зачинила двері, вернулася в кімнату.

І лише тепер відчула, що більше не має сил триматися. Важко опустилася на стілець, поклала голову на руки і тихо, зовсім тихо застогнала.

32

— Зупиніть мотоцикліста! Куди його дідько несе під кулі! — Комдив знову підніс до очей бінокль, розглядав долину, де вели наступ війська фронту. Над серпантинною гірської дороги піднімалися чорні гриби вибухів.

Через кілька хвилин комдиву доповіли: мотоцикліст шукає коронеля Лароссу.

— Скажіть йому, що Ларосса тяжко поранений і вибув у госпіталь.

Сизий від пилюки мотоцикліст підійшов до комдива.

— Салуд, камарада Лістер! — привітався він.

— А, Кальво Гарсія! — пізнав мотоцикліста в свою чергу коронель Лістер. — Ти підріс і змужнів, шахтарчук, з того часу, як ми востаннє бачилися з тобою. Де це було — під Овієдо, здається?

— Так, під Овієдо! А ви все у бою та в бою?

— А ти все на своєму «конику». Спізнився, друже, хоч і на «конику», — зітхнув Лістер. — Забрали твого коронеля дівчатка в білому.

— В пакеті дуже важливий документ, не знаю, як тепер бути.

— Тобі відомий зміст документа?

— Не зовсім. Але знаю, мова іде про Уеску.

Лістер рішуче наказав:

— Давай пакет!

Мотоцикліст озирнувся.

— Я не маю права. Пакет таємний. Адресований Лароссі особисто.

— Ти комуніст, Кальво? І я комуніст. Я до того ж командир дивізії, яка тепер наступає на Уеску.

Кальво Гарсія знову озирнувся довкола.

— Не бійся, це все мої друзі, комуністи. Давай пакет.

Лістер швидко зломив сургучну печатку, підпоров нитки. Це був терміновий і цілком таємний лист заступника Ларосси тенієнте-коронеля Дам'яна Веги. «Сьогодні вранці о восьмій годині і сорок одна хвилина ми прийняли шифрограму з Бургоса від «Ротонди», — писав

Вега. — Зв'язок обірвався у вісім сорок шість і вже не відновлювався. Зміст прийнятого такий: «Я «Ротонда»... Ми відбили свою радіостанцію, забарикадувалися. Але скоро кінець. Передаю найважливіше. Лукачу під Уескою пастка, його зрадили. Зрадив той, хто має право наказувати Лукачу. Більше не знаємо. Аміго важко поранений, його вдалося відправити на човні до наших. За кілька секунд знищую рацію. Хай живе Республіка. Підпис — Мануель Лорка, радист «Ротонди».

Дам'ян Вега зробив ще приписку: «Я намагався зв'язатися з вами через Леріду, але вас не знайшли. Доповів командуючому фронтом. Чекаю розпоряджень».

Лістер з хвилину мовчав. Легенький вітер ворушив закинута назад волосся, занадто довге, як для людини військової. Очі його дивилися суворо й печально.

— Ти не винен, Кальво. Ми всі сьогодні спізналися. Всі. А Лукача вже нема.

— Нема Лукача? — не повірив Кальво Гарсія. — Як це нема Лукача? — лице мотоцикліста зробилося смертельно блідим. — Як це нема?

— Нема Лукача, — повторив Лістер, і в кутиках очей його щось ніби блиснуло. — Машину нашого Лукача обстріляно під Апієсом.

— Іди сюди, камарада, — покликали мотоцикліста шофери, які лежали на траві під кручею біля замаскованих машин. — Ми розкажемо тобі, як він загинув.

Лістер знову дивився в бінокль.

Уеска, яка лежала внизу за садами, палала. Велетенські язики полум'я, чорні хмари диму піднімалися в небо. Лістер підкликав артилерійського офіцера і щось сказав йому. Кілька ракет злетіло над головою комдива, і коли іскри останньої розтали в синяві, земля знову здригнулася. З гуркотом і свистом понеслися в бік Уески снаряди. Ще більше заволокло димом фашистський синтурон, а залпи республіканських гармат все гриміли й гриміли.

З М І С Т

Поле творчості
Віталія Петльованого
Михайло Логвиненко

5

СУРМИ ГРАЮТЬ ЗОРЮ

Роман

13

АМІГО

Роман

204

Віталій Іванович
ПЕТЛЬОВАННИЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ

Том I

ГОРНЫ ИГРАЮТ ЗАРЮ
АМИГО

Романы

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке):

Редактор *Н. М. Кравченко*
Художне оформлення *Г. М. Фінько*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *В. А. Нікітова*

Інформ. бланк № 2400

Здано до складання 25.10.83. Підписано до друку 15.05.84. БФ 33228. Формат 64×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура журнальна. Друк високий. Ум. друк. арк. 23,1+1 вкл. Ум. фарб. відб. 23,153. Обл.-вид. арк. 24,841. Тираж 65 000. Зам. 3-418. Ціна 1 крб. 80 коп.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 310057. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Петльований В. І.

П29 Вибрані твори: В 2-х т. Том 1. Сурми грають зорю; Аміго: Романи / Передм. М. Логвиненка.— К.: Дніпро, 1984.— 439 с.

До першого тому вибраних творів українського радянського письменника ввійшли романи «Сурми грають зорю» — про повозні будні воїнів Радянської Армії та «Аміго», присвячений героїчній боротьбі іспанських патріотів у 1937—1939 роках.

П 4702590200—078 78.84.
М205 (04) —84

У2

BENJAMIN
 BRANTON

